

श्रीमदनन्तभट्टविरचितः

विजयपाटिकाः

द्वितीयः खण्डः

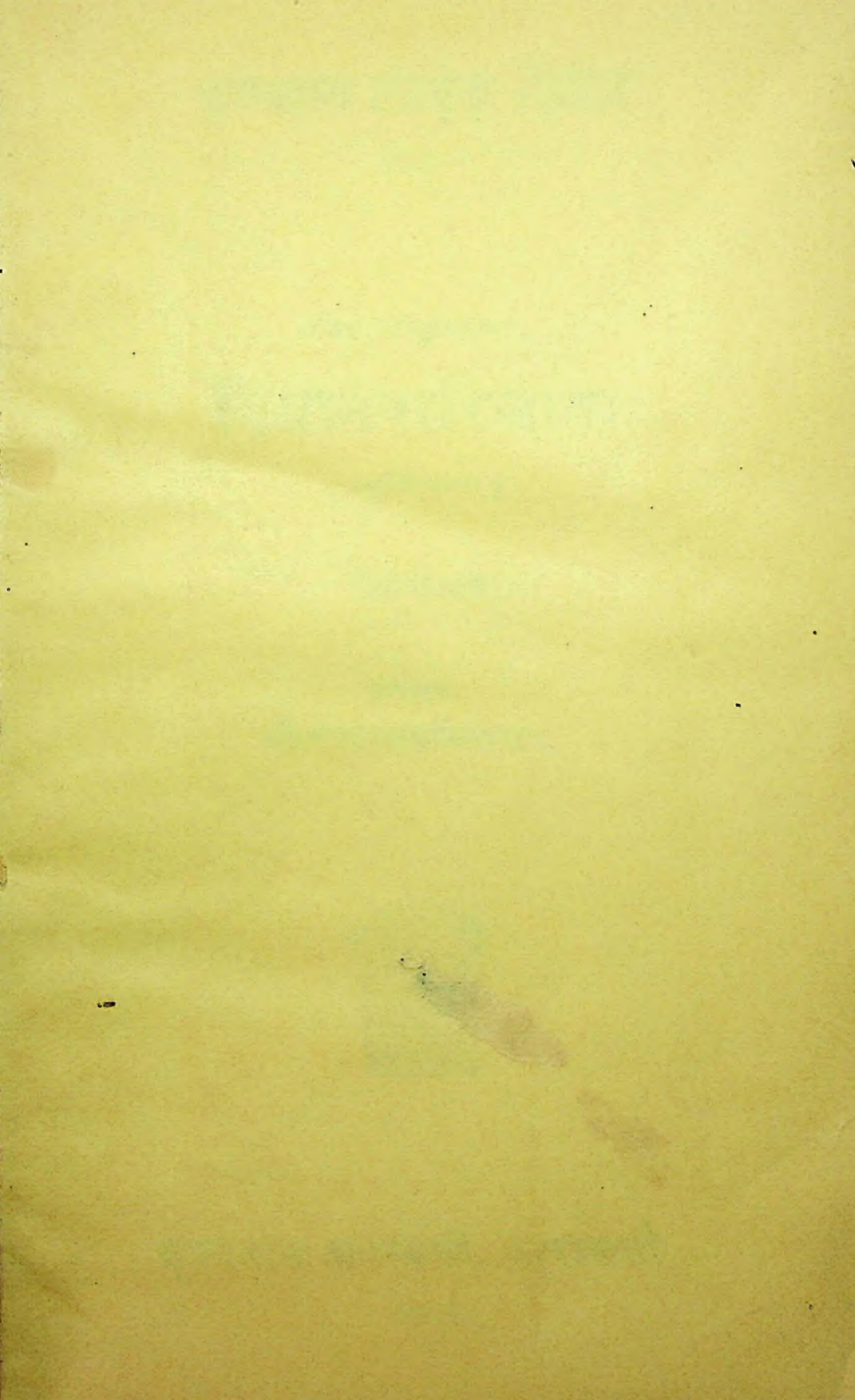

सम्पादकः

श्रीताराप्रसन्नविद्यारत्नः

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

कृष्णदास संस्कृत सीरीज

१३४

श्रीमदनन्तभट्टविरचितः

विधानपारिजातः

(स्मृतिनिबन्धः)

द्वितीयो खण्डः

सम्पादकः

श्रीताराप्रसन्नविद्यारत्नः

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

१९९२

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० संवत् २०४९
मूल्य : ₹६० १०००-०० (१-४ भाग)

© कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० १११८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी- २२१००१ (भारत)

फोन : ५२३५८

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० नं० १००८; वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

KRISHNADAS SANSKRIT SERIES

134

VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

(A SYSTEM OF HINDU LAW)

OF

SRIMAD ANANTA BHATTA

VOL. II

Edited by

Pandita Taraprasanna Vidyaratna

KRISHNADAS Academy

1992

© KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers & Distributors

POST BOX No. 1118

Chowk (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001

(INDIA)

Phone : 52358

VIDYAN PARIJATA

(A SYSTEM OF HINDU LAW)

PRINCE OF VANDYA BHATT

Vol. II

Reprint Edition

1992

Varanasi : Krishnadas Vidyapeeth

Also can be had from :

Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 333458

विधानपारिजातस्य द्वितीयखण्डे

धृतानामृषीनां संग्रहकाराणाञ्च अकारादि-
न्यानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

अ

अगस्त्यः । २०६, १७ ।

अङ्गिराः । ७७, ६ । २५२, ११ । ३७७, १४ । ६११, २ ।

६५७, १७ । ८००, ८ ।

अत्रिः । ३१, २ । ४८, १३ । ७५, १ । १५८, १४ । १८३, ४

१८४, १ । ३२८, १४ । ५८३, ८ । ७७४, १ ।

अमरसिंहः । १७१, ४ ।

आ

आचार्यः । ४०, १० । ८२, १ । १०४, १३ । १२६, १७ ।

आपस्तम्बः । ५७, १ । १२३, ६ । १२४, ५ । १६१, ८ । १८२,

१०, १५ । १८७, १८ । २३३, १८ । ३३२, ६ । ३३८,

११ । ३७२, १६ । ४६७, १३ । ५६६, २१ । ६६२, ७ ।

७११, ५ ।

आश्वलायनः २८,१८ । ५०,२२ । ६०,१० । ८७,१५ ।

१०४,२,१३ । १०५,५ । १०६,६,१८ । १०८,६ ।

११४,१० । ११८,२ । १२६,१७ । १३०,७ । १४५,५ ।

१४६,१० । १६०,८ । १६७,५ । १८०,८ । २०५,१ ।

२६०,३ । २६१,१६ । २७०,१४ । ३१५,८ । ३७०,

१५ । ४७७,८ । ५१०,४ । ५५७,५ । ६०३,१४ ।

६०६,१५ । ६०८,१८ । ६८५,२ ।

उ

अश्वलायनः १८२,२१ ।

अगनाः १४६,३ । २४४,४ । २५२,१८ । ३५३,८ । ७८५,

५ । ८११,६ ।

क-

कथयः ४६,१ । ३१८,१२ । ४६६,४ । ४८८,१७ । ७१७,
१८ ।

क—

कर्काचार्यः ३११,११ । ३१३,८ । ४४२,११ । ५५५,६ ।

६६२,१८ ।

कश्यपः ६१,१३ । २१७,८ । ५५४,१० । ६५८,११ ।

कात्यायनः २८,२१ । ३५,१४ । ४०,१० । ५०,५ । ५८,

१२ । ६०,१० । ७४,६ १५ । ७८,८ । ८३,५ । ८५,

विधानपारिजाते

४। ८६, १४। १०५, ६। ११८, ६। १२०, १५। १२१,
८। १२३, ८। १२४, १८। १६२, १६। १६३, ६।
१६७, १६। १६४, १३॥

१७०, ३, १४। १७७, १४। १७८, १। १८१, १५॥
१८७, ७, ११। २१३, १२। २१८, ४। २३६, ७। २३७,
१। २३८, १७। २४१, १४। २५७, १, ८। २६५, ८।
२६८, १६। २६८, १५। २७३, २। २७७, ३। ३०४,
८, २१। ३०६, १६। ३०८, ११। ३०८, २१। ३१४,
६। ३२२, ५। ३७०, ८। ४२८, १६। ४३०, ८, १०।
४३२, ६। ४४०, २। ४४१, २। ४४४, ११। ४४५,
५। ४४६, १, १५। ४७२, २०। ५४४, १०। ५५२,
१८। ५५५, ५। ५८७, ८। ५८१, १०। ५८६, ८। ५८८,
८। ६०३, १७। ६०५, १७। ६२३, २०। ६६२, १७,
२०। ७७१, १८। ७७२, १८। ७७५, ६। ७८८, १०।
७८२, १३। ८०२, १०। ८१३, १६।

कारिकाकारः ४५, १८। ११२, १२। १२३, २०। १२५,
१४। १२७, १०। १२८, ५। १३५, ८।

कालनिर्णयदीपिकाकारः ५५२, ४।

काश्यपः ४५८, २।

कार्णाजिनिः २६३, ११। २६४, १४। ३१३, २२। ५५६,
१। ५८१, १८। ६००, २२। ७८६, १७। ७८१, १३।

कीशकारः ५३३,२ ।

कौण्डिन्यः ५८८,१३ ।

कौपीतकिः १२०,८ ।

ग

गर्गः ७७,१५ । १४४,११ । १४५,१५ । १४८,१ । १६७,
१ । १७८,७ । ३३०,१० । ३३२,३ । ३५१,३ । ३५५,
१४ । ३६१,६ । ३६८,११ । ३७३,६ । ४०७,१५ ।
४३७,८ । ४५७,५ । ४५८,५ । ५८४,५ । ५८८,२० ।
६१५,१० । ६१८,१६ । ७१३,१२ । ८५२,८ ।

गार्ग्यः २७५,१० । २७६,११ । ४०५,१४ । ५५१,१२ ।
५५२,८ । ५५३,१७ । ५५६,८ । ५७०,१३ । ७३८,
१४ । ७७२,२ ।

गालवः १७२,१७ । ३२१,१ । ३६२,८ । ५८४,१६ । ५८५,
८ । ६१४,४ । ७३८,२१ । ८०८,४ । ८२०,७ ।

गोभिलः ११८,१० । ११८,३ । १६२,१८ । २२८,५ । २३६,
१२ । ३६७,४ । ४६८,१८ । ४८२,२१ । ४८३,७ ।
५५१,२० । ७३१,१८ ।

गीतमः १५४,११ । १८६,११ । ३५४,१८ । ३५८,२,८ ।
३७०,६ । ५२०,२१ । ५८८,१० । ८०४,१३ । ८२३,२ ।

च

चन्द्रिकाकारः ५,३

विधानपारिजाते

छ

कागलियः २६७,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ज

जमदग्निः ३०६,१ । १५८,१८ ।

जातुकर्ष्यः १८७,१३ । १८८,४ । २१६,१५ । २०२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

जावालिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,३ ।
३७८,१ । ४१०,२ । ४५०,१३ । ४८७,१३ । ६००,
१८ । ७११,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।

ज्योतिर्वृक्षसतिः १३०,१८ ।

त

त्रिकाण्डमण्डनः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

द

दणः १३५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२७,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५३,२ । २६७,१ ।
३२०,१ । ३२३,१६ । ३२५,१ । ३५६,१७ । ३६७,

कोशकारः ५३३,२ ।

कौण्डिन्यः ५८८,१३ ।

कौषीतकिः १२०,८ ।

ग

गर्गः ७७,१५ । १४४,११ । १४५,१५ । १४८,१ । १६७,
१ । १७८,७ । ३३०,१० । ३३२,३ । ३५१,३ । ३५५,
१४ । ३६१,६ । ३६८,११ । ३७३,६ । ४०७,१५ ।
४३७,८ । ४५७,५ । ४५८,५ । ५८४,५ । ५८८,२० ।
६१५,१० । ६१८,१६ । ७१३,१२ । ८५२,८ ।

गार्ग्यः २७५,१० । २७६,११ । ४०५,१४ । ५५१,१२ ।
५५२,८ । ५५३,१७ । ५५६,८ । ५७०,१३ । ७१८,
१४ । ७७२,२ ।

गालवः १७२,१७ । ३२१,१ । ३६२,८ । ५८४,१६ । ५८५,
८ । ६१४,४ । ७३८,२१ । ८०८,४ । ८२०,७ ।

गोभिलः ११८,१० । ११८,३ । १६२,१८ । २२८,५ । २३६,
१२ । ३६७,४ । ४६८,१८ । ४८२,२१ । ४८३,७ ।
५५१,२० । ७३१,१८ ।

गीतमः १५४,११ । १८६,११ । ३५४,१८ । ३५८,२,८ ।
३७०,६ । ५२०,२१ । ५८८,१० । ८०४,१३ । ८२३,२ ।

घ

चन्द्रिकाकारः ५,३

विधानपरिभाषा

छ

आगलेयः २६७,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ज

जमदग्निः १०६,१ । १५८,१८ ।

जातुकर्षाः १८७,१३ । १८८,४ । २१६,१५ । २०२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

जावालिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,३ ।
१७८,१ । ४१०,२ । ४५०,१३ । ४८७,१३ । ६००,
१८ । ७११,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।

ज्योतिर्वृषस्यतिः ११०,१८ ।

त

त्रिकाण्डमण्डलः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

द

दणः ११५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२७,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५३,२ । २६७,१ ।
२३०,१ । २३३,१६ । २३५,१ । २५६,१७ । २६७,

५। ६१६,७। ७४२,१५।

दमनकः २८३,१।

दाक्ष्यः २६३,३।

दिनोदासः ६७३,१७। ७०८,७। ७८३,१५। ७८६,१८।
८१४,४। ८१८,१०। ८२५,१६।

देवतः १५४,५। १६५,६। १७१,१। १७३,३। १८१,३।
२१७,११। २५२,१६। ३१०,२। ३१२,७। ३२३,
१४। ३४५,३। ४२८,१५। ४३०,१८। ४३६,१६।
५३०,११। ५३८,१। ५४१,२१। ५४२,२२। ५८८,
२०। ६१०,४। ६१८,२०। ६३३,१४। ७४२,१८।
७५४,२। ७७३,१४। ७७५,८। ७८१, १६। ७८८,
११। ७८८,६। ८२०,१२। ८३६,११। ८४२,१।

देवसामी ६१३,१७।

घ

घर्मः ५१७,७।

घोम्यः ५८७,४। ६३४,१२। ६५५,१३।

ज

नारदः ८,६। ४०,१८। १३०,११। १३४,४,१२। १३६,
५। १४२,७। १७६,४। २४२,१। ४२८,७। ४५६,
८। ५०४,१। ५४८,२०। ५७६,८। ५७७,११।
५८०,१५। ५८८,१७। ६५८,१७। ७०३,४। ७१८,

विधानपारिजाते

१६ । ७२०,६ । ७५८,७ ।

नारायणः ६७३,१६ ।

नारायणवृत्तिकृत ४४३,२ ।

नारायणभट्टः २७५,१८ ।

निर्णयान्तकारः ७१८,२२ ।

नृसिंहः ५५,१५ ।

प

पतञ्जलिः ५१५,२ ।

पराशरः १६२,८ । १८८,३ । २६५,१७ । २६६,४ । २७४,

७ । ३३५,१० । ३६४,२० । ७६४,१२ । ८५०,६ ।

परिशिष्टकारः ३०५,२ ।

पाराशरः १४८,७ । १५१,६ । १६०,३ । ३७३,१ ।

पुलस्तः ३३८,१४ । ४८४,१ । ५८७,१८ । ८११,१८ ।

पैङ्गः १२०,१,७ ।

पैठिनसिः ६,१७ । ८४,१५ । १८७,३ । २२८,१६ । ३११,

१८ । ३२६,१५ । ४३१,११ । ५४४,३ । ७४८,१७ ।

७६५,४ ।

प्रचेताः ३०,१८ । १६५,१२ । १७८,१४ । ३२६,६ ।

६१२,३ । ८०२,३ । ८५१,१२ ।

प्रजापतिः ८०,७ । १२५,१३ । ६०८,१८ ।

प्रवीणपरिभाषकारः ८४,१४ ।

घ

आदरायणः १४४,२० ।

उपस्थितिः ४,२१ । ७,२ । ४०,३ । ४८,६ । १३४,१३ ।
१४२,१८ । १६१,५ । १६२,४ । १७४,३ । २३४,६ ।
२३६,४,१८ । २५१,२ । २४२,३ । २५२,८ । ४२२,
१२ । ५५२,१२ । ५८२,२२ । ७४२,४ । ७४८,१४ ।
७८१,५ । ८०५,२१ ।

कीर्णायनः ३७,८ । ८८,१३ । १०५,६ । १०८,१८ । १६०,
१६ । १०८,७ । २६८,१० । २८३,१७ । ३८०,८ ।
३८२,१२ । ३८३,६ । ३८५,१७ । ४०७,३ । ४४२,१ ।
४४६,११ । ५१०,८ । ५५५,१३ । ६१४,१३ । ७०५,४ ।
नक्षत्र ५,१८ ।

भ

भट्टाचार्यः ५१५,५ ।

भार्गवः ४६२,३ ।

भारद्वाजः २६५,१ । ७५६,२ ।

चतुः १०७,४ । १७०,७ । १७१,१५ । १८७,११ । १८१,
७ । २६५,१० । ३२८,२ । ३५०,१८ । ५६२,३ ।

म

मण्डनः २२७,११ । २३०,५ ।

मदनपारिजातकारः ३६८,१७ । ७४८,१५ । ८०७,४ ।
८१८,५ ।

मनुः ५,१२ । २७,१८ । ३५,१ । ४८,११ । ५८,६ । ५८,
१० । ११५,१७ । १२०,१२ । १४८,२ । १५२,८,१२ ।
१५३,३ । १५७,१३ । १५८,१० । १६१,१२ । १६४,
१ । १७०,४ । १७६,७ । १८४,७ । २०४,६ । २२६,
१६ । २३३,१५ । २३४,११ । २४५,१७ । २४६,१३ ।
२४७,१५ । २४८,१४ । २५०,४ । २५१,२० । २५२,
७ । २६२,८ । ३०५,५ । ३०६,१२,२० । ३१४,३ ।
३१८,१६ । ३१८,२० । ३२४,५,१६ । ३२६,३ । ३३३,
१३ । ३३७,२ । ३४३,३ । ३५१,१ । ३६३,१३ । ३६८
१४ । ३७२,७ । ३७३,१३ । ४३५,१८ । ४७६,२१ ।
४४३,१५ । ५८२,६ । ६१०,७ । ६१५,६ । ७२८,१५ ।
७२८,४ । ७४४,१० । ८१६,१२ ।

मरीचिः ८१,१५ । १६८,१७ । २३६,१ । २३८,२ । २६८,
१ । २७८,१५ । ३१०,३ । ४६८,७ । ७७२,५ । ७८७,
१,१३ ॥ ८१२,४ ।

मार्कण्डेयः १६२,१२ । १६७,१८ । १७६,१८ । १७८,१६ ।
३३१,७ । ३३८,२०, । ३५५,१० । ३६४,१७ । ४२८,
४ । ४५०,८ । ४६५,६ । ४७१,८ । ४७२,१२ ।

५६७,१५ ।

माण्डव्यः १३२,७ ।

माधवाचार्यः ११६,१८ । २४३,१८ । ४०७,७ । ४०८,७ ।

४११,६ । ४१३,१२,१५ । ४२६,६ । ४३७,१५ । ४४४,

१४ । ४७३,१७ । ४८३,८ । ४८५,५ । ५०१,७ । ५०७,

१८ । ५१४,१० । ५२३,१२ । ५४३,१७ । ५४५,५ ।

५६८,१५ । ५६६,१६ । ५६८,८ । ५८१,६ । ५८२,

१७ । ६१८,१६ । ६२१,१८ । ६२२,१७ । ७०४,८ ।

७०६,१० । ७१३,१४ । ७१५,१८ ।

मोहचूडः ५२८,५ ।

य

यज्ञपात्रः ११७,१३ ।

यमः १६१,३,२१ । १६३,१७ । १६८,२ । १८३,५ । १८५,

१४ । २२३,५,१७ । २२७,१८ । २४३,१२ । २३५,१ ।

२४८,५ । २५४,८ । २६२,३ । २६६,१४ । २७२,१३ ।

३१४,१६ । ३२८,११ । ३३०,१८ । ३५७,८ । ३५८,

११ । ३७०,१ । ३७२,३ । ५५३,१८ । ५८३,३,११ ।

५८८,११ । ६१४,११ । ७०५,१७ । ७८२,८ ।

याज्ञवल्क्यः ५,४ । ५८,१ । ५८,४ । ७७,४ । ११५५,११ ।

१६१,१८ । १७६,४ । २२३,२१ । २३३,८ । २३८,

७,१८ । २४१,२० । २४४,१४ । २४७,६ । २४८,१५ ।

२४८,१ । २५०,८ । २५१,८ । २५७,१० । २७७,५ ।

विधानपारिजातै

२८६, १८ । ३०७, ७ । ३१७, ६ । ३२३, २ । ३३४, २० ।
 ३४०, १ । ३४४, ४ । ३४५, ५ । ३४६, १३ । ३५६, २० ।
 ३६२, १८ । ३६३, १० । ३६८, १८ । ३७०, ८ । ३७७,
 १० । ५०३, १३ । ५४६, ५ । ५५५, १२ । ५८८, १२ ।
 ७३५, २० ।

योगियाज्ञवल्करः १७४, ७ । १७६, १२ । १८०, ८ । १८८,
 ११ । २१५, ७ । २५७, १६ । ७६७, १६ ।

योगी २२६, १८ । २५३, १० । २५८, ८, १६ । २६४, ६ ।
 २६६, ८ । २७२, १८ । २७७, १८ । २८०, १ । ३२७, ४ ।
 योगीश्वरः १५६, १५ । १५८, १८ । १८५, ६ । २४५, १३ ।

ल

लक्षः १३२, ४ । ६२०, ६ । ७२८, १० । ८४८, २ ।

लोणाक्षिः ३४, ४, १८ । ११८, १६ । २७०, ३ । ४४७, १२ ।
 ४६८, ७ । ७८७, १ ।

व

वत्सः ४५०, २ ।

वद्युहमिहिरः १३१, ३ ।

कशिपुः १०, ५ । ३०, ६ । १५७, ४ । १७०, ११ । १७८, २ ।

२२४,१२ । २४७,१२ । २६८,१२ । २७०,१६ । २७२,
 १६ । २८०,१ । ३२२,२ । ३३७,१७ । ३५८,१५ ।
 , ४४५,१ । ४७३,२२ । ५८८,२० । ६१३,१६ । ७७७,१ ।
 विज्ञानेश्वरः १५५,१५ । २५०,१६ । ४६७,८ । ५८०,८ ।
 विश्वारण्यः १२०,२ ।

विश्वकर्मा ८६०,७ ।

विष्णुः ७,१५ । १०७,१३ । १४८,६ । १६६,५ । १६७,
 १० । १७६,१७ । १८१,१३ । १८८,८ । १८०,५ ।
 २०४,८ । २६३,१४ । ३१८,८ । ४१४,२ । ४६६,
 ३,१० । ४८८,२ । ४८७,२० । ५१०,४ । ५७४,१२ ।
 ५८८,१ । ६५७,११ । ६८८,८ । ७००,१० । ७४१,
 २२ । ७४८,७ । ८१७,४ ।

ब्रह्मगर्ग्यः ५२८,१८ । ५८०,४ । ७०४,१५ ।

ब्रह्मनारदः ८६२,११ ।

ब्रह्मसुतः ३०,१२ । ३४,१८ । ५४,७ । १८३,१ । २७३,४ ।

३२६,२२ । ३३४,१४ । ५८७,१८ । ५८८,४ ।

ब्रह्मयामिनः ३४,१४ । ३५,१० । ७६४,६ । ७६७,१० ।

ब्रह्मवशिष्ठः ४५६,११ । ४६७,२० । ४७१,१२ । ४८१,४ ।

७२१,४ ।

ब्रह्मशातातपः ३०,८,१५ । २७५,४ । ३२८,१५ । ८०८,

११ ।

ब्रह्मसुतः ५८५,२१ ।

ब्रह्मपराशरः ६१०,१४ ।

विधानपरिजाते

ब्रह्मसाराश्रयः १८८,१५ । ३४३,१४ । ६१३,२२ ।

वेदान्तसः ४०६,१४ ।

वेज्यापायनः १३१,६ ।

वेद्यानपद्यः ८१,८ ।

व्याघ्रपादः ११६,१० । १५५,२१ । २६४,१० । ३२७,२१ ।

४६७,२२ । ७७४,७ ।

व्यासः ८,३ । ३७,१३ । ४६,४ । ६२,१३ । ६४,३ । ६५,

४ । ६६,१३ । १४५,१० । १४८,१० । १७३,८ ।

१७५,२० । १७८,८ । १८०,३ । १८१,११ । १८२,

१४ । २०८,२ । २१५,१३ । २१६,११ । २१८,२,१२ ।

२१८,८ । २२०,४ । २२७,५ । २४८,१४ । २६४,४ ।

२७०,१८ । २८४,६ । ३०७,४,१३,१५ । ३०८,४ ।

३१४,१० । ३२३,२० । ३२५,१४ । ३५४,४ । ३५८,

१५ । ३६३,१७ । ३७४,४ । ४३८,१३ । ४४७,१४ ।

४५०,५ । ४६४,१२ । ४६७,१२ । ४७१,१५ । ५५२,

१४ । ७४५,५ । ७८४,१४ । ८३६,४ । ८५३,२ ।

अ

अक्षः १४६,८ । १५२,१७ । १६४,१६ । १७४,१७ । १८७,

१४ । १८२,११ । २०४,१३ । २७६,१५ । ३०४,१३ ।

३२५,१७ । ३४०,२० । ४६५,२ । ५८०,१३ । ५८१,

३। ७२३, १४। ७४५, ८। ७६६, १। ७७८, १६।
८०६, ४।

आकटायनः ६१२, १६।

आङ्गायनः १२४, ८। ८०५, १०।

आतातपः ११७, १६। १२१, ५। १६५, १०। १८७, ८।
२१६, ७। २६७, ६। ३३८, ३। ३४६, ६। ३५७, ६।
३७२, १८। ३८१, ७। ४३८, ८। ४४०, ८। ४६६, १८।
७६४, ३।

आलङ्कायनः २७१, १५। ३११, १५।

श्रीनकः ११, १। १५, १८। ३६, १७। ३८, १२। ४५, ८।
५१, ३। ६५, १८। ७२, १२। ७५, ५, १८। ७७, १।
७८, १२। ८२, २२। ८३, १०। ८६, ७। ८८, १। ८४,
१७। ८८, ८। १०८, १३। ११७, ६। १२०, १८।
१२४, २। १२७, १३। १२८, २०। १४०, ८। १५४,
१४। १८०, १८। २१४, १२। २१५, १०। २२६, ८।
२३२, ७। २६०, ७। २८६, १६। ३२१, ८। ३३५, १४।
६६२, २। ८३५, १२।

श्रीधरः ६०१, ८।

श्रीपतिः १३५, १८। १८६, १८। ८५४, ५।

त

अथर्वनः ८५, १। ४०६, ११। ४११, १४। ५३८, १८।

विधानपारिजाते

५४४,२ । ८००,४ । ८१०,१३ ।

सनत्कुमारः ६८८,२१ ।

सुदर्शनाचार्यः ७३,२ ।

सुमन्तुः ३६,१४ । १४६,६ । १६५,८ । ४२८,२ । ४६७,
३ । ५८३,१६ । ६०७,१६ । ७६८,४,१४ । ७८२,१६ ।
७८४,१३ । ७८७,१६ । ८०७,२० । ८१०,३ ।

सूतः ६०७,४ ।

सूत्रकारः २१४,५ । ६६१,१८ ।

स्कन्दः ५८३,८ ।

स्मृतिदर्पणकारः ७८७,१६ ।

स्मृतिरत्नावलीकारः ६००,८ । ७८३,१७ । ८०४,१२ ।
८११,४ । ८१८,८ ।

संग्रहकारः ५४,११ । ८८,१६ । १२१,१२ ।

संवत्तः ४८,१८ । ५०,१ ।

हारीतः ११८,१६ । १५१,११ । १५२,८ । १५८,७ ।
१६०,१८ । १६२,२१ । १६३,१४ । १६५,१ २६३,
७ । २७२,११ । २७५,७ । ३६४,८ । ४११,११ । ४२५,
३ । ४४८,१८ । ४४८,११ । ५६६,१ ।

हेमाद्रिः ३०,४ । ११६,१८ । १४०,८ । ४४०,१५ । ४४८,
२ । ४८४,१३ । ४८५,१८ । ५४३,१६ । ५५०,१८ ।
५५१,१८ । ५६१,७ । ५६२,१८ । ५६५,८ । ५६८,

६। ५००,४। ५०५,१८। ५८६,८। ६११,१०।
 ६१३,१। ६३२,४। ६४८,२०। ७००,१६। ७०४,
 ७। ७०६,१०। ७१३,८। ७१५,१८। ७१७,३।
 ७१८,४। ८०७,५। ८०८,१०। ८१०,५। ८१३,७।

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अग्निपुराणम् ५६०,२०। ५७७,१६। ८०५,१५।
 अङ्कतसागरः ४६३,३।
 अनन्तभाष्यम् ४४२,१७।
 अपराकः १४४,१। १४६,३। ४३७,१०। ४६७,१२।
 ४८२,२। ४८१,५। ५७३,१। ५८०,१३। ६१०,८।
 ६१४,११। ६७०,८। ७०५,१। ७४२,७। ७५८,१६।
 अभिधानम् २८२,२२। ५१६,४। ६७०,१७।
 अरुणस्तुतिः ४७५,१५।

आ

आलेखम् ४८,३। ५३८,४। ५४१,१।

विधानपारिजाते

आगमः २८१,५ । ४०१,१८ ।

आचारदीपः १५६,८ । १६१,२१ । १७६,१ । २०३,७ ।
२७८,१६ । २८६,५ । २८५,३ । ३२४,२.१२ । ३२७,
१५ । ५३३,८ ।

आचारप्रदीपः १७१,१० ।

आदित्यपुराणम् १४४,१ । २८२,१ । २८६,१८ । ३४६,१ ।
५०१,८ । ५८८,२ । ६६८,१६ ।

आपस्तम्बश्रुतिः ७५८,३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ४४२,२० ।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् १२६,१० ।

आपस्तम्बीयम् ३०८,१८ ।

आश्वलायनकारिका २५,१० । ४१,३ । ७४,१२ । १०८,
८ । ५५५,२,१५ ।

आश्वलायनगृह्यम् ३८,३ । ७२,७ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ८१,१ । ८५,८ । १८४,१६ ।
१८८,१४ । २०८,११ । ३०८,६ ।

आश्वलायनपरिशिष्टम् २५५,१८ ।

आश्वलायनसूत्रम् ७४,१ । १२३,२ । ४४३,२ । ६८६,३ ।

आयुर्वेदः ३५६,११ ।

ई

ईशानसंहिता ७१२,१६ । ७१६,२० ।

विधा. द्वि. अ१.

५
उ

उदीचपुराणम् ७३०, २ ।

उग्रनः कृतिः ८१८, १३ ।

कट—

कटविधानम् १०८, १२ । १२६, २ । २६१, १८ । ३८४,
२० । ३५१, १५ । ३६१, २ । ४४८, ६ । ४५५, २ । ४८४,
२, ११ । ६०१, १ । ६०८, २ । ६६२, ५ । ६८५, १८ ।

क—

कठश्रुतिः ५१५, ११ ।

कल्पतरुः ६१८, ८ । ७११, १० ।

काठकण्टकम् ६१०, १७ । ६८६, ८ ।

काण्वशाखा ५०३, ७ । ५१६, २ ।

कामिकम् ७१२, १० ।

कात्यायनगृह्यम् ३८, ५ ।

कात्यायनगृह्यपरिशिष्टम् ३१४, २१ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् २८, ५ ।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ७५६, १३ ।

कात्यायनसूत्रम् २८, ८ । ७३, ८, १३ । १४५, ७ । २५६, १८ ।

५५२, ७ । ५५७, ६ । ६६२, १८ । ७७१, १३ । ८१३, ४ ।

विधानपारिजाते

काल्यायनस्मृतिः ४४४,६ । ५३७,१५ ।

कारिका ३२,६ । १११,७ । ६६२,१ ।

कालखण्डम् ५८८,५ ।

कालदीपः १३१,१३ ।

कालनिर्णयः २८७,३ । ५२३,१२ ।

कालनिर्णयदीपिका ३१०,८ । ४३५,६ । ४५३,१४ । ६४८,
१ । ८७०,४ ।

कालविवेकः ४६३,१७ ।

कालाग्निरुद्रोपनिषद् २०६,२० ।

कालादयः १२२,१ । १४६,१६ । ४४७,२१ । ४५४,२० ।

४६७,१६ । ४८३,४ । ५२८,१८ । ६१३,१२ । ६७६,

४ । ७८७,१६ । ८०२,१७ । ८०३,१ ।

कालिकापुराणम् ६५०,२ । ६५१,१५ ।

कालोत्तरम् ५४८,११ । ७१७,८ । ८५६,२ ।

काशीखण्डम् १८७,१५ । २०१,३ । २०४,१६ । २८५,१७ ।

४८८,१३ । ५०६,१६ । ६६५,१३ । ६६६,८ । ६८२,

५ । ७०६,६ । ७२६,४ । ७४०,१२ । ७४२,१३ ।

७५३,८ । ७५५,६ । ७६१,११ । ७७३,४ । ८३५,१३ ।

कार्णार्जिनिस्मृतिः ६११,१३ ।

कूर्मपुराणम् ८४,१८ । १४८,३ । २४८,३ । २७८,१८ ।

३०३,१४ । ४२५,६ । ४३०,१४ । ५१३,१५ । ६५७,

८। ७३१,१६।

स्तत्परत्नम् ६६०,१३।

कौर्म्यम् २५१,५। २६५,२०। २७८,१२। २८२,१८।

७२७,१२,२१। ७३०,८। ७४३,१४। ७६३,१।

७७७,८।

क्रियासारः २८३,१६।

ख

खादिरग्नम् ५५५,८।

ग

गर्गच्छतिः ४४८,६।

गरुडपुराणम् ४५४,८।

गयामाहात्म्यम् ७६८,८। ८०५,५।

गाढम् २८५,२१। २८७,१०। २८५,१५। ४८८,२०।

४८८,६। ५४१,११। ६३१,१४। ७१४,१५। ७२४,

२। ७२५,१२। ७५०,१६। ७८२,१०।

गीता २८८,२०।

गृह्यपरिशिष्टम् ३०,२२। ३६,६। ४१,१०। ७२,१०।

७५,१०। १११,८।

गोविन्दार्चकः ६१८,१६। ७१८,१६। ७२०,१।

विधानपारिजाते

गोभिलसूत्रम् ३३६,१५।

गोभिलकृति १५५६,११।

गौतमीतन्त्रम् १८८,८। ५०६,८।

घ

चतुर्विंशतिमतम् २८,१। २४८,८। ४५६,४। ४६४,८।

५८६,२१। ५८८,३। ८०५,१३। ८०८,६। ८१२,१०।

चन्द्रिका २६,६। ७५,१। ७८,१५। १२७,२२। १६३,

१७। ३३३,१६। ३५३,१२। ६०८,१०।

चमत्कारखण्डम् ३०७,१८।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् २५७,१। ५५५,२०।

ज

जाबालकृतिः ४७६,१०। ७८५,११।

जाबालोपनिषद् ३७६,७,१७।

जैमिनिकृतिः १७७,२०। ४७३,१२।

ज्योतिर्निबन्धः १४२,११। १४४,११। ४५८,८। ४८०,

१२। ४८८,७। ६७१,१४। ६७४,४। ८५८,१२।

ज्योतिषम् १४३,१। ७१०,८। ७५७,११।

ज्योतिःप्रकाशः १३२,१०।

ज्योतिःपराशरः ५५४,१८।

ज्योतिःसागरः १३४,१। ४६३,८।

ड

डामरतन्त्रम् ६५०,६।

त

तत्त्वसागरः ८५७,१४।

तन्त्रवार्त्तिकम् ५१५,५।

तिथितत्त्वम् ६१८,५।

तीर्थसौख्यम् ५३२,१२।

तैत्तिरीयम् १२३,१७। १७५,१६। ३८१,१०।

तैत्तिरीयारण्यकम् ३३६,६। ५०३,३।

तैत्तिरीयश्रुतिः ३३८,२०। ४४५,१४। ५४६,१०।

त्रिखलीसेतुः १८१,१०। २६८,२२। ६८४,४। ७२३,

१४। ७५४,२। ७५६,२।

त्रैलोक्यमोहनपञ्चरात्रम् ५१२,१२।

द

दक्षश्रुतिः ३५२,११। ७६१,७।

विधानपारिजाती

दिवोदासनिबन्धः ४८२, ०१ । ५४७, ३ । ५५८, ५ । ५६७.

५ । ५७३, १७ । ५७५, १४ । ५८१, ८ ।

दीपिका ४०६, ८ । ५४८, १५ । ५६८, ७ । ६०६, १२ ।

६१८, १६ । ६६१, १६ । ६६२, ५ । ६८८, १६ ।

६८४, १० ।

देवजानीयम् १२५, ५ ।

देवलक्ष्मिः ४६८, १४ । ८०५, ३ ।

देवीपुराणम् २८६, २ । ४५६, ८ । ४८१, १८ । ४८३, ६ ।

५४०, १८ । ६१७, ३, १२ । ६१८, ६ । ६२०, १८ । ६२१,

६, १७ । ६२३, ८ । ६२५, ३ । ६२८, १०, २० । ६३२,

७ । ६३३, ५ । ६३५, ३ । ६३८, २, १८ । ६४०, ४ ।

६४८, १४ । ६५०, ५ । ६५१, २ । ७६३, ५ । ७७८, ३ ।

७८०, १२ । ७८८, २ । ८३८, १४ । ८७०, २ ।

हारकामाष्टाक्षरम् ५०५, ३ ।

ध

धमलनिबन्धः ७०८, ८ ।

धर्मप्रदीपः ६३०, ३ ।

धर्मप्रश्नः १८२, १७ ।

धर्मसूत्रवृत्तिः ४४८, ८ ।

धर्मावुशासनम् ३१३, २० ।

न

नन्दिपुराणम् २८३,५ । ५४०,२ ।

नागरखण्डम् ५८८,१४ । ५८१,२ । ६००,१२ । ६११,१७ ।
६१२,८ । ७१४,५ ।

नारदस्मृतिः ६७३,१८ ।

नारदीयम् १०८,१८ । २७८,१ । २८२,२,२२ । ३४१,६ ।
४३४,१८ । ४३६,४ । ४४०,५ । ४८१,१८ । ४८२,
१७ । ५२१,१८ । ५४०,८ । ५७३,१२,१६ । ५७४,
८ । ५७६,२ । ६८१,१४ । ७०२,१० । ७११,१३ ।
८४६,२ । ८६२,१ । ८६८,६ ।

नारदीयपञ्चरात्रम् २८३,११ । ५०५,११ । ५१२,७ ।
५२०,७ । ५२२,८ ।

नागायणवृत्तिः ६०७,८ । ६८६,८ ।

निगमः २७८,६ । ३४३,१७ । ५८६,५ । ७७५,१५ ।

निर्णयद्वयीः ४४८,५ । ४५६,८ । ५७१,६ । ५८१,२ ।
६१५,१६ । ६५६,११ । ६७३,११ ।

निर्णयसागरः ६८०,१० ।

निर्णयामृतम् २८३,५ । ४११,१८ । ४६८,८ । ४७६,११ ।
४८३,६ । ४८१,१७ । ५००,१०,१५ । ५५६,२० ।
५६५,१८ । ५६७,१४ । ५६८,१३,२० । ५७०,२ ।
५७६,८ । ५७८,१ । ६०२,३ । ६०५,११ । ६३१,३ ।
६३२,७ । ६३८,१० । ६३८,२ । ६६८,१२ । ६७०,

विधानपरिजाते

१७। ६७१,२०। ६७७,२०। ७१८,७।
 नृसिंहपरिचर्या २८२,१४। ४३२,१२। ४३६,११।
 ५०१,१७।
 नृसिंहपुराणम् २७७,१५। २८३,१८। ४८५,१८। ४८६,
 १०। ४८७,२।
 नृसिंहप्रसादनिबन्धः ६२०,१२।
 न्यायः १७२,४।
 पद्मपुराणम् ४२७,६। ४२८,८। ४३२,१३। ५६२,१५।
 ६८०,१६।

प

परशुरामपद्यतिः ३८७,६।
 परिभाषा ३८६,१६।
 पञ्चरात्रम् २०६,६। २८०,१२। २८२,२२। ३०८,१४।
 ३१२,११। ५२३,१८। ८५८,४।
 पाणिनीयम् २३३,२०।
 पापम् १८८,३। १८६,१७। २२१,१८। २७८,८।
 २८४,२०। २८२,१८। २८७,६। ३७२,१३। ४१२,
 ८। ४२८,१८। ४३४,११। ४८७,१०। ४८०,१८।
 ४८२,१४। ५०१,१८। ५०५,१४। ५२०,१,८।
 ५२२,८। ५२३,१५। ५३३,१४। ५४३,१०। ६४८,

१८ ॥ ६६४,५ । ६६५,४,१५ । ६६७,११ । ६६८,
८,२१ । ६७२,८ । ६७४,११ । ६७६,३ । ६७७,
१६ । ६८१,६ । ६८४,१० । ६८८,२ । ६९०,८ ।
७००,३ । ७०१,२,८ । ७०२,५ । ७०७,३ । ७०८,
१५ । ७०८,६ । ७१०,४ । ७१४,२० । ७१७,१३ ।
७८०,१५ । ७८८,२० । ८३८,१ ।

पाताशर माधवीयम् १८८,२ । २०१,१० । ५५१,१३ ।
५८०,२२ । ५८१,१८ ।

पाराशरस्मृतिटीका ५१४,१० ।

पारिजातः १८४,६ । २०२,७ । २२७,८ । २५८,१६ ।
३३४,१३ । ३५०,१८ । ३५८,७ ।

पुराणम् ३००,१ । ३०८,१ ।

पुराणसमुच्चयः ४२८,११ । ४६२,१५ । ४८३,१४ । ५७०,
८ । ५८४,८ । ६०१,१८ । ६०४,१ । ६०६,७ ।
६७८,२ ।

पुस्तकार्थप्रबोधः २०४,३ ।

पुष्करपुराणम् ६७६,८ ।

पृथ्वीचन्द्रोदयनिबन्धः ४६२,१५ । ४८८,२ । ५०८,१२ ।
५८०,१५ । ६०३,१८ । ६१४,७ । ६७३,१ । ७००,१० ।

पैठिनसिद्धतिः ११७,४ । ७६४,१७ ।

प्रकाशसंहिता २०५,११ ।

प्रभासखण्डम् ५४४,१३ । ७०२,१ । ७५२,६ । ७५५,११ ।
७८५,८ ।

विधानपारिजाते

प्रयोगपारिजातः १५, १३ । ३२, ५ । ५५, १३ । ८०, १६ ।
 ८६, ३ । १५६, ६ । २७४, २१ । २८४, ६ । ३३०, १० ।
 ४६८, १८ । ५८६, १८ । ५८८, १८ । ५८७, १६ । ६००,
 १ । ६१३, ३ । ७६८, १५ ।

प्रयोगरत्नम् २७५, १८ ।

प्रचीसाधनसिद्धान्तः ८६०, १७ ।

व

वृहत्सत्तिस्मृतिः ५८४, २२ । ७८५, १४ ।

वीधायनसूत्रम् ५५३, ५ ।

वीधायनस्मृतिः ७५, १७ । ११७, १३ । ४४४, ६ ।

ब्रह्मपुराणम् ३१, १६ । ३२, ४ । ६२, १० । ६३, ६ । ५७, ६ ।

८८, ८ । ३२५, ११ । ३५५, १ । ४८०, ८ । ७४१, ७ ।

७४७, १ । ७७४, १२ । ८४५, ५ ।

ब्रह्मवैवर्तम् २७३, १८ । ३७५, ६ । ४२३, ३ । ४३४, १५ ।

४३८, ७ । ५२२, २१ । ५२८, १ । ५३०, १२ । ५३६,

१३ । ५६२, ७ । ५६५, ८ । ६३७, २२ । ७८२, ७ ।

७०४, ७ । ७१८, ४ ।

ब्रह्मयामलम् ५३८, १४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः ४७४, १ ।

ब्रह्माण्डम् २०१, १० । ४३३, १५ । ५२१, १७ । ५८८, ७ ।

६०५,२० । ६३३,१ । ६८०,१ । ६८३,१८ । ७६८,
१३ । ७२४,१४ ।

आश्रमम् ६,२० । ७,८ । २६,१२ । ३६,१६ । ४७,१८ ।
१४३,१६ । १६८,१० । ३१८,२ । ३३१,१८,२२ ।
४०८,४ । ४२५,१८ । ४८१,२१ । ४८७,२ । ४८५,
१२ । ४८८,५ । ५०४,१ । ५०६,१२ । ५२८,१ ।
५५६,१६ । ५८६,१३ । ५८८,२१ । ५८३,२१ । ६०३,
१८ । ६०७,१७ । ६१२,६ । ६१३,१६ । ६१४,४ ।
६७३,१ । ६८४,२१ । ६८६,१२ । ६८०,१ । ७०१,
११ । ७१०,७ । ७२७,६ । ८३८,६ । ८४२,१२ ।
८४३,१० । ८४४,५ । ८४८,१८ ।

आश्रमम् १२०,१,२,३ ।

आश्रम भाष्यम् १०७,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३४,१२ । ३३३,१६ । ३६४,२ । ४८१,५ ।
४८२,२ । ४८३,८ । ५००,१०,१५ । ५०१,१७ । ५२७,
७ । ५३०,८ । ५३१,३,२० । ५३४,११,२१ । ५३७,
३ । ५३८,१६ । ५४६,१२ । ५४७,८ । ५५६,१३ ।
५५८,१५ । ५६३,५ । ५६७,८ । ५७०,१४ । ५७४,२० ।
५७५,१४ । ५७७,३ । ५८६,७ । ५८३,१५ । ६०३,८ ।
६२०,१७,२० । ६२४,३ । ६२०,५ । ६४०,५ । ६५६,
३ । ६५८,२० । ६६०,४ । ६७०,१८ । ६७६,१८ ।

विधानपारिजाते

६७८, १४ । ६८२, २० । ६८८, १५ । ७०७, ४ । ७१०,
 १२ । ७१८, २२ । ७२१, २१ । ७२२, ६ । ७८१, १३ ।
 ८०८, ८ । ८१६, १८ । ८४४, ८ । ८६६, ८ । ८६८, ६ ।
 भविष्योत्तरम् ३५७, ३ । ६७२, ८ । ७२०, १५ । ७७४, ८ ।
 ७७६, १३ । ८६७, ५ ।

भागवतम् २८२, ११ । ३४४, १ ।

भार्गवार्चनम् ५३६, ४ ।

भार्गवार्चन चन्द्रिका ५३१, २० ।

भार्गवार्चन दीपिका ४५५, १३ ।

भारद्वाजश्रौतम् ११६, ४ ।

भीमपराक्रमम् १३३, १६ ।

भुजबलभीमम् ८६३, ४ ।

म

मत्स्यपुराणम् २८, १४ । ११४, १८ । ४४८, १६ । ४५८, १३ ।

४८२, १२ । ६०८, ४ ।

मदनपारिजातः २२८, ६ । २३६, ११ । २३७, ८ । २६४,

१० । ३०६, १ । ३०८, २० । ३३०, १६ । ३३८, २० ।

४४७, १३ । ४६८, ३ । ५५१, १८ । ५८२, ० । ७७३,

७ । ७८३, १५ ।

मदन महार्णवः ३७६, २० ।

मदनरत्नम् १४४,६ । ४३७,५ । ५४३,६ । ५६८,२० ।
 ५७०,२ । ५७६,१३ । ५७८,१६ । ६०५,१४ । ६३८,
 ७,११ । ६४८,१५ । ६५६,४ । ६८३,१३ । ७०८,
 १७ । ७१३,१३ ।

मनुस्मृतिः ४७६,६ । ५१०,६ । ५११,४ ।

महाणवः ३८२,११ । ४००,३ ।

महाभारतम् २००,१५ । २४१,७,१७ । २४८,११ । २५२,
 १० । २८८,१ । ३२३,६ । ३२४,१८ । ३३१,४ ।
 ३५५,४ । ३६१,१० । ४६५,१३ । ४७७,१२ । ४७८,
 ७ । ५०७,१ । ५२१,१८ । ५२८,६ । ५४०,१३ ।
 ५८१,२ । ५८६,५ । ५८३,१८ । ६१४,१८ । ६८७,
 ८ । ७०८,१८ । ७१८,५ । ७२४,८ । ७२५,१५ ।
 ७२६,१ । ७२८,४ । ७२८,८ । ७६२,२ । ७७४,७ ।

महाभाष्यम् ५१५,२ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४८१,११ । ५८६,१३ । ६०८,१० ।
 ६१७,१८ । ७६५,१ । ८७१,२ ।

मातृयम् २६२,११ । २६४,१६ । २७८,६ । ३६६,१३ ।
 ४११,१ । ४३४,८ । ४३६,१ । ४८२,७ । ५४२,२ ।
 ५४७,१३ । ५७५,१५ । ६०१,५ । ६२४,१५ । ६७६,
 १५ । ६८१,१० । ७४५,१६ । ७७५,१ । ७७६,४ ।
 ७७७,१३ । ८६४,१८ ।

माधवीयम् ७,५ । १२५,६ । ४२८,१६ । ४३२,६ । ४३३,
 १ । ४३६,१६ । ४६४,५ । ४६७,२० । ४७१,२ ।

विधानपारिजाते

४७२,१८ । ५३८,११ । ५७१,१० । ६४८,४ । ७१२,४ ।
माधवीयस्मृतिः ४४०,१३ । ४५१,२ ।
मिताक्षरा १३०,११ । १८४,१२ । २८६,१८ । ३०४,१५ ।
३३०,१३ । ४६७,८ । ५२२,१५ । ७८३,१७ ।
मीमांसासारः ६०,७ ।
सुक्तावलिः ४५५,१७ । ४५६,४ ।
सुदुर्त्तसंग्रहः १३२,२१ ।
मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ६०६,१७ । ७८६,१६ । ७८७,५ ।
मैत्रायणीयश्रुतिः १०७,१० ।

य

यजुर्वेदः ५०२,२१ ।
यमस्मृतिः ४१,८ । ४११,१७ । ५६८,१० ।

र

रतिरहस्यम् ३६५,१४ ।
रत्नमाला ४८२,३ । ५३७,२० । ६०४,१८ । ७२०,१३ ।
७२७,१३ । ८५०,१० । ८५८,६ ।
रत्नसागरः ४७०,६ ।
रत्नावली ८५७,१ ।

शामार्चनचन्द्रिका ४८७,६ । ४८५,७ । ५०१,१७ । ५३१,
 २ । ५४८,१८ । ६८४,५ ।
 रुद्रयामलम् ३८७,६ । ६१८,१ । ६२४,७ । ६३८,८ ।
 ६२८,२ । ६३२,१० । ६५०,१५ । ६५१,१८ । ६५२,
 २१ । ६५६,२१ ।

ल

लघुनारदीयम् ६८२,१८ ।
 लिङ्गपुराणम् ४७३,४ । ६३४,१० । ६७५,८ ।
 लोत्तम् ४८,१ ।
 लोणाक्षिष्मृतिः ६१२,२० । ८०६,११ ।

व

वाराहपुराणम् ४८४,११ ।
 वशिष्ठसंहिता ५२३,३ । ५६१,१६ ।
 वशिष्ठस्मृतिः ७०४,१० ।
 वल्किपुराणम् ५५८,१२ । ५६०,६,१० । ५६५,१२ । ५७६,
 १७ । ५७८,१६ । ८६६,११ ।
 वाजसनेयकम् १२३,१४ ।
 वामनपुराणम् १८३,७ । २५४,११ । ४८१,५ । ५७५,७ ।
 ६११,६ । ८१३,१४ ।
 वाराहतन्त्रम् ६२८,११ ।

विधानपारिजाते

वाराहपुराणम् २८७,११ । ४३७,१० । ४८८,८ । ५०५,
२१ । ५२८,१२ । ६०१,१३ । ६८५,१० । ७०६,११ ।
७६८,११ । ७८०,१८ ।

वासुदेवोपनिषद् १८८,१६ ।

वायवीयम् १८८,१८ । ४६७,८ । ५०५,३ । ६०८,६ ।
७६८,६ ।

वायव्यसंहिता ४२८,८ ।

वायुपुराणम् ४५,११ । ३१७,१५ । ३७८,६ । ५८८,२० ।
६१०,८ । ७४०,४ । ७४१,१५ । ७८८,१५ । ८१३,८ ।

विधिरत्नम् १०८,११ ।

विश्वकर्म्मोत्तरम् ८५८,३ ।

विश्वकोषम् ५१२,१६ । ५१६,१५ ।

विश्वप्रकाशः १५,१४ । ६०२,४ ।

विश्वरूपनिबन्धः ६३८,१८ ।

विज्ञादर्शः ६८,१ । ७०,१४ । ७३,१५ । ११४,१२ ।

विषयम् ६८५,३ ।

विष्णुधर्मः ४०८,१ । ४३३,१८ । ४३६,८ । ४३७,१ ।
४७२,१ । ५२७,१२ । ५२८,१५ । ५३७,१३ । ५४२,
११ । ५६०,२,१० । ५७२,१८ । ५७३,८ । ६१०,
२ । ६२४,१८ । ६६६,१५ । ७०५,८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २८४,२१ । ४२३,१२ । ४२४,२,१० ।

विद्याः द्विः अ३.

४५३,१२ । ५३४,७ । ६०८,८ । ७०६,१८ । ७७८,
 ६ । ८५८,१६ । ८६३,२ । १५ ॥ ८६५,७ । ८६७,११ ।
 विष्णुपुराणम् २६,६ । २७,१४ । १८४,३ । २४८,१८ ।
 ३३८,३ । ३६३,४ । ५६८,१ । ७१७,२० । ७४४,३ ।
 ७४८,२ । ७६७,१२ । ७६८,८ ।
 विष्णुभक्तिचन्द्रोदयः ४३२,१२ । ४३६,११ । ५०४,१ ।
 विष्णुस्मृतिः ८,८ । ५१०,१६ । ५२८,२१ ।
 विष्णुरहस्यम् ४२४,१८ । ४३१,३ । ४३२,१ । ४३५,१०,
 १८, । ५४८,४ । ५४८,१० । ५७७,२ । ५७८,१३ ।
 ५८४,१० । ६६४,१४ ।
 ब्रह्मपाराशरम् २४८,६ ।
 ब्रह्मन्त्रादीयम् १८८,७ । २०१,४ । २३४,१४ । २८२,
 १७ । ३३४,२१ । ५०८,१८ ।
 ब्रह्मस्यतिस्मृतिः ५८४,२२ । ७६०,१५ ।
 ब्रह्मपाराशरम् ३४८,२ । ३७८,१४ ।
 वेदभाष्यम् ५०७,१८ ।
 वैखानससूत्रम् २०३,१७ ।
 व्यवहारतत्त्वम् १३३,८ ।
 व्यवहारसमुच्चयः ५३८,८ ।
 व्यासस्मृतिः ३१५,१३ ।

श

शतपथम् ३८०,१७ । ३८२,८ । ५०३,१२ । ५१६,२ ।
 शतपथब्राह्मणम् ३३६,७३ । ३६६,१६ । ३७६,१४ ।

विधानपारिजाते

शतपथश्रुतिः २५८,६ । ३८४,११ । ४४२,२२ । ४४५,१५ ।

शाङ्खायनगृह्यम् १५२,४ ।

शान्तिपटल १,३ ।

शास्वपुराणम् ५१८,१५ ।

शारदातिलकम् २२४,३ । २८०,८ ।

शिवगीता ३७७,५ ।

शिवधर्मः ५४३,७ ।

शिवपुराणम् ८४६,१७ ।

शिवरहस्यम् २६८,१४ । ६८२,१८ ।

शिवार्चनचन्द्रिका ४७०,५ ।

श्वेतदीपमाहात्म्यम् ५१८,८ ।

शैवागमः ५४८,१५ ।

शौनकीयम् ४०,८ । ८२६,५ । ८३४,१२ ।

शौनकगृह्यपरिशिष्टम् ४५,८ ।

श्राद्धकल्पः ३३३,७ ।

श्राद्धदीपकलिका ५८५,१८ ।

ष

षट्त्रिंशत्तमम् ७,१० । १८२,४ । ३११,१५ । ३३७,१५ ।

३४५,७ । ४६८,१८ । ७८५,१५ । ८५३,१५ ।

स

मनक्,मारसंहिता ४२०,१७।

सात्वतसंहिता २०५,७।

सामवेदः ५०३,१६।

सामोपनिषद् ३३६,२१।

सायनीयम् १२८,८।

सुदर्शनभाष्यम् ५५१,१७।

सूक्तपरिशिष्टम् ५०२,१५।

सूतसंहिता २०१,७। ५१८,१८।

सूर्योदयनिबन्धः ४६८,५।

सौरधर्मः ६८६,१४।

सौरपुराणम् ६४८,११।

स्कन्दपुराणम् ५३६,८। ७१६,१८। ७३३,१०।

स्कान्दम् ३,५। ४८,१४। १६८,७। १०७,१। १८७,१५।

१८४,१५। २०४,१६। २०६,७। २१६,१५। २२७,

१४। २५५,१२। २७३,१३। २८५,११। २८७,७।

२८३,८। २८५,१०। २८६,१। ३००,३। ३०२,

१८। ३१०,७। ३१८,४। ३०८,१। ३४२,२। ३७३,

१४। ३७६,७। ४५०,१०,१८। ४७८,१३। ४८५,३।

४८६,१। ४८८,०१। ५००,२। ५१२,२२। ५१८,६।

५२२,१८। ५२३,५। ५३०,४। ५३२,१। ५३७,

१६। ५४४,०। ५४७,८। ५६१,१। ५६६,१२।

विधानपारिजाते

५७०,२ । ५७१,६,१० । ५७४,४ । ५७६,२ । ६०२,
 ४ । ६१८,३ । ६२२,८ । ६२६,१४ । ६३८,८ ।
 ६५८,१८ । ६६६,१० । ६६८,४ । ६७१,२० । ६७५,
 ५ । ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८१,१४ । ६८३,६ ।
 ६८४,१२ । ६८८,३ । ७०४,२२ । ७०५,६ । ७०७,
 ७ । ७०८,७ । ७१३,७ । ७१४,८ । ७१५,१,७ ।
 ७१६,४ । ७१७,१२ । ७१८,१४ । ७४२,७ । ८२४,१ ।
 ८३७,१६ । ८३८,१६ । ८४२,८ । ८४७,१ ।

आर्त्तसूत्रम् १२४,८ ।

स्मृतिसन्धिका ४३२,१८ । ४५४,१८ । ४८४,८ । ६६२,
 २० । ७०८,१३ । ७८६,१० ।

स्मृतिदर्पणम् ५८४,१६ । ५८५,८ । ६७२,१४ । ८१३,२१ ।

स्मृतिभाष्कारः ५८,१२ । ८१,३ ।

स्मृतिरत्नम् ५०,१५ ।

स्मृतिरत्नावली १५६,२ । ७८२,१ ।

स्मृतिसमुच्चयः ६३८,५ ।

स्मृतिसारः १२८,१४ ।

स्मृतिसंग्रहः २०७,८ । ३३७,५ । ५८७,६ । ७७६,१० ।

स्मृत्यर्थसारः ७६,१७ । ८२,१७ । १६७,२२ । २३५,११ ।

२६२,१ । ३०८,७ । ३२१,१२ । ३३३,८ । ४८२,१८ ।

५८२,१५ । ५८५,७ । ७०४,१६ । ७३१,२१ । ७७२,

८,१६ । ७८०,७ । ७८६,१८ । ८०५,४ ।
स्मृत्यधिकरणम् ५१४,४ ।

संयज्ञः ४,१६ । ५,२० । ८,११,१५ । ५४,१४ । ५८,८ ।
६१,४ । १३४,१० । १४३,७ । १५१,१४ । १५३,२ ।
१५८,७ । १६४,१० । १६८,१५ । १७२,१७ । १८२,
६ । १८७,१८ । १८८,८ । २२८,२ । २६८,१ । २७१,
८ । २७३,२१ । २७६,७ । ३०३,८ । ३०५,१६ । ३३०,
७ । ३३१,१२ । ३४८,१३ । ३५७,१७ । ३६३,२० ।
३६५,२ । ३६६,५ । ४३१,६ । ४७२,१२ । ६१०,१२ ।
५५४,६ । ५५६,१८ । ५८०,८ । ५८३,१० । ५८५,
६ । ६२२,३ । ६२३,५ । ६३२,१० । ६३४,१७ ।
६३८,१४ । ८१३,२ । ८४६,५ । ८३८,१ । ८४१,६ ।
संहिता ५८,१६ ।

भ

हरिवंशम् ३२८,७ । ५०७,१२ । ५४३,१ । ५५८,१६ ।
हेमाद्रिः २८,१४ । ३१,६ । ३२,५ । ११८,१६ । १२२,
१६ । १४३,१५ । २४८,१२ । २७०,२२ । २७२,४,८ ।
३०७,१८ । ३१०,१४ । ३८५,१८ । ३८६,८ । ४११,
६ । ४१२,७,८ । ४२८,१ । ४३०,१८ । ४३२,११ ।
४३६,१ । ४४६,१८ । ४५३,६ । ४५८,१२ । ४६६,
१८ । ४७३,१६ । ४७४,४ । ४८०,८ । ४८२,१७ ।

विधानपारिजाते

४८३,२ । ४८४,१ । ४८५,१८ । ४८६,५,१८ । ५२१,
 ५२८,१ । ५२९,५ । ५३०,८ । ५३४,२१ । ५४१,१६ ।
 ५४२,६ । ५४३,१० । ५४६,१२ । ५४८,४ । ५५१,
 २० । ५५६,११,१३ । ५६५,१ । ५६६,१ । ५६७,
 ८ । ५६८,१८ । ५७४,२० । ५७७,३ । ५८१,२१ ।
 ५८६,१० । ५८८,२१ । ५८९,१४ । ५९०,१८ ।
 ५९३,११ । ५९४,२२ । ५९९,२,५ । ६००,१२ । ६०६,
 ८ । ६०७,४ । ६०८,८ । ६१०,२,४ । ६११,१७ ।
 ६२०,१७,२० । ६२६,१४ । ६३१,१४ । ६३८,२ ।
 ६४०,५ । ६५५,१३ । ६५६,३ । ६५८,१८ । ६५९,
 ११ । ६६५,१ । ६७२,८ । ६७४,५ । ६७६,१८ ।
 ६७८,३,८ । ६७९,८ । ६८८,१५ । ६९०,१ । ६९१,
 १ । ६९३,६ । ६९६,१३ । ७०३,२० । ७०५,१७ ।
 ७०८,१५ । ७१०,४,७ । ७१७,१२ । ७२२,६,१६ ॥
 ८५०,६ ।

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्कविवाहविधानम्	६७	१४
अक्षयव्रततृतीयाव्रतम्	४८१	१६
अग्निसंसर्गः	८५	७
अग्न्याधानम्	८७	१८
अङ्कुरार्पणम्	१०	७
अङ्कुरार्पणाधिवासनकालः	८६६	१०
अनन्तव्रतम्	५८१	५
अनुदितास्त्रसमयलक्षणम्	७४	१५
अनामहेमश्राद्धविधानम्	७८२	८
अन्वष्टकाश्राद्धविधानम्	६०५	१६
अपघातसृतानांश्राद्धतिथिनिर्णयविधानम्	६१२	३
अभिवादनम्	२३३	८
अमावस्यानिर्णयविधानम्	४३८	१
अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतविधानम्	५६८	१४
अशीचे विवाहविधानम्	८	८

विधानपारिजाते

अष्टकाश्रावविधानम्	६०३	१३
अस्थित्वेपविधानम्	८२३	१
अस्थानयनविधानम्	८२६	४

आ

आचमनविधिः	१५६	१४
आचारप्रशंसा	४०२	१
आर्द्राक्षतारोपणविधानम्	४४०	१
आधानम्	१४५	४
आपवृत्तिः	२५१	१
आमलकस्नानकालनिर्णयविधानम्	८५३	१
आश्वयुजीकर्मा	६६१	१७
आश्वत्थायनादीनां होमे गौतमकालः	७५	५
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्	७५	१०
आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालः	७३	१
आश्विनमासविधानावि	५८७	१७
आषाढमासविधानानि	५०१	१७

इ

इन्द्रक्षयकालनिर्णयः	४४६	५
----------------------	-----	---

उ

उच्छोदकस्नानकालनिर्णयविधानम्

८५२

४

कट

कटपिपचमीव्रतविधानम्

५६८

५

ए

एकादशीव्रतसंकल्पः

४३३

१

एकादश्यावासविधानम्

४२१

५

जी

जीपासनहोमविधानम्

७२

६

जीपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्

१०८

१२

जीपासमीपयुक्तम्

८७

१२

क

कन्यादानफलम्

४७

१८

विधानपारिजाते

कन्यादानविधानम्	४१	१०
कार्तिकव्रतीस्थापनम्	६८८	१
कार्तिकमासविधानादि	६६४	१
कव्चलदानविधानम्	७०३	२०
कालनिर्णयविधानम्	४०५	१
कालाष्टमीव्रतविधानम्	६८२	२
कुन्दचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	७
कुमारीपूजाविधानम्	६२६	१३
कुशयज्ञविधानम्	५६६	१
केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	१६८	६
कौकिलान्नविधानम्	५४६	१२
कौतुकबन्धविधानम्	१५	१७

ग

गजप्रायासक्षणम्	६१४	११
गङ्गादेवताञ्जनविधानम्	२७८	११
गृहारम्भकालः	८५८	६
गृहे स्नानविधानम्	१८१	११
गोपूजाविधानम्	६७७	१७
गोवर्धनपूजाविधानम्	६७८	८

ग्रहणकालीनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविधानम्

	४७५	१४
ग्रहणनिर्णयविधानम्	४५५	१२
ग्रहणादौ प्रतिप्रसवविधानम्	८४८	१
ग्रहणविधौ भोजननिषेधः	४७०	१४

च

चन्द्रपक्षीव्रतविधानम्	६०१	१३
चम्पापक्षीव्रतविधानम्	६८३	१४
चातुर्मास्यव्रतविधानम्	५२८	१
चैत्रमासविधानानि	४८०	३

ज

जम्बाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	७
जपधर्माः	२१८	११
जयन्तीव्रतविधानम्	५५८	५
जिह्वास्तोत्रम्	३	५
ज्येष्ठापूजनम्	५७१	१०
जैष्ठमासविधानानि	४८८	५

त

तर्प्यन्तमः	७७०	१
-------------	-----	---

विधानप्रारिजाते

ताम्बूलभक्षणविधानम्	३५५	१४
तिथिनिर्णयविधानम्	४१३	१३
तिलकधारणविधानम्	१८८	१
तिलकस्तनकालविधानम्	८५३	११
तिलचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	२
तीर्थचौरकालः	७५६	१
तीर्थगमनविधानम्	७४०	११
तीर्थगर्भनिरूपणम्	८४३	८
तीर्थतर्पणविधानम्	७६७	१
तीर्थाधिकारिलक्षणम्	७२७	३
तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम्	७५१	३
तीर्थविश्वेदेवाः	७८१	२
तीर्थमाहात्म्यम्	७२८	१३
तीर्थमुष्णविधानम्	७५४	१
तीर्थयात्राकालः	७३७	१०
तीर्थयात्रानियमः	७४५	४
तीर्थयात्राविधानानि	७२३	१३
तीर्थश्राद्धविधानम्	७७७	५
तीर्थश्राद्धाधिकारापवादः	७८१	१७
तीर्थश्राद्धीयश्राद्धणविवेकः	७८०	११

तीर्थत्राहे अधिकारिनिर्णयः

	७८२	१२
तीर्थत्राहे निविधानि	७८१	५
तीर्थत्राहे सम्प्रदाननिर्णयः	८०४	५
तीर्थस्नानविधानम्	७६२	१२
तीर्थस्नानरूपम्	७२५	११
तृतीयपञ्चमम्:	२८०	१२
तृतीयमानुषीविवाहस्य निविद्यत्वात्तस्मिन्कर्त्तव्येतिविधिः		
	६१	११
तेलाभ्यङ्गः	८५२	११

दन्तधावनविधानम्	१६६	९
दम्पतिकर्त्तव्यम्	५०	४
दम्पतिसहभोजनम्	५४	११
दम्पत्यादिनियमाः	४१०	१२
दम्पतरा	४८८	४
दम्पतारजयन्तीनिर्णयः	४८१	१२
दिनचतुर्थभागकृत्यम्	२५३	१
दिनद्वितीयभागे अध्ययनविधानम्		
	२४२	१०
द्वितीयविवाहविधानम्	५६	१४

विधानपारिजाते

दीक्षाकालनिर्णयः	८५६	१
दीपावलिस्मासना	६०६	१६
दुर्गापूजाकृतभूतपोषणदानानि		
	६४१	१६
दुर्गाभूतिनिर्णयः	६१५	१
दूर्वाष्टमीव्रतविधानम्	५६८	६
देवकीत्यापनम्	१४२	६
देवताप्रतिष्ठाकालः	८६१	१
देवताविशेषे कालविशेषः	८६८	५
देवीत्यापनम्	६८४	४

घ

घनार्जुनविधिः	२४५	७
घनैजिजाघा	११५	१

ज

जन्मव्रतविधानम्	४४८	१५
जन्मव्रविशेषे पूजाविशेषः	८६८	१
जदीनां रजोदोषनिरूपणम्	७०१	१२

नवरात्रपारणानिर्णयविधानम्

	६५५	८
नवरात्रारम्भकालनिर्णयः	६१७	१
नरकचतुर्दशी	६०२	६
मागवष्णुक्षवप्रयोगविधानम्	१३६	८
नामसङ्कीर्तनकालः	८७०	१
नित्यदानविधानम्	२३८	६
नूतनवस्त्रपरिधानकालनिर्णयः	८५४	४

प

पक्षनिर्णयः	४१३	८
पक्षहोमः	८१	७
पञ्चमहायज्ञाः	४०४	१
पर्वकालकर्त्तव्यनिरूपणम्	१२५	१
पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः	८१०	१२
पिण्डद्रव्यनिरूपणम्	७८८	१०
पुनर्विवाहविधानम्	५५	१४
पूजापराधाः	२८५	६
पोषमासविधानानि	६८७	१
प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यभ्रातृविधानम्	५८६	८

विधानधारिजाते

प्राच्यायनविधिः	१७४	१
प्रातर्होमविधानम्	२१५	७
प्रातःश्रव्योत्थानविधानम्	१४७	१०
प्रातःउज्याविधिः	१०८	४
प्रातःस्नानविधानम्	१०६	११
प्रोवितस्य धर्मविधानम्	१२८	१२

फ

फाल्गुनमासविधानानि	७११	७
--------------------	-----	---

ब

बधूषरभोजनविधानम्	१७	८
बधूषरयोर्जिरीषणम्	४२	१
बध्वा लक्ष्म वरस्य गृहप्रवेशविधानम्	११०	१६
वरस्य कन्यागृहं प्रति गतनविधानम्	१६	१६
वरस्य मधुपर्कविधानेन पूजनविधानम्	३८	१०

विधा. द्वि. अ ४

वशिदानम्	६५१	११
बहिराजपूजनम्	६००	०

अ

भाद्रमासविधानानि	५५०	१०
भीमाष्टमीव्रतविधानम्	७०८	१४
भीमहादशमीव्रतविधानम्	७१०	१
भीमपञ्चकव्रतविधानम्	६८१	१४
भीमनविधानम्	६२३	१

अ

मकरसानमन्त्राः	७०१	१
मङ्गलावेष्टयम्	२४१	१
मन्वादिशास्त्रविधानम्	७०८	१०
मध्याह्नसायाह्नतर्पणविधानम्	२५८	१७
मध्याह्नस्नानविधिः	२५५	१६
महाहादशौनिर्णयविधानम्	७१५	१
महाहोमविधानम्	६५८	१४

विधानपरिजाते

महासमीक्षितविधानम्	६०२	२१
महासमाचारविधानम्	५८७	१८
महासमीक्षितम्	६२७	१८
मार्गशीर्षमासविधानानि	६२२	१
माघमासविधानानि	६८८	८
माघपूर्वविधानम्	२७	१४
माघाचारविधानम्	६६६	१०
मार्गशीर्षपक्षम्	४०७	५
मूत्रपुरीषोक्षमविधानम्	१५१	५
वृत्तपञ्जीकृत द्वितीयविधानाक्षः		
	६१	४

अ

यज्ञोपवीतविधानम्	१७०	१
यमतर्पणविधानम्	७०५	१६
यमद्वितीयाविधानम्	६७८	८
यमनियमादिवाच्यम्	२७२	१०

इ

इन्द्रसमीक्षितविधानम्	७०६	१४
-----------------------	-----	----

रत्नावतविधानम्	४८८	१३
रामनवमीवतविधानम्	४८९	६
रुद्रजपविधानम्	५०५	१६

ल

ललितावतविधानम्	६११	२०
लिङ्गाद्यर्चने विधिपत्ररूपसम्	८४६	१

व

वसन्तोत्सवविधानम्	७२१	१८
वस्त्रपरिधानविधानम्	१८९	१८
वायसवसि विधानम्	२१८	१८
विजयादशमीकृतम्	६५८	१७
विधुराग्न्युत्पत्ति	१०६	११
विधुरोपासनम्	१०७	१
विवाहवेदिकाकरणविधानम्	८	१
विवाहनक्षपविधानम्	१०	४
विवाहान्ते रोपाचनात्पूर्वं ग्रान्ती		
प्रावचिसविधानम्	७१	१५

विधानपारिजाते

विवाहादावशेषप्राप्तौतन्निर्णय

विधानम्	५	१
विवाहादौ उपक्रान्ते वधूवरयोर्मौतू-		
रजोदोषशान्तिविधानम्	१	१
विवाहोत्तरं अनुदानविधानम्	४६	८
विष्णुपूजाकाण्डः	८६०	५
विष्णुशयनोक्तविधानम्	५२०	०
उषिन्नाशविधानम्	२५	८
वैशाखमासविधानानि	४८८	१
व्रतादिस्त्रिषाते निर्णयविधानम्		
	५४५	९

अ

शक्रध्वजीत्यापनविधानम्	५०१	१
शङ्खचक्रादिधारणविधानम्	५०१	१६
शतचण्डौविधानम्	६५२	२०
शयनविधानम्	१६२	१०
शिववन्धनविधानम्	१०१	८
शिवरात्रिव्रतविधानम्	०१२	१
शैवादेर्निन्दा	५२२	१५

श्रीविविधानम्	१५४	१
श्रवणविधानम्	७२०	८
आद्यान्तरसन्निपाते निर्णय- विधानम्	८०२	१४
आवस्यमासविधानानि	५४७	१
श्रीपञ्चमीपूजाविधानम्	७०६	८

स

सयक्तालतिथि निर्णयविधानम्	१२१	८
सन्ध्यावन्दनविधिः	२०८	१
सन्ध्याया यथाकाशं चकारये		
प्रायश्चित्तविधानम्	३५८	७
सर्पपूजाविधानम्	५४७	६
सर्वमन्त्रादिनिर्णयविधानम्	४५३	१३
संस्तुद्रक्षानविधानम्	४७७	८
सरस्वतीस्नानविधानम्	६३२	६
सहस्रचण्डीविधानम्	६५४	८
साम्नेः प्रवासकालनियमाः	८४	१५

विधानपारिजाते

सावित्रीव्रतविधानम्	५००	१०
सायंसम्ब्याधर्षनविधानम्	२५७	१८
सायंहोमविधानम्	२६१	१६
सौतोत्वनिकायः	७११	१०
सुतकादिप्राप्ती खालोपाकादौ		
निर्णयविधानम्	१२६	१६
सुतकादौ होमविधानम्	७८	७
सुतश्रवणविधानम्	१४०	७
स्नाभिगमनविधानम्	३६८	३
खालोपाकविधानम्	११६	१६
खानाङ्गतपेण विधानम्	१८८	१४
संक्रान्तिनिर्णयविधानम्	४५२	३

ह

हरितालिकाव्रतविधानम्	५६६	१२
हरिशयनोत्सवविधानम्	५३०	१३
हरेर्जलक्रीडाविधानम्	४८८	६
हरेर्दमनोत्सवविधानम्	४८७	५
हरेर्दोलात्सवविधानम्	५८७	१

हरेः पवित्राचोपणविधानम्	५४८	४
होमद्रव्याणि	८२	११
होतृकाविधानम्	०१८	११

विधानपारिजातः ।

तृतीयः स्तवकः ।

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवर्त्तेर्वा माता रजस्वला तदा विधानमुच्यते ।
तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतबन्धे च माता यस्य रजस्वला ।
मृत्युश्च जङ्गता ज्ञेया क्रमाश्चनुजसत्तम ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्व्वेषां हितकारिणीम् ॥
यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकरं रजः ।
तस्माद्दिनात्समारभ्य कुर्यान्मृत्युञ्जयं* जपम् ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

* मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रं प्रथमखण्डस्य ४०० पृष्ठे अङ्कितम् ।

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
 मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्करान्वितैः ।
 भक्तेन घृतयुक्तेन पक्वान्नैः पूजयेच्छिवम् ॥
 अधस्तात्क्षिप्तः कार्थ्या पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
 भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
 दीपान् षोडशसंख्याकानान्यप्रज्वलितान् शुभान् ।
 अर्पयेद्देवदेवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
 प्रार्थ्य पूरुषसूक्तेन* सतूर्थीं गृहमाविशेत् ।
 तत्र स्थण्डिलमाधाय हवनङ्कारयेद्बुधः ॥
 अग्निमोलेति मन्त्रेण† जुहुयादयुतं सुधीः ।
 पायसेनैव साज्येन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥
 वर्णयेत्समजिह्वस्य समजिह्वा नरेश्वर ।
 कराली लोहिता श्वेता महत्पूर्व्या च लोहिता ।
 पीता च पद्मरागा च सुवर्णाख्या तथैव च ॥
 लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्व्या शुचेर्दिशि ।
 सुवर्णाणां दक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैऋते ॥
 श्वेता तु वारुणे भागे पीता वायोर्दिशि स्मृता ।
 ऐशान्यां (दिशि) दिव्या विख्याता या जिह्वा जातवेदसः ॥
 सुवर्णा मध्यभागे स्यात्किञ्चिद्बुधमनौषिणः ।
 कराली नाम सा ज्ञेया तथा रक्षांसि तोषयेत् ॥

* प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु प्रदर्शितेन ।

† प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

लोहितायां पिशाचांश्च यज्ञे विद्वान् ऋतुक्रती ।
महालोहितया पत्न्यां ढसिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्मगाः पद्मरागया ।
श्वेतया गृहदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिह्वास्तोत्रम् स्तान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते* त्वयि समश्नन्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशोभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसंज्ञके ।
हुते त्वयि समश्नन्ति यक्षगन्धर्वकिचराः ॥
नमस्ते वोतिहोत्रस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि ढप्ते यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्मरागे नमस्तुभ्यं देवपद्मगतर्पणे ।
जायते शाश्वतं† देवि हुते त्वयि हुताशने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुजः ।
हुते हविषि विप्रैश्च ग्रहढसिर्भवेदिह ॥
चेटकाः कामदेवश्च समस्ताः कुलदेवताः ।
पीतायां हवने जाते ढसिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

* हुते इति आर्घ, हुतायामिति पाठो युक्तः, रसनाशब्दस्य क्रीलिकत्वात् ।

† तर्पणंलिति शेषः ।

विधानपारिजाते

इति जिज्ञासुतिं कृत्वा समाप्य विधिवदुतिम् ।
अभिषेकं ततः कुर्यादुदक्याः सूनुना सह ॥
ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय मनोषिणे ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति समापयेत् ॥
कस्मैचिन्नशकं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्त्रेणानेन सत्तम ॥

मन्त्रो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
मञ्चकस्यास्य दानेन प्रीतो भव मम प्रभो ॥
यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्वासस्तु परित्यजेत् ।
अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवङ्गते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
नन्दन्ते सुखसन्तानैः सह माता निजे गृहे ।
अकृत्वैतद्विवाही यः स लभेदुःखमेव च ॥

इति विधानमालायां विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संग्रहे तु प्रकारान्तरमुक्तं यथा ।

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
अलामे सुसुहृत्स्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

चौलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्कटे तु वृहस्पतिना एवमेवोक्तम् ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य त्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्त्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सन्निवृत्तिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकाम्भखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विगिहोष्यते ॥

इति मनूतवरणसंस्कारसंस्क्रुतानां तत्प्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचपाते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेध्यादिसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथस्नानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्वदगृहीतदीक्षस्य वैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सन्निवृत्तिदाहशब्दार्थाः सङ्ग्रहे दर्शिताः । तथाहि ।

सची गृहीतनियमो यज्ञदानेष्वदीक्षितः ।

चान्द्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती त्वब्रह्मचार्य्यपि ॥

श्राद्धे च क्षतसङ्कल्पो व्रतौ भोक्ता च कीर्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽच कीर्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिब्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरुषादौ, व्याधिपरि-
हारार्थं दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य
कालान्तरासम्भवे देशोपद्रवे महत्यामापदि च एतेष्वपि दीर्घाशीच-
वाधेन सद्यःशीचं विधीयते इत्यनुषङ्गः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिग्रहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति-विवाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दीर्घ-
कालाशीचप्राप्तावपि सद्यःशीचं द्रष्टव्यम् ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसन्निव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशीचं समाख्यातं तत्तत्कार्य्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्य्यं इति विशेषेणाभिधानाद्वैश्वदेवादिकर्मसु आशीचं दीर्घ-
मस्येव । तत्र सद्यःशीचविधानाभावात्, यावद्वचनं वाचनिक-
मिति न्यायाच्च ।

यत्तु पैठिनसिवचनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यज्ञादि कारयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

श्राद्धे च पित्र्ययज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

तदेतदुपक्रान्तयज्ञादिकर्मविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

विवाहोक्तवयज्ञेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पिताद्यै(न्ने)षु न दोषः परिकीर्तितः ॥

माधवीये ।

प्रारम्भाग्न्याग्निवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अङ्कुरार्पणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

शावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

विवाहोक्तवयज्ञेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

परैरक्षं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च हिजोत्तमैः ॥

परैरसगोचैः ।

विष्णुरपि ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आग्ने होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

आरम्भश्च तेनैवोक्तः ।

आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसन्त्रयोः ।

• वरणमिति मधुपर्कपरं, गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः । पश्चादग्नेषु पतिते न भवेदिति निर्णय इति ब्राह्मोक्तेः । मधुपर्कात् पूर्वन्तु भग्न्येवाग्नेषु पतिते ऋत्विग्वेकः ।

नान्दीश्राहं* विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

नान्दीमुखावधिसावश्यकत्वेऽधिक उक्तः ।

एकविंशत्यह्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राहं विधीयते ॥ इति ।

तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यथा यज्ञादि भवति तथा आवश्यकं यज्ञादौ पूर्वं नान्दीश्राहं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ आरम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्थत्वे सन्निहितलग्नान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुस्मृतिरशौचेऽपि विवाहमाह ।

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कुष्माण्डैर्जुहुयादष्टतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशौ ततः शुध्यति सूतकी ॥ इति ।

तथा मंग्रहे ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कुष्माण्डोभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

संग्रहस्मृतिरपि ।

उपकल्पितबहुसम्भारस्यापि सन्निहितलग्नान्तराभावे सम्भारस्य च धारणाशक्तौ अशौचाभावमाह विष्णुः । न देव-प्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतसम्भारयोराशौचमिति ।

इति श्रीविधानपारिजाते विवाहादावशौचप्राप्तौ तन्निर्णयः ।

अथेदानीं कन्यादाता चाग्दानानन्तरं विधिवद्विवाहवेदिं
कुर्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कण्डनदलनयवारकः मण्डपमृदेदिवर्णकाद्यखिलम् ।

तत्सम्बन्धि गतागतमृदे वैवाहिके कुर्यात् ॥ इति ।

तत्प्रकारमाह नारदः ।

दस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।

स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु (च) सङ्गनि ॥

समां तथा (चैव) चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।

प्रागुदक्प्रवणां रम्भास्तम्भहंसशुकादिभिः* ॥

विचित्रामङ्कितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः† ॥

शृङ्गारपुष्प‡निकरैर्वर्णकैः समलङ्किताम् ॥

विप्राशीर्वचनैः पुण्यैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।

वादित्वनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ॥

एवंविधामारुरुचेन्मिथुनं साम्निवेदिकाम् ॥ इति ।

हस्तप्रमाणमत्र संस्कारार्थाया बध्वा ग्राह्यम् ॥ सोपानकरणं

* चिकसा इति यस्य भाषा इति गोपीनाथः ।

† हस्तिशुकादिभिरित्याकरे पाठः ।

‡ विचित्रेणाङ्कितैः कुम्भैर्विधिवैस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठः ।

§ शृङ्गारपुष्पाणि मासतौवकलादीनि इति गोपीनाथः ।

॥ कन्याहस्तैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा कार्या वेदिः कूर्मप्रहोत्रता मा ।

हस्त्यै रस्यै निर्गमाशमभागे जायापत्योराश्रयैः लम्बशुक्रा ॥ इति बचनम् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेद्या-
चतुर्हस्तपरिमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।

इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

षोडशारत्रिकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विषट्कारम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्चतुर्हारोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तच्च वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं षोडशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरणादिभिरलङ्घ्य मध्ये चतुर्हस्तकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्द्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूज्या मध्ये ब्रह्माणभर्चयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्व्वरीरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभमेवम् ।

क्षीरसागरसुतासुकलत्रं संनमामि मम वंशसुमित्रम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्त्तव्यतया विहितत्वादङ्कुरार्पणविधान-
मभिधीयते ।

शौनकः ।

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
 शौनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
 द्वितीये बीजनक्षेत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
 सम्यग्गृह्णान्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
 सह वादितृनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
 तत्र सृष्टिकताः स्तव्या गृहीत्वा पुनरागतः ।
 सृष्टयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु वापयेत् ॥
 सुमुहूर्तेऽथ कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।
 सिताक्षतैः सम्यक्कीर्य पालिकाः स्थापयेद्विजः ॥
 मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्व्वं वक्षिणमेव च ।
 दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
 उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
 बलीकमृत्तिकां क्रादं* शुष्कगोमयमेव च ।
 एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ॥
 दूर्वाश्चाश्वत्थपर्णञ्च शिरीषं विल्वपत्रकम् ।
 तासां मूलेषु विन्यस्य श्वेतसूत्रेण मण्डिताः ।
 मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धाद्यैरर्चयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रादिक्रम एवं स्थादमुष्मै नम एव च ।

तिष्ठन् कर्त्ता जपेन्मन्त्रं पश्चात् प्राप्नुयुः एव च ॥
 दिशां पतीन्मस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्व्वन्तु सफलं कर्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥
 ब्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्षपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 रात्रौ मुहूर्त्ते कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् ॥
 ब्रह्मजज्ञानमिति तु* मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रक्षेपयेद्दिजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तत्त्वायामीति§ मन्त्रेण प्रतीच्यां वापयेद्दिजः ।
 सोमो धेनुगामुदीच्याञ्च ओषधीर्वापयेत् क्रमात् ॥
 शुक्लाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रसेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्व्वमात्मानमिति मन्यते ॥
 आसप्तमायजानांश आषष्ठात् पुत्रनाशनम् ।
 पञ्चमाङ्गक्तिमान् विष्णौ सर्व्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात् प्रापीयान् जायते तु सः ।

* ब्रह्मजज्ञानमिति मनुज्यं प्रथमखण्डस्य १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति ऋगियं प्रथमखण्डस्य ३१५ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं हृदा वेगनो अभ्यवचतत्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनीं शकुनं सुरस्यम् ॥

१०म. ११३सू. ६खण्ड ।

§ तत्त्वायामीति ऋगियं त्रिविधा, प्रथमखण्डस्य ६८।३१८ पृष्ठयोर्दर्शिता ।

॥ सोमो धेनुमिति ऋगियं प्रथमखण्डस्य ३११ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

त्रयाहे सर्व्वकामानामङ्कुराहनि चोद्यते ॥
 आयुष्करं श्रीप्रदञ्च शुभेभ्येषु सर्व्वशः ।
 तस्मात्सर्व्वेषु कार्य्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 यद्यङ्कुराणां रहितं तत्कर्म्मशुभकारणम् ॥
 सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्त्तुं समीहितः ।
 अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्व्वैव पञ्च त्रीण्येकमेव वा ।
 अलङ्कृत्य च पद्माद्यैः पुष्पैरापूर्य्यतेऽपि च ।
 अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्व्वास्तैस्तैरेव समाचरेत् ॥
 ओषधोनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
 वास्तुकर्म्मणि चोले च दिवा स्यादङ्कुरार्पणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कुर्व्वीत न तथाङ्गि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म्म च नाम च ।
 हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्म्मसु ॥
 इति शौनकोक्तमङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथास्य स्रष्टृप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्म्माणि सुक्ता अन्नप्राशनादिविवाहा-
 न्तेषु अपत्यसंस्कारेषु ज्वगट(य)हप्रवेशाद्येभ्येष्वपि शुभकर्म्मसु च
 करिष्यमाणकर्म्मणः पूर्व्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये दिने सद्यो वा
 अङ्कुरार्पणं कर्त्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसम्भारानुपकल्प्य सुस्नातः पीठोप-

विष्टो यजमानस्त्रिधादि सङ्कोर्त्य असुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
सिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणाख्यं कर्माहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शुद्धभूमिसुपलिप्य रङ्गवस्त्रादिभिरलङ्कृत्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्यकोर्त्य तत्र नववेषुपात्रं किञ्चिदभ्यौरं सूत्रेणावेध्य
तदेव पालिकात्वेन संस्थाप्य तत्र वस्त्रीकसृक्तिकां ऋदपङ्कं शुष्क-
गोमयवूर्णञ्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)लं श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्कुराश्च शिरोषविल्लपत्राणामुपरि शुभे सुहरे तद्वेषुपात्रं
प्रक्षिप्य सितरक्तहरितवर्णानि पुष्पाख्यवकीर्त्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । अत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो ब्रह्मती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । नाके सुपर्णे यमो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गकैरन्यैर्वा स्वशास्त्रोक्तैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्य ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण* षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्ता
प्राञ्चुखस्तिष्ठन् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो ब्रीहियवमाषतिलमुद्गसर्षपान् गोमयतोयेन प्रक्षाल्य
ब्रह्मजज्ञानमित्यादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
स्थानेषु वीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः सिकताभिः प्रच्छाद्य
अपः प्रसेचयेत् । त(तः)च्च पञ्चगव्यं समन्तकं प्रसिञ्चेदिति ग्रन्था-
न्तरे उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपक्षे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्तण्डुलैः
स्वतः सिद्धैर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पद्मादिपुष्पैरलङ्कृत्य
अङ्कुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव कारयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणस्थं कर्म रात्रौ कार्य्यम् । वास्तुकर्मणि चैल-
कर्मणि च दिवैव कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपक्षेऽपि प्रतिपालि-
(का)कमेवमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
पारिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा मृन्मयरूपा वा
ग्राह्या ।

इति श्रीविधानपारिजाते अङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच शौनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्य्ये रात्रौ वाङ्नि कृते तथा ॥

* १२ श्लो उक्ताः ।

† १२ श्लो प्रदर्शितैः ।

साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 सहाचतेन कांस्थेन सोदकुशं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चं कुशं निधाय च ।
 कुशैः कुशोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्भिवेदादिभिस्तथा ।
 आपो हिष्ठादिकाव्लीङ्गैः शुद्धवत्यघमर्षणैः ॥
 शुद्धवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैःस्तथैव च ।
 रक्षोहणञ्च रात्रिञ्च कृणुष्वेति तथैव च ॥
 तरत्समन्दीर्घं पुरुषं विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्रीं दूक्तं शिवमङ्गलं वायुसूक्तं तथैव च ।
 सुश्रामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना पृथ्वि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलूकया पिशङ्गेति ऋग्भिरैताभिः(ऋ)रात्रिजैः ॥

० प्रथमखण्डस्य २०६ इति १० पंक्तौ उक्तैः ।

+ प्रथमखण्डस्य १२४, १८५, १८६ इत्येते उक्तैः ।

† पुरुषसूक्तं विपादृतं इत्यादिकं चयोदशैः प्रथमखण्डस्य १५५, १५६ इत्ययोः प्रदर्शितम् ।

‡ वायुसूक्ताभावात्—“वात आवातु मेघजं शंसु मयोभु नो हृदं ।

म न आयुषि तारिषत् ॥”

अतो देवा इत्यादिपाठपूर्वकं पाठ्य इति तुलापुरुषादानपद्धती तर्कवाचस्पत्यः ।

० इति अङ्गु अनुपदमेव दर्शयिष्यते ।

जातवेदस इत्यृचाः सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 गन्धेन दक्षिणे हस्ते बध्वाः पुंसस्तु तन्तुना ॥
 विश्वेत्ता ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 श्रिये जात ऋचैकयाऽप्यध्वर्युश्च समाहितः ॥
 शतं जीवेति द्वाभ्याश्च बृहत्सामेत्यृचैकयाऽ ॥
 ये यज्ञेन तथाष्टाभिस्त्रियम्बकमृचैकयाऽ ॥
 भस्मना चाक्षतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्ये हेमादि ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तितः ।
 विद्वान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकर्मणि साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्यो दर्भमये कूर्चं उदकुम्भं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेश्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिषिञ्चेत् ।

• प्रथमसंख्यस्य ४५७ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† प्रथमसंख्यस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ बृहत्सामो गानाशक्तौ—

त्वामिदं इवामहे सासी वाजस्य कारवः ।

त्वां वृषेभिन्द संपत्तिं नरस्तां काष्ठासर्वतः ॥

इत्यस्य चिः पाठः कार्यः इति तर्कवाचस्पतयः ।

§ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुचोय मामृतात् ॥ २५. ६० म. यजुः ।

तत्र मन्त्राः ।

व्याहृतिपूर्वा गायत्रीः । अग्निमीले । इषे त्वोर्जं त्वाः ।
अग्न आयाहिः । शन्नो देवोः ॥ आपो हि छेति नवर्चम् ॥
एतो न्विन्द्रम् ॥ ऋतं चेति मन्त्रत्रयम् । प्रशङ्गायेति
मन्त्रः ॥ खल्वि नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम् । स्वादिह-
येति दशर्चं सूक्तम् ॥

* प्रथमखण्डस्य ७९ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† अग्निमीले इति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ इषे त्वोर्जं त्वा वायवः स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । १५. १म. यजुः ।

§ अप आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शन्नो देवीरिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ आपो हि छेति नवर्चं प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

●● एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १४५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋतं चेति मन्त्रत्रयं प्रथमखण्डस्य १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ प्रशङ्गाय माकृताय खल्वि नो वाचनमजा पर्वतयुते ।

धर्मस्तुमे दिव आ पृथयन्वने युक्तयवसे महि सूक्तमर्चत ॥ ५म. ५४सु. १४८ ।

§§ खल्वि नो मिमोतामिति भगः खल्वि देव्यदितिरनर्षणः ।

खल्वि पूषा असुरो दधातु नः खल्वि व्यावाप्रयिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

खल्वये वायुसुपन्नवानहै सोमं खल्वि सुवनस्य यस्थितिः ।

वृहस्पतिं सर्वगणं खल्वये खल्वये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा नो अद्या खल्वये वैश्वानरो वसुरभिः खल्वये ।

देवा अवन्वृभवः खल्वये खल्वि नो रुद्रः पालंहसः ॥ ५म. ५१सु. १२४क ।

॥॥ स्वादिहया मदिहया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रक्षांहा विश्वचर्षणिरभि योनि मयीहतम् । द्रुणा सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

वरिर्वाधातमो भव मंहिष्ठो ववहन्मनः । परिंराधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

रक्षोहणमिति पञ्चविंशच्चैः सूक्तम्# । रात्रिव्यख्यादित्यष्टच्चैः
सूक्तम्† । कण्वेति पञ्चदशच्चैः सूक्तम्‡ । तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम्§ । सहस्रशोषेति षोडशच्चैः सूक्तम्¶ । विष्णो-
र्नृः कमिति षडृच्चैः सूक्तम्॥ । अतो देवा इति षडृच्चैः

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्त्रसा । अभिवाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥
त्वामच्छाचरामसि तदिदं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥
पुनाति ते परिसृतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शशता तना ॥ ६ ॥
तमीमण्वीः समर्थं आगृभून्ति यांषणो दश । स्वसारः पाव्यं दिवि ॥ ७ ॥
तमीं हित्वत्ययुवो धमन्ति वाकुरं हतिम् । त्रिधातु नारणं मधु ॥ ८ ॥
अभीम मध्ना उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अस्येदिन्द्रो मदेषा विश्वा इवाणि जिघ्रते । शूरी मघा च मंघते ॥

८म. १स. १०सूक्.

- ० रक्षोहणमित्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३४०।३४१।३४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
- † रात्रिव्यख्यादित्यादिकं रात्रिसूक्तं प्रथमखण्डस्य ३६४।३६५ पृष्ठयोरुक्तम् ।
- ‡ कण्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३५८।३५९।३६० पृष्ठेषु उक्तम् ।
- § तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥
आपवस्व सहस्रिणः रथिः सोम सुवीर्यम् । अथो श्रवः रथिः धारय ॥ २ ॥
अनु प्रनाम आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जगन् सूर्यम् ॥ ३ ॥
अथां सोम दुमपमाऽभि द्रोणानि रारुवत् । सौदन् योनीं वनेष्वा ॥

सामवेदः, अथवा ८म. ५८म. ४सूक्.

- ¶ सहस्रशोषेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
- ॥ विष्णोर्नृः कं वीर्याणि प्रवांचं यः पार्थिवानि विममे रवांसि ।
यो अन्धभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमणस्त्र्यधोरगायः ॥ १ ॥
प्र तडिणः क्षवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिचिद्यन्ति भुवनाणि विश्वा ॥ २ ॥

सूक्तम् ॥ परो मानयेति सप्तमं सूक्तम् ॥

प्र विष्णवे श्रुमेतु मन्म गिरिचित उरुगायय हृण् ।

य इदं दौर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे चिमिरिपदेभिः ॥ १ ॥

यस्य चो पूर्णामधुना पदान्वाचोयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ चिधातुं पृथिवीमुत यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियमभि पायो अय्यां नरो यत्र देवयो मदन्ति ।

उदक्रमस्य स हि बभूवित्वा विष्णोः पदे परमे मध्य उत्सः ॥ ५ ॥

सावा वासुन्नुग्रसि मर्मज्यं यत्र जावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अथाह तदुरुगायस्य हृणः परमं पदमवभाति भूरि ॥ १ म. १५४ म. इच्छक् ।

● अतो देवा अवनु की यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे चेधा निदधे पदम् । समूदमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

नीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदायः । अतो धर्माणि आरयन् ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रह्माणि पश्यन्ति । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरवः । दिवीव अचुराततम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवः सः समिन्वते । विष्णोर्धत्परमं पदम् ॥

१ म. २२ म. इच्छक् ।

परो मानया तन्वा उधाण न ते महिस्त्वमन्वयवन्ति ।

उमे ते विष्ण रजसो पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

न ते विष्णो जायमानां न जातो देव महिस्वः परमनमाप ।

उदलभा नाकमूर्धं हृहन्तं दाधयं प्राचौ ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

इरावतो धेनुमतो हि भूतं स्यवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यक्तभा रोदसी विष्णवेते दाधयं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

उरुं यशाय अकपुर्ब लोकां जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य विदवसिप्रस्य माया जज्ञधुर्नरा व्रतनाज्यं ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्णुं हंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिष्ठ त्र्यष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं साकं हृषो अपत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशर्चं सूक्तम्* । यज्जायत इति षष्ठ्यं
सूक्तम्† । वीतिहोत्रेति पञ्चर्चं वायुसूक्तम्‡ । सुशामीति

इयं मनोषा ब्रह्मती ब्रह्मनां कृता तवसा वर्हयन्ती ।
ररे वां क्षीम विदधेऽनु विष्णी पितृतमिषो ब्रह्मणेऽभिन्द ॥ ६ ॥
वषट्ते विष्वाऽस आंक्षीमि तन्मे सुषस्त्र शिदिषिट् ऋज्यम् ।
वर्हन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरोमे यूयं पात स्वर्गिभिः सदा नः ॥

७म. २२सू. ७सूक्तम् ।

हिरण्यवर्णमिति सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३६४।३६५ प्रत्ययोरुक्तम् ।
यज्जायतो दूरमुदैति देवं तदु सुमस्य तर्हवेति ।
दूरङ्गम ज्योतिषां ज्योतिर्यकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥ १ ॥
येन कर्मोऽप्यपसो मनोषिषां यज्ञे ज्ञप्सन्ति विदधेऽनु धीराः ।
यदपूर्वं यथा सन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥ २ ॥
यन्मशानमुत चेतो हृतिच यज्ज्योतिरनमृतं प्रजासु ।
यथाह्न सते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥ ३ ॥
यमेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञसायते समहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥ ४ ॥
यक्षिष्टुचः साम यजूंषि यक्षिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाः ।
यक्षिंश्चितं सर्व्यमातं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥ ५ ॥
सुषारधिरन्नामिव यन्मनुष्याग्नेनीयतेऽभौषुभिर्वाजिन इव ।
हन्मतिष्ठं यदजिरं जाविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु ॥

३४च. ६म. यजुः ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे सुमन्तुं समिधीमहि । अग्ने ब्रह्मन्मन्थरे ॥
अवा नो अथ कतिभिर्गायत्रसा प्रमर्षाणि । विनासु धीयु वन्द्य ॥
आ नो अग्ने रथिं भर सवासाहं वरेण्यम् । विनासु प्रतुष्टु इष्टरम् ॥
आ नो अग्ने सुचेतुना रथिं विनासुपांशसम् । माघीकं वेदि औवसे ॥
अग्निं हिन्वन्तु नो धियः समिमाद्यमिवाजिषु । तेन औषधं धनं धनम् ॥ सानवेदः ॥

पञ्चमं सूक्तम्* । स्यो ना पृथिवी† । द्रविणोदाः‡ । सविता
पश्चातात् § । नवो नवो भवति ¶ । विद्युन्न या पतन्ती || ।
उलूकयातुम् ## । पिशङ्गश्छटिम् †† । एताः सप्त ऋचः । एतै-
र्व्याहृत्यादि पिशङ्गश्छटिमित्यन्तैर्मन्त्रैः कूर्चेन कलशोदकेन सूत्र-

* सुषामि त्वा हविषा जीवनाय कमन्नातयन्नादुत राजयन्नात् ।

वाहिर्यथाह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राग्रौ प्रमुसुतामेनम् ॥ १ ॥

यदि चित्तायुर्गदि वा परेतो यदि मृत्यारनिकं नीत एव ।

तमाहरामि निरुतेरुपस्था दृष्टार्थमेनं अतस्त्वारदाय ॥ २ ॥

सहस्रावेष्ट, अतसारदेन अतायुषा हविषा हार्वमेनम् ।

अत यथैव अरदो न यातीन्द्रा विन्त्यस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

अतं जीव अरदो वर्धमानः अतं हेमन्ताञ्छतस्तु वसन्तान् ।

अतमिन्द्राग्रौ सविता उहस्यतिः अतायुषा हविषेनं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

आहार्ये त्वा विदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्व्यं सत्त्वं ते ऋचः सर्व्यमायुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म. १६१स. ५५सक् ।

† स्यो ना पृथिवी नो मवाहचरा निवेशनौ‡ यच्छा नः शर्क्यं स प्रयः ॥

१म. २२स. १५सक् ।

‡ द्रविणोदाः पिपीयति सुहोतुं प्र च तिष्ठत । नेष्टाहनुभिरिष्यते ॥ २६स. २२म. ययुः ।

§ सविता पश्चातात् सविता पुरस्तात् सविताः, सारापात् सविताः, सारापात् ।

सविता नः सुवतु सर्व्यतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १०म. २६स. १४सक् ।

¶ नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां कौतुषसमित्ययम् ।

ममं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १८ सक् ।

|| विद्युन्न या पतन्ती द्रविणोदभरन्ती मे चन्वा काव्यानि ।

जनिटो'अपोनर्थः सुजातः प्रोर्वशौ तिरत दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १०सक् ।

उलूकयातुं ययुलूकयातुं अह्नि नयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत श्यप्रयातुं डवदेव प्रमृष रथ इन्द्रः ॥ ४म. १०४स. २९सक् ।

†† पिशङ्गश्छटिमंश्च पिशाचिमिन्द्र संमृष । सर्व्यं रथो निवर्तय ॥ १म. १२२स. ५५सक् ।

मभिषिच्य जातवेदस इति मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयित्वा
विश्वेत्ता तः इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
यात् । स्त्रियास्तु त्रिये जात इति मन्त्रेण वामहस्ते बध्नीयात् ।
तत ऋत्विजोऽक्षतैर्यजमानस्य समन्त्रं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
शतं जीवेति इयम् । ये यज्ञेनेत्यष्टर्चम् । अग्न्यकं यजा-

* विवेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकार्य सचवन्निन्द मुन्यते ।

पारावतं यम् पुरुषश्रुतं वस्त्रपाठयोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ८८. १००५. ६४५ ॥

† प्रदमस्त्रस्त १६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ २२ पृष्ठे ११—१४ पंक्तिषु प्रदर्शितम् ।

§ ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सखासमृतत्वमानसः ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥

य उदाजन् पितरो गोमयं वक्षूतेनाभिन्दन् परिवक्षरे बक्षम् ।

दीर्घाङ्गमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रणास्त्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

अयं नाभा वदति वक्षु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयश्चक्षुणीत नः ।

सुव्रज्ज्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

विक्षपास इक्षयक्त इङ्गभीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवो अग्नेः परिरजिरे ॥ ४ ॥

ये अग्नेः परिरजिरे विक्षपासो दिवश्चरि ।

मयम्बोनु दशग्वो अङ्गिरसतमः सप्ता देवेषु मंहते ॥ ५ ॥

इन्द्रेण युजा निःसृजन् वाघतो व्रजं गोमनमन्त्रिणम् ।

सहस्रं ते ददती अष्टकार्यं त्वो देवेष्वकृत ॥ ६ ॥

प्र नूनं आमतामयं मनु कीर्त्तये रीरुत ।

यः सहस्रं शतान्नं सखी दानाय मंहते ॥ १०८. ६२५. ८४५ ॥

महे इति च* । ततो यजमानः कर्मासाद्गुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

कर्मादौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मान्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यथ रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीं च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधीयते ॥

विनायकं तु संपूज्य गुडैर्गन्धाग्नतादिभिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांस्पपात्रन्तु कुशभस्मजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौवर्णं राजतं वापि क्षीमं कार्पासमेव वा ।

तन्तुत्रयं तथा पुंसां स्त्रोणान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण† सूत्रैश्चैवाभिवेचयेत् ।

आपो हि हेति मन्त्रेण‡ संस्कार्यस्याभिवेचनम् ॥

* मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† सङ्कल्पार्थं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावना(नीः)भ्यः पुनन्तु ते ॥ एवमादिरूपेण ।

‡ प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तेति* मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेण† आशिषा योजयेद्दण्डम् ॥
 त्रियम्बकेन मन्त्रेण‡ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूष्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदाबध्नेति मन्त्रेण§ पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकञ्चैव स्त्रियाश्चेहामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्त्रेण॥ इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ त्रिद्विधाहम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं आहं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु ।

वृद्धिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

* अंगुना ते अंगुः पृथक्तां परुषा परः ।

गन्धके सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २०अ. २७म. यजुः ।

† दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यद्यै च त्वा खनाम्यहम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्गुश विरोहतात् ॥ १२अ. १००म. यजुः ।

‡ प्रथमखण्डस्य १८१ पृष्ठे उक्तम् ।

§ यदाबध्न् दावायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमाणाः ।

तन्म आवध्नामि शतशरदायायुषान् जरदष्टिर्यथासन् ॥ ३४अ. ५२म. यजुः ।

॥ त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणकंध्यवन् यवा त आहुः परमं जगिन्वम् ॥ १म. १६१पृ. ४४क. ।

पुंसः सावनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ।
 विवाहे चानलाधानप्रभृतिश्रौतकर्मसु ॥
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ।
 अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ।
 वाय्याद्युदयापनादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम् ॥ इति ।

चन्द्रिकायां विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
 नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिष्ट्वा पितृयज्ञेन वैदिकं कश्चिदाचरेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्त्र च ।
 पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
 नवान्नभोजने स्नाने भार्यायाः प्रथमार्त्तवे ॥

स्नाने समावर्त्तने ।

देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूक्ष्मेषु च ।
 राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
 नान्दीमुखान् पूज्यतमांस्तथा मातृगणानपि ।

वनस्थाद्याश्रमं* गच्छन् पूर्व्वेद्युः सद्य एव च ।

पितॄन् पूर्व्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धये ॥ इति ।

कचिन्नान्दीयादस्य तन्त्रत्वमाह ।

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छादमादौ न पृथगादिषु ॥

अस्यार्थः । देशान्तरगतस्य चिरकालाश्रूयमाणसद्भावस्य मृत-
बुद्ध्या पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्मादयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचैलपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीयादस्य च सकृत्-
तन्त्रेण प्रथमतः क्रियमाणकर्मणः आदावनुष्ठानं कर्त्तव्यम्,
न पृथगादिषु नावृत्त्या संस्कारकर्मणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अत्र मातृपूजनं पूर्व्वमुक्तं विष्णुपुराणे ।

तत्रापि मातरः पूर्व्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

* वानप्रस्थाश्रमादिकं, यदा गृहस्थाश्रमं विहाय वनं गन्तुमिच्छत इत्यर्थः ।

मातर उक्ताश्चतुर्विंशतिमते ।

आदे ह्यभ्युद(ये)यप्राप्ते देवतास्थापनं ऋतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहौ तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचेत्रगणाधिपान् ।

वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पञ्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीमतः केचिदयुग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । वृद्धिआदे कर्त्तव्ये सति पूर्वं स्थण्डिलादौ मातृगणः

संपूज्यस्तद्यथा पितृपत्ने तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामह्यः पूज्याः ।

तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्तिस्रः पितृष्वसा मातृष्वसेत्यष्टौ

मानुष्यो मातरः । ब्रह्माण्याद्याः सप्त देवमातरः । तथा

दुर्गागणाधिपक्षेत्राधिपांश्च षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्दीमुखान्

पितॄन् आदेन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

अथवा कात्यायनोक्ता मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोर्धारामातरः कुण्डे समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुण्डलम्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु घृतेन तु ।

कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपित्वाथ समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्वदानमुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकातीयानां काण्वमाध्यन्दिनानामेवेति वेदितव्यम् । षड्भ्यः पितृभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीआहस्य षडेवेत्यभिधानादविरुद्धम्, बह्वर्त्यं वा खण्डह्योक्तमिति वचनानु-ग्रहाच्च । प्रयोगपारिजातकृता तु षड्भ्यः आह्वमुपक्रमेदित्येवं व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो माह्व-आह्वपूर्वकं आह्वमुपक्रमेत् ।

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।

पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।

एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात् । अत्र नान्दीआहे आश्वलायनकाण्वा-दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(खी)-खिप्रवर्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां स्वस्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-दर्शितत्वात् ।

यस्तु ।

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

इति वृद्धवशिष्ठवचनं तदेतच्छाखान्तरीयमिति मन्तव्यम् । हेमा-
द्रादयोऽप्येवमेव मेनिरे ।

तत्कालमाह वशिष्ठः ।

पूर्व्येद्युर्मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

अस्यानुकल्पमाह वृद्धशातातपः ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आहवयं स्मृतम् ॥

अत्राप्यशक्तौ वृद्धमनुः ।

अलाभे आहकालानां नान्दीआहवयं बुधः ।

पूर्व्येद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ इति ।

वृद्धशातातपस्तु ।

पृथग्दिनेष्वशक्तयेदेकस्मिन् पूर्व्येवासरे ।

आहवयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।

आह्नक्रममाह प्रचेताः ।

मातृआहन्तु पूर्व्यं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आहवयं स्मृतम् ॥

एतद्विवाहादिमहाकर्म्मविषयम् । अल्पं तु तदहरेव कार्यम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्व्वेद्यस्तदहरेवाल्पेषु इति ।

अत्रिरपि ।

पूर्व्वाल्ले तु भवेद्द्विर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वति आद्यं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

विश्वेदेवादयोऽत्र नान्दोमुखा इति विशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

उर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दोमुखसंज्ञकाः । इति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दोमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्यादि ।

अत्रेदं तात्पर्य्यम् । द्विविधा नान्दोमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दोमुखा वृद्धिश्चाददेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरं परिकीर्त्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामेव मङ्गलकर्मसु देवतात्वश्रवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयस्तु प्रौष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तश्चादे देवता
इति मन्तव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्त्वा

तेभ्यः पूर्व्वतराः पञ्च प्रजावन्तः सुखैषिणः ।

ते तु नान्दोमुखा नान्दो समृद्धिरिति कथ्यते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसंज्ञां विधाय

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वाराहवचनं यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं वृद्धिश्चास्ते पित्रादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषाः कारिकायाम् ।

प्राञ्चुखोऽत्रोपवोती स्या(द)दुपचारः प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्थं यवैः कुर्यात् युग्मानत्र निमन्त्र्य तु ॥

ऋजुदर्भानमूलांस्तु दत्त्वेषामासनेषु तु ।

प्राक्संस्थेष्वपि आसित्य पूर्ववच्चानुमन्त्र्य ताः ॥

तिक्तो सौति पदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् ।

स्वधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्दं वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्वधानमःपदस्थाने वदेत् स्वाहानमःपदम् ॥

अथान्यन्तु यथापाठमुक्ताध्वेष्वावपेदयवान् ।

नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ॥

पितर्यमुपविष्टभ्य सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ।

द्विर्द्विर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषाः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्याः ।

तथा ।

अत्र तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुवातेत्यृचः स्थाने उपास्मै गायता नरः ॥
 पञ्चर्षः* आवयित्वाचमिति* च आवयेद्वचम् ।
 सम्यक्वचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजभसु ॥
 द्विजभुक्ताशयं सम्यग्गोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र प्रागयकान् दर्भानास्तृणाति ततः परम् ॥
 पृषदान्यं च कुर्वीत दध्या (लयन्ति) नयति सपिषा ।
 पृषदान्येन सम्यग्भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्यक्वचनं विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

उपास्मै गायता नरः पवमानयेन्दवे । अभिदेवाए इयच्छते ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहृत्ये मधवन्नवर्षे शाश्वरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमए सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उयः सहसे तुराय मन्द्र आंजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्षेन्निन्द्रं मरुतश्चिदव माता यदौरं दधन्नजनिष्ठा ॥ ६४ ॥

आतू न इन्द्र इव इन्द्राकमर्षं मागहि । महान् महीभिर्कतिभिः ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतृप्तिष्वभि विश्वा असि स्थः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्यं तरुष्यतः ॥ ६६म. २२च. यजुः ।

अक्षन्नमीमदन्त आवपिषा अधृत ।

अन्तोषत स्तभानवां विप्रा गविष्ठया ततोवीजा निन्द्र ते हरी ॥ ६७म. २२च. यजुः ।

तथा बहुमातृकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य वृद्धिश्चादे महालये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् ॥

इति लोगाच्चिवचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गं मातृवर्गं तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गन्तु परित्यजेत् ॥

इति वचनादयदि वर्गाद्यः सम्पूर्णो वर्गो वा जीवति तदा वृद्धि-
श्चादादौ तद्वर्गस्त्याज्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनोक्तं
वृद्धिश्चादे ।

पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

आमश्नाच्चं पिण्डवर्जं वृद्धौ नान्दीमुखे सदा ।

इति वृद्धयान्नवल्कावचनाच्च । अपिण्डकं वृद्धिश्चाक्षमनग्निकविषय-
मिति केचित् ।

यावन्मन्त्राग्निसम्बन्ध उत्सन्नाग्निस्तथैव च ।

तावद्वृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्पमात्रमाचरेत् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

सङ्कल्पश्चादे विशेषमाह लोगाच्चिः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पान्नपूरणम् ।

नावाहनं न चैवार्घ्यं नाग्नौकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानञ्च आदे सङ्कल्पसंज्ञि(ते)तम् ॥ इति ।

अत्र जीवत्पितृकस्य विशेषमाह भगुः ।

वृद्धौ तीर्थे च सन्धस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि वृद्धादौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यष्टव्याः न तु स्वमातृ-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनिशेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्यपि स्वमातृमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येज्या यावद्भूतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितृन् सदा ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । समाहितव्रतः समाप्तव्रत्तत्त्वं इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीत्याहं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्दहनात्तेषां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अत्र पिण्डशब्दः श्राद्धपरः । ओद्दहनादित्यत्र अभिविधावाङ् ।

ततश्च स्वापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्व-
पितृभ्यः श्राद्धं दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्वपुत्रादेर्जातकश्चादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मेव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भावाद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्वपित्रादीनामेव दातव्यम् ।

असंस्कृतास्तु संस्कारार्था भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्त्तनस्यापि विवाहाग्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनीत्या कर्माधिकारस्य जातत्वादिति ।

कर्त्ता चेज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
जीवन्त्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साग्निविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः ।

साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तवके वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र शौनकः ।

पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपर्युः कृतस्नानो धृतधीताम्बरद्वयः ।
 भूषितो गन्धमाल्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वान्ते कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतुकबन्धश्च मित्र(बन्धादि)बान्धवसंयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृ(हे)हम् ।
 तस्य द्वारादहिः स्थित्वा प्राप्नुखोऽभिमुखांगतैः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
 कृताभ्युन्नमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये बौधायनः ।

स्वर्ग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुज्जातिभिः
 रतिथिवदर्चितः स्नातामहृतवाससं गन्धानुलिप्तां स्वग्विणीं
 भुक्तवतीमिषुहस्तां बधूं समीक्षेत् इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्ता* समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्व्येद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीश्रावं समाचरेत् ।
 भुक्ता निश्चक्रि पूर्व्याह्ने उद्वहेन्निशि सर्व्वदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

* भुज्जेति मधुपर्कवैधभोजनपरमिति निर्णयसिन्धुः ।

अथेदानीं गृहमागताय वराय कन्यादात्रा मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाखलायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो हत्वा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।
कात्यायनगृह्यमपि ।

षड्रथ्या भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातरिः ॥ इति ।

एवं स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच शौनकः ।

नानाविधा जानपदा ग्राम्याश्चोद्वाहकर्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपूरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।

सर्वसाधारणं कर्म तत्तु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तद्वम्भुपरिकल्पिते ।

विष्टरेण प्राप्नुवतुः सम्यगासित्वा चरणौ स्वयम् ॥

- अत्र वरदाहशब्द ऋत्विगाद्युपलक्षकः तदाहुः अथशाखया मधुपर्क इति अर्थस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखया मधुपर्क इति याजिकाः तत्तु नाद्रियन्ते वडाः । इति निर्णयसिन्धुः ।

- † पञ्चाशता भवेद्वज्रा तद्वज्रेण तु विष्टरः ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद्वज्रा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको वज्रा वामावर्त्तस्तु विष्टरः । एतेषामन्यतरूपे ।

प्रचास्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपलिप्य तथोक्त्विष्य स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पञ्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीमश्मनिर्म्निताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुशमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानौमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
 पञ्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥
 प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमौपतः ।
 कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते ।
 वरस्याभिमुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्त्वा नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सहत्वकर्म्मभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि)गामिति चोच्चार्य प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्ते यो दद्याद्देवतीर्थेन श्रान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्म्मणे ।
 आत्रेयगोत्रप्रभवां पार्व्वतीं प्रददाम्यहम् ॥
 कन्यां सहत्वकर्म्मभ्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्म्मैवमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहितं (मन्त्रेण) मन्त्रैव काले दद्यात्सहोदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं कृत्रं रथं तरुम् ।

तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद्भूस्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बद्धा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्यैवं वरः पूर्व्ववदासने ॥ इति ।

अत्र शौनकीये अग्निं प्रतिष्ठाप्य बध्वा वरः पाणिं गृह्णीयादिति यदुक्तं तत्तु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्तककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोचिते अग्निमुपसमाधाय निश्चिथ्य विवाह उदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । आश्वलायनादीनान्तु पाणिग्रहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुशं निधाय समन्वारश्वायां हुत्वेति सूत्रात् ।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्व्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥

ताम्रपात्रे जलैः पूरणं मृत्पात्रे वायवा शुभे ।

मण्डनाङ्गीदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्तं मङ्गले प्राप्नो यन्मच्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अत्र समुहूर्त्तसमये विशेषोऽभिहित आश्वलायनकारिकायाम् ।

स्नातालङ्कृतकन्यायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यगाननः ।

ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखञ्च सा ॥

मुहूर्त्तं शोभने सत्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मियः ।

सगुडां जोरकां कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥ इति ।

तण्डुलप्रमाणमुक्तं यमस्मृतौ ।

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षित्यङ्मुखो बधूम् । इति ।

अत्र कन्यादानप्रकार उक्तः गृह्यपरिशिष्टे । यथा ।

चतुष्पादेऽप्यदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्थं भद्रपीठे वरः
प्राङ्मुख उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं भद्रपीठासीनां सुस्नाता-
मलङ्कृतामाहृतवाससम्^१ स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य-
उपविशेद्वरं विधिवद(र्हयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरोधो
उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान् दर्भानास्तीर्थं तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय ब्रीहियवानोप्य तं गन्धादिभिरलङ्कृत्य
दूर्वा(म्)पल्लवैर्मुखमवस्तीर्थ्य अबलिङ्गाभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभि-
रङ्घ्रिः प्रयोजयेत् ।

* निक्षिपमन्त्रो यथा— मुखं त्वमि यन्त्राणां ब्रह्मणा निश्चितं पुरा ।

भव भावाय दम्यन्ताः कालसाधनकारणम् ॥ इति निर्णयमिश्रः ।

आहृतवासंनक्षत्रं यथा— ईषद्गीतं नवं गन्धं सदृशं यत्र धारितम् ।

आहृतं तद्विज्ञानीयात् सत्यकर्मसु पातनम् ॥

ईषत् भक्तं, न धारितं न परिहितमिति संस्कारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौम-
नस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टञ्चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिञ्चास्तु
तिथिकरणमुद्भूतनञ्चत्रसम्पञ्चास्तु इत्युक्त्वा भार्यादिसमेतः सङ्कल्प-
वाक्यमुच्चार्य कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रो(द्भवा)त्यन्नाममुथ प्रपौत्त्री-
ममुथ पौत्त्रीसमुथ पुत्त्रो सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां वशिष्ठगोत्रो-
(त्यन्नाय)द्भवाय अमुथ प्रपौत्त्राय अमुथ पौत्त्राय अमुथ पुत्त्राय
श्रुतशीलनाम्ने अस्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति
ब्रुवन् वरस्य पाणौ हिरण्यमुपधाय कलसोदकधारामासिञ्चेत् ।
मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽसे
कन्यामभिमृश्य “क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतियहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वां प्रति-
गृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि योस्त्वाददातु पृथिवी परिगृह्णातु”
इति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्णा-
मीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ प्रति “ऋतस्य
हि शुरुधः सन्ति पूर्वी”रिति तिस्र ऋचोः जपित्वा एतदः सत्य-
समृद्धमस्तु इति ब्रूयात् ।

• ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतर्हजिगानि इति ।

ऋतस्य त्र्योको बधिरा ततर्ह कर्णाधुधानः शुचिमान् आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य दृढा धरुणानि सन्ति पुरुषि चन्द्रा वपुषे वपुषि ।

ऋतेन दीर्घमिषण्णं पृच्छ ऋतेन गाव ऋतमा विवेयुः ॥ ९ ॥

ऋतं येमान ऋतमिदमोत्पृतस्य शुभस्तुरया उ गन्तुः ।

ऋताय पृथ्वी बडुले गर्भारे ऋताय धेनु परमे दुहते ॥ ४म. २०प. १०सू. ॥

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

खलङ्कते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्वोपे पूर्वापराव(न्यु)त्यु-
च्छ्रितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये स्वस्तिकां तिर-
स्करिणीं धारयेयुः । अथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुड़-
जोरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुः । अपरस्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरञ्च । तौ मनसा दृष्टदेवतां ध्यायन्तौ सप्राद्वितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यदक्षं* पठेयुः । पुरन्धरो मङ्गलगीतौः
तूर्यः ।

अथ ज्योतिर्विदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्करिणोमुद-
गपसार्य कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुड़जोरका(जवन्तिरतः)नव-
किरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्रातृघ्नोमिति† तामौचमाणो
जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्नोधोति‡ । तथेक्ष(क्ष्य)माणोऽथास्या भुवो-
र्मध्यम् इदमहमिति§ दर्भाग्रेण परिसृज्य दर्भं निरस्य अप उप-
सृजेत् । ततो मित्रोऽसौति बधूं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा एकमिषेण
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्धरश्च ता-
वर्गाभिर्भिनन्दयेयुः ।

* उदयास्त्यादिक पञ्चमस्तवस्य ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† कर्मावर्गं वरुणापतिवर्गं ब्रह्मस्य इन्द्रापुत्रवर्गं त्र्यम्बकावर्गं मयिन् । मने ।

‡ अघोरचक्षुरपतिघ्नोऽपि शिवा पगभ्यः समन्ताः भुवर्धनाः ।

§ तौ नन्दनकामा मीना ग नी भव द्विपदे ग चतुष्पदे ॥ १०स. ८५म. ४४ स्तब्धः ।

§ इदमहं यः त्वं यः पतिशालन्नामः निर्दिष्टासि ।

* एकं मने नवशुक्लान्तेन दे त्र्यम्बकं द्वाविमं विशुक्लान्तेन । संस्कारव्रतमाला ।

अथानयोराद्राक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण क्षीर(मानीय)मादाय घृतमासिच्य
पुरन्ध्रादिभिः आद्राक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूपं तथा-
स्थितयोर्बधूवरयोर्वर्धनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्वृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिष्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्बध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना हिरूप-
स्तोत्र्यं हिरूपतण्डुलानञ्जलिना वपति यथापूर्व्येत ततो हिरूपरिष्टा-
दभिधारयति एवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरञ्जल्योर्हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जलीं स्वाञ्जलिं
धारयेत् दाता च कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं
वर्धताम् शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्तु
इत्युक्त्वा कन्यामुत्तिष्ठत्य तदञ्जल्यक्षतान् वरमूर्ध्वमारोपयेत् । वरोऽपि
तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेत् ।- एवं त्रिबधूः पूर्व्वं वराञ्जलीं
ततस्त्रिवरः बध्वञ्जलीं तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदञ्जलावन्योऽथ
तत्समारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयनान्नादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधाः कांक्षे (पयः) अप आसिच्य औदुम्बर्या आर्द्र-
शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्व्वाम्नपल्लवया अभि-
षिञ्चेद्वलिङ्गाभिर्ऋग्भिः* ।

* आपो हि ता मयांभुव इत्यादिकाभिः प्रथमस्तण्डुल ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

अथ बधूवरौ स्वमेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलकं
कुरुतः कण्ठे स्त्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च परस्परं करे बध्नी-
याताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गी)ग-
फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं
हवामहे इति आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति च^१ बधूवरयोरुत्त-
रीयान्तौ च नीललोहितं भवतौतिः^२ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाय्यी वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
शीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शौनकगृह्यपरिशिष्टयोः क्रम-
व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (त्विच्छ्वे) विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥

- गणानां त्वा गणपतिः हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिः हवामहे । निधोनां त्वा
निधिपतिः हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भममा त्वमजानि गर्भमम् ।

११५. १२म. यशुः ।

- + आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं यामं संयभाय ।

महाहली दक्षिणेन ॥ ८म. ८१सू. १४७ ।

- ‡ नीललोहितं भवति कन्यासन्निव्यन्यते ।

एधन्ते अस्या श्रातयः पतिर्बन्धु वध्यते ॥ १०म. ८५सू. १८४क ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

ऋष्यशृङ्गः ।

गौरीं* कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।

गोत्राय शश्वरै तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृहं (ततः) तथा ।

चेत्राणि च धनञ्चापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाङ्गभूतानुदानमन्त्राः प्रोचन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशनी† ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्व्वशस्याश्र(या)यो भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमेः ।

इयं दासो मया तुभ्यं ओविप्र प्रतिपादिता ।

सदा कर्मकरो भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥

* न्यूनवार्धिकां तु गौरीमितिपदस्थानि मयेति निवेशनीयम्, अधिकवार्धिकां च रोहिणीमित्यादेरुक्तः कार्य इति गोपीनाथः ।

† अघप्रणाशनी इत्यत्र अघाघनाशनी इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इति दास्याः ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाह(नो)नं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यश्वस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां त्रियमुन्नतिम् ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्व्वप्रदं प्रदास्यामि प्रीणातु कमलापतिः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

क्षीरोदमथने पूर्व्वमुत्थितं कुण्डलहयम् ।

श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्व्वोपस्करसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्य-
स्तवकी वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलमुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या ह्यलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ॥

लैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सत्त्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्वत्त्वा सत्त्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

वृहस्पतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चा(नु)नडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
तस्मात्सत्त्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विशिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्याद्दीक्षातो ब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवद्वत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (वो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति वीज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवर्त्तोऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दद्यात्सूखं (स आ) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
कूकुद(कूपद)श्चाश्वमेधौ च प्राणदाता भयेषु च ।
समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कूकुदः (कूपद) इति सालङ्कारकन्यादातेत्यर्थः । सत्कृत्यालङ्कारां
कन्यां यो ददाति स कूकुद (कूपद) इत्यभिधानात् ।

आम्नेयैऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कृतम् ।

ब्रह्मदेयां हिजसेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

तिलराशिः कृतो यावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।

वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिलो राशेऽस्तु यावता ।

संचयं लभते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥

यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।

तावद्दर्पसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते† ॥ इति ।

अत्रिः ।

बालुकाभिः कृतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।

गते लयसहस्रे‡ तु एकमेकं विशीर्य्यते ।

क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* न चयं लभते इति पाठं युक्तमुपपत्त्याः ।

† मही ईयते इति पदव्यतिथिः कार्त्तिकाः, एकपदत्वे तु महीयते इति रूपं स्यात् ।

‡ लयाः प्रलयाः कलानां इत्यर्थः तेषां सहस्रं तन्निम्नम् ।

§ कन्यादानजन्यपुण्यक्षय इति शेषः ।

संवर्त्तस्तु ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्तुताम् ॥ इति ।

अथ दम्पतिकर्त्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्णायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्भरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाययाम् ॥

त्रैलोक्यवद्भ्रमां दिव्यगन्धमाल्याम्बराङ्किन्विताम् ।

सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सर्व्वभरणभूषिताम् ।

विलासिनोसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवंविधां कुमारीन्तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनीञ्च पद्माञ्च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बधूकण्ठे खेष्टदेवतां ध्या(त्वा)यन्
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरत्ने ।

माङ्गल्यतन्तुनामेन भर्त्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्व्वोक्तां
विवाहवेदिकामागत्य स्वयमासनमध्यास्य पश्चिममार्गेण नियमित-
वाचं बधूमानीय दक्षिणतस्तामुपवेश्य स्वस्वशाखोक्तमार्गेण विवाह-
होमं कुर्यात् ।

तथाचाश्वलायनः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु परेद्युः प्रातरिव हि ।

गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।

अत्र व्रतविशेषमाह शौनकः ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाहमथापि वा ।

शक्तिं वोच्य तथाऽश्च चरेतां दम्पती व्रतम् ॥

व्रतमाह स एव ।

अक्षारलवणाहारौ भवितां भूतले तथा ।

शयौयातां समावेशं न कुर्यातां बधूवरौ ॥

समावेशो मैथुनम् ।

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तत्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्यानाम्नीर्ऋचोऽध्वेति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

• सूर्यां ऋचस्त्रिंशत्संख्याकाः । यथा—

सव्येन, तश्चिता भूमिः सूर्येण, तश्चिता घीः ।

ऋतेनादित्यास्त्रिंशन्ति दिवि सोमो अधिष्ठितः ॥ १ ॥

संमिनादित्या बलिनः संमिन् पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिबन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्मणो विदुर्न तस्याग्राति कथन ॥ ३ ॥

आच्छद्भिधानैर्गुपितो वार्षतेः सोम रक्षितः ।

आवृणामिष्कृषंस्त्रिंशन्ति न ते अग्नानि पाधिष्वः ॥ ४ ॥

यस्मा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

सत्येनोत्तमित्येवाद्योन्मत्तमारभ्य या ऋचः ॥

रेव्योऽस्मिन्सुदीयो नारायणो न्योचनी ।

सूर्याया भद्रमिवासी माययैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

चित्तिरा उपनर्चं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

योभूमिः क्रोध आसीद्वयदयात् सूर्यापतिम् ॥ ७ ॥

सोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं हृन्द्योपमः ।

सूर्याया चक्षिणा वराग्रिरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥

सोमो बंधूयुरभवदक्षिणासाक्षभा वरा ।

सूर्या यत्पत्न्ये शंसन्तो मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

मनो यस्या अग्न आसीद्यौरासीदुत ऋदिः ।

युक्तावनकावासां यदयात् सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

ऋक्सामाध्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

ओचं ते चक्रे आसीं दिवि पन्थाचराचरः ॥ ११ ॥

क्षत्री ते चक्रे यास्या व्यानो चक्ष आहतः ।

अनो मनश्चयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

सूर्याया वरुणः प्राणात् सविता यमवाञ्छजत् ।

अधासु हन्यन्ते गावोऽखुन्वाः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

यदक्षिणा वृक्षमनाववातं निचक्रे च वरुणं सूर्यायाः ।

विन्दे देवां अग्नं सतामजानन् पुनः पितराववशीत पूषा ॥ १४ ॥

यदयातं शुभस्यती वरेयं सूर्यामुप ।

क्रेकं चक्रं वामासीत् त्र देहाय तस्थुः ॥ १५ ॥

हे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्मण्य स्रुत्या विदुः ।

अद्यैवं चक्रं यदगुहा तदज्ञातय इविदुः ॥ १६ ॥

सूर्याये देवेभ्यो निषाय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रसीतस्य इदं तेभ्योऽक्षरं मनः ॥ १७ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैती शिष्टं क्रौञ्चनी परिव्याती अश्वरंम् ।

विद्यायैभ्यो भुवनाभिषष्ट ऋतून् एतान् विदधन्नावते पुनः ॥ १८ ॥

विहिंसो तोरस्यक्ष(न्तं)त नेन्द्रमित्याद्यथो पुरा ।

अश्रीरान्ता इहोच्यन्ते सूर्याशब्देन सूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत् ॥ इति ।

नवो नवो भवति जायमानोऽप्रां क्षीतुरुषसामित्ययम् ।

भागं दिवेभ्या वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरतं दीर्घमायुः ॥ १८ ॥

मुकिण्डकं शशलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवतं सुचक्रम् ।

आरोह सूर्ये जन्मतस्य लोकं स्थीमं पत्ये वहतु कृणुष्व ॥ २० ॥

उदोर्ध्वातः पतिवती ह्येषा विश्वायमुं नमसा गोभिरीडे ।

अन्याभिष्ट पितृषटं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उदीर्घातो विश्वावसो नमसेजामहे त्वा ।

अन्यामिच्छं प्रफर्ष्यं सं जायां पत्या सुत ॥ २२ ॥

अमृतरा कृजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरियम् ।

समर्थमा सं भगो नो निगीयात् सं जास्पत्वं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

प्र त्वा तुष्टामि बरुणस्य पाशाद्वयेन त्वावध्नात् सविता सुशेवः ।

अतस्य योगी मुक्तस्य लोकिऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्रेतो सुखानि नास्तुतः सुखद्वान्मुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र जीठः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

पूषा त्वेतां नयतु दक्षगृह्याग्निना त्वा प्रवहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपती यथासौ यशिनौ त्वं विदध मा यदासि ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

इमा यस्या तन्व संसृजस्वावा निम्रं विदथ मा वदायः ॥ २७ ॥

नोऽसंख्यं भवति ज्ञात्यासक्तिर्व्यन्यते ।

इदमेव चक्षुःशतयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ १८ ॥

परा देहि ब्राह्मणं ब्रह्मणो विभजा वसु ।

कृत्येषा पद्धतो भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ १८ ॥

अग्नीरा तन्मूर्ध्वसि दधती पापयाज्ञया ।

परित्यज्यो वाससा समग्रमभिषिञ्चते ॥ १०म. ८५सू. १०शब्द।

अत्र चतुर्षु दिवसेषु कर्त्तव्यविशेषमाह स एव ।

दम्पती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रथमके दिने ।

दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तौ ॥

पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च तौ ।

अग्निस्त्राहे तृतीयेऽङ्गि पूजयेताच्च कालिकाम् ।

चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शाङ्करीं मानवस्त्रियौ ॥

एवं प्रतिदिनं (कर्त्तुं) कृत्वा पूजां तौ दम्पती तथा ।

चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्वाङ्गणान् बह्वन्* ॥

वस्त्रहेमादिमिश्रान्नं ताम्बूलादि प्रयत्नतः ।

आशीर्वादेर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्हिजैः ॥

अत्र दम्पतिसहभोजने संग्रहकारः ।

मात्रा सहोपनीते स्याद्विवाहे भार्यया सह ।

अन्यत्र सह (भुञ्जीत) भुञ्जानः पातित्यं प्राप्नुयान्नरः ॥

तथा नान्दीश्राद्धमारभ्य मातृकाविसर्जनावधि वर्ज्यमुक्तं संग्रहे ।

नित्यश्राद्धमध्ययनं स्नानं शीतेन वारिणा ।

जाते माङ्गलिके नैव मण्डपोद्वासनावधि ॥

हृदमनुः ।

अपसव्यं स्वधा(पात्रं)कारं शीताङ्गिः स्नानमेव च ।

सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति मन्त्रलिङ्गाच्च नित्यश्राद्धादौ
स्वधाकारनिषेधः ।

* अर्चयेतां दिवान् बह्वन् इति पाठो युक्तः, कर्त्तुं हि वचनात्कृत्वा ।

अन्यत्रापि ।

दर्शश्चाहं क्षयश्चाहं नदीसौमातिलङ्घनम् ।

सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

पित्रोः प्रत्यादिके प्राप्ते नान्दीश्चाहं न कारयेत् ।

यदि मोहाद्विजः कुर्यान्माङ्गल्यमशुभं भवेत् ॥

उपवासव्रतश्चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।

मृदा स्नानं नैव कुर्यात् क्षुरेण श्मश्रुकृन्तनम् ।

सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

इति श्रौतमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते विवाहविधानम् ।

अथ पुनर्विवाहविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

इत्थं विवाहे कृते पश्चात्तल्लग्न्याद्यशुचिज्ञानं चेत्तदा ज्योतिः-

शास्त्रोक्ते काले पुनर्विवाहं कुर्यात् ।

तदाह नृसिंहः ।

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभदृष्टिदम् ।

लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसम्भवे ॥

अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।

विवाहे त्वथ दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अत्राशौचं बध्नुवरसम्बन्धीति ज्ञेयम् । अन्यत्र सद्यः शौचं विधीयते

इति तदभावस्योक्तत्वात् ।

विवाहसमये प्राप्ते यज्ञेहे मृ(त)त्युज्ज्वलनौ ।

स्यातां तदा पुनश्चैव शुभे काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित्तु वरेणाचरितस्य गुरुमृताशौचविषयमेतत् अन्यत्र
सामान्याशौचे नान्दीशाढादूर्ध्वमाशौचाभावादित्याहुः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ।

अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वृद्धये तु* विशेषतः ।

आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः ॥

विवाहोक्तर्चतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः ।

करणयोगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥

तस्मिन् (वी) विवाहसमये शुभगद्य तथैव च ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अत्रत्योऽन्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तत्र श्रुतिर्यथा ।

तस्मादेको बन्ध्वीर्जाया वि(न्दे)न्दत इति ।

श्रुत्यन्तरमपि ।

तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतय-
इति ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मप्रजासम्पन्ने दारे* नान्यां कुर्वीत अन्यतराभावे
कार्या प्रागग्न्याधानादिति† ।

अस्यार्थः । यदि प्रागूढा स्त्री धर्मेण प्रजयां च सम्पन्ना तदा
नान्यां विवहेत् । अन्यतराभावे अग्न्याधानात् प्राग्वोढव्या
इति । जन्मना ह वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते इति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

स्मृतिश्च ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः ।

परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।

विरक्तखेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* अत्र दारे सतीति वचनानुसृते तस्मिन् प्रागूर्द्धाधानात् सत्यामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मसम्पत्त्यर्थं पुनर्दारपरिग्रहणं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भाष्यायै पूर्वमारिख्ये दत्ताग्नीमन्यकर्म्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नीचेनाविलम्बयन् । इति गोपीनाथः ।

† प्रागग्न्याधानात् सत्यामपि धर्मप्रजासम्पत्तौ रागादस्य कदाचिद्द्वारग्रहणे नातीव दोषः ।
यद्याहिताग्नेर्भाष्या कर्म्मसु श्रद्धाधाना शक्ता वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तदा कर्म्मस्य
एव विवाह इति व्याख्यातमुज्ज्वलाहता ।

याज्ञवल्करः ।

सुरापी* व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूधाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ।

अधिविन्नापि भर्त्तव्या महद्देनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि स्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदने प्रतीत्यकालमाह मनुः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु सृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संग्रहे तु ।

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्† ।

सृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्ये तु सहायभूता भवत्येव ।

संहितायां विशेषमाह स एव ।

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित् ॥ इति ।

* सुरापाने नाधिवेदनमात्रं किन्तु व्यागोऽपि “तथा वचति पातके” इति व्यासहेतुत्वेन तस्य स्मृतावभिधानात्, “पतत्यहं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्” इति वचनात् ।

† अजेदधिबिन्देत् न तु भोगं अजेदिति माधवः ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां (लब्धुं) वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाः पूर्वोद्गामपरां वहेत् ॥

याज्ञवल्कास्तु ।

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।

सधनेन खद्रव्यद्वतीयांशो देयः । निर्धनेन अन्नाच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु उक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह
मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वाः कुलसन्निधौ ॥ इति ।

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा अतस्मात्तान्निषाध्यकम् । शिष्ट-
शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्पाद्यं यत्तदेतत् सर्व्वं
सवर्णसवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्य्या कारयेत् । अनेक-
सवर्णभार्यायुक्तस्तु ज्येष्ठया सवर्णया कारयेत् यदि सा गर्हिता

• त्याज्या वा इत्यत्र न त्याज्या इति संस्काररत्ननाभायां पाठः, स एव समीचीनतया
प्रतिभाति ।

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षकः ।
ते च दोषा अन्वत्त्वकुष्ठित्वादयः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनधिकृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तत्रापि केवलक्रत्वर्थमाज्यावेक्षणादियजमानौदुम्बरीसमानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । पत्नीसमूहनादिकं कर्तुः संस्कारान्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित्यादिमीमांसासारवेदिनां सुज्ञानम् । आर्त्ताग्निसाध्ये तु कर्त्तव्यं सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहान्नावेवापरविवाहहोमविधानात् । तदसम्भवेऽग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च* ।

तथाच कात्यायनाश्वलायनौ ।

सदारोऽन्यान् पुन्यर्दारानुद्घोदुं कारणान्तरात् ।

यदीच्छेदग्निमान् कुर्वन् वा होमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्वा)ग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इति ।

* तद्विधानं यथा—अष्टाग्न्योर्गृह्ययोर्यमं सपत्नीमिदमातयोः ।

सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

अरीगामुहृत्कन्यां धर्मलोपभयात् स्वयम् ।

कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ।

ब्रधक् स्थूलसयोरग्निं समाधाय यथाविधि ॥

तन्तुं कृत्वाज्यभागान्मन्वाधानादिकं ततः ।

जुहुयात् पूर्वपत्न्यौ तथान्वारम् आहुतौः ॥

पवरीरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।

आदधोतान्वया साईमाधानविधिना गृही ॥ इत्यादि ।

इदम् सति सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकान्ते
विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मण्डनाद्युक्तप्रकारेण पुनराधानं
कार्यम् ।

अतपन्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्गहे ।

प्रमदाभूतिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमे परिवत्सरे शुभो

युगले चापि* भूतिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नायं कालनियमः ।

इति श्रीविधानपारिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्
कर्त्तव्ये विवाहविधिरुच्यते ।

तत्र तृतीयां निषेधति मात्स्ये कश्यपः ।

अपाकृत्य ऋणं चार्धं लक्ष्म्यां स्त्रियमुदहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साम्निकोऽज्वरः नरः ।

• तदुक्तमकारो यथा—

आद्यायां विद्यमानायां द्वितीयासुदहेदयदि ।

तदा वैवाहिकं कार्यं कुर्यादावसरेऽपिमान् ॥ इति ।

+ अक्षरं अपिरेवकारार्थं इति जीपीभावः ।

उदहेद्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ॥
 मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
 नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

धर्मयागनिमि(त्तो)त्तेऽपि नोदहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
 तृतीयां यदि चोद्वाहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
 चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुदहेत् ।
 आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
 शुभे दिने वा पूर्वार्द्धे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥
 देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।
 ग्रामाग्र्याग्र्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
 प्ररीक्ष्य यन्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥
 व्यासः ।

स्नात्वालं पूतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितः ।
 सपुष्पफलशाखैकमर्कवृक्षं† समान्ययेत् ॥
 सप्तक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यन्नतः ।
 अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
 अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ।

* उद्वाहेदित्यर्थम्, उदहेदित्यर्थः । निर्णयसिन्धोवापि अयमेव पाठो दृश्यते ।

† इक्षमित्यत्र गुणमिति च-पुस्तके पाठः ।

नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टौ वर्गान्* प्रपूजयेत् ॥
 पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु शक्तिः ।
 यज्ञोपवीतं वस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
 उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ।
 स्वशाखोक्तविधानेन† मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्यानन्तरमुक्तम् ।

कृत्वा कर्कपुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।
 त्रिलोकवासिन् सप्ताश्र च्छायया सहितो रवे ।
 तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥
 तत्राध्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रविम् ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥

तन्मन्त्रेण आकृष्टेनेत्यादिना‡ ।

अन्यत्रापि ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।

- * मण्डपौ मातृकादेवास्तयः पितृगणास्तथा ।
 गर्भगदुर्गाश्चेन्नाः कुलदेव्यष्टवर्गकाः ॥ इति स्मृतिदर्पणः ।
- † स्वशाखा दाढशाखा इति केचित्, वरशाखेत्यन्ये ।
 वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखामृग्यचोदितः ।
 मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातारि ॥
 इति वचनात् एतदेव समीचीनं मन्यामहे ।
- ‡ आकृष्टेन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्नमृतं मर्त्यं च ।
 हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य अवलिङ्गैः रभिषिच्य च ।
गुडौदनन्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्नम्रमिमं बुधः ।
मम प्रोतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनौ ।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा सास्त्राकं प्रतिरञ्चतु ॥
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
आहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता† ॥
अर्कं त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व्वप्राणिहिताय च ।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।
तृतीयोद्वाहजं (दोषं) पापं मृत्युञ्जय विनाशय ॥
आयुर्देहि यशो देहि प्रजां देहि पशूनपि ।
देहि मेऽर्कं त्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत् ।
आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्रौ च नमिका ॥
गोत्रं काश्यपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।
समुद्भूते निरीक्ष्यार्कं स्वस्तिमूक्तः‡ मुदीरयेत् ॥

* आपो हि वा इत्यादिभिरभिषेकमन्त्रैः, प्रथमखण्डस्य ५८ श्लोके प्रदर्शितैः ।

† त्वं मे पत्नी इहागता इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नमो अश्विनोऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु इति ।

आशोभिः सहितैः* कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ।

आचार्यश्च समाह्वय विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।

परिगृह्य ततो होमं स्वगृह्यविधिनाचरेत् ॥

आचार्यस्य दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्मणे† तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

अक्षत्यक्षतकर्मणि कृत्वा कङ्कणबन्धनम् ।

यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।

स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वायवा जपेत् ॥

पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।

वृहत्नामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥

अर्कस्य पुरतः पश्चाद्वक्षिणोत्तरयोस्तथा ।

कुश्मांश्च निक्षिपेत् पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ॥

सवस्त्रं प्रतिकुम्भश्च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ।

हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥

प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्भूज्य परमेश्वरम् ।

पाद्या(र्घ्या)र्घ्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यान्नाग्नौव मन्त्रवित् ॥

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

तृतीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।

आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आशीर्वापवद्विरिति गोपीनाथः ।

† अमुकगोपायामुकशर्मणे इति गोपीनाथः ।

अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वख्यादि वाचयेत् ।
 नान्दीमुखं प्रकुर्वीति स्थण्डिलश्च प्रकल्पयेत् ।
 अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् आकृष्णेनेत्यादिरूपा । तयेत्यर्थः ।
 स्वयं चालङ्कृतस्तद्गङ्गाभाष्यादिभिः शुभैः ।
 अर्कस्योत्तरदिग्भागे समन्वारब्ध एतया ॥
 एतया अर्ककान्त्या ।
 उल्लेखनादिकं कुर्यादाधारान्तमतः परम् ।
 आख्याडुतिश्च शुडुयात् सं गोभिरनयैकयाः ॥
 यच्चै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः‡स्ततश्च स्त्रिष्टकज्ञवेत्§ ।
 परिवेचनपर्यन्तमयायेत्यादिकं क्रमात् ॥
 अतः प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः ।
 पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कथं स्थावरेषु जरायुषा ।

- सं गोभिराङ्गिरसी नक्षमाषी मय इवेदय्यंजनं त्रिणाव ।
जने भिषो न दृश्यते चनक्ति इह्यते वाजयायए रिवाजी साहा ॥
- † यच्चै त्वा काम कामाव दयं सयादयजामहे ।
तमकथं कामं दक्षादिदं तं हृतं पिव साहा ॥ इदमप्रये ।
- ‡ व्याडुतिभिरिति शेषः । औं सूः साहा इदमप्रये । औं शुवः साहा इदं वायवे ।
औं सः साहा इदं स्याव । औं भुर्भुवः सः साहा इदं प्रजापतये एवंरूपाभिः ।
- § ततः स्त्रिष्टकं हुनेदिति पाठो बहुषु निबन्धु इत्यन्ते ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चन्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मज्ञानं शान्तिस्तुतानि* जप्त्वा तं (तत्) विस्तृजेत्ततः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्यार्थं च शक्तिः ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तिः ।

तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अथ पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूजयेत् ।

विस्तृज्य होममग्निञ्च विधिना मानुषीं पराम् ॥

उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादितृदिमान् ।

न पशून् च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥

एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्वहेत् ।

धनधान्यसमृद्धिञ्च इच्छां शक्तिः परत्र च ॥ इति ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् तृतीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।
पूर्वोक्ते आदित्यवासरे हस्तनक्षत्रे शनैश्चरे वा अन्यस्मिन् शुभदिने
वा पूर्वोक्ते ग्रामाग्राच्यामुदीच्यां वा फलपुष्पसंयुतमर्कवृक्षं गत्वा
कृतनित्यक्रियो यजमानः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा मम
तृतीयमानुषीविवाहजन्य(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं यथाविधि वृत्वा
स्वस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नान्दीश्रावं कुर्यात् ।

अथाचार्यः खण्ड्योक्तविधिना मधुपर्केण वरं पूजयित्वा तस्मै
यज्ञोपवीतं वस्त्रद्वयं हस्तकर्णादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च
दद्यात् । अथाज्ञात्री यजमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-
मर्कटश्च आक्षणेनेति मन्त्रेण* षोडशोपचारैः† पूजयेत् ।
अर्कस्य प्रतिमाञ्चैव मन्त्रपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । संवेष्ट्य अर्कमिति
शेषः । आपो हि ह्येत्यादिभिरवलिङ्गकैर्मन्त्रैरभिषिच्य शुद्धौदनं
नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाक्षलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्त्रिष्टब्धं प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्रौ ।

शिलोकवासिन् सप्ताक्ष छागया सहितो रये ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ।

तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युञ्जयाशु निवारय ॥ इति ।

अर्कस्य चोत्तरे देशे स्थण्डिलस्तु प्रकल्पयेत् ।

उल्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदनसं ततः ।

कृत्वान्वयभागपर्यन्तं कन्यादानं ततः स्मृतम् ॥

* ६८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† षोडशोपचारा यथा प्रपञ्चसारे—

आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ॥

सुगन्धिसुमनोद्भूतद्वीपनैवेद्यवन्दनम् ।

प्रयोजयेदक्षनायासुपचारांश्च षोडश ॥ इति ।

विष्ठादशे तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्यात् । तच्च मन्त्रः ।

मम प्रीतिकरा येयं (अया) पुरा सृष्टा पुरातनी ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साक्षात्कं परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिणं कुर्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

ममस्ते सङ्गद्ये देवि ममः सवितुरात्मजे ।

ब्राह्मि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म दृष्टागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिणं कुर्वन् मुष्पाक्षलिमथ क्षिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
काश्यपगोत्रस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्यपगोत्रस्य सवितुः पौत्रीं
काश्यपगोत्रस्यादित्यस्य पुत्रीमिन्द्रामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भ्रजगोत्राय असुकस्य प्रपौत्राय असुकस्य
पौत्राय असुकस्य पुत्रायामुकशर्म्णे वराय तुभ्यं सुसुहर्से सम्प्रददे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्म्णे तुभ्यं दत्तां विप्र सप्तमय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रः* गायत्रीं वा जपित्वा पञ्ची-
कृतं† कुङ्कुमाक्तं सूत्रं स्वस्तेऽर्कस्य बभ्रूयान्नाङ्गव्यतन्मुनानेनेति
मन्त्रेण‡ ।

० कोऽदान कस्य अदान् कामोऽदान् कामायादान् ।

कामां दाता कामः प्रतिगृहीता कामैतत्ते ॥ ७५. ४८८. अशुः ।

† पञ्चाङ्गमिति घ-पुस्तके पाठः ।

‡ ५० ४४ १५ पंक्तावुक्तेः ।

अथ अक्षतारोपणकङ्कणवन्धनादि पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कवृक्षस्य पूर्व्ववत्पृष्टदिक्षु अष्टौ कुम्भान् स्थापयित्वा हरिद्रागन्धसंयुक्तशीतलजलेनापूर्य्य वस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं त्र्यङ्गुलेषु वेष्टयित्वा तत्र परमेश्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेणावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विश्वव्यापिन् नमस्तेऽस्तु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककन्यया समन्वारब्धो देशादि सङ्कीर्त्य अर्कविवाहाङ्ग-
भूतं होममहं तदङ्गतयाऽग्न्याधानञ्च करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते-
ऽग्न्यावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं वृहस्पति-
मग्निं वायुं सूर्य्यं प्रजापतिञ्चैकैकया आज्याहुत्या आज्येन शेषेण
स्विष्टकृतं यज्ये इति (सङ्कल्पः) उक्त्वा अन्वाधानाद्याधारान्तं
कुर्यात् । विश्वादर्शे तु आधारान्तं पूर्व्वमेव कार्य्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः अर्कविवाहाङ्गभूताज्यहोमे विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो

भग इवेदर्थमणं निनाय ।

जने मि हो न दम्पती अनक्ति

वृहस्पते वाजयाशूष् रिवाजी स्वाहा ॥

१०म, ६पञ्च, २ऋक् ।

वृहस्पतये इदं न मम ।

यस्मै त्वेत्यस्य वामदेव ऋषिरग्निदेवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्क-
विवाहाङ्गभूताज्यहोमेऽ विनियोगः ।

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सम्नाड्यजामहे ।

तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाथेदं त्वं दृतं पिब स्वाहा ॥

अग्नये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिश्चतुष्टयं कृत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृक्षं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मन्त्रमेतमुदाहरेत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुषा ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चन्तुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि† जप्त्वा तं विसृजेत् पुनः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥

तद्वस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।

स्वयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुण्याहमाचरेत् ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो देया तत्र च दक्षिणा ।

ततस्तुष्टो गृहं गत्वा भुञ्जीयाद्भुभिः सह ॥

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पञ्चमेऽङ्गि ततस्तदा ।

अर्कप्रदेशमेत्याथ पूर्व्ववत् सम्प्रपूज्य च ।

पूर्व्ववत् आकृष्टेनेति मन्त्रेण गन्धादिभिरित्यर्थः ।

विसृज्याग्निं कङ्कणञ्च मानुषीमुदहेत्यराम् ॥ इति ।

* अर्कविवाहप्रधानाज्यहोमे इति ऊष्णारवमासायां पाठः ।

† अं नो वात इत्यादीनि, प्रथमसूक्तम् ४२४ इति प्रदर्शितानि ।

अनेनाग्निसंरक्षणं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्तपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः* ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यसौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तत्राश्वलायनगृह्यम् ।

पाणिग्रहणा(दि)दौ गृह्यं परिचरेदिति ।

अत्र पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशहोमात् पूर्वत्वार्थम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारभ्य इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्याङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

* अयं अर्कविवाहः काश्यपगोविणो न भवति गोत्रैक्यात् इति केचित् । गात्रैक्यमत्र न दोषयित्यन्वे । काश्यपगोत्रो वरः स्वगोत्राविरुद्धगोत्रिणमाचार्यं परिकल्प्य तस्मादर्कं प्रति-
गृहीयात् । आचार्यस्तु सूर्येण दत्ता विभाव्य काश्यपगोत्रस्थाने स्वगोत्रं कन्याविशेषणत्वेन सहोत्थं
आदित्यसवितर्कस्थाने स्वपितामहपितृः स्वस्य च नामानि क्रमेण सहोत्थं वत् । एवं रीत्येव
काश्यपगोत्रस्य अर्कविवाहो निर्व्याघ्रो भवतीति गोपीनाथः ।

इदमपि नवनाद्यनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रभाष्यकृत् सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि नवनाद्यो नातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः*कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालसु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालसु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति ।

तेषामौपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति
न तु विवाहान्नौ । आवसथाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति
कात्यायनसूत्रात् । तद्भाष्यमपि । दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः ।
दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । औपासनात् पूर्वं यदि
विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादशे ।

उद्वाहौपासनात् पूर्व्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालोपाकं ततः कृत्वा ह्यौपासनमथाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाको भवेत वै ।

औपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव च ॥ इति ।

* यस्तु पञ्चाङ्गिकः कालः पञ्चादेवोदयाद्वेदे ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः ॥ इत्याश्वलायनः ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।
तत्कारिकापि ।

ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे ।

पर्युह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युह्य च ततः परम् ॥ इति ।

अत्र स्पष्टमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरहाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहित्रा स्रुषया वाग्निविहारो* न विरुध्यते ।

नि(लेप)नेजनञ्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनकारिकायाम् ।

प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितौति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेऽसु षोडशे भार्गे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्सम्यङ् भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमायाति† तावत्सायन्तु ह्यते ॥

* विहारो विहरणमुहरणमिति यावत् । इति गोपीनाथः ।

† लौहित्यत्वं नापैति इति संस्काररत्नमासायां पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

अथ आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामत्रिः ।

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।

रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्त्तकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥

यस्तु षष्ठाङ्गिकः कालः पश्चादेवोदयाद्भवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः* ॥ इति ।

यदि गौणकालोऽप्यतीतः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

नित्यहोममतौ त्व मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् । द्वादश-

रात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः

सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरात् ॥

इति बौधायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पर्य्युत्थ चाङ्गारानुदगग्नेरपोह्य च ॥

* यच्च निदानसूत्रं सर्व्वमहः प्रातराहुतेः स्थान सर्व्वं रात्रिः सायमाहुतेः पूर्णः पक्षो दर्शस्त-
ज्ञश्चः पक्षः पूर्णमासश्च इति, तद्वाप्युभयादिमहाविपत्तिविपर्य्यासमिति गोपीनाथः ।

हैम्यानां द्वादशानान्तु पक्वमेतेष्वधिश्रयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिश्च ओदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमस्तैलमपो व्रीहिर्द्वादशैते तिला यवाः ।
 पय आदौनि चत्वारि विदुः पक्वानि याज्ञिकाः ॥
 दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते ।
 उल्लुकेन तल्लवलेदपक्वं पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते स्रुवेणापः परिषिञ्चेन्नवानि च ।
 पुनस्त्रिज्वलता तेन परिव्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 उ(द)दाकर्षन्निवोहास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च ।
 अग्नेः पश्चात्तृणेष्वेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामेकं संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमग्नये ॥
 तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः ।
 स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्होमे तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूष्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयत्र द्वितीयकम् ॥ इति ।
 अत्रान्यो विशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।
 होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।
 बहुशुष्केन्वनेनाग्नी सुसमिद्धे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्तः कर्मदश्च शुभावहः ॥ इति ।

अग्न्युपस्थापनमन्त्रानाह शौनकः ।

परिसमुच्च पर्युक्ष्याथुपतिष्ठेद्विर्भुजम् ।

अग्नेः स्रुतैश्च* सौरैश्च† प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

यान्नवल्करोऽपि ।

हुत्वाग्निं सूर्यदेवत्यान् जपेन्नन्त्रान् समाहितः ।

एतद्वीमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं (च) वा ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

नाग्निहोत्रात्परो धर्मी नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं (स्ना)दानं नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिस्तः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेष्मनि सदा ब्रह्म(लोकाः)भूतः स एव तु ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

कृतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत चेद्भिजो ब्राह्मस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

* ऋक्सप्तकाण्डकौः, प्रथमखण्डस्य ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† उदुत्थमित्यादिकौः, प्रथमखण्डस्य ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाग्नन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 हथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥
 हथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति* ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्म्म न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपाकं, होमं नित्यहोमम् ।
 शौनकोऽपि ।

आर्त्ताग्निं सूतके शवे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।
 श्रौताग्निन्तु स्वयं हुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥
 आर्त्ताग्निमात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारोष्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥

* अथ प्रतिप्रसवमाह स एव ।

पितृपाकोपजीवी च धादृपाकोपजीविकः ।

शानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्कृताग्निना विना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः ।

घृतैश्चतुर्गृहीतैस्तु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥

अतीति द्वादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् ।

प्राङ्ना(मा)नाश्च ततो हुत्वा गार्होऽप्यग्निर्विनश्यति ॥

जाग्रत्यनलेऽपि स एवाह ।

जाग्रत्येवानले होमानतिक्रामेद्ब्रह्मणपि ।

आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥

तदा कृत्वाज्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥

उक्ता मन्त्रं मनो ज्योतिर्जुषतामिति* पूर्व्वकम् ।

हुत्वा सकृदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥

पश्चात् स्वकालहोमश्च विदधीत यथा पुरा ।

प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

आहुतिरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च ।

कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥

यस्त्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।

न देवान्नेव च पितॄंस्तद्विस्तूपतिष्ठते ॥ इति ।

अत्रैतिकर्त्तव्यतामाह स एव ।

* मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य उहस्यतिर्यशमिन् तयोनु । अरिष्टं यज्ञं समिधं दद्यात्
विश्वेदेवास उह मादयन्नामो प्रतिष्ठ ॥

मृथक् मृथगतीतास्तु होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रवद्भूत्वा परिस्तोर्थं प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रतिहोममविस्मृत्य कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षणं चेत्युक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापन्नस्य कालद्वयेऽपि होमाशक्तौ प्रजापतिराह ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकाथवा द्वयम् ॥

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ।

चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिदयदि ।

समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुती ॥

द्विः सायं होमवन्मृज्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।

उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र सुवथहणमाज्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुतौ हुत्वा संवे(वि)श्वैव निमौल्य (च) वा ।

विच्छिद्यैवं तु तौ होमौ कुर्युर्द्वे आहुती ततः ॥

गुर्व्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्व्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्व्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्यन्तु प्रातरिति ।

अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।

सर्ज्यथौपवस्य्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।

तथैव यजनोयेऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥

इति होमसमासविधानम् ।

अथ पचहोमविधानम् ।

तत्र घैयान्नपचः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।

अन्ये तु दिनहोमाश्च पचहोमास्तथापरे ॥

प्रवासी चाग्निहोत्री (च) यस्त्रीन् पञ्चाहांस सम वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अनेन यावत्कालं व्यासङ्गस्तावन्नोमोऽभ्यनुज्ञायते । न तु पचहोम-
नियमः ।

मरौचिरपि ।

शरीरापन्नवेद्यश्च भयार्त्तश्च प्रजायते ।

तथान्यास्वपि चापक्षु पचहोमो विधीयते ॥

पचहोमं तथा हुत्वा मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः* ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याच्चैतदा दोषो न विद्यते ॥

* इतिषु पचहोमेषु मध्ये तस्मान्निवर्त्तते ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याच्चैव चासी दोषज्ञावेत् ॥ इति संस्काररत्नमाखायां पाठः

तस्येति कर्त्तव्यतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्वाभ्यां हिरावृत्य पृथग्पुगेत् ॥

द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पावकम् ।

पक्षहोमं चरेदेवमग्निमानपि चापदि ॥ इति ।

अस्यार्थः । घोरापन्नासौ पक्षहोमं कुर्यात् । तद्यथा शुक्ले
कृष्णे वा प्रतिपदि स्थालीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रचेपान्तं सकृत्कृत्वा आहुतिप्रमाणं होम्यद्रव्यं चतुर्दशकृत्वः पृथक्
पात्रयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्व्वं हुत्वा प्रजापतये
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सर्व्वं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं
सकृत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अथामावास्यायां
पोर्णमास्यां वा ओत्रियागारादग्निमाहृत्य भूमिसंस्कारपूर्व्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदनुवृत्तौ पूर्व्ववत् स्थालीपाकं कृत्वा पूर्व्ववत्
पक्षहोमं कुर्यात् । एवं सततं पक्षत्रयं पक्षहोमे कृते सति पुन-
राधानं कार्य्यम् । पक्षत्रये पुनराधेयमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

अमृत्यर्थसारे तु यावदापत्तावत्पक्षहोमः कार्य्य इत्युक्तम् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपच्चेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कथञ्चन ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोममान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनावधिः ॥ इति ।

अत्र सीमालङ्घने दोषमाह शौनकः ।

उदयेऽक्षमये वापि इक्ष्मती चेति निर्गतौ ।

आरुढो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्यात्तदेव हि ॥

प्रेषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

आत्मायनस्तु ।

अम्नावगुगते यत्र होमकालहयं व्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अत्र सभार्यस्य चिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा अरण्योरात्मनि
समिधि वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रयाणाद्यापस्तु समारोपणमुच्यते ।

अरण्यात्मसमित्स्वेव गृह्यास्याग्नेर्यथाविधि ॥

अग्नौ प्रज्वलिते गृह्ये प्रतपेदरणीहयम् ।

अश्वत्थं समिधं वापि अयं ते योनिरित्युच्यते* ॥

या ते अग्ने यन्नियेति पाणावारोपयेत वा ।

आपदेवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोहयेत् ॥

अथारण्योः समारुढमरणीभ्यां मथेत् पुनः ।

प्रत्यवरोहेत्यनयावात्मारुढं ततः श्वसन् ॥

आत्मारुढाग्निमादध्यात्तौ लौकिकाग्नावृचानया ।

समिदां रुढमग्निञ्च लौकिकाग्नावृचानया ॥

समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारूढः सम्प्रणश्यति ॥

ऊर्ध्वं द्वादशरात्रात् स पुनराधानमर्हति ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं त्रजेत् ॥

इति कात्यायनवचनन्तु स्वस्थानस्थिताग्न्यनुगमनविषयमित्य-
विरोधः ।

अर्वाग्द्वादशरात्राच्च दण्डालपतितादिभिः ।

सृष्टो नष्टोऽग्निरारूढो ह्यरण्यात्मसमित्सु यः ॥

अरण्यात्मसमित्स्वग्निसप्तारोपविधिः क्रमात् ।

एषां चयाणां पक्षाणां पूर्व्यः पूर्व्यः प्रशस्यते ॥

अत्र त्रिविधमपि आरूढाग्निं पूर्व्वीकृतप्रादुष्करणकाले विधिवत्
प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले जुहुयात् ।
एवं द्वादशदिनपर्यन्तम् । तदूर्ध्वं पुनराधानम् । एवं स्वस्थान-
स्थिताग्न्यनुगमेऽपि प्रत्यहं श्रोत्रियागारादाहृत्य होमकरणे वेदि-
तव्यमिति प्रयोगपारिजातकारः ।

साग्नेः सति रुन्धवे प्रवासकालनियममाह पैठिनसिः ।

प्रखले कृतधर्मस्य पंचमानस्य शत्रुभिः ।

मारुह्यं प्रवासोऽस्त परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

आत्ममात्रगमने होमार्थं द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं कूर्म-
पुराणे ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रस्तथैव न चिरं वसेत् ॥

अत्र कार्यवानित्यनेन धनार्थी गृह्यत न तु तीर्थादर्थी ।

तथाच सत्यव्रतः ।

धनान्यर्जयितुं बुद्धः प्रवाहोऽप्यग्निहोत्रिणः ।
धनैर्यत्प्रवेदिष्या तीर्थार्थं न तु व्रजेत् ॥
ब्रह्मा विश्वः शिवः सूर्यो गेबिप्रपिष्टदेवताः ।
अग्निहोत्रमृष्टे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ॥ इति ।
इति विधाजपारिजाते पञ्चरोमादिविधानम् ।

अथ साम्बिकस्य द्वितीयां भार्याभूषणतीऽन्विदयसंस्मरणविधानम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथानेकभार्य्यस्य यदि पूर्वगृह्याज्यावेद्य अग्निरविवाहः
स्यात्तदा तेनैव सा तस्य सप्त प्रथमया धर्माग्निभागिनी
भवति । यदि लौकिके परिणये तं दृष्ट्वा परिणेतव्यं पूर्व-
प्रेकीकृत्यात् तदा तौ दृष्ट्वागुपलमाधाय पूर्वस्निग्धं पूर्वया
पत्रा अग्नारव्योऽग्निमीलेः* इति सूत्रेण प्रत्युचं हुत्वा अग्ने
त्वं न* इति सूत्रेणोपस्थाय अयं ते योनिर्हृत्स्वियः* इति
समिधमारोप्य ब्रह्मवरोह आतवेद इति द्वितीयेऽवरोह

० अग्निमीले पुगेष्टितं यज्ञस्य देवमुत्थिजम् । होतारं स्वयामनम् ।

† अग्रे त्वं नो प्रथमं व्रतं वाता शिवो मया पश्यः ।

वसुरश्चिर्वसुश्रवा पञ्चानपि युज्यमं रश्मि दाः ॥ ५३. २४५. १५५ ।

‡ अयं ते योनिर्हृत्स्वियो यतो जातो अरोचयाः ।

तं जानन्नस्य वासीदयो नो वर्या विरः ॥ ५३. २४५. १०५५ ।

प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठान्नौ निधाय तम् ॥
 अन्यभागान्ततन्त्रादि कृत्वारभ्य तदादितः ।
 समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां क्षुड्धयादृष्टतम् ॥
 चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
 अग्नावग्निस्रतोतिः* अग्निनाग्निः समिध्यते ।
 अस्तीदमिति† तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया‡ ॥
 ततः स्त्रिष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ।
 गीयुग्मं दक्षिणा देया ओन्नियायाहितामये ॥
 पत्न्यां रेका यदि श्रुता दग्धा तेनैव तां पुनः ।
 आदधौतान्यया सार्धमाध्वानविधिना गृही ॥
 इत्यग्निःसंसर्गविधानम् ।

अथ औपासनोपयुक्तमुच्यते ।

संहर्ता सञ्जदोषाणामग्निर्यः सञ्जदाहकः ।
 नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदा ॥
 तत्कालमाह आश्वलायनः ।
 अर्धमात्रोदिते भानौ प्रातरौपोसनश्चरेत् ।

० अथावशिष्यति प्रविष्टः ऋषीणां पुत्रो अमिश्रलिपाया । स नः स्त्रीनः सयुजा यजेत्
 दिवेभ्यो इत्येव स दमप्रपुण्ड्रं स्मरति । ॥ अ. ४ म. यजुः ।

† अस्तीदमिति अग्निं ८१ श्रुते प्रदर्शिता, अग्नौ इह अन्वेदस्य तृतीयमण्डले २२ सूक्ते मृग्ये ।

‡ ८१ श्रुते प्रदर्शिता ।

तस्मान्नोक्तं त्वमित्याह शौनकः ।

अग्निर्मुखं हि देवानां तस्मादग्नौ जुहोत्यथ ।

अग्निसुखा वै देवाः पाणिसुखाः पितर इति च ब्राह्मणम् ।

अग्निर्हि देवानां दूतो हविर्भागनेता चेति ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ इति च ।

सुक्रतुं हविर्भागप्रापकमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

देवाः समेत्य चान्योन्यं विचारं चक्रिरे पुरा ।

अस्माभिः प्रार्थितो ब्रह्मा यज्ञभागानकल्पयत् ।

मनुष्यैर्दीयमानांस्तान् दत्तांश्च प्राप्नुमः कथम् ॥

इति चिन्तातुरान् देवान् बृहस्पतिरभाषत ।

अग्निं दूतं वृणामहे स भागान् प्रार्थयिष्यति ।

अग्निर्मुखं हि देवानां भोक्ष्यामस्तस्युखेन हि ॥

विचार्यैवं तदा देवा अग्निं कार्यार्थमाययुः ।

कुर्वन्त आयुरजरं यदग्ने प्रार्थयाम ते ॥

सु(लभं)करं कार्यमस्माकं कुरुष्व व्रज भूतलम् ।

अग्ने पूर्वं भ्रातरो नस्तस्मात् कुरु समीहितम् ॥

इत्यर्थितं ऽग्निस्तान् वव्रे प्रयाजांश्चानुयाजकान् ।

रमायै विष्णुना दत्ताः सरस्वत्यै रमा त्वदात् ॥

सुषादिभ्य उमादिभ्यस्त्वतिस्त्रेहात्तु सा ददौ ।

प्रार्थयित्वा च ता देवाः कार्यार्थमग्नये ददुः ॥

ततः प्रभृति देवान् वै उद्दिश्यान्नी प्रह्वयते ।

अग्नौ दत्तं समायाति देवान् प्रति दिवि स्थितान् ॥ इति ।

अत्र होमे अर्होदयो मुख्यः आसायं गौणः । आसायं प्रातरिति
श्रुतेः ।

गृहप्रवेशहोमान्तु गृहं परिचरेत् स्वयम् ।

पत्नी पुत्रो भागिनियः शिष्योऽध्वर्युश्च विट्पतिः* ।

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥ इति ।

अन्यच्च ।

असमचे तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विंगादिभिः ।

द्वयोरप्यसमच्छेद्वेद्युतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

यजमानस्योक्तादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुज्ञा इत्याह ।

पत्यभावे तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिणी ।

तदभावे तु पुत्रः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

उन्मादे प्रसवे (वान्ते) चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।

असन्निधौ तु (पत्नी) पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

त्यागमिति शेषः । तथाच अध्वर्यादिना हुते पत्नी सूर्यायेदं
न ममेति त्यजेत् ।

उन्मादाद्यभावे तु ।

सायं प्रातश्च जुहुयाद्यावज्जीवेद्दिजोत्तमः ।

भूलोकाधिपतिस्त्वग्निर्युलोकाधिपतौ रविः ॥

* कलिक् पुत्रं गुरुर्धाता भागिनयोऽथ विट्पतिः । इति पाठं बहुषु निबन्धेषु पश्यामः ।

प्रजापतिस्तूभयत्र ता उपासनदेवताः ।

पूजिता येन तेनेष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

तथा ।

अग्निहीनस्तु यो विप्रः शूद्र एव न संशयः ।

न दातव्यं न भोक्तव्यमग्निहीनद्विजन्मनः ॥

केचिन्मस्यहोमाः स्युः केचिन्नोजनहोमिनः ।

पक्षहोमास्तथा केचिज्जलहोमास्तथा परे ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं यथा होमो न हीयते ॥

यथा न हीयते इत्यनेन आपत्काले अकरणात् किञ्चित्करणं श्रेय-
इति ज्ञाप्यते । न विधिपरमेतत् ।

अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ।

चतुर्होमात्मकं कर्म त्वेकमित्यभिधीयते ॥

सायं चोपक्रमो ह्यस्य प्रातश्चैव समापनम् ।

प्रातर्द्वादशनाड्यस्तु सायं स्यान्नवनाडिकाः ।

होमकालद्वयं प्रादुर्याज्ञिका होमकर्मणि ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते ।

सायं होमि तु यद्व्यं तद्व्यं प्रातरेव हि ।

प्रथमाहुतिरुच्चैस्तु ह्रियते याज्ञिकैः खलु ॥

द्वितीयमाहुतिं तूष्णीं प्रजापतिपदं अर ॥

उत्तमोऽग्निर्धृतः कुण्डे आत्मारोपस्तु मध्यमः ।

समिदारोपितस्यान्धस्तस्मात्कुण्डे विधारयेत् ॥

अग्नेरायतनं तत्र स्वातयोनिविवर्जितम् ।

नेत्रलाहितयं कार्यं वाञ्छतः शुभलक्षणम् ॥
पूर्वा षडङ्गलोत्सेधा द्वितीया द्वादशाङ्गुला ।
चतुरङ्गुलविस्तारा द्वितीया तु द्विरङ्गुला ।
अरत्नयायामतो मध्ये विस्तारः परिकीर्तितः ॥

तथा ।

अनुवृते तु धार्याग्नावस्तो वाभ्युदितो रविः ।
पुरस्कृत्य हिरण्यन्तु सायमुद्धरतेऽनलम् ॥
रजतन्तु पुरस्कृत्य प्रातरुद्धरतेऽनलम् ।
पुत्रा(द्य)भावे नाममन्त्रैः पद्ममन्त्रं जुहोत्यलम् ॥

अमन्त्रमिति वेदमन्त्रनिषेधः ।

अन्यस्मिन् ह्ययमानेऽपि पत्नी त्यागं करोत्यथ ।
वैश्वदेवञ्च पत्न्येव जुहुयात् संस्कृतेऽनले ॥
समिदारोपणे पत्रे ज्वलिते लौकिकेऽनले ।
उपा(ग्रत्य)वरोहमन्त्रेण तत्राग्निमवरोपयेत् ।
प्राणानायस्य सङ्कल्प्य धृतदर्भपवित्रकः ॥
अनन्तर्गर्भिणी यौ तु कुशौ प्रादेशसम्पत्तौ ।
अजखण्डेदनी सायौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥
एह्यग्निः इति मन्त्रेण देवमग्निं समाह्वयेत् ।

एह्यग्नि इह ईता निषीदादग्निः सुपुर एता भवानः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजामहे सौमनसाय देवान् ॥

१म. ७६५. २३८५ ।

ध्यात्वा चत्वारि शृङ्गेति* सम्मुखीकरणं ततः ॥
 एषो ह देवो मन्त्रेण जिह्वाभिः समुखीकृते ।
 प्रसार्य हस्तान् पादान् कमनुत्तानः स्वपितृसौ ।
 मन्त्राग्निः सम्मुखो भूत्वा उत्तानोऽग्निः प्रजायते ॥
 विश्वानी†त्यग्निमभ्यर्च्य समिधाभिः सुविज्वले ।
 मध्ये हुत्वाग्नये तस्मात्पुरतो द्वितीयाहुतिम् ।
 हस्तपार्श्वेन सनसा प्रजापतिपदं स्मरन् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 अङ्गुल्यैर्न होतव्यमक्त्वाङ्गुलिभेदनम् ।
 अङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन होतव्यमिति च स्मृतिः ॥

अथ होमद्रव्याणि ।

पयो दधि यवागूश्च तिलव्रीहियवास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवश्च श्यामाकास्तण्डुलाः समिदाज्यकम् ॥
 व्रीह्यादौनां चतुःषष्टिस्तिलादौनां शतं भवेत् ।
 अङ्गुलित्रयपर्वस्तु अथवा(चा)ज्याहुतिर्भवेत् ॥
 पर्युक्ष्य च परिस्त्रोक्ष्य पर्युक्ष्य जुहुयाद्धविः ।
 परिषेचनमात्रन्तु होमान्ते च सक्ताद्भवेत् ॥

* चत्वारि शृङ्गा त्रयो अक्ष पादा हे शीर्षे सप्त पञ्चासौ अक्ष ।

विधा बह्वं इवभो रीरवीति अहो देवो मर्त्यांश्च आधिपति ॥ ४४. ५८. १५८ ।

† एषो ह देवः प्रदिशोऽसु सर्व्याः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे चनाः ।

स एव जातः स अजित्यमाणः प्रत्यङ्जगालिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १२७. ४४. यजुः ।

‡ विश्वानि देवः सवितर्देवितानि परासुव ।

यज्ञद्रं तन्न आसुव ॥ १०७. १४. यजुः ।

एकाङ्गुलं परिस्तरणान्मुक्ताग्नेरर्चनञ्चरेत् ।
 अष्टाङ्गुलं तूक्ष्णं स्यादष्टाङ्गुला हि परिस्तृतिः ॥
 आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्यणं पार्व्यणान्तरात् ॥
 उपावरोहमन्त्रेण समारोपेद्भुताशनम् ।
 भस्मनोद्धरणं कुर्यात् समारोपणपूर्वतः ।
 पश्चान्निर्व्वापयेद्वह्निमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥
 पलाशाश्वत्यखदिरशस्युदुम्बरसम्भवे ।
 समिध्यारोपयेद्वह्निं तं यत्नेन तु रचयेत् ।
 रजकान्त्यजशूद्राद्यैः स्पृष्टे विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नदीतीरे तु जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ।
 अभयं (चो)चाभयं मेऽस्तु मन्त्रेणौपासनं गृही ॥
 प्रवसन्नुपतिष्ठेत ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 आगत्य ज्वलयेदग्निमनयैवोपतिष्ठते ।
 गृहा मेल्यादिमन्त्रेण* गृहाणीचेत वै ततः ॥
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते ।
 जपेन्निर्वीक्षमाणस्तु शिवं शम्भमिति त्वथ ॥
 आत्मन्यारोपणे पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आपञ्चमदिनादर्व्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 धार्याग्नौ नित्यहोमे तु होमो विच्छिद्यते यदि ।

* गृहा मा विभोत मा वेपथ्वमूर्जं विभत एमसि ।

ऊर्जं विभदः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥ ३५. ४५. यशुः ।

आद्वादशदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नित्यहोमि स्थितिक्रान्ते संस्कृत्याज्यन्तु पूर्व्ववत् ।
 चतुष्कृत्(त्वा)त्याज्यमादाय मनस्वत्या जुहोत्यथ ॥
 सभार्यस्य विवाहा(ग्निः)ग्नी सीमामुक्त्वा गच्छति ।
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

तथा ।

बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहितिः ।
 वदन्(वदेद्)बोधायनस्त्वेवं ज्येष्ठा चेदग्निसन्निधौ ।
 उत्तरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ॥
 एकस्थोपासने जाते द्वितीयोऽत्र करोति चेत् ।
 लौकिकोऽग्नौ तृतीयोऽपि चतुर्थो न करोति वै ॥

अन्यच्च ।

त्रिभिर्हुते वज्ररूपैति शान्तिं
 न तत्र भूयो जुहुयाच्चतुर्थः ।
 बोद्धा स बोधीति* समिद्वयेन
 तं बोधयित्वा विदधोत होमम् ॥

शौनकोऽपि ।

उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसं(निधौ)चितौ ॥

आधानद्रव्यं सिकतादि ।

* स बोधिं स्मरिष्येति वा वसुपते वसुदावन् ।

युगोध्यग्रहं पाएँसि । विप्रकर्षणे साक्षा ॥ १२च. ४२म. यजुः ।

उपासनोऽनुगच्छेच्चदुपलेपादि पूर्व्ववत् ।
 आहृतं श्रोत्रियागारात् प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
 अन्यस्मादोमकालात् स्त्री नाश्रीयादथवा गृही ॥
 पर्यूहनादि कृत्वाथ संस्कृत्याज्यन्तु पूर्व्ववत् ।
 अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्व्वं जुहोत्यथ ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदनुगतो भवेत् ।
 अयाश्चेत्यनया हुत्वा पुनरन्वादधात्यथ ।
 व्याहृत्या त्रिरुपस्थाय इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदारोपयेदमुम् ।
 तुभ्यं ताः इत्यृचा हुत्वा वज्रमारोपयेत्ततः ॥
 अन्वाधाने कृते पथाद्गृहणं शशिसूर्य्ययोः ।
 नवो नवोऽयमित्याभ्यां^१ चन्द्रस्याज्याहुतिद्वयम् ॥
 उद्वयम्^२ उदु त्वं^३ त्रिचं^४ रवेराज्याहुतिद्वयम् ।
 हुत्वा प्रतिपदि दिने ततो होमं समाचरेत् ॥

- ६ तुभ्यं ताः अङ्गिरस्म विद्याः सज्जितशः पृथक् ।
 ७ अथ कामाय देसिरे ॥ १२७. ११६म. यजुः ।
 १ नवो नव इत्याद्याभ्यामिति पात्रो युक्तः, द्वित्वमन्तर्द्वौ अयमित्यानुपलभात् ।
 २ उद्वयं तमसः परिभ्यः पञ्चमं सप्तमम् ।
 ३ देवं देवताः सूर्यमरुता आग्निशमसम् ॥ २०७. २१म. यजुः ।
 ४ त्रिचं ज्ञातवेदसं देवं वज्रं कृतवः । इदं विद्यायै सूर्य्यं स्वाहा ॥
 ५ अथ. ४१म. यजुः ।
 ६ निचं देवानामुदगादीनां चक्षुर्भ्यश्च धरुणस्याग्नेः ।
 ७ आपा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य्यं आग्ना भूतस्तस्मिन्वय स्वाहा ॥ ३७. ४२म. यजुः ।

उपलेपादिकं कृत्वा घ्राणारोपं विवाहवत् ।
 विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्याद्दद्यान्मनम् ।
 परिणीत्यादि नात्र स्यात्ताजानावपति स्वयम् ॥
 समानतन्त्रकश्चेह होमद्वयमिदं भवेत् ।
 तृतीयप्रभृतीनान्तु पार्वणानामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते ।
 उभयातिक्रमे कार्यं एकया(धि)विकृतचरुः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाम्निं पाणिमारोपयत्यथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाच्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा मूत्रपुरोषौ तु चिरं नासीत नित्यशः ।
 असृश्यस्पर्शनं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणे पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आसप्तमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥

इतरत्तु सर्वं समानमत ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।

आमन्याधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च सृत् ।

शमी मुञ्जाः कुशारण्या आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥

उपलेपादिकङ्कत्वा-सम्भारा(न्निदधाति तत्) निदधीत वै ।

सम्भारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥

उत्तमोऽरणिसम्भूतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।

अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्वाहिताग्निः ।

शौनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।

ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकन्तु पर्वसु ॥

तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।

तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।

तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ह्यन्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्ती तु सङ्ग्रहकार आह ।

पार्वण्येष्टि(रा)माययणं सन्ध्योपासनमेव च ।

कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।

गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्ययहे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्यः । आरम्भं तु कुर्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं द्वादशकत्वसु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।

तथा चाज्याहुतिर्या स्यात् सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नैत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
 इधाधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरप चेत् ।
 तत्स्थाने शुद्ध्यादाज्यमदुष्टन्तु शुद्धोत्थय ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदप्यु ग्रक्षिपेत् पुनः ।
 खिष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
 प्रच्युतैस्तु नखैः केशैः कीटैर्वाऽनेध्यसेविभिः ।
 वसासृज्जेदोमज्जास्त्रिमूत्रविट्स्नेदस्नेहकैः ।
 भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टाज्येषु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्णाग्निरन्यगृह्णाग्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्या वहा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निर्गुणौ भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृह्णदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 शवाग्निना तु संसृष्टे कुर्वीति शुचये चरुम् ॥
 ग्राम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैद्युतेन तु सं(सर्गे)सृष्टे कुर्यादप्युमत्तचरुम् ॥
 पर्वण्यर्त्याश्रुपाते तु कार्यो व्रतपतेचरुः ।
 पर्वणि व्रतलोपे च (तु) कार्यो व्रतपतेचरुः ॥

* विविच्याद्यागुणाः कृता इति संस्कारव्रतमाप्तायां पाठः । ते च यथाः विविचिरु शुचिः
 पश्चात् व्रतभङ्गाश्रुमाक्षतः । ततः रुकुसुक इति ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्व्येन तु कर्मणा ।
 स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रपतेश्चरुः ॥
 अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनाशो भवेद्यदा ।
 श्रोत्रियाग्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)हुनेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवः स्वरितीति (च) तु ॥
 अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवानं यस्तु साग्निकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ।
 कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्मणामपि ॥
 कपालन्तु भवेद्भिनं प्रागेव श्रवणाद्यदि ।
 मन्त्रेणानपहृत्तेति कपालं सन्ध्यात्यथ ॥
 अभित्री धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्याद्यदि पुरोडाशमुद्गच्छेद्यदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेण ब्रह्मिथन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 आहुतिर्हूयमाना तु वह्निः स्कन्देत वाग्नितः ।
 देवाङ्गनमग्न्यन्न इत्यनेनाग्निमृश्य नाम् ॥

* मा मा हिंसीज्जिता यः इष्टव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद् ।

यथापयन्दाः प्रथमो जवान् क्रतुर्देवाय इविषा विधेम ॥ १२५. १०२म. यज्ञः ।

† अनेन मन्त्रेण च एकत्वमिदं प्रतिपादितं प्रथमं नृणां मन्त्रं । ते च यथा देवाङ्गन-

द्रष्टुं शक्यतां हुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः ।
 निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥
 प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतागन्तु सङ्कल्पादौ भवेद्यदि ।
 मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तत्तत्तन्मन्त्रकाले भवेद्यदि ॥
 मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
 द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्वाध्यायनिर्वापणादिषु ।
 यद्वा देवाः न च नद्याः शुद्धया च सुवाहुतौः ॥
 कस्मैचिद्ब्राह्मणायास्मिन् व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
 होतव्यैकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः समुच्चयः ॥
 यजमानस्तु शुद्धयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतौः ।
 प्राग्यागाहुष्क्रमे ज्ञाते ह्दङ्गत्वा यजेत्ततः ॥
 अविज्ञातविपर्याये विहितं देवतां स्मरन् ।
 यष्टव्यं तत ऊर्ध्वं व्युत्क्रमावगमे सति ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं निर्वर्त्तयेत्ततः ॥

मगन् यजस्ततो मा यज्ञस्याग्नौ रागच्छतु वर्धताम् । गन्धर्वाश्च नमगन् यज्ञ-वर्धताम् । पित्रश्च नम-
 वर्धताम् । आप ओषधीर्वनस्पतीश्च नम-वर्धताम् । पञ्चगणाश्च नम-वर्धताम् । इति ।

• द्रष्टव्यस्तद् प्रक्षिपेन्मनु यामिन् च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनुसञ्चरन् द्रष्टुं शुद्धोऽयम् सप्तहोषाः ॥ ११५-१५. यशुः ।

† यद्वा देवायज्ञं जित्वा गुरु मनसो वा प्रयुतो देवदेवताम् ।

अरावा यो नो अभि दुष्कुमायते तस्मिन् तदेनो वसवी निधेतम् ॥

१० न. १०५. ११५५ ।

यदा त्वविहितां काञ्चिद्देवतामिष्टवांस्तदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैस्तु पचेद्ब्रीहिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिद्देव यदा हविः ।
 दग्धेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तत्स्यात् पुनरुत्पादयेद्देविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते ॥
 मध्यात्पूर्वार्द्धतोऽवर्त्तं दुष्टं यदि भवेद्देविः ।
 तत्तद्वा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्द्धितः पुनः ॥
 गमनार्थेन (रथं च) सूक्तेन वयःसुक्ता पथस्यथम्* ।
 पूर्व्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकच्छविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिपेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्व्ववत् ।

* वयं सोम इति तत्र समानं च प्रथमम्

प्रजावन्तः सर्वमहिः ॥ १०५ ५६५ ॥ १०६ ॥

* पथस्यथः परिपति वनस्याः कर्मिणः इति ॥ १०७ ॥ ५६६ ॥

॥ १०८ ॥ ५६७ ॥ १०९ ॥ ५६८ ॥

देवाः कपोतसूतेन* प्रत्यृचं जुहुयादृष्टम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेष्विह ।
 इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जमहोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वलां भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयाज्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्भ्यं वा प्रतिगृह्य च ।
 सृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्य्यूह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामेति मन्त्राभ्यां† जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्य्यूह्णोक्षणे स्यातामन्यत्तन्त्रं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रं ‡ जपेद्विह ॥

* देवाः कपोत इपितौ यदिच्छन् दूतौ निर्गत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अश्वं कण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१०म. १६५म. १७क.

इत्यादिकेन ।

† वाममय सवितर्वांस्तु शो दिवे दिवे वाममयाभ्यां सावोः । वामस्य हि चयस्य देव
 भूररया धिया वामभाजः स्यात् । ८अ. ६म. यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रीऽसि चनोधाचनोधा असि चनोमयि धेहि । जिन्य यज्ञं
 जिन्य यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८अ. ७म. यजुः ।

‡ १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य चाग्निं प्रणवेन चादा-
वन्वग्निं*रित्याहरयेत्† पुरस्तात् ।
निधाय पृष्टो दिवि‡: मन्त्रकेण
ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥
लेखादयो नैव च तत् सतां स
विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
नारोपणं वाप्यवरोपणं वा
चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।
नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्म
तत्रैव॑ कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।

आश्वलायनमाचार्यमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्वग्निरूपसामयमखादन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

अनुमर्थस्य पुरुषा च रश्मी ननु व्यावाश्रयिणो जाततस्य ॥ ११अ. १०म. यजुः ।

† आहरयेदित्यत्र। इडाभावात्कन्दीभङ्गभयात् सोदय्यः । अपि मार्गं मयं कुर्यात्कन्दीभङ्गे
त्यजिद्विरमिति कुमारसम्भवटीकायां मङ्गिनाथपुत्रवचनात् ।

‡ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वः श्रीः श्रीराविवेश । वैश्वानरः सदृसा
पृष्टो अग्निः सगो दिवा स रिपस्यानु नक्तम् । १८अ. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्देवितानि परासुव ।

यदभट्टं तन्न आसुव ॥ १०अ. १म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्माक्षो वक्तुमर्हसि ।
 विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
 आदानि पञ्चयन्त्राय कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
 यस्मिन् येन विधानेन गृहस्थः सट्टशो भवेत् ॥

आश्वलायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
 यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
 चन्द्रागुकूलदिवसे स्नात्वागत्य द्विजैः सह ।
 पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्च्य च महानसात् ॥
 अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
 सङ्कल्प्य विधुरच्चाथ पुनः सन्धास्य इत्यृचा (त्यथ) ।
 पुनः सन्धानवत् कुर्यात्प्राजहोमं विवाहवत् ॥
 चतुर्गृहीतं जुहुयादयाश्चाग्नेस्तु मन्त्रतः ।
 तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्यृचाः ॥
 तन्त्रमन्यत्तमानं स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
 तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ घृताहुतीः ॥
 शुचीश्च पावमानीश्च तन्तुमानीश्च माथि (पावि)कीः ।
 गृहप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
 वैश्वानरीव्रातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

* सप्त ते अथ समिधः सप्त जिह्वाः सप्त कथयः सप्त धारु प्रियाणि ।

सप्त होताः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योगीराष्टणस्तु हवतेन स्नाह्यः ॥

१०५. ७८म. यधुः ।

चतसृभिर्यज्ञाहतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।

सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च नित्येष्ट्याययणे तथा ।

आह्वानि पञ्चयज्ञांश्च तस्मिन्नग्नौ समाचरेत् ।

एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥

अनाश्रमस्यदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्रमालायनः ।

दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु आहकर्मसु ।

विधुरोऽपि सदा पूज्यो ह्यग्निवेदसमन्वितः ।

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वज्रं परिचरेत् स्वयम् ॥

यस्य नित्यानि लुप्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।

तस्मान्नित्यानि कुर्व्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुराग्न्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

स्मार्त्ताह्नेनाग्निना दग्धां सृतां पत्नीञ्च तां त्रिभिः ।

शिष्टाह्नेनोदहृत्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥

प्रागुदाहाच्च शिष्टाह्ने स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधि ।

शुश्रूषेदप्यपत्नीकं द्रष्टुं कुर्व्वीत वा न वा ।

सायम्प्रातर्होमधर्ममर्द्दाग्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्रमालायनः ।

अस्यार्थः । स्मार्त्तकर्म अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्द्धेन सृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्धे पूर्ववत् कर्मणि कुर्यात् । शीतकर्म अनुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुद्वाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये शृणुः ।

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रमोत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यस्तु स्त्रैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकं न त्यजेद्द्विजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ इति ।

नदिधिम ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पञ्चागत्यञ्जनैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववशमा ॥

प्रादेशमात्रा दीर्घा स्यादहतेनैव वेष्टिता ।
 हरिद्राक्षतदूर्वाभिश्चन्दनैश्च सुवासयेत् ॥
 सौवर्णीं षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि ।
 ततोऽग्निञ्च प्रतिष्ठाप्य लाजहोमञ्च निर्व्वपेत् ॥
 राष्ट्रमृद्वं भवेदत्र आयतायतिता तथा* ।
 स्वशाखोक्तञ्च यत्कर्म तत्कुर्व्यात्तन्त्रवर्ज्जितम् ॥
 प्राशनान्ते ब्राह्मणाद्यो वासो वा सशरं धनुः ।
 प्रतोदमथवा रज्जुं ततस्तां यज्ञकर्मणि ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमन्वान् स्वयमाहरेत् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्रे ।

एतद्विधुरोपासनं नित्यं तदकरणे प्रत्यवायश्रुतेः तदुक्तमग्निधाने ।
 अ(प्र)हतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने† ।
 औपासनं विना दोषो न सृष्टेद्विधुरं ततः ॥

तथा ।

अग्रेण प्रजपेद्द्वगं पञ्चवारं दिने दिने ।
 विधुरो वा साग्निकस्य यत् फलं तत् फलं लभेत् ॥
 अथ यदि भार्यायै सम्बोऽपि स्मार्त्ताग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बौधायनः ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्वग्निरिति† होमदेश-

* आयता च तयायतिः इति वा पाठः ।

† मन्त्रोऽयं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मानौय दृष्टो दिवीति* होमस्थाने प्रतिष्ठाप्य तत् सवितुं
स्तां सवितुः† रद्या नो देव सवितुः‡ विष्टानि देव सवितरिति
चतुर्भिः शलाकैः प्रज्वाल्य नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं
विष्टजन्नारोपणमवरोपणं नित्यनैमित्तिककर्मणि चात्रैव
कुर्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विशेषमाह ।

भृतायां पतितायां वा प्रोषितायाञ्च पूरुषः ।

न कुर्यात्पार्वण्यश्चाहं पत्न्यामन्यत्र वा गृह्ये ॥

इति पार्वण्यनिषेधात् सकृत्पार्वण्यं भवत्येव । अत्रार्थे आश्वलायन-
कारिकापि पूर्वमेवोक्ता ।

इति विधुरोपासनम् ।

अथ औपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते शौनकः ।

* मन्त्रोऽर्थ १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १म. ६२सू. १०चक्रम् ।

‡ तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वर्णे सुमेतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्ठो अदुहत् प्रपीनां सकृत्सधारां पयसा सहैर्गाम् ॥ १७च. ७४म. यजुः ।

§ अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

परा दुःस्वप्नं सुवः ॥ ५म. ८२सू. ४चक्रम् ।

यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्योमकालतः ॥
 पूर्वं गृहिण्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु जुहुयाद्यथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृहिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरग्निः परिसमुद्य च ।
 परिस्तीर्य च पर्युक्ष्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षणा सममासादयेत्सुवम् ॥
 आज्यपात्रेण सं(मार्ग्य)मृज्य दणानि सह सादयेत् ।
 कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये ग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षणपात्रे तं निषिच्य सलिलं सृचि ।
 ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुत्पूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाज्यपात्र उत्ताने कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरम्भसा ।
 आज्यस्थाल्यां निषिच्यान्नं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
 कृत्वोद्वास्योत्तरे वक्त्रेस्त्रिस्तूष्णीमेव तत् पुनः ॥
 पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे ग्रन्थिमुत्पूय प्रोक्ष्यान्मौ सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिच्य ततो वक्त्रं सकृदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्पाद्यैः संमृष्टेन सुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयाद्याग्ने स नो विश्वेवमादिकम्* ।

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्यादादौपासनं ह्यमं यथापूर्वमतन्द्रितः ॥

यद्वा सञ्छास्त्रविहितप्रयोगेनाज्यसंस्कृतिम् ।

कृत्वा मन्त्रमयाद्याग्ने स नो विश्वेवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पञ्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकीकृतं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-

त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाक्षनश्च

भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाधेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।

तत्र अयाधेति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालश्च तदतिक्रमे ।

श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्तापद्मिरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

* स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो ।

यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ ऽम. ८१५. २८५५ ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्यक्त्वाग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिञ्च ताम् ।
 भूर्युद्यैर्वह्निमाहृत्य पालयेत्पुत्रवत्सदा ॥
 यदि त्यक्त्वा त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाणिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्ताजान् पत्न्यारब्धस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं त्रिवाहवत् ।
 अन्नश्च नग्निमाहृत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेदश्रीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशंषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
 मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।

नास्ति ह्यादुविष्टष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।

अथ गृह्यस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जीत्तमे) ॥
 द्रव्यं किञ्चिदयथाशक्ति ब्राह्मणायाहिताग्नये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
 आखूर्त्कारं चोषरञ्च वल्लीकञ्चाथ शर्करा ॥

इन्दीवरगमोसप्तपर्णाश्वत्थविकङ्कताः* ।
 ग्रन्थद्वारास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (ज्ञिताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्म्मणि ॥
 निधायैषामलामि तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योन्निखेदेतान् सिक्तादीन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नौ सव्याहृतं तथाहितम् ।
 तन्त्रङ्गत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाच्च यथाक्रमम् ॥
 जुह्वामिव स्रुवेणैव स्थाव्यामादाय वृद्धते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्वं) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि† यो अग्निर्देवव्रीतये‡ ।
 त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्ने§ स त्वं नो अग्ने सप्त ते॥ ॥

● विकङ्कतः सकयट्कणः ।

† त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

तथा यज्ञं विसन्वते ॥ ४म. १२म. ४कृ. ।

‡ यो अग्निर्देवव्रीतये इविष्माए आविवासति ।

तस्यै पावक मृडय ॥ १म. १२म. ६कृ. ।

§ त्वं नो अग्नेऽवमो भवती मेदिहो अथा उपमो व्युष्टी ।

अवयस्य नो वरुणं रराणो वीहि मृडिकं सुहवीं न एधि ॥

२१क. १म. ४कृ. ।

॥ सप्त ते अग्ने—मन्त्रोऽयं १०५ इष्टे प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्त्वेति† इत्या ह्यष्टाभिरिव च ।

सुवेण शुद्धयादाज्जं मज्जेथापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये प्राप्तकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पयिकृते ततः ॥

अग्नये तन्तुमते इत्येतिभ्यः पञ्च चाहुतीः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनङ्गान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायादित्यात्मये ।

नास्तिक्येन विष्टष्टाग्निशीर्षचान्द्रायणव्रतः ॥

अनेनैवाग्निमादध्याच्चिरोत्सृष्टन्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-
शाखोक्तोऽनुसन्धेयः । अन्यगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

ऊर्ध्वो मासद्वयं चेत्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकृच्छ्र-

स्तत्षट्के स्यात् पराकस्तत उपरि पयोमासमब्दाक्षिमासम् ।

नास्तिक्ये तत्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्त्रिरात्रात्परं चेत्

कुर्व्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्दिंशतेरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्ज्योतामाज्यस्य इहस्यतियंशमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विभ्रे देवास इह मादयन्नामोऽ प्रतिष्ठ ॥

१०म. २२, यजुः ।

† पुनस्त्वादित्या इत्या वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुगोच यज्ञैः ।

इतेन त्वं तन्वं वईयस्य सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १२४. ४४म. यजुः ।

‡ प्राणायानशतमित्यर्थः ।

षष्ठेरुहन्तु कच्छः शरद उपरि चेदूर्ध्वमालस्यतोऽग्नि-
स्यक्तयेद्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहन्तु मासे ।

मासच्चाव्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाव्दयुग्मे
स्यादूर्ध्वं तप्तकच्छः खलु भवति धनी गाश्च दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिक्यादग्नित्यागे मासद्वयपर्यन्तं
कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
पूर्णे षण्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्ध्वमव्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम्
अव्दे पूर्णं त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिक्ये । प्रमादादग्नित्यागे
तु त्रिरात्रात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्ध्वं विंशतिदिनपर्यन्त-
मेकमुपवासं चरेत् तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत् । तदूर्ध्व-
मव्दपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमूह्यमिति । आल-
स्यादग्नित्यागे (तु) च द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वा-
दशाहे पूर्णे मासपर्यन्तं द्वादशाहम् । मासे पूर्णे अव्दपर्यन्तं
मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अष्टादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं त्र्यव्दपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्ध्वं
तप्तकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं* ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं† हि तत् ॥

• अग्निमित्यत्र अग्नीग्न्याकरे पाठः । अथ बहुवचननिर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कस्याना
कार्यं इति भेषातिथिः ।

† वीरः पुंसस्य इत्या इदमन्तर्गम्यते । तथाच श्रुतिः वीरहा वा एव दंडावा-
योऽपि स्यादस्यते । इति कुम्भकः ।

मासमपविध्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रपविध्याऽग्निं मासादूर्ध्वं कामतः ।

ऊर्ध्वं चान्द्रायणस्यैव कुर्वादेवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजगृह्ये अभिहितम् ।

प्राणायामशतमाहादशरात्राणां दुपवासः स्यादविंशति-
रात्रात् अत ऊर्ध्वमावष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रौरपवसेत् । अत
ऊर्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं काशबहुले दोष-
शुद्धत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यथा पुनराधानं दानमन्यस्तथैव च ॥

इति विशेषसमूतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य लाघव-
मीरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराप्सूहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(च) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीय-
मिति हेमाद्रिमाधवी । यत्तु पार्व्वण्येष्टिं चाययणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

● अपविध्य मन्त्रा, त्यागश्च गित्यागामप्रदीपादीनामकरणमुदयापनञ्च ।

† आहादशरात्रादिकञ्च आष्टिरात्रादिति ज्योतिषाः ।

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे भासि कीर्तिताः ।

चयोदशे तु सर्वास्ता निष्कृता इति कीर्तिताः ।

पृथ्वादि सर्वकाम्यन्तु मलमासे विपर्ययेत् ॥

इति पैठीनसिस्मृतैरित्याह तुः । अन्ये तु युक्तकाले प्रारम्भणीय-
मित्याहुः ।

तत्र पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् खण्डत्वे निर्णयमाह ग्रीनकः ।

प्रतिपत्त्यष्टदश्वीर्यः सन्धिः पर्व्वेति तन्मतम् ।

या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्म्मदमाचरेत् ॥

अथ श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सूक्ष्मत्वात्तत्र साङ्गकर्म्मणो-
ऽनुष्ठानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धि-
मभितौ यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामौष्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेषाम्यपरेण च ॥

इति बोधायनस्मृतेः ।

तत्रमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्त्रयः ।

कालः पार्व्वणयागो स्वादद्यात्ते तु न विद्यते ॥

शातातपोऽपि ।

पर्व्वणो यज्ञतुर्य्योऽयं आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनौषिभिः ॥

अथ प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

० पूर्व्वेषाम्यपरेण च इति संस्काररत्नमात्रेण, पाठः । अथ पूर्व्वपरप्रवृत्त्यां क्रमेण सन्धेः
पूर्व्वे पर्व्वेद्विषयं प्रतिपद्विषयं आभिधीयते इति बोधायनः

भवति । अथ तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रातरेव अन्वाधानं कार्य-
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्शस्य काम्यादीनां तथैव च ।

अशुभत्याश्च कुक्षाश्च पूर्वार्द्धे च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव च ॥

सिनीवाल्यादिलक्षणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्राः सिनीवाली वृद्धौ कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुक्ष्येया शये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदहर्योग इष्येत परतक्षेत्रेऽहनि ॥

पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्ट्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

लोगाच्चिरपि ।

पूर्व्वार्द्धे वाय मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्योग इष्यते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धौ तु हावप्याहृतः ।

आवर्त्तनात्परः (यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परैद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिर्णयः ॥ इति ।

अपराह्णेष्ववा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य* तस्मिन्नह्नि श्वो भूते वाग इष्यते ॥

अत्र वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।

परेषुरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

अत्र ज्ञासद्विषमौकरणेन सन्धिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।

परेऽङ्गि घटिकान्यूनान्स्थयेवाभ्यधिकाश्च याः ।

कृत्वा तदङ्गं पूर्वस्मिन् ज्ञासद्विषौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । यदा पूर्वेद्युरमावास्या यावद्घटिका परेषुः प्रति-
षदपि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु
प्रतिपदः षड्घटिकाश्च्यस्तदा घटिकात्रयश्चयोऽमावास्यायां योज-
नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्त-
नात् पूर्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयद्वौ
योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
आवर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।

यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितां यस्माद्भूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

तदेतद्वहुग्रन्थविरोधादुपेत्यम् । अथवा पूर्वां पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाहोरात्राभीजनपरं किन्तु कृतेऽन्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
तीति उपवासग्रन्थेनान्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा नृत्तः यथा उपोष्यन् चो यथा-
माने देवता वसन्तीति ।

दिति बह्वचब्राह्मणोक्तप्रकारेण पैङ्ग्यमतानुसारिणामिदमिति योजनीयम् । विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् ।

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्ग्यमुत्तरामिति कौषीतकं या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति । अस्थायः । खण्डतिथिवगादयदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतेति सामशाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्ग्य(ग्य)र्षमेतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्णमासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतेति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकि-ऋषमेतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्करिति ।

पर्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणोय क्तुस्त्रेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपद्यतुर्थ्यांशेऽपि यागं निषेधति कात्यायनः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा स्नातनी ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्तु न प्रारभेतेष्टिमन्यांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपदश्चतुर्थ्यांशात्प्राग्यस्य न समापयेत् ॥

कृता साप्यकृतैवेष्टिस्तयोः स्यान्नात्र संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि ॥

शुभाहमपि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनोषिभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते ।

व्रतवज्जुहुयादास्तु प्रतिपर्वसु यो हिजः ॥ इति ।

अस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह शातातपः ।

सन्धिर्य(य)त्रापराह्णे स्यादुयागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथ सद्यस्कालतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिशेखराङ्गवाद्भुं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारोऽपि ।

अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासौ

पूर्व्वद्युरिते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनाग्राग्यदि पर्व्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)सैः ॥

* सद्यो वा सद्यं करोति सद्यस्कालायाम् इत्येतत् सूत्रमप्यत्रानुकूलं ज्ञेयं वैजयन्तीकारैस्तथैव व्याख्यानात् । तत्र सद्यस्कालविधिरन्वयरूपः । प्रतिपञ्चतुर्थ्यांशनिषेधो व्यतिरेकरूपः । एवं च सति निषेधवाक्यं सावकाशं भवति इति गोपीनाथः ।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्धिर्यदि सङ्गवमन्तरा ।

आवर्त्तनञ्च स्यात्तर्हि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥

पर्वद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिचयः* ॥ इति ।

अथ विक्रतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव कार्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

हेमाद्रावपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

एवं पर्वकालं निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

तत्र आश्वलायनसूत्रम् ।

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्श(पौ)पूर्णमासाभ्यामुपवास-
द्वधावर्हिषोश्च सन्नहनमिति ।

उपवासशब्दोऽत्र दम्पत्योरिकभोजनादिनियमलक्षकः ।

तथाचापस्तम्बः ।

अमाषममांसमाज्येनाग्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वैति ।

कात्यायनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽशिखमपराह्णे व्रतो
पायनीयमग्नीतः सर्पिषा सुहिताविति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदादुर्यर्द्दर्शपूर्णमासयोरुपवसेदिति । न ह वा अत्रतस्य
देवा हविरग्नन्ति तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरग्नीयुरिति ।

वाजसनेयकेऽपि ।

ते हैनमेतद्दिदुर्गतमुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विश्वे-
देवा गृह्णानभ्यागच्छन्तीति ।

तैत्तिरीयकेऽपि ।

पूर्व्वेद्युरिधावर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ हे निधाय च ।

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्ख्यंपूर्वकम् ॥ इति ।
शौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्व्येद्युस्तान्वाधानपूर्वकम् ।

परिस्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्तन्वमाचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रेष्यति परिस्तृणोत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं क्रातीयानां
नास्ति । स्मार्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्ज्यान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रोतयिक्रीतं ग्रहासं बहुभाषणम् ।

तैर्यत्रिकं वृथाशय्यां यस्त्वमाप्नो विवर्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करभ्यांश्च कुलित्यांश्च वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तशौचञ्च पूर्व्येद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूराक्षवणान् चारान् चणकान् कोरद्रूपकान् ॥

माषाक्षधु परान्श्च वर्जयेत्पर्व्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

लवणं मधु॥ मांसञ्च चारान् श्वो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनात्र चीद्रं गृह्यते । मधुस्य तु "न मधं प्राकृष्यः पिबे" इत्येतेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

अपवसे न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अथ लवणस्य सैन्धवव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिचारं यवचारं टङ्कणचारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तः ।

चारलवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गावते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवी ।

च(ची)णकं देवधान्यञ्च एष चारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि ।

स्मृत्युक्तान्नं सकृद्भुङ्क्ते पर्वण्यवर्त्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थश्चेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥

अग्नेः पश्चात् स्वपेदुयाम्यशिराभूमौ समाहितः ।

अग्न्याहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकरणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्त्याशुपाते च कुर्याद्व्रतभृतश्चरम् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्व्रतपतेश्चरम् ॥

* अथ चारशब्देन यस्य भक्षणे लाघोपपद्यते तद्व्यसृज्यते । येन ह्रयते इत्यनेन याम्-साधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति गोपीनाथः । चारी येन च ह्रयते । आन्यं रात्रौ न किञ्चन इति द्वितीयचतुर्थपादयोः पाठौ गोपीनाथसम्मतः ।

† अथ सामुद्राणां पादानात् सैन्धवादिरनिषेधः प्रतीयते तस्य हविष्यत्वात् । तथाचोक्तम्—

सुव्यग्रानि पयः सोमो मांसं यधानुपस्कृतम् ।

अचारं लवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

अचारलवणं सैन्धवमिति सर्वे निबन्धकाराः ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्वणेन तु कर्मणा ।

प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य लु(प्ये)म्पेद्व्रतं मोहाद्व्रात्यैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारभणीयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्वमारभणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्रागुदया-
दमावास्याया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्यः ।

तौ चापि सूतके शावे (पर्वणी) पार्वणेष्टिं महापदि ।

स्नोधर्मिण्याश्च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

* त्वमग्ने व्रतपाः असि देवः आ मर्त्येषु आ त्वं यज्ञेषु ईशः । ऽम. ११९. १४७ ।

ताविति प्रकरणात् श्रौतस्मार्त्तकर्मभानुष्ठातारौ । स्त्रीधर्मो रजः
तदतो स्त्रीधर्मिणो “स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयो मलिनो पुण्यवत्यपी”त्य-
भिधानात् । एतद्व्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । व्रतग्रहणे कृते
तु यागः कार्य एव ।

तथाहि श्रूयते ।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालङ्घ्यका भवति तामुपरुध्य यजेतेति ।
एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकचरपूर्वं यागः
कार्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नीं स्वयं यजेत् ।

स्नाग्नावन्यो यजेद्यदा कार्यः पथिकतचरः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह श्रौतकः ।

स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित् ।

दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्मार्त्तकर्मणः ॥

तत्रापि यद्यतिक्रामेत्कार्यं पर्वण्यनन्तरे ।

पथिकलोमपूर्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

अस्यार्थः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रमे द्वितीयादिचतुर्दशो-
पर्यन्ततिथिषु यत्र कापि कार्यः । तत्राप्यतिक्रमे अनन्तरे
पर्वणि पथिकत्पूर्वकं स्थालीपाकः कार्यः इति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् ।

यस्तु चन्द्रिकायामुक्तम् ।

गौणकाले यदा कर्म स्यादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।

यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तदा लोपः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं यथोक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।

तत्तु अन्यकर्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।

अथ पार्वणद्वयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।

उभयातिक्रमे कार्यं एकः पथिकृतो भवेत् ।

तृतीयप्रभृतीनान्तु पर्वणामतिपातने ।

पुनराधानमिच्छन्ति केचिदृष्टह्यविदो जनाः ॥

सायनीये तु ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत द्वयमेव वा ।

एकस्मिन् कच्छपादेन द्वयोरर्धेन शोधनम् ॥

इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

स्मृतिसारे ।

धनाव्यर्थं व्रजन्मार्गे यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।

शालीनो लभते स्नानं न तदर्थं पृथग्व्रजेत् ॥

पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।

प्रवसननलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।

प्रवत्स्यामीति सङ्कल्प्य ततो ब्रूयान्नमोऽग्नये ॥

प्रवत्स्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकः ।

श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि धनलिशोर्हिजस्य तु ।

हत्वा होमादिकं गेहे पश्चान्नष्टेदयथाविधि ॥ इति ।

विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।

होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥

अग्न्यन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सञ्चिरीक्ष्य च ।

आचस्य ग्राह्मुखो भूत्वा कुर्यात्त्यागान् यथाक्रमम् ॥

सौराग्नेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृषस्य सञ्जातिः ।

कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥

पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।

पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥

अनुज्ञातः सुतः शिष्य ऋत्विक्त्वा हवने कृते ।

सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥

होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यथा ।

ततोऽश्रीयादिति कठाः ग्राहुः पर्वण्यथोच्यते ॥

माषं मांसानि सौहित्यं तिलस्त्रेहादिषर्जितम् ।

प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥

पराग्निपक्वं नाश्रीयाद्गुङ्गोरसमन्तरा ।

शाकपिण्याकस(श)क्वादीन् विना यदयत्फलादिकम् ॥

आहृतं केनचिद्भोज्यमन्नं पूर्वं(प्र)भक्षितम् ।

आह्वं भोजनपर्याप्तमश्रीयाद्दोषदर्शनात् ॥

असामर्थ्ये शरीरस्य भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।

स्वसत्तया पचेदन्नमश्नीयान्गोषितोऽग्निमान् ॥

गोषितो नैत्यकं दार्ढ्यं छत्वारध्वस्य यद्यविधि ।

सङ्कल्प्य पूर्ववत्त्यागांस्तान् क्षुर्यात्पञ्चयष्टियान् ॥

एकपाकेन दक्षतां विष्टदेष्टुं हि सार्धं नम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव ख्यात् पृथक् पृथक् ॥

द्रव्याश्चलायनस्वरणाद्वर्णविभक्तानामन्तरं वैष्टदेष्टादिकं पृथगेव
कार्यम् ।

स्नातृणामविभक्तानामेकौ धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्य-
साध्यानि सम्वजपोपवासस्तन्त्रोपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कार्येषु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवन्ने द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते औपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्मियते । तत्र वरस्य

बद्ध्वा सप्त गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्थाणां शुभाय वै ।

गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थता ॥ इति ।

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकर्मणि समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वासुनागबलिः कार्यो विप्राशीर्वचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेस्नानसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याम्बरसखैव सोमगन्धर्व्वराक्षसान् ।

संपूज्य शुक्रहस्त्यादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु व्रजेद्भयम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्दशी

पर्वाष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्धन्ते सम्पदः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽयवाऽङ्गि ।

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

तथाः ।

स्वभवनपुरप्रवे(हे)शे देवानां विज्ञवे तथोवाहे ।

नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु समस्त ।

वधूप्रवेशे माण्डव्ये न शौचं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्ले नवोढ़ायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।

धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्व्वनाशः पुरःस्थिते ॥

नवोढ़ायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सप्पुत्रे भृगौ ।

तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु हिरागमे ॥

पूर्व्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायादक्षिणापरे ।

पश्चादभ्युदिते चैव यायात् पूर्व्वोत्तरे दिशी ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्व्वदिचतुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासचयं कपाटं
ज्ञेयम् । तथा चैत्रमारभ्य पूर्व्वदिचतुर्दिक्षु सुख्यदिशि मासद्वयं
विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामा-
न्तरे नववधूगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपारिजातधृतमुहूर्त्तसङ्ग्रहे ।

रेवतीमिषहस्ताग्निरोहिणीचान्द्रवासवाः ।

चौखुं सराणि भूखञ्च वैष्णवं शततारकाः ॥

पैतृकञ्च तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा ।

रिक्ताः पर्वाष्टमी विष्टिर्वर्णाः श्रेष्ठाः शुभावहाः ॥

शुभांश्च शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांश्चके ।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा शोभनो भवेत् ॥ इति ।

मित्रोऽसुराधा चान्द्रो भृगुशिरः वासवो धनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा
पैतृकं मघा श्रेष्ठाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

पौष्णात् कभाञ्च श्रवणाञ्च युग्मे

हस्तपथे मूलमघोत्तरास्तु ।

पुष्ये च मेषे च बधूप्रवेशो

रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कभं रोहिणी व्यर्ककुजे रविभौमेतरवारेष्वित्यर्थः ।

अृत्यन्तरे ।

दिनचयादिदोषेषु बध्वावेशो गृहे न सन् । इति ।

पत्या सह गमने प्रतिशुक्रदोषो नास्ति तदुक्तं भौमपराक्रमे ।

स्वामिना नीयमानायाः प्रतिशुक्रो न (विद्यते) दोषभाक् ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

चतुःशालं चतुर्द्वारमलिन्दैः सर्वतो युतम् ।

नान्द्रा तत् सर्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रता ॥

काश्यपेऽपि दशिष्ठेऽपि अश्वत्थामाङ्गिरसेषु च ।

भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥

ण्योतिःसागरेऽपि ।

पौष्णादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे*

बधूप्रवेशः सम्पत्स्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सम्भवे द्रष्टव्यः ।

समदिनमपि षोडशदिनादवाग्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो मुक्तायां तिथौ षोडशवासरात् ।

इति संहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अत्र वर्ज्यमासानाह वृहस्पतिः ।

कुलौरकन्यकाकुम्भे दिनेषु न विशेदुर्गृहम् ।

आसं वा नमरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

गमनसमये कर्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्वटिदोषशान्त्वर्थं प्रतिव्रीक्षत तां वरः ॥

सुमङ्गलीरियं बधूरिभामित्याद्युचं० जपेत् ।
 इत्यध्वना स्नानं वेद्यं बधूमानाय तां वरः ।
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राङ्मुखः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपात्रिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युक्तमस्तप स्वयानादवच्छेद्यम् ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्ववत्पाथौ परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्रित्याद्युचं० सुवर्धितम् ॥
 गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्वं गृहदेवतार्थां
 सन्मङ्गलालङ्कृतदेवगृहः ।
 तूर्यस्नानैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेषिप्रबधूसमेतः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तिः ।
 बन्धुभिः सह विधाय ओजनं
 संविशेदभिमताङ्गनासखः ॥

श्रीपतिरपि ।

- सुमङ्गलीरियं बधूरिभां समेत पश्यत ।
 सीमागमस्ये दत्तायायाक्तं वि परेतन ॥ १०८. ८५४. १९४४ ।
 गृहगृहमहना यावच्छा दिवेदिवे पथि नामा दद्यात् ।
 सिपायनी यांतया मन्त्रदायादपनयतिप्रकरी बन्धुवत् ॥ १०. १२२९. ८५४४ ।

विवाहमारभ्य बधूप्रवेशो
 युग्मे तिथौ षोडशवासरास्तात् ।
 तदूर्ध्वमाखेषु च पञ्चमान्ता-
 त्ततः परस्ताच्चियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विधेत् ।
 आयुषं हरते पत्युः सा नारी क्षतिमाप्नुयात् ॥

अथ भागवत्युक्तप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रमत्यतीपातादिवर्जिते
 काले पत्न्या सह कृतमङ्गलज्ञानो वरः प्राणानायम्य नागवत्युत्सवं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य गृहगुरुगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
 निर्माणार्थमष्टौ रेखाः (प्रसृज्य) मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च तण्डुलपिष्टा-
 दिभिः समालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
 कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रसृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रसृज्य एव-
 मवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं चतु-
 र्भद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
 त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रचयित्वा
 तत्परितः सिताक्षतैर्भिस्त्रिं रचयित्वा तत्र ब्राह्मणादिसप्तमाहकाः
 सम्यग्रचयित्वा तत्तरोमध्ये सिताक्षतैर्हंसशुकपद्मादीन् सम्यग्रच-

यित्वा संरसो वह्निः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वह्निःकोणायभागेषु पीतवट(टु)युक्तवल्लीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिसुखौ प्राक्पादौ हस्तिनौ
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
संरसो वह्निरक्षरभागे गुड़जीरकफलंगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म ज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवीं सर्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्कुशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्क्यताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाब्जुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्थ प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चासुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वदिषु तिस्रषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाग्रे

* ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वितीयतः सुखयो वैग आवाः ।

स कुम्भा उपमा अल विष्ठाः सतय योगिनसतय विवः ॥ ११७. ३३. यजुः ।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलादहिः पूर्वा-
द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्नतम् असिताङ्गं
संहारमित्यष्ट भैरवानावाह्य तथैव ऐरावतं कुसुदाक्षं पुण्डरीकं
वामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसो मध्ये अप्सरसः सोमं
पावकञ्च देव्यभिमुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवताभ्य-
स्तुतन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (कृत्वा) दत्त्वा
पुष्पमालावलयङ्गतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्प्रार्थ्य तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
द्यादि समर्थं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात्
दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
यथा सह सत्येनोत्तभितेति* सूतां श्रुत्वा तत्सूक्तपाठकाय बधू-
परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणालङ्कृता
सती अद्यापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्ध-
सुवासिन्या मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा लघुपरि कु(ञ्च)रिकां

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सत्येनोत्तभिता धीः ।

अतर्नादित्यादिष्ठानि दिवि सोमां वधि श्रितः ॥ १० म. ८५ व. १८ व. ।

पुरुषान्तरेण धारयित्वा मश्विमहारेण सरोवरं प्रविष्णुमर्चा सह
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्यमचं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदन्नं सर्व्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बधू-
वरो स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिसुखौ भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्तं मुञ्चारयन्तौ मौल्येन चा(स्त्र)र्चयित्वा हस्तिविनिमयं कुर्या-
ताम् । ततो वरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मान्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासोदासपथ्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्व्यचनानि च
स्वीकृत्य बभूविः सह खलङ्कृतः सभार्थः कृतदेवपूजः खण्डहं
पूर्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्वते इत्यस्य सूर्यः (र्या) सावित्री त्रिष्टुप् ।
अनेन च बधूं गजादियानमारोष्य पथि सा चेद्रोदिति तदा जीवं
रुदन्तीति मन्त्रः । जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनीभि-
रष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाधजलाजै-

- ० आ तू न इन्द्र उवहन्नयाकमर्धमागच्छि ।
महान् महीभिरुतिभिः ॥ ३२७. ६५म. यशुः ।
+ पूषण्ते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।
स्वाहा गायत्रवेपसे इत्यमिन्द्राय कृत्वा ॥ १म. १४२स. १२कृष्. एवंपथ ।
+ जीवं रुदन्ति वि मयं ते षध्वरे दौर्धामनु प्रसितिं दीधिवुर्जाः ।
वामं पिबभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिस्त्रजि ॥

मङ्गलतूर्यनादैश्च सह धृतश्चेतच्छत्रः खण्डहसलीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः क्षतनीराजनविधिः बधूपाणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समुध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे सुहृत्ते खण्डहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे सुहृत्ते तालुपगच्छेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्भ)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीति अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्व्वेद्युरर्चिते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकारुणभासुरं प्रसन्नं

हयवक्त्रं मदनस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपद्मवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्चयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समुध्यतामिति गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्वं संसृजन्नाथा जित्री विदध मा वदायः ॥

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यान्नानामध्यान्नविस्तारैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकाच्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्मृगान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणैर्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाश्रमं यथाशक्ति दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।

इत्थं स्तम्भ(म्)बलिहृत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्ना सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलस्नानं कृत्वा देशकालौ सङ्गीर्ष्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबन्धुत्वात्थं कर्माहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकाक्षयभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन॥ वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्थ्य नानाविधभक्ष्याद्यैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।

ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकौ सूत्रोचिततज्जलेन अबलिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चयुः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षडृतून् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

चतुर्थन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्यार्थं ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्वस्तश्वबलिं ब्रह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तश्वबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्यापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्थाद्देवकोत्यापनं बुधः ।

षष्ठश्च विषमं जेटं शुक्ला पञ्चमसप्तमी ॥

समेषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमरतिरिक्तं नाचेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठाद्दिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्यापनं कार्यमुदाहे च अती दश ॥

उदाहे षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षान्तु न कदाचन ।

अथि रक्षां विधायाण देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृहस्पतिः ।

तीर्थं विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविज्ञवे ।

नगरयामदाहे च सृष्टासृष्टिर्न दुष्यति ॥

ज्योतिषे ।

ज्ञानं सचेलं तिलमिश्रकर्म
प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थाभरदर्शनञ्च
विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥

तिलमिश्रकर्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च* ।

तथाच सङ्गृहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्षं तदर्चकम् ।
पिण्डदानं नृदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्द्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महासये गयाश्राद्धे* मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तेः । अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यामृहे भुक्ति-

निषेधोऽभिहितः

मासषट्कं विवाहादीं व्रतप्रारम्भं न च ।

प्रसन्नोद्वाहपत्रं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥

जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंस्कारं तथा ।

कर्त्तुं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनात् ।

आत्मनो मुखनं नैव वर्षे वर्षार्द्धमेव च ॥ इति ज्योतिःप्रदीपः ।

गयाश्राद्धपदं सर्वार्ताद्यन्त्रादीपकचक्रम् ।

अपराके आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयास्तस्य वै शृङ्गे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुञ्जीत न दोष इति
गम्यते ।

बभ्रूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उद्वाहान्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यास्तज्जननीं चये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैवे स्वपिचालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

चये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्थान्निधं प(त्नी)न्या द्विरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादिति गुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-

शक्रो भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्ते तिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे

देवेज्येनविदां दिने नवमधूवेऽस्मप्रवेशः शुभः ॥

देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विद्वतुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च श्रौतमाश्रयायनादीनां आर्त्तस्य पाणिग्रहणेनैव सिद्ध-
त्वात् । कात्यायनम(त्र)तिनान्तु उभयमपि । आवसथाधानं दार-
काले दायाद्यकालः* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
श्चतुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तत्रापि दारकालोऽभ्रातृकस्य
भ्रातृमतो दायाद्यकालव्यवस्था ।

तत्र व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ इति ।

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साम्नी तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो वा न

• दायाद्यकालो धनविभागकालः ।

प्रायश्चित्तौ भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽक्तताधाने कनिष्ठेन न
कार्यं वचनं तूक्तं प्राक् ।

अपराक्तं उग्रनाः ।

पिता पितामहो यस्य ह्यग्रजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पिता यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शत्रुस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अन्या(धेयं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु
विशाखयोस्तथयोः प्रोष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिदसन्ते
पूर्वेषु ब्राह्मण आदधीत औषधर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योप-
कृष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वृतावादधीत सोमेन यज्ञमाप्नो-
मर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशुबन्धञ्च सर्वाश्च विकृतीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥ इति ।

* उपकृतकलकर्मोपजीवो रथकारादिः । सोमाधाने तु कृत्वाद्यालोचनमार्तपरम् ।
अथो खलु यदेवेन इहादनमेदयादधीत सैवास्तिरिति बोधायनोक्तेः ।

अन्यदौपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यसं प्रपञ्चेत् ।

सन्ति अन्यसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह ।

कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥

विधानपारिजातस्य स्तवकोऽस्मिंस्तृतीयके ।

विवाहाभिधसंस्कारसंपुष्पं समजायत ॥

अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।

उपमानं न यस्यास्त्यनन्तो यो देशकालतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन

विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे द्वितीयस्तवके

विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृव्रागीशसंज्ञितान् ।

यत्कृपावृतसितोऽहमभवं फलभाजनम् ॥

अनन्तभट्टनामाहं काण्डशाखी सतां मुदे ।

आङ्गिकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति ॥

यस्य स्मरणमात्रेण कर्म सम्पूर्णतामियात् ।

तं प्रणम्य महाविष्णुमाङ्गिकं कथयेऽधुना ॥

तत्र ब्राह्मे मुहूर्तं चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितमिति वचना-

दात्म(हित)चिन्तनं विधातव्यम् । अत्र ब्राह्मी मुहूर्तः सूर्योदयात्

प्रागुपान्त्यो मुहूर्तः ।

नाङ्गिकाः षट् च पञ्चाशत्यातस्वेकाधिकोऽरुणः ।

उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति गर्गीक्षः रात्रेऽसु पश्चिमे यामे॥ सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा याज्ञः । . तपोत्याय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।

तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे सुहृत्ते उत्याय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।

कायक्षेत्रे तदुद्धृते ध्यायीत मनसेऽक्षरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

उत्यायोत्याय बोधव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥

इत्याद्यनिष्टं अरन्निष्टदेवतां अरेत् ।

तत्र व्यासः ।

प्रातः अरामि भवभीतिमहार्तिशाल्यै

नारायणं गरुडवाहनमजनाभम् ।

ग्राह्याभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं

चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना

पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य

पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

● पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमनुः ।

रात्रेऽसु पश्चिमे यामे सुहृत्तो यम्यतीयकः ।

यः ब्राह्म इति विख्यातो विहितः सम्प्रयोगः ।

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ।
यो ग्राहवन्तपतिताक्षिगजेन्द्रघोर-
श्लोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥

श्लोकचयमिदं पुष्पं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
श्लोकचयगुणस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारौ
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
शुक्रश्च शक्रः शनिराहुके(तू)तवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
शुक्लर्षशिष्टः क्रतुरग्निराश्व
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।
रैभ्यो मरीचिष्यवन्श्च दक्षः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारश्च समन्दनश्च
सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्पलौ च ।
सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

स्पर्शी च वायुर्वलितश्च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।

दुःस्वप्ननाश(स्त्रिह)स्थिरसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं चितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं द्रुपदं (नलम्) वलिम् ।

सप्तै(यस्यै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यसु दुःस्वप्न(प्रं)प्रसूय नश्यति ॥

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा वलिर्व्यासो हनूमाञ्च विभीषणः ।

कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमयाष्टमम् ॥

अहल्या द्रौपदी (सौता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्मरे(र)न्नित्यं महाहत्या न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतक्षानमस्मिन्नि ।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोक्तम् ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नेत्रैर्त्वां दिशोषुक्षेप॥मतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्राप्त्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥

विष्णुत्रयोर्वीङ्गियमनं पारौतनाद्युक्तम् ।

उच्चारं मेघुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

स्नाने भोजनकाले च षट्सु मीनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सकृदे ।

कृत्वा यज्ञोपवीतान् पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

• उपुक्षेपं तद्विषेपयोग्यदेवं, तदेवपरिभाषनाच्च पितामहः ।

मध्यमेन तु चापेन प्रचिदेतु शरवयम् ।

इलानाच इति साहे सार्धं कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

† पृष्ठतः पृष्ठे, पृष्ठलम्बितश्चात्र निवीतवत् याज्ञम् चापृष्ठदेशवत्तन् याज्ञवर्क्येति

निजमपरिग्रितवचनात्, पृष्ठे निधाय संवीतमिति मनुवचनाच्च ।

विष्णून् गृही कुर्यात् कर्णस्थः प्रथमान्नमी ।

विष्णून् तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यन्नोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठिती* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णून् सुस्तृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनैव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यान्नाणवाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नौहाराद्यन्धकारजनितदिस्रोह-
विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्पस्त्रावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मयन्त्रियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कच्छेण शुभ्यति ॥ इति सङ्के ।

अथ वर्ज्यदेशानाह मनुः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शादले ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रं च विसर्जनम् ॥ इति ।

नद्यादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषञ्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपक्ष्य विष्मूत्रं काष्ठलोद्भट्टणादिना ।

इति परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिग्र्योत्तिष्ठेत्* ।

इति विष्मूत्रोत्सर्गविधानम् ।

* सदस्यवासा उत्तिष्ठेद्दं विधत्तमं हनः । इत्याह्निकतत्त्वे पाठः

अथ शौचम् ।

तत्र दक्षः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहवल्लीकमूषकोत्करादि(वर्जितां) मृद्धिनां मृदमुषृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
क्षिणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रसु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्संख्यादिकमाह शौनकः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।

करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमयोच्यते ॥

आर्द्रामलकमात्रा च मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।

मूत्रात्तु द्विगु(णं)णा शक्ने मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमयोच्यते ।

पञ्चापानि मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् ।

अर्धप्रसूतिमात्रा स्यात्तदर्धन्तु ततः परम् ॥
 गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ।
 एकैकं पादयोर्दद्यात्स्नयोरलिङ्गशौचवत् ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्यान्नस्थानां यतीनां स्यात्तुर्गुणम् ॥
 यद्दिवाविहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् ।
 तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ॥

यान्नवल्लयोऽपि ।

गृहीतशिशोत्याय मृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अत्र गन्धलेपक्षयकरं शौचं सर्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । स्नान-
 संख्यानियमस्तु अदृष्टार्थ इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ।

इति वचनालिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचं कर्त्तव्यम् ।

गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्गारैश्च नगोपमैः ।

आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥

अचोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरक्षावध्याम् ।

गायत्राष्टशतञ्चैव प्राणायामत्रयं तथा ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।

कचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूत्रकरणे तु सचेतनं ज्ञानं
व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।

तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्त-
माचारदीपे ।

मूत्रे पुरीषे मुक्त्यन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।

चतुरष्टद्विषड्विष्टगण्डूषैः शुध्यते क्रमात् ॥

पुरतः सूर्यदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः (सर्वे) तस्मादामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुची देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

* अन्तर्जानु जानुगोर्मध्ये हस्तौ कल्पेति शेषः । तथाच हारीतः—अन्तर्द्वाररत्नी कृता,
विरपो हार्द्वीषं पिबेदिति । अरत्नी हस्तौ हार्द्वीर्द्विभूतः । वाग्व्यादीशानामितुल्यं ईशानामि-
तुल्यो भूत्वाऽपः स्पृशेत् यथाविधि । इति नरोत्तुत्तेः ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

करमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्यात् । दक्षिणहस्तमध्ये
ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) हे शेषेणाचमनं चरेत् ॥

अत्रैवमितिकर्तव्यता ।

आसने प्राञ्जल उदङ्मुखो वोपविश्य प्रकृतिस्थं फेनबुद्बुदादि-
रहितमगुणमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठिके मुक्ता शेषं वीक्षितं ब्राह्मणेन प्राजापत्येन देवेन वा तीर्थेन
त्रिषदुर्वा* पिबेत् । न पैत्रेण ।

कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पैत्रेण कदाचन ।

इति मनूक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरभ्युज्य सुखमेतान्युपसृशेत् ।

इत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन सुखं द्विः प्रसृज्य ततो हस्तौ प्रक्षाल्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सकृदवसृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरसाभ्यु-
क्षेप्त वा ।

ततः संहताभिस्त्रिषदभिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे स्पृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां त्राणं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

* चतुर्वेति भावग्रहापेक्षया विकल्पः । न च भूयस्कार्षे कलनागौरवापत्तेः । इति
रघुगन्दगः ।

श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः स्पृशेत् ।

इदं मुख्याचमनम् । अत्राशक्तौ तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्युपस्पृशेत् । अत्यशक्तौ च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य श्रो(त्रं)त्रे स्पृशेत् ।

अथ पौराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जयेत्ततः ॥

तथा त्वेकेन मूर्ध्नि ततः सङ्घर्षणादिभिः ।

जङ्घैष्ठनासाक्षिकर्णान्नाभ्युरःस्कन्धकान् स्पृशेत् ।

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।

कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।

तदलामे तु कुर्वीत पात्राधारोदकेन च* ॥

तथा ।

तावन्नोपस्पृशेद्दिप्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

* पात्रधारोदकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च ख-ग-पुनः कथाः पाठौ ।

वर्त्तन्ते सर्व्वदा यस्मात्तस्मादामेन संस्पृशेत् ।
शूद्राङ्गतेषु नाचामिच्चैकपाण्याङ्गतेरपि ।
तथैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं ह्यंभं भोजनं देवताञ्जनम् ।
ग्रीढपादो न कुर्व्वीति स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥

तस्मिन्क्षणमाह्व हारीतः ।

आसनारूढपादसु जा(ग्वोर्वा)नुनोर्जङ्गयोस्तथा ।
कृतावसक्थिकोऽयं यश्च ग्रीढपादः स उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसौसकपित्तलेः ।
आवान्तः शतकत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति ॥
आर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।
आचामेद्विपरीतस्येदशुचित्वमवाप्नुयात् ॥
पादशेषं पीतशेषं शीचशेषञ्च यज्जलम् ।
तज्जलं रुधिरैस्तुल्यं पर्य्यग्निकरणं विना ॥

पर्य्यग्निकरणमपि सति सम्भवे द्रष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ शौचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा स्पृशेत् ।

पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्हिंघा स्पृशेत् ॥ इति ।

अब्लिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचामेत् । द्विः

परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नासिके

श्रोत्रे हृदयमालम्बते तेन अथर्व्याङ्गिरसो ब्राह्मणा(नी)निति-

हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सम्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विजैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा स्मार्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कर्मणि कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

* अन्ततः अन्तेनान्ते इति कार्णाः । तदेव समीचीनं मन्यमानम् ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषीक्षगदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गं आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

माज्जारमूषकस्पर्शं ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेव सञ्ज्ञेषु कथं कुर्वन्नुपसृशेत् ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽन्नचीन्मुनिः ॥

मगुरपि ।

उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रथ्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विशोमंशौकी स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

खात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हवने दाने उच्चारिऽथ प्रतिग्रहे ।

सन्ध्यात्रयाम्बुपानेषु पूर्व्वं पश्चाद्विराचमेत् ॥

उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णे स्पृशेत् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्व्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

आदित्या वसधो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्ममराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुङ्क्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु विप्रभृतिकुशा धार्याः ।

तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दक्षैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुङ्क्ता यज्ञफलं लभेत् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

सव्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्री करो बुधः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लङ्घयेत्पर्व्व द्वितीयन्तु न लङ्घयेत् ।

द्वयोस्तु पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

तल्लक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(णं)तं* साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

द्वरङ्गुलं मूलतः कुर्याद्ग्रन्थिरेकाङ्गुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रग्रन्थिकरणमुक्तं तत्रैव ।

तारेण कुर्याद्ग्रन्थिन्तु पवित्रस्य विचक्षणः ।

तारः प्रणवः ।

हारीतः ।

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्सते ॥ इति ।

* अनन्तर्गभितमन्तर्गभशून्यं—तथाच शौनकः ।

अनन्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसन्निता ।

अनख्येदितौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ ।

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये चीनासने सकृत् ।

उपवीते शिखायाञ्च पादयोस्तु सकृत्सकृत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याष्टौ द्वितीये भागे शुविर्भूत्वा पूर्वोत्तरासुखः सन्नोद्धारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

सुद सज्जः पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सकृच्छ्रित्वा समुदरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सङ्गृहे ।

समित्पुष्पकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्राद्वैतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्यऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गीर्हुताशनः ।

अयातयामायेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* आदिपदेन दूर्वादिसेषः । उरराहर्गदः शयते । अस्य आहरणायतो ब्राह्मण-
दक्षिणैश्याहतेः कर्मकरणे दार्ढ्यं नेति । अथपुष्पाङ्गादौ तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । अथ-
पुष्पाङ्गादौ तु क्रयक्रीतमपीत्यनेन ॥ इति वचनात् ।

वर्ण्यमाह हारीतः ।

पथि दर्भाक्षितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता दर्भा ये धौम्येदिता नखेः ।
काथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

सुमन्तुः ।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च वल्गजाः ।
गोबालमुक्तौ कुन्दाश्च धूर्वाभावे परः परः ॥

सप्रत्यपविचलक्षणमाह प्रचेताः ।

द्विमूलमेकतः कुर्याद्द्वयोरयं तथैकतः ।
वलयं द्वाङ्गुलं प्रोक्षं अश्विरेकाङ्गुलो भवेत् ॥
चतुरङ्गुलमयं स्यात् पवित्रत्वेति लक्षणम् ।
चक्रायुधं यथा विशोर्ध्वरस्यापि त्रिशूलकम् ।
वज्रायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।
इत्याचमनविधानम् ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

मुखे पथ्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदाद्रिकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पूर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

जम्बूदुम्बरचूताश्च कदम्बो लोभ्रचम्पकी ।

बदरीति द्रुमाश्चैते प्रोक्ता दन्तप्रधावने ॥

अत्र विशेषमाह शातातपः ।

उदुम्बरेण वाक्त्रिर्बद्धार्था मधुरस्वरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीराम्रेणारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सर्वसिद्धिर्बन्धूके च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्णिकारेण करञ्जेन रणे जयः ॥

* शोधकस्य काष्ठार्द्धदन्तमात्रसम्बन्धाच्चैवदिति गौणप्रयोग इति आशाः ।

† पूर्वार्द्धदन्तमात्रम् ।

‡ शृङ्गिहपुराणे तु ।

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्त्रिङ्गी वैष्णवश्च आश्वनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरश्च ।

एते प्रशक्ताः कथिता दन्तधावनकर्मासु ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसम्मितम् ।
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

आश्वलायनसु ।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम् ।
स्त्रीशूद्रयोस्तदर्थं स्यान्नातिशुष्कं न जन्तुमत् ॥ इति ।

तथाच परिमाणे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रसु ।

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दे)धेहि वनस्पते ॥

इति विष्णूक्तः ।

काष्ठ(भक्षण)चर्वणमन्त्रसु ।

अन्नाद्याय ब्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।
स मे सुखं प्रमार्च्यते यशसा च भगेन च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वाभुजिह्व्य काष्ठं
प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत् ।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारश्मीतालश्लेष्मातकविभीतकान् ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च शुगुलं क्रमुकं तथा ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।
 पालाशाश्लथकौ वर्ज्यौ सर्जकुत्सितकर्मसु ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।
 अपां द्वादशगण्डूप्रैर्विदध्यादन्तधावनम्† ॥

यदा दृणपर्णीदकेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन दन्तान्
 धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।
 नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
 उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।
 अभ्यङ्गे क्षुदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकौ स्मृता ॥ इति ।

तथा ।

श्राप्ते यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
 रजस्त्रला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्त्रला चतुर्थेऽङ्घ्रि सूतिका दशमेऽहनि ।

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।

पुरोदयाद्रवेस्त्वद्याबोदितेऽस्तमिते रघौ ॥

नाद्यान् भक्षयेदन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिविहदिने तथा इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† सुखप्रतिषिध्यते इति आचार्यः पठति ।

तीर्थप्राप्तौ वचनादप्यदापि भवति ।

यसः ।

ग्राह्ये जन्मदिने चैव विवाहेऽर्जौणदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्कान्दे ।

स्नातकं च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शास्त्रनमाङ्गल्यं कुर्यात्प्राप्तं (अ)भनानि च ॥

आह्वयेऽपि ।

स्वमात्मानं हृते पश्येदुयदीप्तेश्चिरजीवितान् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्स्नानेऽपि यद्योदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुन्मृज्य यत्नतः ॥ इति ।

आधानस्तु इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

माङ्गल्यान्वाङ्ग्यं मारुतः—

लोकेऽस्मिन्माङ्गल्यान्वाङ्ग्यं मारुतः गोर्हिताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहम् ॥

यतीनां दर्शनश्चैव सर्वत्र भाषणं तथा ।

कुर्यात् पुनरेतं नित्यं तज्जात् पश्येत् नित्यम् ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

मनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखिन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

भृगुः ।

त्रिवृदूर्ध्वतश्चार्थं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं (चो)त्पवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

ऊर्ध्ववृतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा बलितमित्यर्थः ॥

वशिष्ठः ।

नामेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नामेस्तपःक्षयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

कात्यायनसु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं बद्धिन्दते कटिम् ।

तद्वार्थमुपवीतं स्यान्ना(तो)तिलब्धं न चोच्छ्रितम् ॥ इति ।

अथ विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शशसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ॥ इति ।

● ऊर्ध्ववृतप्रकारमाह संयत्कारः—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणोक्तम् ।

बलितं ब्राह्मणैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृतं कृतम् ॥ इति ।

उक्ताभावे देवसः ।

कार्पासक्षीमगोवालमणवल्कलणादिकम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

क्षुमा अतसी अतसी आहुमा क्षुमा इत्यमरसिंहीक्तेः । वल्कं
वल्कलं वृक्षत्वक् तज्जग्यमित्यर्थः । असम्भवत इति समस्यास्तसिला-
देशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्करणप्रकारस्तु ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवेष्ट्य पञ्चवत्या तस्मिन्गुणीकृत्य यज्ञतः ॥

इत्यादिनोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवतान्तवम् । इति ।

तन्मुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारश्चाग्निनागौ च सोमः पिबप्रजापतौ ॥

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

शृगुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्ये श्रीते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

वस्त्राभावे तृतीयं स्यादेकञ्च प्रथमाश्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं बटोरेकं हे तथेतरयोः स्मृते । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिण एकस्तु स्नानप्रभृति तद्वयम् ।

तृतीयं चाक्षरोयं स्यादस्त्राभावे तृतीयकम् ॥

यस्माभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनम् ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव
तस्यानुकल्पत्वं तन्नामे तु पूर्व्वदृष्टयञ्चोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि
तदा धार्थ्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंख्यानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यञ्चोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । यत्र पूर्वं
पद्याच्चाचमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गावाम्भ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तरेण । यद्युत्तरेणैतदा
मन्त्रपूर्व्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यत्रोत्तरेणैतदाचन ।

मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यदृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं सहृदे ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्नानं करकमेव च ॥

* यञ्चोपवीतं परमं पवित्रं अहस्तित्यङ्गसंज्ञं पुरकात् ।

चायुश्चमयं प्रतिपद्य ह्यं यञ्चोपवीतं यजमस्तु तेनः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्राख्येद्विनष्टानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ।

तथा देवलः ।

सावित्प्रा दशहस्तोऽग्निर्मन्त्रिताभिस्तदुचयेत् ।

विच्छिन्नं वायुघोषात् भुक्त्वा निश्चितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

ऋत्वोद्धारश्च गायत्रीं निवध्नीयाच्छिखां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

तच्च बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्ध्वा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

• शुद्धस्य शिखाबन्धमन्त्रः—

ब्रह्मवाचीसहस्राक्षि शिववाचीशतानि च ।

विष्णोर्गानसहस्रेषु शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

गणेशाय नमः । देवा । ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

तिष्ठन्त्येषां कर्णौः शिखानुलं करोम्यहम् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

ब्रह्मासनं नियम्यास्यं श्रुत्वा (चाष्ठी)चर्यादिकं ततः ।

स सम्भोलितदृष्टौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रणवव्याहृतियुतां सावित्रीं गिरसा सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाश्रवल्काः ।

कुम्भकः पूरको रे(चः)च्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥

बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं घ्राणस्य सङ्गहे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनेः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्वैरथर्वभिः ॥

शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्दामेनापूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तथा तत्सवितुः परम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पद्यान्वयोजयत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगान्तु प्राणायामस्तु शब्दितः ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरं ।

ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्मसु ॥

त्रिरावन्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्व्वकर्मणाम् ।

व्याहृतीनान्तु सर्व्वासामार्षच्चैव प्रजापतेः ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च ।

पंक्तिश्च जगतो चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपां पतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥

प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।

सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ॥

विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।

जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।

तस्य प्रजापतेरार्षं छन्दोहोत्रं यजुर्यतः ॥

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्मणि ।

स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

द्वौ द्वौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यात्रयेऽर्चने ।

वैश्वदेवे भोजनान्ते प्राणायामास्तु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदिप्रः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा ।

त्रिकालसन्ध्याकरणात्प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ।

इति विष्णुक्तेः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्तीहाफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानगुणा उक्ताः स्कान्दे ।

गुणा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा ॥ इति ।

दक्षः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्नवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥
दृष्टं मन्त्रापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।
अशक्तस्य तु ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शुद्धत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारे समाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥
नात्र सर्व्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।
गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्यं सति कर्हिचित् ॥
इति जैमिनिस्मृतः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

॥ कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्टः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तद्विध्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ॥

अत्र प्रातःशब्देन उदयाग्राहनाद्यतस्तौ नाद्य उच्यन्ते ।

अरण्यकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य क्षायात् ।

इति वीधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमार्ज्जारखरोद्गृश्वानशूकरान् ।

अमेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुण्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमायाच्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् ।

धर्मक्रियां कर्तुं यत् पूर्वस्नानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नायथा ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदशां चतुर्दशामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादशां सप्तमीषष्ठयोस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्* ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पञ्चदशचतुर्दशी ।

अत्र सचिद्वितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतास्तु ।

सार्पपं गन्धतैलञ्च यस्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

• शरविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

सन्नापः कीर्तिरत्नःपुष्पं निधनमेव च ।

आरोग्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसन्नोऽपि तत्रैव ।

रदो पुष्पं चुरो दृष्ट्वा भूमिं भूमिजवाचरे ।

चक्रं च गोमयं दद्यात्तैलद्रोणीपश्चात् ॥ इति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।

अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्वपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दशै च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानममलकैस्त्यजेत् ।

यत्तु तौर्थादिषु स्नानं क्रियास्नानं तदीरितम् ॥

स्नानमात्रादयत्र फलं तत् क्रियास्नानमित्यर्थः ।

अथ गौणस्नानं विविच्यते ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

मान्नं भीमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् । यथा

सामर्थ्ये सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।

जाबालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिठादिभिर्मान्नं मृदालम्बञ्च* पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना† स्नानं वायव्यं रजसा गवाम्‡ ॥

अग्निः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

* मृदालम्बो गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः ।

† भस्मना संकृतभस्मना इति बन्दीमात्रिकः ।

‡ गोरजः (चतु)कृतमिति चात्रिकतत्त्वे पाठः ।

वारुणस्त्वावगाहश्च (ह्यश्च) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

सशिरस्तावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्तां भवेत् खानं खानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥

ऋचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्व्वतः ।

अनुकल्पमिदं खानं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥

शक्वा आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गन्धर्व्वखानं तदुच्यते ॥ इति ।

अत्र मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योग्यः ।

खानश्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्य्यम् ।

एकेन वाससा आयाहाभ्यामनियमः स्मृतः ।

बहुभिश्च प्रतीषेधः खाने फलमभौषताम् ॥

इति विष्णुक्तेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्यात् खानकर्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यत्रापि ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुन्रजन्मनि ।

एतद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

* देहिकं मार्जनं स्मृतम् इति आचार्याणां पाठः ।

† एभिस्तुभिर्गन्धर्व्वैर्मन्त्रैर्गन्धर्व्वखानमुदाहृतम् । इति आचार्याणां पाठः च एव समीचीनः
मन्त्राणां पञ्चसङ्ख्यासम्भवात् ।

न नग्नी नान्यदीयेन नाद्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विकृतेन
च वाससा स्त्रायादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेदयत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्रोतसोऽभिमुखः स्त्रायाम्भार्जने चाघमर्षणे ।

अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राप्सुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।

सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं स्नानमृक्तामाथर्ववेदिनाम् ।

आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिस्नानसूत्रम् । तदपि
स्थावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
स्नानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्त्रकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं स्नानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

शनैरपोऽभ्यवेयादनभिप्लवभिमुख आदित्यमुदकमुपसृशे-

दिति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिते च
स्नानमिति सशिरःस्नानं निषिद्धं तत् स्नातकविषयमित्युज्ज्वलकार-
उक्तवान् ।

यत्तु ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तचुद्रनदीविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)षाः सर्वत्र सर्वदा ।

ति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिष्य ती(रं)रे कुशपिञ्जुलानि

पूर्वोत्तराग्राणि वृदं न्यसेच्च ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेत्तिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठान्नोक्तार्थमित्येतदर्थम् । तथाच निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखावन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञाने यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीज्ञानं तडागं मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डज्ञानञ्च तं वृथा ॥

* आङ्गिकतप्ते तु ।

यद्यहं यावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यं सप्तमुद्रगाम् ॥ इति ।

वधनमिदमेवंप्रकृतं दृश्यते । यद्यहं तासपथ्यायः ।

अत्रिः ।

ज्ञानं रजकतीर्थं च भोजनं गणिकागृहे ।
 ये कुर्वन्ति द्विजा मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥
 नमो नारायणायेति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥
 निरुध्य कर्णौ नासाच्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।
 ज्ञाने दक्षिणतः कार्य्या अलकास्तु प्रयत्नतः ॥
 सजीवपितृकैश्चैवमन्यैरुभयतः सदा ।
 हिराचम्याभिषेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।
 अन्तर्जले जपेन्मृगस्त्रिकृत्वसाधमर्षणम् ॥

अधमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्वुपदां† वा त्रिराहृत्य आयं गौरिति‡ वा ऋचम् ।

प्राणायामं सशिरस्कं जलेऽन्तस्त्रिर्जपेत्तथा ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

अत्राधमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तत्सूत्रे तथाविधानात् ।

अथाश्वलायनज्ञानविधिस्तदगृह्यपरिशिष्टे ।

* हिराचम्याभिषेकस्तु कार्य्या अष्टाक्षरेण तु । अयमेव पाठः समीचीनः, कर्तृपदस्य
 छतीयानत्वात् । श्रीं नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

† द्वुपदादिव सुसुचानः खिन्नः खाली(तो) मलादिव ।

‡ आयं पवित्रेष्वन्यामापः शम्भुः सैनसः ॥ २० अ. २० म. यजुः ।

§ आयं कीः इन्निरक्रमोदसदग्रातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन् सः ॥ २० अ. २० म. यजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुभामि-
रङ्गिः । न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातस्तृष्टं गोमयमन्तरिक्षं संगृह्य भूमिष्ठं वोपर्यधय
संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदा-
ब्जाभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिषा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थं
क्षिप्या मध्यमं मा नः स्तोकेः इत्युच्चाऽभिमन्त्र्य गन्धहारा-
मित्यनेन* मूर्ध्नादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्य-
शृङ्गमिति हाभ्यांः प्रसन्नाजि वृहदर्चा इति सूक्तेन चऽ
प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिमृश्य अवगाह्य स्नातो वै

* मा नः स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधोर्हविषतः सदसि त्वा हवामहे ॥ १९७. १९म. यजुः ।

† गन्धहारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीविणीम् ।

इश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥

‡ हिरण्यशृङ्गोऽयौ अस्य पादा मनोजवा अवरो इन्द्र आसीत् ।

देवा इदं हविरयमायन् यो अर्चन्तं प्रथमो अर्चतिष्ठत् ॥ १९७. २०म. यजुः ।

ईमानासः सुलिकमध्यमासः संग्रूणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव त्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपु दिव्यमजममन्त्राः ॥ ८७. २१म. यजुः ।

§ प्रसन्नाजि वृहदर्चागमोरं ब्रह्मप्रियं वरुणाय नृताय ।

वि यो जघान शमितेन चर्मोपक्षिरे प्रथिवीं सूर्याय ॥ ३म. ८५सु. १४म् ।

हिराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिः* आपो-
हिष्ठेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्युच्चा-
त्रिः प्रदक्षिणमालोच्च प्रकाशपृष्ठमग्नोऽध्वमर्घ्यसूक्तं† त्रि-
रावर्त्य निमज्जोन्मज्ज्य आदित्यमालोक्त्य द्वादशकृत्व आप्नुत्य
पाणिभ्यां शङ्खमुद्रयोदकमादाय मूर्द्धि मुखे बाह्वोरुपरि
चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विहा-
निति‡ द्वाभ्यां तरत्स मन्दी धावतीति§ सूक्तेन च पुनः
पुनः स्नायात् मूर्द्धि चाभिषिञ्चेत् । तद्विष्णोः¶ अग्नेरक्षाणो

* अन्वद्वौ यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृथतीमधुना पयः ॥ १ ॥

असुर्या उपसूर्य्यं यामिवा सूर्य्यः सृष्ट । ता नो हिनन्त्वध्वरम् ॥ २ ॥

अपो देवीरुपपन्नये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिसृभ्यः कर्त्स्नं हविः ॥ ३ ॥

असूतारमृतमसु मेघजमपासुत प्रशस्तये । देवा भवतु वाजिनः ॥ ४ ॥

असु मे सोमं अन्नबोदनविश्रानि मेवजा । अग्निं च विश्वशश्वत्समापय विश्वमेवजोः ॥ ५ ॥

आपः इषीत मेपजं वरुणं तत्त्वं मम । ज्योक् च सूर्य्यं दृशे ॥ ६ ॥

इदमापः प्रवक्षत यत् किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह सदा श्रेय उताश्रुतम् ॥ ७ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगच्छाहि । पयस्त्रानघ आगहि तं मा मन्दज वञ्छसा ॥ ८ ॥

१म. २१सु. १६—२१ष्टक ।

† अध्वमर्घ्यसूक्तम् कृतं च सत्यं चेत्यादिकम् ।

‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विहान् देवस्य देङी अवयामिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वज्रितमः शीघ्रवानो विश्वा देवांसि प्रमुमुग्धाव्यत् ॥ ३म. २१च. यजुः ।

स त्वं नो अपोऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसोऽय्यष्टी ।

अवयत्त नो वरुणं रराणो वीहि मृङ्गीकं सुहृदो न एधि ॥ ४म. २१च. यजुः ।

§ तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥

¶ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव अपचरततम् ॥ ६म. ५८सु. १४क ।

अंहसो* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन† इत्येता ज(पितृ)पन्
स्रोतोऽभिमुखः सरिक्नु स्यादादन्यत्रादित्याभिमुख इति ।

पित्राद्युद्देश्यस्नानविषये बृहदाह्निके पैठीनसिः ।

सिद्धतीर्थे प्रतिक्रतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥

पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिवन्धनम् ॥ इति ॥

मृतपित्रादिविषये श्रुगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमीतकम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत ह्यष्टमांशं लभेत सः ॥ इति ॥

एवं स्नात्वा शालग्रामतीर्थेन स्नायात् ।

तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य हृत्पाकोटिसमन्विताः ।

शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन च ॥

यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

* अप्रे रचा णो अंहसः प्रतिष्ठा देव रौप्यः । तपिष्ठै रजरं दह ॥ ॐ. १५४. १५४५ ।

† यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याचरामसि ।

अचिन्तौ यत्तव चक्षुःक्षीणोपि म मा जलश्रादेन सो देव रौप्यः ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वकृतुषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिवेकं समाचरेत् ॥

पाञ्चे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।

कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिर्निक्षिपेन्निजमूर्धनि ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥

विष्णुपादोदकात् पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।

विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।

ससागराणि तीर्थानि पादौ विप्रस्य दक्षिणे ।

ततः सङ्क्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतेन समा ज्ञेयाः पुरतः केशविन्दवः ।

सुराविन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशविन्दवः ॥

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजम्बवः ॥

तस्मात्कायं न मृज्येत अम्बरेण करेण वा ।

केशान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितृणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

स्नातश्चाद्र्वासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्रः एव कुर्वीत तर्पणे
चाशून्यं करं कुर्यात् ।

बयाच योगियाञ्चवल्काः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

स्नानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरग्निः प्राञ्जुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-
तिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वा
अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरग्निः प्राजापत्येन तीर्थेन
ऋषींस्ताभिर्यज्ञाहृतिभिर्हिर्हिस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः
प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिताभिरग्निर्व्याहृतिभिरेव
सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्वानग्निः क्रव्यवाहन-
इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् स्नानाङ्गतर्पणम् । अथ
तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती “ये के चास्मात्कुले

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शास्त्रिणां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारव-
मविरोधि यदिति वचनात् सञ्जीवसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्मणि जलेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।

यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यक्षतर्पणमाह आश्वलायनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रसु ।

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥ इति ।

अत्रोदकं वहिः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्खोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्पृथिव्यति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतसङ्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य त्रेयं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

असृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृविवर्जितम् ॥

उद्धृतेरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्ततोऽन्यत्र न ह्यपयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनानुत्सृष्टे ।

अगुः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्ती स्नानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिस्थलीसेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिच्यैषः* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपत्न्यभापोहिष्ठा इति त्रयः† ।

* निषिच्येति इति आङ्गिरसस्ये पाठः ।

† इमं देवा असपत्न्यं सुवर्ध्वं मरुते चक्षाय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते शानराज्यायन्द्रस्येन्द्रि-
बाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विम एष वोऽसौ राजा सोमोऽथाकं ब्राह्मणानाए
राजा । १०च. १८म. यजुः ।

‡ आपोहिष्ठा मयोमुवस्ता न कर्ज्जे दधातन ।

महुरणाय चक्षमे ॥ ११च. ५०म. यजुः ।

इदमापः* शनो देवी† हृपदादिव‡ एव च ॥

इति सप्त, सभारा मृदोमयादयः । इदन्तु नद्यादिस्नानाशक्तस्य
ज्ञेयम् ।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविषयम् । उष्णोदकं त्वातुरस्येति
विशेषस्मृतेः ।

स्नातस्य वह्नितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु स्नानफलं§ भवेत् ॥

इति शङ्केन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

बो वः शिवतमो रमलस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११अ. ५१म. यजुः ।

तस्मा अरं गमाम बो यस्य जयाय जिन्वथ ।

आपो जगयथा च नः ॥ ११अ. ५२म. यजुः ।

● इदमापः प्रवृद्धतावयं च मलं च यत् ।

यथाभिदुदोहावृतं यच्च श्रेमे यभोदणम् ।

आपो मा तस्मादेनसः पवमानय मुचतु ॥ ६अ. १७म. यजुः ।

† शनो देवीर(भौ)भिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंवारमितवन्तु नः ॥ ३६अ. १२म. अथर्ववेदम् ।

‡ हृपदादिव मन्तोऽयं १८४ वृत्ते प्रदर्शितः ।

§ स्नानफलं वैधम् आगुर्वेदीयं तु भवत्येव ।

उष्णास्नानाधः कायस्य परिषेको बलावहः ।

तेनैव चीतमाङ्गस्य यजतु केशचक्षुषाः ॥ इति बभौलेः ।

अथ विशेषमाह ह्यमनुः ।

सृते जन्मनि संक्रान्तौ याचे जन्मदिने तथा ।

असृष्ट्यस्मर्यने चैव न स्त्रायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्व्वमनातुरस्य नद्यादिसद्भावविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहस्नाने न कुर्व्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नान्तरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे स्नानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्द्धं परित्यजेत् ।

अधश्चाग्रेण सम्पीड्य पाराशर्य्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं स्त्रायादुक्षवे सति तैलतः ।

वारे वा पैत्रके कर्म्मण्यन्यदाकण्ठसंज्ञवा ॥ इति ।

इति गृहस्नानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चिच्छालं विलम्ब्य

गात्रसम्मार्जनं कार्य्यम् ।

शुक्लं शीर्षं कर्णव्यं तथा शुक्लेण वाससा ।

स्नातो नाङ्गानि संयुज्यात् पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् ।

करेण बौद्धजेद्भ्रातं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्भ्रातं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रत्नमुत्पद्यन् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रत्नं धातुरत्नमुत्पद्यन् निविड्य* । नीलं नीलीरत्नम् । मलवत्
कणम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरत्नं यदा यस्मिन् विप्रः स्नाङ्गेषु धारयेत् ।

तन्तुसप्ततिसंख्याके स वसेन्नरके भुवम् ॥

स्नान्देऽपि ।

नीलीरत्नान्तु यद्वस्त्रं दूरतस्नाद्विवर्जयेत् ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे मयनीये न दुष्यति ॥

मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रान्तु धारयेत् ।

भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।

कम्बले पट्टमूले च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

तथा ।

अधीतं कारुधीतश्च पूर्व्वेद्युधीतमेव च ।
असु यत्पीडितं वस्त्रं तत्त्याज्यं सर्व्वथा द्विजैः ॥
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।
अहृतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

आत्मेवं वाससी धीते अक्षिप्ते परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाद्भिष हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्त्र)न्न धारितम् ।
अहृतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहृतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्म्राङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥ इति ।

यमः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न कुर्यात्पितृकर्म्मणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुमूलं वस्त्रं स्वयत्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तत्रूनमधिकश्चैव सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ॥
कुक्षिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ द्वौ परिकीर्त्सितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

यद्वा ।

कव्यां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।

कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणाग्रप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्यमिति
भावः । अत्राग्रं दशा वृत्तवत् ।

शुष्काभावे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवस्त्रमितिपादितम् ।

आर्द्रश्चापि द्विजातौनामाहतं गौतमादिभिः ॥

धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहृतम् ।

शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसीभवम् ।

पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्त्रसंशयः ॥

इति पाद्ये । अतसौभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रीपतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे

वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

मानायोगरतिः प्रमोदवनिताशशादिलाभो भृगौ

दीनः (दैव्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

रोहिणीषु करपञ्चकेऽग्निमे
त्रुत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।
रैवतीषु वसुदैवते च मेः
नव्यवस्त्रपरिधानमिच्छते ॥

नव्यवस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । दासश्चोपानयस्य-
पूर्व्वर्षि चैवमन्त्र इति कात्यायनोक्तेः ।

शातातपोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

द्विरा(च)चामेद्विजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्व्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयेतीति ।

जातृकर्णः ।

अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचौरं तदा भवेत् ।

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।

सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यन्मोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

• इसाचिवास्त्रातिविशास्त्रानुराधासु । वसुदैवते षणिष्ठायाम् । शुक्ररे उत्तरावधे उपर-
प्रन्तानो उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदेष्वन्येः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्जन्यां रजतं तथा ।

न जोवत्पितृकैर्धार्ष्ट्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्रजो नोत्तरीयं कुर्यादित्युत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सग्न्यपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्यादिति जातूकर्णोक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
विधिम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनास्तदारोहणमपि न कार्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्गहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदेव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो द्विजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतदूर्ध्वतः ।

अज्ञानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणोक्तं दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् मध्याह्ने
चेत्तर्पणादूर्ध्वम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

जङ्घपुण्ड्रविहीनस्य श्लेशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
विधिरावश्यकः ।

यत्सु ।

तिलकं सर्व्वदा कुर्याच्छ्रौते स्नाने च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्राद्धकर्मणि ॥ इति ।

तत्तिथ्येकपुण्ड्रनिषेधपरम् ।

जङ्घञ्च तिलकं कुर्यादैव पितरे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्व्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-

वन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं इत्यमन्त्रस्यानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-

देन पृथो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदं भव ॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गे* इति अलम्नादाय विष्णोर्नु कमिति†
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अवन्तु नः‡ इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणि द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्वा)-
काङ्कुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्ज्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासौदुविष्णुस्त्रीणि
पदानीति§ त्रिभिर्मन्त्रैरुत्तलनं कुर्यादय एवं विधिना गोपी-
चन्दनं धारयेदयस्त्वेतद्धीते स सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्म्ये ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति व्रतदु क्षीमे स च तापकृष्णा ।

असिक्वा मरुदधे वितस्तयाजीकीये शृणुष्या सुयोमया ॥

† विष्णोर्नुकं वोय्याणि प्रबोचं नः पार्थिवाणि विसमे रजांसि ।

यो अस्त्रभायदुत्तरं सपथं विचक्रवाचस्त्र्यधोऽर्चयः विषवे ज्ञा ॥ १. च. १८म. यजुः ।

‡ अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

इत्येताः समधामभिः ॥ १म. २२म. १५ऋक् ।

§ श्रीणि पदानि अग्निनीः आनिः सन्ति गुहा परः ।

क्षवी अस्तस्य पत्न्याभिः अवाक् क्षीपेभ्यः परि ॥ ८म. ८म. २३ऋक् ।

जाङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।
विभर्त्ति रूपं सांऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
काशीखण्डेऽप्येषमेव पठितम् ।

वृहन्नारदोऽपि ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्प्रया ।
तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्नीन्दोर्विभ्रयात्कलाम् ॥
सूतसंहितायामपि ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।
उद्धृतासीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।
तत्प्रकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवोये ब्रह्माख्ये ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याख्यङ्गुलिभेदतः ।
वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
पर्वताग्रे नदीतीरे मम चेत्त्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्लीके तुलसीमूलमाश्रिते ।
मृद एतास्तु सङ्गाह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भू)मध्यास्तु प्रदीपवत् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
 नासामूलं समाख्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
 वंशकामो हिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाद्भस्मतीयमृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।
 देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपचाकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिंशद्भुजैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 न पादुकस्थी नादर्शं न जले वावलोकयेत् ।
 न प्रावृत्तशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुभ्रह्मोदरं स्मरेत् ।
 तत्प्रक्षालिततोयञ्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ।

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)द्विरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

जङ्घपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

जङ्घपुण्ड्रं सदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुन्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सञ्ज्ञेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जनं (देवकोल्यापन)पर्यन्तम् ।

वैखानससूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकण्ठेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वग्रामानिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दाक्षिण्येन प्रक्रान्तत्वात् ।

† ककुत् ककुदि विभक्तिसोप आर्धः यथायुक्तकल्पने अर्थस्यासङ्गतेः । एवं शिर इत्यत्रापि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।

तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्नानयोश्चान्तरे लिखेत् ॥

इति पुरुषार्थप्रबोधयन्त्यक्ततोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रानन्तरं
याज्ञिकैरुर्ध्वपुण्ड्रं (क्रि)प्रियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्विन्दा-
कारञ्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याताः
इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादथवा पातितो भवेत् ॥

इति विष्णूक्तेः ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनन्तु तुलसीदलभक्षणम् ।

यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।

चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मङ्गलः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।

गोपौचन्दनलिताङ्गो दृष्टश्चेत्तदधं कुतः ॥

शिखा यज्ञोपवीतञ्च त्रिपुण्ड्रञ्चैव नित्यकम् ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

* येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायाम् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्तन्ति स्थितः ॥ इति ।

सर्वं सा(व)धारणमिति न्यायाद्वैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
द्वैदिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्व्वसनवद्यम् । अत्र
विचारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंहितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्व्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंहितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ।

हृदि द्वयं तथा धार्य्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाह्वौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चादरेदेकं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्य्यमेवं सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाह्वौ द्वयं धार्य्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्य्यं तथा पश्चाद्वलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्य्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

धार्थं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविषयम् ।

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवैस्तु तिर्यक् पुण्ड्रमपि धार्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।

औपासनात्समुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवं ।

अग्निकार्यात्समुत्पन्नं तद्धार्यं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्य धार्यं यत्नेन सर्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि

भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तद् होवाच भगवान् षड्रथं
तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मेत्यनेनाति चाभ्यामभिमन्य मा नः
स्तोकेति* समुहर्त्य त्र्यम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्तन्येष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्यागुपैः‡ त्र्यम्बकैश्च तिर्यक्
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छास्त्रं सर्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।
वक्त्रे षडक्षरो मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥
ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।
तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥
इति तिर्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

* मा नः स्तोके तनये मा न आगुषि मा ना गोषु मा नो अग्नेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधोर्हविषतः सदसि त्वा हवामहे ॥ १६म. १६म. यजुः ।

† त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जग्वीरकमिव।वन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

‡ कश्यपस्य त्रागुषं जनदरेत्यागुषं यदेवानां त्रागुषं तन्मऽस्तु त्रागुषमेवंरूपैः ।

§ ओ नमः शिवाय । एवंपुनः । तथाच—

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारानकीर्तितम् ।

स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्याह्ने स्नानकर्माणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्योदयात् पूर्वं घटिकादयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथा

सायं सूर्यास्तमयात् पूर्वं घटिकादयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्मुटकङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहारात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्नयो-
स्तत्कालमवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । बह्विर्घामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादौ (नयन्वित)
उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विक्षिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापे त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाश्रसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवत्सरे—प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्हातमितभाकरान् ॥

शिरयाभ्युक्ष्य स्पृष्टाभसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेण आख्यमुपस्पृश्य
साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनक्षयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनि-
ष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रेसौ च
स्पृशेदित्येतदाचमनम् ।

एवं हिराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं
पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्यादायत-
प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष
समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्मं सङ्कल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वा अप्यभाधाय
स्थिरे तूदकाशये यावति कर्मं कुर्वीति तावत् उदकस्य विभागं
कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्यः* ता अपः सदर्भेण पाणिना
आदायादायोत्तानं शिरसि मार्जयेदोपूर्वं अथ आपो हिष्ठेति
तिसृभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्यश्चेति† पिबेदेतत् समन्त्र-
माचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(र्हृक्स्थ)-

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युहृतीभ्यः पापेभ्योऽरचनां यद्वात्रा पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिखा चक्षुद्वयलुप्यतु इदमहमापो अमृतयोगी सूर्यो ज्योतिषि
परमात्मनि गुह्योमि स्वाहा ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाभ्रसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
न्मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाभं
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं* द्वुपदामृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पाप्मव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्ज्जनेनैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति द्वुपदर्कपापशोधनौ ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुचृत्य दलित्या पर्व्व-
ताना‡मित्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्या
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छन्ति तैऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परियिष्य अप उप-
सृश्य शुचौ देशे दर्भाभसोक्षिते दर्भानास्तीर्थं व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युच्य सावित्या ऋषि-
देवतच्छब्दांस्यनुष्मृत्य तामेतां चतुरचरशो विभक्ता(मुचित-

* सूक्तं च सत्यं च इत्यादिकम् ।

† द्वुपदादिवेति मन्त्रोऽयं १८४ इत्ये प्रदर्शितः ।

‡ दलित्या पर्व्वतानां क्षिद्रं विभर्षि इति ।

अथा भूमिं प्रवल्ति महा जिगोषि महिनि ॥ प्रम. १८८. १८८६ ।

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
वरेखं शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
डिति शिखायाम् । धामहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
नो नेत्रत्रयाय वीषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
दस्त्राय फडिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्वावाह्य तिष्ठ-
अर्चनेष्टेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्धानः प्रणव-
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपंश्चाक्षसूत्रेण अनामिकाया
मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपर्व्वभिर्वा गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्रौ त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
धियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
पायैव एतां सत्त्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
रूपामृग्यजुःसामत्रिपदां तिर्यगूर्द्धाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
मग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्तां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वन-
सूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राखगानुलेपनस्रगाभ-
चन्द्रसहस्रप्रभां सत्त्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रौमेकामेव तिरुषु
सन्ध्यासु ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्वालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्ता-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलवत्सूता-
भयाङ्गचतुर्भुजां हंसासनारूढारुग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशिखरां त्रिशूल-
खड्गवृष्टाङ्गुलमरुकाङ्गचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लोकधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्त्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्गचतुर्भुजां
गरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोमः॥मित्युपस्थाय तच्छंयोरावर्ण्योमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वन्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्रै सावित्रे सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवौ भूस्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाताः१ गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्ता शान्तिं

१ जातवेदसे सुनवाम सोममरातोयतो निदधाति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गाणि विद्या नावेव सित्यु दुःखतात्पर्यः ॥ १म. २२५. १५५ ।

† ब्राह्मणेः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

विरुचरत्रमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्यलोकादा-
पाताललोकादालोकालोकपर्वतादये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य गुरुन् वृक्षाद्योप(सं)गृह्णीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात् ।
जपंधार्क्षास्तमितार्कमण्डलादानक्षत्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा
आकण्ठया हंसवत्या वा† त्रिः स्रक्हार्यमुत्तिष्ठ्य ऊर्ध्वबाहुदक्षुः
उदु त्वं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुणरित्ये-
कया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
सन्ध्याविधिर्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्ध्योच्यते ।

तत्र कात्यायनः । सृदा ऊरु करौ च प्रक्षाल्य आचम्य त्रि-

० आपः पुनन्तु इषिर्नो इष्यो पूता पुनातु नाम् ।

पुनन्तु ब्रह्मण्यसतिर्ब्रह्मपूता पुनातु नाम् ॥

यदुष्टिष्टमभोग्यं यथा दुष्टरितं नमः ।

सन्धं पुनन्तु नामापो असताश्च प्रतिपहं स्नाहा ॥

† आकण्ठया आकण्ठेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः इषिर्नदित्यादिकया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं वदन्ति केतवः ।

इमे विनाय सूर्यं स्नाहा ॥ ०च. ४१म. यजुः ।

§ चित्रं देवानासृदगादनोक्तं चक्षुर्मिवस्य वक्ष्यस्यामे ।

आत्रा वावार्शधनो अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युवय स्नाहा ॥ ०च. ४१म. यजुः ।

¶ तच्चक्षुर्देवार्हतं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्चमे अरदः शतं जीवेन अरदः शतं शृङ्गयाक

अरदः शतं प्रवृषाम अरदः शतमदीनाः क्षाम अरदः शतं भूयश्च अरदः शतात् ।

१६च. १४म. यजुः ।

रायस्यासून् पुण्याण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुर्द्वयः॥मुदुत्वं
चित्रं तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकः॥पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्तव्यं नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूतकारेण सङ्क्षेपतो मध्याह्नसन्ध्या (उक्ता) प्रद-
र्शि ॥ तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्व्वक(र्मा)र्मकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्वाङ्गोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्य्या । विरुद्धांशस्तु त्याज्य एव । पारक्यः-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्य्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्य्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा दैवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चैव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओम् नमो देवे त- । मण्डलम् ।

● उदयं तप्तस्यरि स्नः पश्चल उत्तरम् ।

द्वयं देवता सूर्यमग्नौ ज्योतिरुत्तमम् ॥ २०अ. २१न. बभूव ।

† मित्राद् बभूव पिबतु सौम्यं मध्याह्नुर्दधयन्नपतावविष्णुतम् ।

वातज्ज्योती यो अभिरजति तज्जा मजाः प्रपीष पुरुषा विराजति ॥२१अ. २०न. बभूव ।

‡ परोक्तमिति वदुषु निबन्धे पाठः ।

हिरण्यगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
 साङ्गतिम् । सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् ।
 निर्नृजम् । सर्व्वसिद्धिकरीम् । सर्व्वमन्त्राधिपतीं स्तुर्पयामि ।
 आदौ प्रणवमुच्चार्य्य तर्पयीत तदन्तिके ।
 अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
 नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्व्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
 विप्रोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

व्यासस्तु ।

भूमौ मूर्द्ध्नि तथाकाशे मूर्द्ध्नाकाशे तथा भुवि ।
 आकाशे भुवि मूर्द्ध्नि स्थान्मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाञ्जलीन् ।
 द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वीं उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

• गोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरमिति रघुनन्दनः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
 तज्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसौ मुद्रिका भवेत् ।
 राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोमृङ्गलक्षणम् ।

प्रादेशसु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
 गोश्च मृङ्गमनामिव्यः वितस्तिषु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
 प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
 उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योः महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

• तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयनां सङ्ख्यांशुमभिगृह्णन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्रोर्ध्वं जलं चिःसन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

तेन शान्तिरिति ते दैत्या बलीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणान्तरे एषां न्यूनसङ्ख्यात्वमपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्व्वं ऋषयश्च तपोधनाः ।
 उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ।
 दहन्ते तेन तं दैत्या वप्सोभूतेन वारिणा ॥
 ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
 बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
 पञ्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
 कुर्याज्जलेन नामाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥
 सूर्य्योपस्थानि विशेषमाह कश्यपः ।
 हस्ताभ्यां स्वस्तिकङ्कत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
 मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करो ॥
 तत्र मङ्गलविशेषमाह देवलः ।
 मित्रस्य चर्षणीस्त्रिस्तोः॥ वसवस्त्वेति१ चोदयेत् ।

- मित्रस्य चर्षणीः धृतीऽवो देवस्य सागसि ।
 युष्मच्चित्रवक्त्रमम् ॥ ११म. ६२म. यजुः ।
 देवस्य सवितोरपतु सुपाणिः स्रङ्गुरिः सुबाहुकत शङ्खा ।
 अय्यधमाणा प्रधिव्यामाशा दिश आशुष ॥ ११म. ६२म. यजुः ।
 सत्याय हवतौ भवोदु तिष्ठ भुवा तम् ।
 मित्रेतां त उखां परिददाम्यभिष्या एषा मामिदि ॥ ११म. ६४म. यजुः ।
- † वसवस्त्वा ऋन्दन् गायत्रेण कन्दसाङ्गिरसत् ।
 बद्रास्ता ऋन्दन् षैष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥
 आदित्यास्ता ऋन्दन् जागतेन कन्दसाङ्गिरसत् ।
 विभ्रे ता देवा वैशानरा आऋन्दन्त्यागुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥ ११म. ६४म. यजुः ।

इमं मेति चतुष्केणः सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदयं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु ।

उच्चित्रस्य गृह्येनैव* सुपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्यात्रयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदयं चित्रं देवानामित्यूग्द्वयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तंजोऽसीति‡ जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्यं तु जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेऽक्षपदीत्यादि§ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

* इमं मे वक्ष्ये युक्ती इव मया च मृडय ।

लामवस्युराचक्षे ॥ २१८. १म. यत्तुः । इत्यादिना मन्त्रमुपस्थेन ।

† उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च स्मृत्पदेन ।

‡ तंजोऽसि शुक्रममृतमायुषा आयुर्मे पाद्वि ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाङ्मह्यं पुण्यो वृक्षाभ्यामाददे ॥ २१८. १म. यत्तुः ।

§ गायत्र्याक्षपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदसि ।

॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परीरजसे । सा पदी मा प्रापत् ॥

आगच्छ वरदे देवीत्यादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-
सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् ।

सुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिवडरत्नमुकुरां तत्त्वात्मवर्णाम्बिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाब्जुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्त्रुणीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ।
मध्ये तिर्यङ्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियन्नाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्क्षविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, अर्क्षविभावनात्—इयमेतदहनसन् । उभयत्र आसीनं पञ्चमी, आ-अह
अर्क्ष इति गुण्यम् ।

मध्याह्ने तु ।

तिष्ठन्नेदीक्षमाणोऽकं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयुः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनान्याह व्यासः ।

कौशियं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मेक्षय्यीर्व्याघ्रचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्व्वं वै चित्रकम्बले* ॥

नादीक्षितश्चोपविशेत् कृष्णसाराजिने गृह्णे ॥

इति निषेधाद्दीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलश्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनस्तु —

सर्व्वमिष्टौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वेचनं त्रीविवर्त्तनम् ।

कौशियं पुष्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमात्रिकं न तु कार्पासमयम् ।

आसने कार्पासमयं जपो भवति निष्फलः ।

इति श्रद्धालुमते कार्पासमयवस्त्रासने दोषश्रवणात् ।

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथ्यग्रत्वमनिर्वेदो जप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)आसीनो जपसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानौ चरणौ कृत्वा जरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
 उर्ध्वोर्मध्ये तथोत्तानौ पाणौ कृत्वा ततो दृशौ ।
 नासाग्रे विन्यसेद्वृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

आसनान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभीत्यात्र नोक्तानि ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धोनमफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वचमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते काचसूत्रके ॥
 प्राणायामत्रयङ्कुत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 पञ्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवाद्र्द्रवाससा ।
 जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः ।

पादौ ।

अरिष्टं पञ्चजीवश्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
 कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 षड्गुलीजपसंस्थानमेकमेकं वरानने ।

पर्वभिर्दशसंख्यातं पत्रजीवफलैर्दश ॥
 शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।
 मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
 कुशग्रन्थरा कोटिगुणं तुलस्थानन्तकं फलम् ।
 अक्षुब्धा समरन्त्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥
 निश्चला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिवर्जिता ।
 सशब्दा चञ्चला या तु च्युतिता ग्रथिता तु या ॥
 भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
 माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्त्वस्थिनी ।

अक्षास्थिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्युर्जपकर्म्मणि ।
 अष्टोत्तरगतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
 -तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
 सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
 तर्ज्जन्या न सृशेत्सूत्रं न कर्त्तुं स्मिन्न विधूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
 मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा सृशेत् ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थराय पाणिना ।
 जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकायाः मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्ततर्जन्या आदिरिखा अन्ते कार्यां सेयं करे स्थिता माला इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्वकल्लषनाशिनोम् ॥

पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदबीजत्वाद्देदः पर्वस्तु गीयते ॥

मध्यमादिपर्वद्वयं जपकाले तु वर्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्# ॥

अङ्गुष्ठायेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यानंतरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्यान्तरासक्तविषयम् ।

यान्नवलक्योऽत्र विशेषमाह ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।

तत्त्वलक्षविधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।

व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमन्यगारे दशाधिकम् ॥

सिद्धिचेत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनां मनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेणाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी श्रुनाशनी ।

मध्यमा धनसिद्धौ स्याच्छान्तिकर्मण्यनामिका ।

कनिष्ठाकर्षणे ज्ञेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥

कूर्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्वसिद्धिरितिः कूर्मचक्रमुच्यते ।

• तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरेषु पाठः, स एव समोचीनः कोटीनामिति वक्ष्याम्यनन्तरात् ।

‡ तत्सारेऽपि—

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुरुषो यथ दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्याद्यष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमोशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठी हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
 पदोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्यादन्धनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रीकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायव्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यत्र कुचावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमग्नौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्याज्जपयज्ञकम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमसु ।

* सप्तमीं इति तन्मरः ।

† कूर्मचक्रस्य अनावश्यकत्वमुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कुक्षौ च प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

महाकाले च काश्याश्च दीपस्थानं न चिन्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरीदनतिला दूर्वा क्षीरदुमसमिदरैः ।
 पृथक्कृत्स्नचितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविज्जुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणायैस्त्रिमध्वक्तेर्जुहुयादयुतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
 द्विजन्तानामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अथ जपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः शुचिः स्नातो हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
 होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।
 सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
 एतैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छतुर्विनाशनी ।
 कपिलाज्येन यः कुर्याद्भोममष्टोत्तरं शतम् ।
 तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥
 इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्त्रतः ।

* देवा गातुविदो गातुं विष्वा गातुमिह ।

मनसस्यत इमं देव यज्ञं स्नाद्वा वति धाः ॥ ८ अ. २१ म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यास्तु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदियादयस्य सन्धोपास्तिमकुर्वतः ।

स्नात्वा प्राणांस्तिरायस्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्गवपर्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-

प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्वष्टिकात्रयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्नाने विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दक्षः ।

अर्धर्दयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीथते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्गवयनृथपञ्चमपठसुहृतात्मकः कालः ।

प्रातःकालः। मङ्गलान्तेन सङ्गवसानेन तु ।

इति. वचनान् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्वयथाक्रमम् ॥

अथ मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना-
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोत्तकालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वेव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति स्पष्टोक्तेश्च ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्ज्जयेत् । इति ।

ज्ञानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताह्वाष्ट्रदूतां व्रजेत् ।

तस्मात्ज्ञानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्मा समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्नन्दान् प्राणायामसूते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पैठीनसितु ।

सूतके सावित्यृक्षलिं प्रक्षिप्य प्रदर्शितं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्

नमस्कुर्यादित्यर्थप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* सकाले नाकृतानि चेत् । इत्याह्निकतत्वे पाठः ।

इति गायत्रीजपमप्याहुः । अत्र यथाचारं व्यक्त्वेयम् ।

आहभोजिनोऽत्र विशेषः सङ्गहे ।

दशकत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुग्दिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

अत्र जपात् पूर्वं पद्याद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनौयाः । तासोक्ता
गायत्रोद्दये चतुर्विंशतिः । सम्मुखं सम्पुटं विततं विस्तोर्णं
द्विमुखं त्रिमुखं चतुर्मुखं पञ्चमुखं षष्ठमुखं अधोमुखं व्यापका-
ञ्जलिकं शकटं यमपाशं ययितं सम्मुखोन्मुखं विलम्बं मुष्टिकं मौनं
कूर्मं वराहकं सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुहुरं पञ्चवाख्याः ।

तत्र ।

सम्मुखं संहतौ हस्तावुत्तानी कुञ्चिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशमौ तावेकान्योऽन्यसंहतौ ॥

विततं सम्मुखौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहतौ पाणी मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयौ ॥

सम्मुखासक्तयोः पाण्ड्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरल्याद्विमुखद्विमुखादयः ॥

सम्मुखेति । सम्मुखासक्तपाण्ड्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारभ्य अनामिकान्तं यावत् द्विमुखति-
अखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः ।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।

तिर्यक्संयुज्यमानाग्री संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।

हस्तौ षण्मुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥

अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्दिनाग्ने-
नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्री संयुक्तौ न्युक्ती हस्तावधोमुखौ ।

उत्तानी तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ ॥

अधोमुखौ बह्ममुष्टौ बह्मायाङ्गुष्ठकौ करौ ।

शकटं नाम कथितमिति ॥

बह्ममुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी ।

कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्जन्या न्युजवक्रया ।

यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बह्ममुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वाम-
तर्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्जन्या न्युजवक्रया युक्ता यमपाश-
मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनबह्माङ्गुलिदली करौ ।

समुपोद्वाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥

ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बह्मानि
अङ्गुलिदलानि ययोस्त्री तथोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।

कु(स)ञ्चितोर्द्वाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

अधोमुखेन संयुक्तः सम्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानौ नतकोटी च॥ विलम्बः कथितः करौ ।

मष्टी चान्योऽन्यसंयुक्तावुत्तानी मष्टिको भवेत् ॥

मीनस्तु सम्मुखीभूतौ युक्तानामा[†]कनिष्ठिकौ ।

ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रशेषाङ्गुलिदली करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा ऊर्ध्वसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्तौ मीनो नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करो वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्चो नामाभिधेयते ॥

ऊर्ध्वमध्ये वामभुजो दक्षकक्षायये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षायये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुलीः॥ सिंहाक्रान्तः कर्णाश्रितौ करौ ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणौ मुहुरो वामतर्जनी ।

अस्यार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुहुरमुद्रा ।

• उत्तानौनतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तरूपा अङ्गुलयो वयंस्ती ।

अधोमुखः स्थितो मूर्द्धि पल्लवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उक्तलक्षणवामतर्ज्जन्या मूर्द्धि अधोमुखः स्थितो दक्षिणः करः पल्लवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्रहस्येव मुद्रा दर्शनीयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकश्चैव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

सवितृप्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पा ॐ भूः पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि । ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-गमं तर्पयामि । ॐ सत्यं पुरुषसत्यलोकं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वस्तुश्चपदां गायत्रीं तर्पयामि । ओमुषसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि । ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

यामि । ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वोपराजितां तर्पयामि ।
 ॐ सहस्रमूर्त्तिं तर्पयामि । ओमनन्तमूर्त्तिं तर्पयामि ।
 मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।
 गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥
 अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।
 मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥
 इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 ततोऽभिवादयेद्द्वानसावहमिति ब्रुवन् ॥

यमः ।

अवाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्यूर्ध्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।
 धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणान्त्वेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाचः पूर्वोच्चरः प्रुतः ॥

पाणिनिरपि ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे त्रेः पुनो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचायं प्रयोगः । आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

वृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यम(क्षा)ध्वान्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्वं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

वृहस्पारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सकृदेव नमस्कुर्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुनः

गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मापपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव
सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वेन निजं शोधयति । धरणीधरोऽपि
आयुष्मान् भव सौम्येति सम्बुद्धिनिमित्तत्वं मनुवचनं पश्यन्प्रति असम्बुद्धिपथमैकवचनानाम्
असुखमयोऽन्यदाहानं विवर्जयेदिति शीघ्रं एव ।

सन्ध्यायान्तु यमोक्तो विशेषः ।

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुनश्च शिष्यश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

ऋत्यन्तरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्व्वदा । इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दत्तः ।

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्हमुच्यते ॥

ऋत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुनश्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्य्युत्तणक्रियाम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम् । त्याग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।

सर्व्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिक्षुखः शुचिः ॥

आपदि पञ्चहोमः कार्य्यः ।

मरीचिः ।

पञ्चहोमं प्रकुर्वीत प्रवत्तग्निमान् यदि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिं चैव विधीयते ॥

वृहस्पतिः ।

प्रस्थं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्यादष्टतस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाण्डुराहुतिर्द्वादशपर्व्यपूरिका

घृतादिना चेत् सुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञाच्च कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्णः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेच्च तु हावयेत् ॥ इति ।

रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहमन्त्रचभूषिते ।

कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्योपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तस्मूत्रात् । उदितहोमसु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्व्यं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ;

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्भागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचिन्नास्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालादुत्तरकाले कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यद्वा भागामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिन्नौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तद्वदयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यदेति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्गा-
भावे तत्तद्व्यतिरिक्तनिधिष्यद्व्यतिरिक्तत्वादावश्यकेषु नित्यनैमित्ति-
केष्वेव मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काव्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शश्चादेरभावाद्यादिविहितकालातिक्रमे गौणकाल-

० मलमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यदेति पञ्चानरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
भागामिक्रियामुखाकाशस्यापि गौणकालत्वं तेन सायंसम्वाया रात्रिः प्रातःसम्वाकालश्च गौण-
काल इति ।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्यानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादन्वकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैतृकं नाम आर्द्धिकश्राद्धम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरेव च ॥

इति क्षयाहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्राद्धादौ वचनाभावान्न गौणकाल-
कर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्वं कार्य्यः ।

अचावसरे देवतानिर्भ्राष्टोद्दासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिर्भ्राष्टं तरणेः किरणात् पुरा ।

पूजकस्तु ततः कुर्यादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अम्राता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्मात्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः ।

मरीचिः ।

विदध्याद्देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वज्रौ वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्वापूतन्तु शक्तितः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्हकम् ॥ इति ।

यासादर्द्धतरो ग्रासो ह्यर्थिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपो पूयशोणितम् ।

अहुत्वाग्निं किमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(शं)षमश्रुते ॥

देयवस्त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अत्र नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन
त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि-
तम् । प्रतिश्रुत्यापि तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्वाह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतः । अत्रेतिकर्तव्यविशेषस्तुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्घं)पुण्यार्घं लभते तदुक्तं हेमा-
द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यश्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्घं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

या वञ्चयन्ति भर्त्तारं योनिदूषाश्च याः स्त्रियः ।

योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्रन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्वया मलं दानस्य कीर्त्तनम् ॥

इति नित्यदानविधानम् ।

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

तत्र दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनग्नींश्च सूर्यंश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

बृहो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुश्च (मेव च) मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृभाश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

कात्यायनः ।

श्रोत्रियं सुभमामर्त्तिं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापदभ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हिज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्करः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ॥

निष्ठाः १६.

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्भूताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आङ्गिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दत्तः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्युष्णकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादौ परंपरागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारस्यप्यांगतो येषां वेदः सपरिदंष्ट्रणः ।

पथम तदधीयीत तच्छास्त्रं कथं वाचरेत् ॥

यः श्रवणादः पारस्यं परशास्त्रं समाश्रयेत् ।

स उद्वेगदंष्ट्रकथ्यः स्वकृत्यं संपुनः ॥ इति ।

रात्र तावदृष्यादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगती छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतश्चाप्यधीयीत सत्यश्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्त्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः ।

अधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

स्ततश्चाद्गोहिमेधाविशुचिक(स्या)न्यानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तान्यज्ञानं विस्तदाः ॥

कस्य आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् ।

एते स्ततश्चत्वादयो धर्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वेदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं ज्ञानं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

● अन्यज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्तु—आचार्यपुत्रः शत्रुघ्नोऽगदौ धार्मिकः शचिः ।

अथः शक्तोऽयं दः साधुः सोऽध्याप्या दग्धः धर्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यश्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उग्रमाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

त्रयं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये (सृते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतकेः ।

ऋतुसन्धिषु^१ भुक्त्वा च आह्निकं प्रतिगृह्य च^२ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महैकोद्दिष्टे त्रयं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म
इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-
ध्यायः^३ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-
वल्क्योक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

• राहुसूतके यष्टुहानध्यायकोर्त्तनं तदयस्तावविषयमिति कथितम् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ आह्निकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
र्यजोक्तं । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलश्राद्धिमाज्जरमूषकैः ।

ऊत्तेऽनरे त्वहोरात्रं शक्यपाति मथोक्त्ये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्यपातोऽयकालस्तु आग्निहोत्रपञ्चम्यां तदुत्पापनं विजयदशम्यां
तदवगोपयति ।

रात्रौ यामद्वयादव्याग्यदि पञ्चमेयदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्वयामगा ।
 सप्तमी सार्धयामस्था प्रदोषोऽधीतिवर्जितः ॥ इति ।
 अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।
 इति श्रीविधानपारिजाते आङ्गिकविधौ
 द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्मासाधनम् ।
 पोष्यवर्गसु ।
 माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।
 अभ्यागतोऽतिथिर्बाग्निः पोष्यवर्म उदाहृतः ॥
 योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरस्यैव योग्येभ्योऽर्थसिद्धये ।
 ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तम् । अलब्धलाभो योगः
 लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।
 मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिष्ठश्च एव च ॥
 दायो(s)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृद्धार्थं धन-

प्रदानम् । कर्मयोगः कथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
श्रेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मण्ययजन्मनः ॥

पश्यान्तु कर्मणामस्य भीणि कर्माणि जीविका ॥

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां षड्विपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाख्यं विशः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशूद्रा तयाऽजीवन् बणिग्भवेत् ॥

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥

ऋतामृताभ्यां जीवे(त)सु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्त्वानृतान् जीवेत न श्रवण्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छशिलं श्रेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्त्वानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्रवत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलं कोष्ठकं कुम्भी उट्टिका ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः । त्रहपथ्याप्तं धान्यं यस्य स त्रहिकः । नास्ति श्वस्तनं धान्यं यस्य सोऽश्वस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

जीवेहापि शिलोञ्छेन श्रेयानिषां परः परः ।

शान्यादेर्निपतितपरित्यक्तवस्त्ररीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्यापादानमुञ्चः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्विध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनयेति । तत्रासंयतो
यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्पदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्णको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

हाभ्यामेकयतुर्यस्तु ब्रह्मसन्नेष जीवति† ॥

* मनुसांज्ञायास्तु वधनाभिर्न किञ्चित्परिवर्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीः धान्यक एव न ।

त्राहोऽहो वापि भवेद्व्यलनिक एव वा ॥

† एषा गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुषोषः) स्यतामृतादिपञ्चकं कुसीदस्य आश्रयेत् ।
अन्यस्ततःऽन्वेषीय, त्रिभिर्यजनाभ्यापनप्रतिपदैः हाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां ब्रह्मसन्नेष आभ्यापनैर्न
इति कुतूहः ।

अत्र षट्कर्माणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाशिष्यपाशुपात्यानि ।
शेषं सुगमम् ।

कृष्णपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिष्णुत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो हृदपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सीदंश्चेति गृह्णीयाद्वाग्राणेभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्वशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असीदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहवृत्तिर्द्विजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपश्यते ॥

इति व्यासोक्तमाकलयनीयम् ।

वाग्भवत्कौण्डिपि ।

राजान्तेवासियान्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं शुभा ।

ईभिर्हैतुकपापण्डिवकटुतीक्ष्ण वर्जयेत् ॥

युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु
राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति तुल्यस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

सूनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या
पण्यस्त्री ।

यमोऽपि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राष्ट्रः सच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्त्रादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

भारते दानधर्माधिकारे ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

मनुः ।

एधोदकं मूलफलमक्षमभ्युद्यतश्च* यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥

सर्व्वतः शूद्रादपि । अभयदक्षिणान्तु स्तेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रावं गृहमागतम् ।

* अभ्युद्यतमभिसुखमुपनौतमिति, वेधातिथिः । अयाचितोपनौतमिति कृत्तकः ।

अत्र शूद्रानामामात्रम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो* द्विजः ।

आददीताममेतस्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमयोदितम् ।

गुडं तक्रञ्च सङ्गाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अकारादृष्टादि ।

अयाचिताहृतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-

प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य इति कुल्लूकः । मेधातिथिस्तु श्राद्धशब्देन पाक-
यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता न चान्ते तत्क्रियां नमुनायिनः । अश्राद्धिन इति वा पाठः अश्राद्धवत-
इति तदर्थः । एवं व्याचखौ ।

अथ आपहृतिः ।

तत्र वृद्धस्यानेः ।

अजीवन् कर्मणा खेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्माथवा कुर्याद्दीनकर्म* विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं कृषिकण्ड्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्कृतम् ।

कषेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्काः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे
वर्णक्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भागः । ब्राह्मणे
अधमर्णे द्विकं शतं द्वौ भागौ अस्मिच्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं
शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कापदा दीयते इति सूत्रेण
कन् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगासु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे, सर्व्वसु जातिषु ॥

मनुः ।

* दीनकर्म शूद्रकर्म सेवादिभ्यस्तत्त्वैः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृद्धेर्बृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिभासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिचीणामृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्यमन्यथं तथैव च ।
 वृणश्च गोभ्यो आसार्थमस्त्रेयं मनुरब्रवीत् ॥
 यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्ट्वा फलं गृह्यतो हस्तकर्त्तनम् ।
 तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्यव-
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्पच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतितादनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छं समाचरेत् ॥
 इति योगक्षेमविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे ज्ञानार्थं नृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानश्चाकृत्रिमे जले ॥

कुर्यादिति शेषः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

मन्त्रपूतैर्जलैः ज्ञानं प्राहुः ज्ञानफलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत्समम् ॥

योगी ।

ब्राह्मणैः ज्ञातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् क्षितौ ॥

तान् नृदादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा नृदं तान् गोमयश्च विचक्षणः ।

षट्कया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेरधोपरि ॥

अधश्च तिस्रभिः (कार्थ्यः) क्षाल्यं षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्वकायश्च हिराचम्य यथाविधि ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यन्मोहरेत्तत्कदाचन ॥

इति स्मृतेः कण्ठस्थमेव उपवीतं क्षालनीयमन्युक्तम् ।

तत्र विशेषो वृहदारण्यके ।

तैत्रा मैत्राः कठाः काण्डा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्वीरन् चालनं द्विजाः ॥
 बह्वचाः सामगाथैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ।

यमः ।

सपवित्रं करङ्कत्वा आचम्य प्राप्नुयुः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।
 गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।
 तीर्थे तु कल्पयेद्दिहान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णोः पादप्रसृतासि वैष्णवी विष्णुदैवते ॥
 पा(त्रा)हि नक्षत्रेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धको(टिच)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिचै च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

दक्षा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवाऽमृताः ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
जेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदेशेश्वरी ।
हादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
स्नानोद्यतः पठेन्नित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।
गङ्गायान्तु तोर्यान्तरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।
गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।
यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तस्य पुण्यं विनश्यति ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं कान्यत्समर्थमघशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नस्नानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिनं तोर्यमेत्य धौतपादपाणिमुखो हिराचम्य आयत-
प्राणः शुचा देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यस्त्रेण खनित्वा उपरि मृदं

दक्षा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवा (शि सिता) । पादौऽब्जं आभसकतः ।

चतुरङ्गलमुद्वास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-
मुद्वासितया मृदा परिपूर्य्य मृदमुपात्तां शुची (देशे) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्तावङ्गमनुलिप्य आश्लाप्नुत्य चालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्यादादेतन्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे हिराचम्य तृतीय*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मू(र्द्धः)र्द्धि आपादान्नायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सकृदङ्गिरात्मानमभिषिच्य
दुर्मित्यास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं हिष इति मृदमङ्गिः
चालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
स्यात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेत् अपुच्छादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्याज्जीमा-
दिषु । न च गृहे मृदा स्यात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
गृहे स्यायान्मन्त्रविधिश्च वर्जयेत् । वह्निर्वा शुची देशे सर्व्वं पश्चात्
कुर्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकासनानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्वलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्क्षेपेण भवति अनुदितहोमित्वात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अथत्वाक्षोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्तव्यः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ।

प्रातः संक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्डि-
कोक्तसंस्पर्शोपवृंहितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

कात्यायनमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले संकज्जता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रमुक्ता ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण^१ स्नायादप्सु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्नो संक्षेपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्याच्च कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

० इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं नयि ।

यथाहमभिदुहोह यथा श्रेय उतावृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुगततम् ॥

ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणचैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन विराट्तेन नित्यशः ।

ज्ञानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा ज्ञानं न कुर्वीति रात्रौ सन्ध्यागृहेषु च ।

नैमित्तिके तथा ज्ञाने तथा भीमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाशुभवासु च ।

मृदा ज्ञानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र काम्यं नित्यन्तु क्षयाह्न्याह्नादि भवत्येव ।

आदित्येऽहनि जन्मर्चे तथा जन्मतिथावपि ।

शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु आह्नमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति युतेः ।

इति पारिजाते । ज्ञानाङ्गतर्पणादि पूर्ववत् । सन्ध्याङ्गसन्ध्या-

वन्दने विशेषः पूर्वमेवोक्तः ।

अथ सन्ध्याङ्गसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्तिष्ठुप् सध्यङ्गसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ गतत्वंदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-

रूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सतिर्वीं वेदमातरं ॐ माहूतिं

ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ गौर्दं प्रामुष्यं ॐ निमज्जं ॐ सन्ध्यां

सिद्धिकरीं ॐ सर्व्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
तर्पयित्वा उपस्थानादि सर्व्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यान्प्राञ्चुखस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायञ्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवि-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वीपर्य्युपरि क्रमात् ।

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । स्नात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्री-
पूर्व्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्य्युपर्य्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
भसापवेदिति ।

ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगं तथैव च ।

अविदित्वा जपेद्यस्तु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्रमलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।

स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादेवं द्विजः सदा ।

तदन्ते तर्पयेदङ्गिदैवतर्षिपितृंस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

भामाग्राच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामद्यापि वा ।

निष्क्रम्य तत्र नादेये* तडागस्थेऽपि वाग्भसि ॥

स्नात्वा यज्ञोपवीती च भूत्वाचम्योदकं तथा ।

पवित्रे लक्ष्णैर्युक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥

तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।

एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा द्वयोरथ ॥

सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।

दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥

तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।

कुर्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥

निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।

सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

योगाधिरुढमात्मानङ्गत्वानन्यमनास्ततः ।
 यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
 तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
 सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्येष्व इत्यथ ॥
 समस्ता व्याहृतौः पूर्वं जपन् प्रणवपूर्वकम् ।
 सावित्रीञ्च जपेत्पञ्चः* पूर्वमर्द्धं शस्ततः ॥
 पश्चात्समस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
 ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
 ऋचं वाक्यं ततोऽवश्यमधीयीत स्रगत्तितः ।
 पश्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
 ऋचं जपित्वा पश्चादौमित्येवं समुदीरयेत्(यन्) ।
 यह्यादतिथिभ्यः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा ॥ इति ।
 माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणञ्चाग्रवेदिनाम् ।
 अन्येषान्तु स्वगृह्योक्तं पश्चाद्वा पूर्वमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

अथानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वान्गिरसो ब्राह्मणानि कल्या(ल्या)
 नाराग्रंसौरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

अग्निमीले जपेऽसूक्तं* पापघ्नं श्रोकं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।

यमः ।

श्रीङ्गारं व्याहृतोस्त्रिस्तो गायत्रीं त्रिपदां तथा ।
मनसैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरव(र्ण)लयोपेतं मात्रास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः साध्ये ।
ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।
स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।
एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मा उच्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

† होतारं रत्नधातमम् ॥

‡ तद्वत्परोषंत्यादिकं पौष्ट्यं च ॥

स्नानशास्त्रेण पात्रे रोमकूपेऽ न कुत्रचित् ।

असंस्कृतप्रसीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दातव्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।

अनाङ्गत्वं कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवामा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपसु जले कार्यः ।

यत्तु कार्याजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विशुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वं देवकार्याणि वामेन पिबतर्पणम् ।

निर्वीतेन मनुष्याणां तर्पणन्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

- रोमकूपेषु दायातिशय उक्तो देवलेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सन्नर्पयेत् पितॄन् ।

पितरभर्षितास्तेन रुधिरैव मलेन च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा ह्री ह्री तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अम्बारब्धेऽथ सव्येव पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभयभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूर्ध्नि मरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छ्राद्धादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

आद्ये विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां ग्राखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

माव्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितॄन् ॥

प्राचीनावीत्यादिलक्षणमुक्तं भारद्वाजेन ।

उत्तिष्ठते वामबाहौ तु दक्षिणस्तन्वमाश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्याहुस्तत्पित्रेऽप्येव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवृतमिति ख्यातं श्रद्धां कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्थितं सव्यं देवे कर्मणि शस्यते ॥

देवर्षिदिश्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधस्तु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह शृगुः ।

अपसव्यं द्विजाग्रगणां पित्रे सर्व्वत्र कौर्त्तितम् ।

आप्रकोष्ठात्प्रकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥ इति ।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ।

इति कृष्णतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव ग्राह्याः । अतिलमेव

तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छ्वलैस्तिलैः ।

पितॄन्सन्तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्व्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मन्ऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितॄंस्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

तथापि देवैर्निर्वाणं यदैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

वाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।

स्थलस्थान न कर्त्तव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमरंस्थैस्तिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितॄन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्व्ववस्मन्नैरास्तीर्य च कुशाच्छुभान् ।

प्राग्येषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृ-
लिङ्गका ग्राह्याः । कुशाक्षरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले
असम्भवात् ।

यसः ।

द्वौ हस्ती युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं द्रिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राञ्जुखः सुरान् ।

उदञ्जनुष्यंस्तर्पेत पितॄन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितॄणां कर्म्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

दाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपाद्रेण ह्यक्षय्यायोपकल्पते ॥

दत्तः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृनथ समूलाग्रैस्तर्पेन्तु यथाक्रमम् ॥

खड्गमौक्तिकहस्तोऽन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति शातानपत्रचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रींनिलज्जलि-
विधायकवाक्यबाधापतेः ।

अतएवंःक्तं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्ज्जन्वां रौप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भदेवरः ॥ इति ।

यद्वा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृते ज्जलिभङ्गो न
भवति तद्गाह्यमित्यवधेयम् ।

तथाच ह्यागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्यत्र तदुग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुश्रुत्यादिदृक्तये ।

सर्जितः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यत्रापि ।

पञ्चयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्चदिवसे तथा ।

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्धं तदर्धञ्च नेत्वाहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्य कचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरागे पितुः श्राद्धे अमायाश्चैव संक्रमे ।

निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्वविशेषतः ।

तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्थलीसेतौ ।

सङ्गहे तु ।

कठाः काण्वाश्च जावाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्निभयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्ज्जमं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्दारिधारया ।

कुर्याच्चेद्दारिधाराभिस्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे शस्तं मृन्मयन्तु परित्यजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमन्तु त्रिभागोनं* कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्चरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथाश्रमम् ।

बालो जननीं जननी च बालं

योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्व्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

* सप्तत्रिंशदङ्गुलमित्यर्थः ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥

पतितसन्ध्यासिजोवत्पितृकस्तु देवर्षिर्दिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पित्रादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोकास्त्रिः ।

वृद्धौ तीर्थे च सत्र्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्यम् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।

अविभक्तेषु संसृष्टेऽेकेनापि कृतकृतम् ॥

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिजन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।

जपस्तपस्त्रीध्याना कार्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र श्रीपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणकृतममाह वगिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूज्यमृषीणां तदनन्तरम् ।

ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्वं पित्रादयस्तस्यास्ततो मातादयोऽपि च ।

ततो मातामहाश्वेव मानामह्यन्तः परम् ॥

द्विजातिः ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्वसा मातुल्लाय तद्भगिन्याय यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राय भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता श्वशुरयैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(गा)ला उपाध्यायश्च पोषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापितृश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाः ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तपणे च गयायाश्च तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु ।

ताताम्बाद्वितयं सप्तजननी मातामहाद्वितयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननस्वभ्रातरः सक्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुः
 शिष्याभाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तपणे ॥ इति ।
 अहन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन् क्रिय एकैकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

भातृमुख्यास्तु यास्मिन्नस्त्रिमासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रीष्वेव तथान्यामां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सप्तन्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

सप्तत्री सप्तजमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।
 स्वस्य मानरि जीवन्त्यां सप्त(त्री)जननी मृता ।
 तपयेत्केवलामेकां पुत्रिणीं दद्यात्पुत्रिणीम् ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जादूकर्णोक्तेरयं विशेषः । मातामहतर्पणानन्तरं
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तन्न ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स भूदो नरकं याति यावदाभूतसंभवम् ॥

इति हेमाद्रौ तद्विशेषात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एष हि तर्पणे ॥

इति हारातोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादावपि एव-
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेष सनातनः ॥

वशिष्टः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्कीर्त्यं) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधित्रः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति ह्यादावोमिति च ब्रुवन् ।

इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।

यमतर्पणन्तु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह ब्रह्मनुः ।

यां काञ्चित्तरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्री(डु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतेर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥

इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-

सूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।

सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्त्ते विशेष उक्तः ।

यत्रकचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णीपहतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

सङ्ग्रहे तु ।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जादूकर्णोक्तेरयं विशेषः । मातामहतर्पणानन्तरं
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तत्र ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रवम् ॥

इति ह्येतादृशं तद्विषयात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यः कर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाच्च)हेभ्यश्च क्रम एव हि तर्पणे ॥

इति ह्यारोतोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादावपि एव-
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेव सनातनः ॥

वशिष्टः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्तय नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्कीर्त्तय) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिस्तः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति ह्यादावोमिति च सुवन् ।

इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।

यमतर्पणन्तु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह वृद्धमनुः ।

यां काञ्चित्करितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्री(ङु)दुम्बराय दध्नाय नैलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥

इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-

सूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।

सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्ते विशेष उक्तः ।

यत्रकचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहृतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमन्नमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

सङ्ग्रहे तु ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।

दृश्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
पी(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणकृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥

न पूर्व्वं तर्पणाद्वस्त्रं न चान्धसि न पादयोः ।

शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।

एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आहवासरे ।

वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।

तत् समन्तनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते(दृश्यन्तु) गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।

अथ आह्वाहृतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

* आब्रह्मभुवनः लोका इत्येकत्रयं उपहर्तुं पाठः ।

दर्शं तिलोदकं पूर्वं पश्चाद्द्यान्महालयः ।
मातापित्रोः चये पूर्वं न पश्चात्तु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गे)कस्य चयो वेषामन्येषान्तु विवर्जयेत् ॥

बृहशतातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ह्यामन्वाहं समाचरेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि चयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भैस्तु प्रातः स्नात्वा सुधासमम् ॥

मार्ग्यः ।

पर्य्युः श्राद्धकर्मार्थी यो न तर्पयते पितॄन् ।
अदृष्टाः पितरस्तस्य शापं दत्त्वाः व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्वान् स्नात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु आह्वे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवतं
आह्वदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् चयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा चयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयआह्वे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा आहं कुर्यात् । आह्वान-
न्तरन्तु आ(ह्वे)इदेवताभूतपितृनेव तर्पयेत् । चयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । आह्वानभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्या-

वन्दनात् पूर्वमेव कार्यं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पञ्चाशदन्तु निवर्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सक्तन्महालये दद्यात्परेऽह्नि तिलोदकम् ॥

जौवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यान्न कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्ग्रहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुमासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति गार्गोक्तेः । तीर्थप्राप्तौ तु स्वशास्त्रोक्ततर्पणं कृत्वा देवा यक्षा-
स्तथा नागा इत्यादिः पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च
इति मन्त्रेण* ऋषीन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादि
पितृतर्पणं कुर्यादिति त्रिस्थलीसेतावुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

• देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वास्त्रिसोऽसुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(जि)भगाः खगाः ॥

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

गिराक्षराश्च ये जीवाः पापे धर्म्ये रताश्च ये ।

तेषामाप्यायनाद्यैतद्दीयते सलिलं मया ॥

† सनकश्च सनन्दश्च वृत्तीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वीरः पञ्चशिल्पस्तथा ।

सर्वे ते वृत्तिमायान् मद्भोजनात्सुखं सदा ॥

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं हिजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्गृधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रान्तु आचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रेषु सावित्रैर्मन्दवारुणैः ।

तस्मिन्नैरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नी हृदये सूर्ये स्थाण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्ष्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्यायार्घ्यं
दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुथसमन्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्निपर्यन्तं गायत्रीमन्त्रमुच्चरन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदक्षं हंसः शुचिपदित्यूचाः ।

• हंसः शुचिपदसुरनरिचसद्गोता वेदिषदतिघिर्दूरोषसत् ।

नृपहरसद्वतसद्व्योमसदना गोला क्षमजा अद्रिजा अतं वदत् ॥

स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्रयोगस्तु ॐ प्राच्ये दिशि नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना स्नानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पात्रद्वस्तो गृहं व्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रोमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तत्र ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

इति मरीचिवचनात् पूर्वाह्णो देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भक्तिकर्म तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

● स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा षसि वर्चो मे दिशि ।

सूर्यसाहस्रमन्त्रावर्ते ॥ २७. २६म. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा बुधैः ॥

अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पात्रेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्णुपूजनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।

तस्मिन्नाराधिते देवे सर्व्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-

भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजिष्वरे-

नार्थाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-

न्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ॥

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जन्याञ्च महीधरम् ।

मध्यमायां हृषीकेशमनामिकां चिविक्रमम् ॥

कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।

हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥

अग्नौ हुतश्चैन्दर्वैश्च देवतार्चनमेव च ।

हस्तन्यासप्रसादेन सर्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।

सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्वीः कक्षोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।

कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः । षडङ्गन्यास इत्येके ।

षडङ्गन्यास इत्येके त्र्यङ्गः षडृच उत्तरे ।

यथात्मनि तथा देवे न्यासञ्च परिकल्पयेत् ॥

ओङ्कारपूर्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक् पृथक् ।

न्यासेन तु भवेत्कोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

ज्ञानं वस्त्रोपवीतेन गन्धमाल्यादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादि च क्रमात् । अथमथ सनोचीनः पाठः, ततोऽयानपदयो-
रनन्वयात् ।

घूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-

तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम् ।

उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति ।

अत्रोपशुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षाल्य पादावाचस्य देवतायतनं विशेत् ।

समासीनस्तु शङ्खलप्य पात्रासादनमाचरेत् ।

आराधकः स्वस्य पुरः शङ्खस्थापनमाचरेत् ॥

यः शङ्खं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।

तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पीठं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्खोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरेः ।

उद्धरिष्या जलङ्गास्त्रं नाप्सु शङ्खं निमज्जयेत् ॥

शङ्खस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।

तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥

सञ्छाद्य सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलैः ।

सुवर्णताम्ररजतपात्रस्यैः शङ्खसंस्थितैः ।

यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः स्नापयेच्छिवम् ॥

• शोडशोद्वासनं पुरुषसूक्तोक्तं स्नापनं इत्यर्थः ।

इत्यादित्यपुराणे पूर्वार्धाध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्यावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्वाहार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेव नान्येषां शालग्रामशिलार्चनम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम् ॥ .

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहदारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छेय इच्छती ।

सनाया मृतनाया वा तस्या नास्तौह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपौदानोन्मत्तप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।

ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिच्चापि न संस्पृशेत् ॥

दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च ।

लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो-
न्नेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

निर्भ्रात्योद्वासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं

निर्भ्रात्यमीशस्य निराकरोति ।

न तस्य दुःखं न दरिद्रता च

नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।

अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यथाभ्यां निर्भ्रात्यमपनोदयेत् ॥

ब्राह्मपुष्पाणि वृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्य्युषितनिष्क्रिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्हरिम् ।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वृन्मालाऽप्यशोकश्च सेवती कुञ्जमालती ॥
 त्रिसन्ध्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)त्रकम् ।
 मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यज्ञानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पर्व्वदिवसे यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशीभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
 अपामार्गं भृङ्गराजं शमोपत्रञ्च खादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुकं तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
 एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैरभ्यर्चयेद्भरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्या कमलचम्पकम् ।
 स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवल्लभा ॥
 अस्नात्वा तुलसीं ह्रित्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
 तत्सर्व्वं निष्फलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वन्यपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
 रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
 श्मशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
 क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
 कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।
 जपा बन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्धिके शुभे ।
 मदन्ती केतको यूथो मालती कुटजानि च ॥
 वर्वरी सर्जपत्री च तथाच कुमुदहयम् ।
 आनीतं नार्पयेच्छ(भोः)भौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

स्कान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।
 वार्हतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
 विल्वपत्रञ्च कङ्गारमर्कं मन्दारमेव च ॥
 नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
 कदम्बञ्च कुसुमञ्च अशोकं वकुलं तथा ।
 एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्रैक एव हि ।
 यक्षकर्दम इत्येष समस्तसुरवृक्षभः ॥

गारुडे ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्ज्यगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्लभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च ह(रिः)रौ सदाः ।

देवीना(म)श्चार्कमन्दासावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नार्चयेद्दिशुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नार्चयेद्दुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्युषितं त्याज्यं पद्माणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगन्धविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निर्मात्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽर्चयेद्दिधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलार्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौथ्येणैव तु निष्फला ॥

चौथ्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-

वल्कीन ।

ग्रासेच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधपुण्याणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत् ॥

दृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(तु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृती ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्नान्दे ।

न च्छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विल्वादीनामनिष्काल्यत्वदिनसंख्योच्यते । दृष्टदाह्निके ।

विल्वापामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीमृङ्गदूर्वा-

मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरव्रद्धकह्लारमल्लः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)श्वोदमनमरुवका

विल्वतोऽहानि शस्ताः-

स्त्रिंशत्३० त्रेय३का१र्य६रो६शो११दधि४निधि८वसु८भू१-

भू१यमार२भूय एवम् ॥

* अस्यायः । मन्दो मन्दारः । शता शतावरो । अहिनांगकेशरः । मुनिरगस्त्यः ।

भारते दानधर्मम् ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादयक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगिन चिभिरितैस्तु मानुषाः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुगुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैव्यानां शल्लकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशश्च सः ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगश्चापि वर्ण्यते ।
 प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥
 अन्धं तमस्तमिस्त्रश्च दक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अन्नारातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्लमारभ्य अहिपर्यन्तं गणयित्वा दशमारभ्य
 पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्दिनां चरं पण्येक्षितामीत्यर्थ इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाश्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।

दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरिर्नोपनाशयेत् ॥

दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

ज्जाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।

घण्टानादं प्रकुर्वीति तथा नीराजनेऽपि च ॥

वनस्पतीति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।

धूपयेदव्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥

तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शल्यं ममार्पितम् ।

तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥

तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।

तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।

मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥

स्वयं निर्व्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।

तस्मान्निर्व्वापयेद्दीपं देवानां घ्राणतुष्टये ॥

पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युष्यादिनैव तु ।

कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैर्वार्जुनाय वै ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमग्न्यामि प्रयतात्मनः ॥ इति गौतायाम् ।

* वनस्पतिरसो(दिव्यो)त्यग्नौ गन्धाढः सुमनोहरः ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वशिष्टः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।

सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥

कदली कारवल्ली च पटोली वृहतीदयम् ।

कुष्माण्डं कुटजश्चैव उर्वारुद्वयमेव च ॥

पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।

कपित्थं चुद्रवन्ताकमाश्वमाश्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।

कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।

एतानि वर्जयेन्नित्यं हरिर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् वह्निः ।

तद्भस्मभिस्तुर्दिक्षु कृत्वोर्द्धाकारपुण्ड्रकान् ॥

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।

सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेत्तरेः ॥

न पिबेच्छङ्खतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।

न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥

तस्मात् कुम्भोद्धृतनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।

ततः प्राणाद्याहुतयोः दातव्याः परमात्मनि ॥

● प्राणाद्याहुतयो यथा—प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा इति ।

मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणालोकम् ।
 अष्टोत्तरशतश्चैव अष्टाविंशतिमिव वा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 धूपे दीपे च पादौ च ताम्बूले दन्तधायने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दोषोपचारं नैवेद्यं घण्टास्त्रनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोल्लेखं दीपवर्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वहिरेनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविष्णोर्मखं सूर्य्य(शत)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनश्चासनश्च साविध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यञ्चाचमनश्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 दद्यादेवोपचारास्तु सर्व्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदावरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदीपादिकां तेषां तत्सर्व्वं विष्णुना सह ॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः ।

विमलोत्कर्षि)र्मणी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च ।
 प्रह्णो सत्या तथेशानाऽनुग्रहा विष्णुशक्तयः ॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्णिका ।
विकरिण्याह्वया प्रोक्ता बलाबलविकर्णिका ।
मनोन्ननीति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणो ।
उया तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।
अमोघा वैद्युती चेति नवमां सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।
व्यष्टिरुत्कृष्टिर्ऋद्विष्य दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो न कार्य इत्युक्तं नृसिंहपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्माख्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्माख्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवां दिवा ।

पक्षपूजाफलं तस्य बाष्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे सप्तमभिधानात् । दिवानिषेधाद्रात्रावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपवित्रारोपणद्वादश्यास्तु रात्रावपि
नाभिषेकः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्वात्रावपि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनमुक्तं निर्णयामृते ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना चीरेण मधुना तथा गन्धोदकेन च ॥ इति ।

नैवेद्यपात्रभुक्तं स्कान्दे ।

सौवर्णं (हैरण्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायाजपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यद्यग्नियमयात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्रोक्ष्य सप्तकत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्ष्येच्च कदाचन ॥

पानीयञ्चामृतौक्त्य परेशाय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥

असीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे वीधायनोक्तेः ।

गण्डूपार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदर्शयेदथादर्शं कल्पयेच्छ्चचामरे ॥

महानौराजनञ्चैव पुष्पाञ्जलिमथ क्षिपेत् ॥

प्रदक्षिणनमस्कारान् कुर्याद्वै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्कारी चलनवर्जितौ ।
 धावा स्तोत्रं मनोध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्मां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रक्तं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।
 तन्ममस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरुसेति विधानात् ।
 एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
 चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥
 पर्वप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्डाद्यभावात् ।
 ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्रभाविने ॥
 देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।
 सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ॥
 इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने
 द्रष्टव्यम् ।
 एवं भगवन्तं प्रमूढ्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यश्चेत्तच्च सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्व्वे गृह्णन्तु शाश्वताः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्य्यस्य तु चण्डांशवे । शक्त्यास्तु
उच्छिष्टचण्डाल्ये इति दद्यात् ।

अथ पूजापराधाः ।

स्कान्दे ।

नाङ्गुष्ठेर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

कराग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वक्षपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रते)र्व्वीति ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिवेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेत्तरेः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशासनम् ॥

पादोदकस्वरूपन्तु ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।

घण्टा सूक्तं शिला ताम्रं नवभिस्त्रिंशदीदकम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्धिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

स्कान्दे ।

विष्णुसूक्तिं स्थितं पुष्पं शिरसा यो वह्नेक्षरः ।

अपत्युषितपापः स्यादद्यावदयुगचतुष्टयम् ॥

स्तौत्रग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य चात्मके करे ।

दक्षिणेन करेणाथ शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तौत्रं ग्राह्यं चित्रस्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव भमानुज्ञां तव तौर्यनिषेवणे ॥

लब्ध्वानुज्ञां ततस्तौत्रं पठेन्मन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेयताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्व्वपापप्रशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अथाह्यं शिवनिर्भास्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तेनिषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्य तु

शास्त्रमपि भवति ।

निर्भ्राज्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा पार्वतीपतेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चिन्तम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न याज्ञ मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।

कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाद्मोक्तेः ॥

अन्यत्रापि —

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते ।

सौवर्णे च शगरकते शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

द्वाविंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहविष्णुनोदिताः ॥

तिर्थेकपुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनम् ।

याचितैः पत्रपुष्पौघै र्यः करोति ममार्चनम् ॥

अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।

मम दृष्टे रभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेच्च यः ॥

कौ (कु) सुभ्रशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।

उरुवृकपलाशस्यै * पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् ॥

* परलपतस्यै ।

ममार्चा मासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरक्षितवस्त्रं यन्मर्त्यो मद्यं निवेदयेत् ।
 नवमञ्चालितं वस्त्रं जीर्णं यन्मे निवेदयेत् ॥
 अवैष्णवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 दिनान्तरितपक्वान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ।
 अमौनी घर्मलिमाङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्नपनं कुरुते मम मानवः ।
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृतकम्बलः ॥
 पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः ।
 मृन्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने ॥
 मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
 मत्पूजकः शिवहेषी मङ्गलश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टम्यो न कुरुते नक्तं वा हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत् परिधायार्चयेच्च माम् ॥
 अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भाव्यच कपालिनम् ।
 वृक्षे यत् कर्म क्रियते त्रिकालार्चनविघ्नकृत् ॥
 अश्वकारे स्पृशेन्मां च सम्भाष्य च रजस्वलाम् ।
 वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि द्वात्रिंश (वक्ष्यमापितान्) ।
 कृच्छ्रणानिमान् ॥

इत्यपि पुराणि । अत्र गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारियत्यादे न-
दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षणं सुक्तं स्कान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

द्वारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभश्चातिशोभनः ॥
हौ चक्रावेकलग्नौ तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः* सु पीतदीप्तिस्तथैव च ।
शशिरे (सुस्थिर) च्छिद्रवहुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धसु नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् ॥

* प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।

सु (पि) स्थिरान्तं वर्तुलच्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ।

पादौ श्लोकोऽयमेव रूपो दृश्यते ।

अन्येऽपि—

भङ्गलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न चार्पयेत् ।
 मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणि लोहकाष्ठजैः ॥
 पल्लवे करभूस्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
 यानैर्वा पादुके वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
 देवोक्तवाद्यसेवाच अप्रणाम स्तदयतः ।
 उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ॥
 शक्ती गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनां मनर्पणम् ॥
 इति अगस्त्योक्तापराधाः ॥

अथ गृहिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतानित्यमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्ग द्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा ।
 शक्तित्रयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
 द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नांच प्रतिमां तथा ।
 नार्चयेच्च तथा मत्स्य कूर्मादि दशकं तथा ॥
 हे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
 विषमेषु त्रयं शस्तं समेषु द्वितयं नहि ।
 एतेषां पूजनान्नित्यं सुहेगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रुक्ता वक्राऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

नानावर्णं मनन्तं स्थानागभोगेन चिह्नितम् ।
 अनेकमूर्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यस्योर्ध्वं दृश्यते मुखम् ।
 स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
 तमार्चय लभते स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥
 श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकाररेखापञ्चकसंयुतम् ॥
 मत्स्यरूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद्भवेत् ।
 बिन्दुद्वयसमायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम् ॥
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णंच बिन्दुके ।
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो मुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 कपिलो नारसिंहोऽयं पृथुचक्रे सुशोभने ।
 ब्रह्मचार्यधिकारी स्थानान्यस्तस्य प्रपूजने ॥
 नरसिंहस्त्रिबिन्दुः स्यात्कपिलः पञ्चबिन्दुकः ।
 ब्रह्मचर्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्वविघ्नदः ॥
 स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकः ।
 द्वारोपरितथा रेखापूजकस्य सुशोभना ॥
 स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कपिलम् ।
 सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥
 त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम् ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥

प्रदक्षिणावर्त्तकता वनमालाविभूषिता ।
 सा शिला कृष्णसंज्ञा स्याद् धनधान्यसुखप्रदा ॥
 स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।
 चक्रेच मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।
 द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥
 तत्राप्यामलकौतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।
 तस्या मेव सदा ब्रह्मच्छ्रिया सह वसाम्यहम् ॥
 यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैवच महत् फलम् ।
 तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

इत्यादि ।

हारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्गं नेत्रमुत्तमम् ।
 समुत्पन्नं गुणे साक्षात् कृष्णदृष्ट्यावलोकितम् ॥
 तस्माच्चक्राङ्गमिथुनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।
 भिन्नं चेदर्थनाशाय स्थूलं बुद्धिविनाशनम् ॥
 दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुचं बुद्धिविनाशकम् ।
 शुक्लवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैवच ॥

(स्कान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादौ—
 ज्ञेयम् । अन्यगौरवभियान्नात्रोद्धृतम् ॥

तथा—

पूज्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।
 नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
 तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं कृमात् ॥
 इदं भागमोक्तपूजाविषयम् ।
 यस्मिन् विवस्वान् विषुवत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 मध्यं पुनः पूजक पूजयोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्वम् ॥
 इति सङ्गहोक्तेः ।

तथा—

अकुर्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्ब्राह्मणो यदि ।
 आससङ्ख्यातो ह पिण्डानश्नाति यममन्दिरे ॥
 न विष्ण्वाराधनादन्यं हियते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्वान्तं नित्यं माराधयेत्तरिम् ॥
 इति कूर्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 देवतार्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा ।
 कण्डूनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
 एतानि बाह्यन् विप्रो बाध्यते वा मुहुर्मुहुः ।
 एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 हिंसा स्थानं सूना । उपस्कारो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पित्रब्रह्म मनुष्यानां मनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न ह्यपयेत् ।
 इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
 न वा कण्डूयादिनिमित्तश्रवणान्नैमित्तिकाः ।
 तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
 यदेषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
 ख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
 एव मेषां नित्यत्वेऽपि
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म्मच ।
 अनश्रतापि सतत मन्यथा क्लिष्यी भवेत् ॥
 इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म्म पुरुषार्थं मेव

मन्त्रसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यकं मिदं मित्याह
परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहिताग्निसेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नी भवेत् पाको वैश्वदेवसु तत्र वै ॥

मनुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवेतु निर्वृत्ते यथान्योऽतिथिरात्रजेत् ।

तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

यद्यन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्यादिति ।
अत्र वलिहरणं निषिद्धा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्य प्रमगम्यते
इति तट्टीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायन-
वचनात् पुरुषार्थकत्वं मन्त्रसंस्कारकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं मन्यन्ते ।
अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् ।
अथैवमग्नेऽप्येव मेव । यस्याग्नी न क्रियते यस्य चाभं न दीयते न तद्
भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्मणिषष्ठौ यदन्नमित्यर्थः । अयं भिक्षा ।

सहहेऽपि—

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक् पाकोभवेद् यदि ।

वैश्वदेवादिकं श्रावं कुर्यु स्तोऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तेन पुत्रेण पिष्टमेधो मृतेऽहनि ।

स्थानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शश्रावं तथैव च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जसदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्री कुर्यादलि (हतिं) हतिं तथा ।

महत्तः पञ्च यज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः । येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महा-
यज्ञानां वैश्वदेवे बलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां
दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्री । येषां तु स्वशाखायां काल-
ह्वयेऽपि तद्विधानं मस्ति नास्ति वा तेषां माश्वलायनादीनां
कालह्वयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

हविष्येष्टु यवामुख्या स्तदनु ब्रौह्मयः स्मृताः ।

इत्यादि हविष्यं त्रैयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षणं माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमी देवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनं मन्थयनस्याप्युपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्रावम् ।

अत्र विकल्प माह कात्यायनः—

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बलिरथापि वा ।

इति ।

पितृभ्यः स्वधा नम इति यो बलिः स पितृबलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्धं मन्त्राद्येनोदकेन वा ।

ययोर्मूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीति मावहन् ।

पितॄणुद्दिश्य विप्रांसु भोगयेद्विप्रसेवकः ॥

इति ॥

शक्तितोऽचव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं चैव दाढभोक्तृव्रतोज्झितम् ।

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत्

सामान्य परः ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे विं सर्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्देवतम् ।

तच्च षट् पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्धितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र अमावस्याश्राद्धादौ षडपि देवता इष्टा

स्तत्र न भवति । यत्र सांख्यत्सरिकादौ नेष्टा स्तत्र भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादहर्तं ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि स्मृतिवशाद् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा
वैष्टिति महालयाष्टकापातेषु काम्यादिश्राद्धान्यप्यनुसंधेयानि । अथ
वैश्वदेवधर्माः । तत्र व्यासः—

शुद्धयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं चारं विवर्जयेत् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽश्वसापिवा ।

स्मृत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फलं शाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद् वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्याद् दग्निं रक्षलिना ततः ॥

कात्यायनः—

पाण्याऽऽहुतिर्द्वादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् सुव मात्र पूरिका ।

देवेन तोयेन च ह्वयते हविः खङ्गारिणि खर्चिषि तच्च पावके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठायाम् पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो शुद्धयाहविः ।

कोद्रवं चनकं माषं मसूरं च कुलित्यकम् ।

चारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न चारलवणहोमो विद्यते तथा परान्नसंसृष्टस्येति ।

चारलवण परान्नसंसृष्टं हविश्चा न होतव्यमिति मदन-
पारिजाते व्याख्यातम् ।

चारुलवणं पुराणे ।

तिल मुहावृते शैव्यं ग्रस्ये गोधूमकोद्रवी ।

(चोनकं) वैष्णवं देवधान्यं च चणकञ्च तथैवहि ।

स्विन्नधान्यं सर्वशाका एव चारुणः स्मृतः ॥

आश्वलायनगृह्य परिशिष्टे अथ विशेष उक्तः । स एव देवयज्ञो
ऽहरहर्गौदानसन्निहतः सर्वाभोष्टप्रदस्तस्मादेन महरहः कुर्वीत
तमेनं वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्व्यान्नाशेषेण वैश्वदेवं
कुर्व्यादिति । स एव पञ्चायतनगूजारूप इत्यर्थः । तत्प्रकरणत्वात् ।
इदं तु शाक्तविषयं । वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्वरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेर्नैवेद्यशेषेणैव पञ्च सहायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने
दोषश्रवणात् ।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तर्ह्यत्र मनुष्ययज्ञात् पूर्वमेव
कर्तव्यः ।

य(स्तु)श्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।

सच्चार्थाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसानेवा नान्यत्वेत्यमिति स्मृतिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । स च प्रत्यहं सकृदेव स्यात् ।

न हन्तति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकः श्राद्धयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरीच्युक्तेः । हन्तति मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स
च येषां द्विवारं नोक्तं स्तोषामिव निषिद्धः ।

तर्पणं मपि तीर्थं विशेषं प्राप्नोति भवत्येव ।

कृततर्पणकोविप्रस्त्रीर्थं सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साग्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं
कालनिर्णयदोषिकायाम्—

(देव) भिन्नान्तेनैव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साग्निकः पश्चाद् भूत
सखादि अनग्निकजनं स्वर्गलोकात् वीक्ष्य ।

इत्युक्तेर्विकारस्य चान्तरुत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अग्नौ
वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्तय वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना घर्ष्याग् ब्राह्मणभोजनात् ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ॥

इति ।

अग्नी अग्नौकरणे वृत्ते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्यं
इत्यर्थः ।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम् ।

इति ।

अनेन विकरानन्तरं स्वस्तिवाचनात्-पूर्वं कर्त्तव्य इति गम्यते ।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थं मेवच ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ।

इति पृथक् पाकोक्तेः । वाजसनेयिनामुभयार्थं मेकं एव पाकः ।
उद्धृत्य घृताक्तं मन्त्रं पृच्छति अग्नी करिष्ये इति सूत्रव्याख्याने
कर्काचार्येण तथा व्याख्यातत्वात् ।

साग्नेरपि कचिदन्ते भवति—

आज्ञात् प्रागेव कुर्वीति वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्ता तत्र ह्यन्तेविधीयते ॥

इति शालङ्कायनोक्तेः । निरग्निविषये षट्त्रिंशन्मतम् ।

(प्रा)प्ति वासरिको होमः आज्ञादो क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति ।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्रावं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

आश्वमेधेयेतदपि स एवाह ।

आद्यं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्यान्नित्यां ततो दद्यादन्तकारादिकं ततः ॥

इति ।

यतोऽन्वाष्ट्राद्यं तत इति निबन्धकारैर्व्याख्यातम् । तस्मा देका-
दशाहश्राद्धे अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलेन तद्वत्स्यांस्सर्गविधानात् ।

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

असतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशे ऽहनि ॥

इति वैश्वदेवविधानाच्चेति सर्व्वमनवद्यम् ।

वैष्णवानामत्र विशेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साम्ने (सु) स्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः ।

श्राद्धनैवेद्यशेषेण वैश्वदेवादिप्रव्वकम् ॥

आदिग्रन्थादलिहरणम् ।

तद्वत् पाराशरे पञ्चमाध्याये—

वैश्वदेवं कदाकार्थं श्राद्धे च समुपस्थिते ।

पाकशुद्धयर्थं मेवेतत् पूर्व्वमेव विधीयते ।

वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव साम्नेर्हीनाग्निकस्य च ।

कर्त्तव्यः पाकशुद्धयर्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्जयेत् ॥

कठकान्वादेरपि विशेषो धर्ममनुशासने—

निर्व्वर्त्य आदयन्नं वै वैश्वदेवं विधाय च ।

ततो गृहवलिर्देयः कठकाणादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाहदेवलः ।

अकृ(ते)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्यत्र पिढयज्ञात्तु सोऽपराङ्गे विधीयते ॥

पिढयज्ञः पिण्डपिढयज्ञः । स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थाली-
पाक साध्य कर्म्मोपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पिढयज्ञ इत्याश्वलाय-
नादिविषयम् । वाजसनेयिनां तु पित्र्योवलिः पिढयज्ञः । अपरपत्रे
श्राद्धं कुर्वीत इति सुत्रव्याख्यानं कुर्वता कर्काचार्येण श्राद्धशब्दस्य
रजस्तूयवत् स (सु) सुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते
इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितॄणां देवतात्वावगमात् पिण्ड-
दानस्यैव नामधेयत्व मित्युक्तत्वात् । अङ्ग प्रधानचिन्तायाः प्रयो-
जनं तु प्रधानाकरणे नामकरण मिति तन्मते ब्राह्मणभोजनस्याङ्ग-
त्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाहृतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

चक्षु ईद्वान्नोदयाद्वाचं दद्याच्च सूत्रताम् ।

अनुव्रजिदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्मे । इत्यादिलक्षणोपेताय अनाष्टगोत्रकुलाय
आसनादिना अर्चयित्वा अन्नं परिविथ्य उदङ्मुखः सनकादीन्
ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽहं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् ।
अन्नदानासामर्थ्ये कार्णाजिनिः ।

भिक्षां वा पुष्कलां दद्यादन्तकार मथापिवा ।

इति ।

मनुः—

ग्रासमात्रं भवेद् भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणोक्त्य हन्तकारोऽभिधीयते ॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) वृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्दिनः ॥

उद्धृत्य पात्रेनित्तिपेदित्यर्थः । तदभावे गवादौ दद्यात् । यदा
वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

भिक्षुरपि तेनैव दर्शितः—

ब्रह्मचारौ यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड्भेदे भिक्षुकाः स्मृताः ॥

एते पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अकृता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

शर्व्वर्थ्याः प्रथमे यामे तानि सर्व्वानि कारयेत् ।

ब्रह्मचार्य्यवगाहं च क्षौरं च परिवर्जयेत् ॥

एवं स्व स्व शास्त्रोक्त प्रकारेण वैश्वदेवः साग्ने भवति । निरग्ने-
रपि पृष्टोदिवि विधानेन स्व शास्त्रोक्त एव । तदुक्तं कात्यायन
गृह्य परिशिष्टे ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ।

केशान्तादूर्ध्वं मपत्नीक उत्सन्नाग्नि रनग्निकः प्रधासी
ब्रह्मचारौ विधुरोवा अन्वग्निरिति* ग्रामादग्नि माहृत्य पृष्टो-
दिवो† त्वधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य “तां सवितु स्तत्
सवितुः‡ विंशानि देव सवितः§” इति पूर्ववदक्षते हुत्वा पाकं
पचेत् । तत्र स्वशाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्यात् न वृथापाको भवति न
वृथापाकं पचेत् न वृथापाक मश्नीया तत्रैव पिण्डपितृयज्ञ पचा-
द्याग्रयणानि कुर्यादिति । आश्वलायनोऽपि—

लेखादयो नैवच तत् सतांस विश्वानि नोद्यान इमे च मन्त्राः ।

नारोपणं वाप्यवरोपणं वा व्युत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ॥

इति ।

अथ यदि आलस्यादिना पृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा
शाकल वैश्वदेवः कार्यः । तदुक्तं व्यासस्मृतौ ।

अनग्निकस्तु यो विप्र आदायान्नं घृतप्लुतम् ।

शाकलोक्त विधानेन जुहुया ज्ञौकिकोऽनले ॥

* अन्वधि इवसा मय मखा दत्त्वह्मनि प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्यस्य पुत्र-
मात्र रश्मौ गन् यावा पृथिवी आततस्य ॥ ११७. १७८. यजुः ।

† पृष्टोदिवि धाप्यग्निः पृथिव्या नेता सिन्धुनां इवभः क्षियानाम् । समानुषो
रभिविशो विभाति वैश्वानरो वाडधानो वरेण ॥ ७म. ५सू. २५८क ।

‡ तत् सवितु वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

§ विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि पुरासुव । यद्भद्रं तन्न चाप्नुव ॥ ५म. ८२सू. ५८८क ।

व्यस्ताभिः* व्याहृति (ती) भित्तु समस्ताभिः। स्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येतोत्यादि मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं स्त्रिष्टकतं हुत्वेवं द्वादशाहु (तिः) तीः ।

देवकृतस्येति षण्मन्त्रास्तु— ।

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्नये नमः इति सर्वत्रत्यागः ।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्यागः शिष्टविधानतः ।

भुवि दर्भान् समास्तोर्थं वलिकर्म समाचरेत् ॥

विश्वेभ्यो देवभ्य इति सर्वमृतेभ्य एवच ।

भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥

दद्याद्दलित्रयंचाये पितृभ्यश्च स्वधानम् ।

पात्रनिर्णोजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥

उद्धृत्य षोडशग्रासमत्र मन्त्रं पृथोक्षितम् ।

इदं मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ॥

गोचरनाम स्ववाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ।

षड्भ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ॥

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं रूपाभिः ।

+ भूभेवः स्वः स्वाहा एवंपाभिः ।

ततोऽस्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनादहिः ।
काकीभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद् यास मेवच ॥
उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम् ।
अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु भवैशुभः परीक्षकः ॥

इति ।

स च्छूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्यान ।
भार्थारतिः शुचि भृत्यभर्ता आदक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेत् ॥

इति ।

न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारेण मन्त्रेणेति । देवेभ्योनमः ।
भूतेभ्योनमः । पितृभ्योनमः । मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन
मन्त्रेण । यद्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एवच ।

नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति ।
ते च आमद्रव्येण कार्याः पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नोषधौ स्तथा ।

पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा ॥

इति स्मृत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्रव्यं
विप्रकुले प्रवेशयितव्य मिति शास्त्ररहस्यम् ।

आद्ये तु “आमिनैव तु शूद्रस्य” इत्यादि नियमादामिनैव आद्यं
कर्त्तव्यम् । विवाहेतु—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराब्राह्मणवचनात् शिष्टसमा-
चाराच्च लौकिकेऽग्नौ ब्राह्मणद्वारा नाम मन्त्रे घृतादिना होमो
भवतीति गम्यते । स्कान्दे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्धं सुक्तम्—

न दर्भागुदरेच्छूद्रे न पिवेत् कापिलं पयः ।
मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥
नोच्चरेद्देमन्द्रांश्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।
न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ॥
न पठेद्देवचनं त्रिषवं नहि सेवयेत् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेदुध्रुवम् ॥
निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ।

इति ।

न शिखा मित्येतदसच्छूद्रविषयम् । सच्छूद्रे तु परिचर्या
शूद्रस्य नियतावृत्तिरनियताः केशवेशा इति वशिष्ठस्मरणाद्
विकल्पेन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
अर्थवच्छौच-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥
अर्थोवैश्यस्तदच्छौचे सूतकादौ कल्पः प्रकारः । शेषं स्पष्टम् ।

अन्यच्च—

देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
श्रोतव्यं मेव शूद्रेण तथान्यैश्च द्विजातिभिः ॥

तथा —

स्त्रीभिः शूद्रैश्च श्रोतव्यं कृत्वा ब्राह्मण मग्रतः ।

पुराणं चेतिहास (य) च श्रोतव्यं च दिने दिने ।

तथा—

चमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुगमनं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूयाच तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

इति विष्णुक्त्या साधारणधर्माः शूद्रेणाप्यनुष्ठेया इत्यलं बहु-
प्रपञ्चेति प्रकृत मास्थीयते ।

एवं कृतवैश्वदेवो गोघ्रासं दद्यात् ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

गवां घ्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवां कण्डूयनं स्पर्शं घ्रास माह्निक मेवच ॥

तत्र मन्त्रो यथा—

सौरमेव्यः स र्व्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।

प्रतिगृह्णन्तु मे घ्रासं गाव स्त्रैलोक्यमातरः ॥

इतिमन्त्रेण संपूज्य गोघ्रासं दद्यात् ।

ततो वहिःकाकवलिः ।

मनुः—

शुनाञ्च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां (क) क्लिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

तन्मन्त्रस्तु —

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋता स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा —

हो श्वानो श्वाम श्वलो वैवस्वत कुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रक्षतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा —

पिपोलिकाकीट पतङ्गकाय वुभुक्षिताः कर्मनिवद्भव (भ्राः) द्याः ।

प्रयान्तु ते दृशि मिदं मयान्नं तेभ्यो (पि) विष्टुष्टं सुखिनो भवन्तु ।

क्रिमिकोट पतङ्गेभ्योनम इति तदलिर्देयः ।

तथा —

प्रवासं गच्छतोयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इत्यत्रिंशद्वारणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि
वैश्वदेवकल्पो निषिद्धः ।

चुहूहीहोमो ब्राह्मदान मन्वतौ गमनं तथा ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा —

न पश्येद् भूवलिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।

स्वयं तच्चो(नैवो)दरेन्नोहात् यदि तच्छीर्विनश्यति ॥

जासवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेच्चेत् पृथक् पृथक् ।

प्रातरेव हिरावृत्त्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम् ।

हिरावृत्त्या तदा कुर्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैश्वदेवोविहितं स्मदिष्यम् ।

अन्येषां सक्तदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्रावं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।

न कुर्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।

इति ।

तथा—

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जौवितम् ॥

तथा—

अस्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपो पूयशोषितम् ।

अहुत्वाशो क्रिमिं भुङ्क्ते अनर्च्यं रुधिरं तथा ।

इत्यादि ।

ततस्तदीया वालज्येष्ठ गृह्णा यथार्हं मन्नीयुः । अन्येऽपि

तत् कालं समागता भोजनीयाः । भोजन काले समागतान्
सखि सम्यन्धि बान्धवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च
महायज्ञा अहरहः कार्य्याः ।

अज्ञाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य सोद-
पात्रादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृते ।

स्वकर्म्महानौ पतनं मध्येनैवत्वनापदि ।

स्वकर्म्महानौ नास्ति क्वाप्सासेन पतनं स्मृतम् ॥

द्वादशाब्दव्रतेनेव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।

तन्निरीक्ष्यार्कमोक्षेत् स्पर्शं स्नानं सचेलकम् ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपेच प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यस्य मति प्रपञ्चेन ।

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते

आह्निकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

अथ भोजन विधानम् ॥

सत्र याज्ञवल्करः ।

सम्भोज्यातिथि भृत्याश्च दम्पत्योः शेष भोजनम् ।

बालसु(ख)वासिनो वृद्ध गर्भिण्यास्तुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्वं गृहपतिः श्रेष्ठान्न मन्त्रीया ततः पत्नीति ।

भारतेदानधर्म—

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विवि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाथ जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघमाग्निनम् ।

इति ।

देवताः—

आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

रह एकान्ते । निर्हारः पुरीषाद्युत्तर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्यात् प्राप्सुखी मौन मास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्य मेघा पञ्चार्द्रतास्मृता ॥

आचारदीपे—

आस्यतोवरुणः कान्तिः । जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत् ।

भुञ्जतोऽमृत्यु रायुथं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनुः—

आयुथं प्राप्नुवो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ।

त्रियं प्रत्यप्नुवो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽप्युदक्षुखः ॥

एतत् काम्यं नित्यविधिसु—

प्राप्नुवोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तर मुखोऽपि वा ।

इति ।

अनायुथं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब
स्मरणा जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेधः । आचार-
दीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाश्नीया दुत्तरामुखः ।

सोमवारे तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

भोजनकाल माह मनुः—

सायं प्रातर्दिजातीना मशनं श्रुति चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र समोविधिः ॥

भारते दानधर्म—

- वा (तु) तस्य वरुण क्षेत्रः इत्यादिस्त तस्य पाठः । स एव समीचीनतया
प्रतिभाति अतः भविष्यत् काष्ठ विहितत्वेन प्रकृतानुपयोगान् ।

सायं प्रातर्मनुष्याणां भोजनं देवनिश्चितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्ट सुपवास विधिर्हि सः ॥

अतस्तु सायमाशय प्रातराशय यो नरः ।

सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) क्वचित् ॥

अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्तः दिनस्य तृतीयभागवाचकः ।

तथा —

ततो भोजन वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।

पोष्यवर्गं सहोपेतो भोजनं कारयेद्दुधः ॥

मातापिता गुरुर्भार्या पुत्रोदास स्तथैवच ।

अभ्यागतोऽतिथिर्वाग्निः पोष्य वर्गा अमी नव ॥

ब्रह्म पुराणे —

अनु (उप) लिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्रया ॥

मण्डल माह व्यासः —

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं चार्धं चन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यं मानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु* मण्डलम् ॥

शङ्कः —

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णु स्तथैवच ।

मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वीत मण्डलम् ॥

* आदिपदेन चतुर्विधस्य शुद्धाणां परिसङ्गः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं क्षत्रियस्य त्रिकोणं वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रस्य अर्धचन्द्राभं मण्डलं विहितमिति वैदितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्तथा ।
हरन्ति रसमन्त्रस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

आसन माह मनुः—

श्रोपणीं च शम्भो शम्भो कदम्बोवारुण स्तथा ।
पञ्चासनोपविष्टस्तु स्नानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं मुक्तं प्रचेतसा—

गोशक्तन् मृन्मयं भिन्नं तया पालाशं पैपलम् ।
लोहवटं तथे(सदै)वार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा—

मधु पक्वं भोजनान्ते सन्ध्यादौ गित्यकर्मणि ।
आसनस्थः सदाचामे दन्यत्र कुक्कुटायनः ॥
यत्तु भोजनवेलाया गासनस्थ उपमृयेत् ।
ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्तिं दूषकम् ॥
इत्यदि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रजा यशोवलम् ॥
भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।
सौवर्णं राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।
इति स्मृतिः । सौवर्णादिकं मपि विभवे सति कार्यम् ।
तान्न पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।
इति वृद्ध मनूक्ते स्नान्नपात्रनिषेधः ।

स्त्रीयपात्रे सर्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।

इति स्मृतं ।

पात्रपरिमाणं माह योगी —

पञ्चाशतः पला दूर्ध्वं महा भोजनमिच्छते ।

नातिदीर्घं नातिकृत्स्नं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

ग्रन्थान्तरे तु —

पलदिशति मारभ्य अतज्ज्वं ययेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्पं प्रमाणं मप्युक्तं । तत् समन्तां क्षुपात्राणि निधेयानि
न तन्मध्ये ।

लघ्वीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाकादि भुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि ।

सव्ये पार्श्वे च पानीयपात्रं दद्याद्विचक्षणः ॥

आचारदीपे —

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा —

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते रयत्यादेः कांस्यपात्रं निषेधः ।

अथ प्रसङ्गाद्विधवा धर्म्याः कथ्यन्ते ।

स्नाने--

पत्नी सृतेऽपि या योषिद्वैधव्यं पालयेद् यतिः ।
 सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
 एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतं मथापिदा ॥
 यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
 प्राण यात्रां प्रकुर्व्वीति यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
 नाधिरोहे दनद्धाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कक्षुकं न परि (रो) दध्या द्वासो न विकृतं वसेत् ॥
 विधवा कवरी वधो भर्तृवन्धाय जायते ।
 शिरसोवपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा ॥
 पर्य्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
 तस्मात् भूशयनं कार्य्यं पति सौख्य समीहया ॥
 नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैवकार्य्यं स्तया पुनः ॥
 यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
 तर्पणं पत्युहं कार्य्यम् भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितु स्तुतिषुष्वैव तस्मात्त्रादिभ्य एवच ॥
 तर्पणं तु पुत्र पीत्राभावे ज्ञेयम् ।

आद्यं च तर्पणं चैव न कुर्व्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगुक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति बुद्ध्या न चान्यथा ।

पति मेव सदा ध्यायेद्दिशुरूपधरं परम् ।

अष्टधा तु सुतान् किञ्चिन्नकुर्व्याद् भर्तुं तत्परा ॥

इति ।

पुत्राद्यभावे हरिवंशे पुण्यकत्रत कल्पे विशेष उक्तः—

सृन्मयं चित्रगं वापि कृत्वा भर्तारं मात्मनः ।

तदान्नया स्नानदान व्रतादीं नाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृतं मनुस्त्रियते । कांस्य पात्राभावे यमः ।

रश्मा कुटज मध्वाम्ब जम्बू पनस चम्पकाः ।

पद्मोदुम्बर पालाश ब्रह्मपत्रं पवित्रकम्* ॥

अत्रिः—

वटार्काश्च पत्रेषु कुम्भी तिलकु पत्रयोः ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कीविदार करञ्जयोः ॥

करे खर्परके चैव शिलायां ताम्र भाजने ।

भिन्नकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथा ऽऽयसे ॥

आसने पाद मारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

सुखेन धर्मितं चाद्यं तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

* पात्र मिति शेषः । तथाच रश्मादि पत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति भावः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दानं सुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं जपम् ॥

नाश्रीयाद् भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोल्लितः ।

शयानः प्रौढं पादस्य कृत्वा चैवावसक्तिकम् ॥

आकाशे यन्मादौ । पादारोपित पादः प्रौढपादः ।

सङ्ग्रहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सहोपनीते स्याद्दिवाहे भार्यया सह ।

अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्यात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रन्नापत्रपलाशेषु यः कुर्व्यात् पारणं क्वचित् ।

सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्त्वणादेव नश्यति ॥

यत्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहोरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वल्ली पलाश विषयः । इति

मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फलं मश्नुते ।

इति विशेषोक्तेः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे हृतपायसे ॥

पात्रं धृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

पाणिना दक्षिणेनैव पर्युक्ष्य परिषेचयेत् ॥

अङ्गुष्ठ स्पर्शनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।

तिस्त्रो ह्ये(ह्य)काङ्गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविष्यते ।

दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रसु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेष मुञ्चत्य भोक्तव्यं शूयता मत्र कारणम् ॥

इति ।

उद्धृत्य यन्त्रादौ स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्त्र मुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।

यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिंशन्मते—

ओदने परमान्नेच घृतपात्रं स्थितं यदि ।

एतदान्नं भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।

सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तर युक्तं परिषेव्यम् (विष्यम्) ।

आहादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चयासां स्तु भुञ्जीत कचिद्देश्मनि सङ्कटे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् पैलकादृते ॥

गर्गः—

सत्यं चेति च वै प्रातः वारिणा परिषेचयेत् ।

सायंकाले तथैव स्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु विभूयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुञ्जानस्तु विशेषेण गृहीतान्नं विशुद्धये ।

भोजनं वर्त्तुलं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उद्धृत्य किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैव च ॥

अन्नेनैव घृताक्तेन नमस्कारेण वै भुवि ।

तिस्र एवाहुतौर्दद्याद् भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा वन्नेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र-

फलाहारादौ न चि(पवि) त्राहुतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं वलित्वयं दद्याद् भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अत्राचारतो व्यवस्था । पित्रकार्ये तु—

पितृणां मन्त्र उल्लृष्टे वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छादं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमस्तु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिवेत् ॥

इति ।

तद्वैश्वदेविकद्विजविषयम् । पितॄद्विजस्य वलिदान निषेधात् ।

इति आह कल्पे । सूतकेऽपि वलिदानापोशान प्राणाहुति पात्र-

धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टं मुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्पृश्य स्पर्शने स्नानं कुर्यादेव च सूतको ॥

अन्यत्रानधिकारा तर्पण देवार्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्विजः ।

अक्षालितकरो भु (क्ले) क्त्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं मुक्तं समुद्धृत्य च भोजनम् ।

अनुद्वत्यच यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्त मेव च ।

आपोशानं तदित्याहु भोजनादौ पिवेच्चलम् ॥

आपोशानं मत्तत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोष मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
 आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
 आपोशनं करे कृत्वा यद्याशीर्वचनं पठेत् ॥
 अभोज्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
 तो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
 तद्दोष परिहारार्थं मन्त्रं जेत मुदौरयेत् ।
 अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्नं दोषैर्नलिष्यते ॥
 प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यश्चान्नं परिमर्दयेत् ।
 मर्दितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥
 चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्तिं दोषसम्भावनायां
 जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते
 ब्रह्म मनुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्तिर्नभिद्यते ॥
 अग्निना भस्मना चैव स्तम्बेन सलिलेन वा ।
 हारेणैवच मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥
 स्तम्बेनेति क्वचित् पाठः ।

यान्नवस्कारः—

आपोशानेनोपरिष्टादधस्तादशनं तथा ।
 अन्नं (ज्ज) यममृतं चैव कार्यं मन्त्रं द्विजन्मना ॥

दक्षः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
 शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
 आर्द्रामलक मात्रं (तु) वा यद्वा वदर मात्रकम् ।
 प्राणाहुति प्रमाणं स्यात् सघृतान्नस्य तद् भवेत् ॥
 घृतहोतुं तु यो भुङ्क्ते नर स्वाहुति पञ्चकम् ।
 पञ्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 घृताभावे तु गव्येन संस्कुर्वीत जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्यर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
 भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
 पात्रालम्ब स्तथा मौनं तद्गृहं मपि चेच्छ्रया ॥

श्रीवकः—

स्नाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
 जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥
 तथैव षष्ठीं दद्यात्तु सचैतन्ये सुखात्मनि ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठ लम्बा प्राणाहुति भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठै रपाने जुहुया. (द्विः) दुधः ।
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठै र्यानि तु जुहुया दुधः ॥

* प्राणाय स्वाहा । अपाणाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । व्याणाय स्वाहा । एवंपैः ।

कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुष्ठे रुदानाय हुनेद्विविः ।

सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति भवेत् ॥

तथैव षष्ठीं जुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।

इति ।

केचिद्वज्रणे स्वाहेति सप्तमीमाहुः । अद्यायां प्राणि निविष्टो-
ऽमृतं जुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति । इदं च
प्राणाग्नि होत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं शतपथ ब्राह्मणे ।

ते पुरुषमाविशत स्तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्व्वाते जिह्वां
समिध मन्त्रं मेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा
नश्नाति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि—

स य इदं सविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मानि
जुहुयात्तादृक् तत् स्यात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवतीति ।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चग्रासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्य मेव तेन
जुहोति । अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यं पचन मेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयं मेव तेन जुहोति । उदानाय स्वाहेति
सम्य मेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य मेव तेन
जुहोतीति ।

सामोपनिषत्पि—

तद् यद् भक्तं प्रथमं मागच्छेदित्यादि ।

नात्रोच्छिष्ट दोषः प्रत्याहुति ।

तदाह मनुः—

मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

आस्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पश्चाद्दुतीर्हत्वा ब्रह्मग्रन्थिं विसृज्य च ।

प्रक्षाल्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत् ॥

तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मग्रन्थौ च मूर्धनि ।

कनिष्ठिकां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत् ॥

अन्यथा भोजनं कूर्चन् प्राणायाम शतं चरेत् ।

यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चिद् द्वै स्थापयेत् पृथक् ॥

यद् यद् यस्येक्षितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।

अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्यात्वभिमन्त्रितम् ।

पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुञ्जीत दोष भाक् ॥

पंक्तिं भेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ।

तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगी च जायते ॥

सर्वाभि रङ्गुलीभिः सम मन्त्रीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिता-
ङ्गुलीभिर्भुञ्जीत ।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे ।

विप्रो भोजनकाले तु पिवेद्दामेन पाणिना ॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोष मवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत् पेय मिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
एक पंक्त्युपविष्टानां त्रिप्रणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाग्नीयुरितरेऽप्यनु ॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते ॥

मर्यादाकरणे दोषो न इत्युक्त मेव प्राक् ।

एक पंक्त्युपविष्टानां मन्योन्यं स्पृशते यदि ।
तदन्न मत्यजन् भुञ्जा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
भवेदुच्छिष्ट संस्पर्शो भोक्तु र्वा भोजनस्य वा ।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भोजने स्थितम् ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत किल्बिषी ।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥

वृक्ष शातातपसु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं आसं स्नात्वा शुद्धि मवाप्नुयात् ॥
अशित्वा सर्वं मेवापि त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
अघ्नानाद् भोजनं कुर्वन् गायत्र्यष्ट शतं जपेत् ॥
इत्याह । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः ।

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समश्नुते* ।

अङ्गुलिं चोद्धरेद् यस्तु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—

अग्नीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणान्मौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः ॥

प्राग् द्रवद्रव्य मग्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न भुञ्जति ॥

नोच्छिष्टोष्टत मादद्याद् तथा गव्यं विशेषतः ।

जठरं पूरयेदहं मन्त्रे भागं (जलस्य च) जलै स्तथा ।

वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थं मवशेषयेत् ॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ ग्रासा मुने भैक्षं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

शुल्लः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिसक्ताव्य पललं चीरं मध्वपाम् ॥

पललं मांसम् ।

अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नं मकुक्षयन् ।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम् । तन्न न निन्द्यात् । अन्नं

न निन्द्यात् तद्वत् मिति तैत्तिरीय श्रुतेः ।

* समश्नुते इत्यत्र स्वादिगणोपस्य अशपाता व्याप्तार्थकत्वं यद्यपि नियतं ।

तथाप्यत्र प्रकरणादुपसर्गयोगाद्वा भोजनं यत्नं वैदितव्यम् ।

अत्र वर्ज्यं माह याज्ञवल्क्यः—

अनर्क्षितं वृथा मांसं केश कीट समन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं श्वपच कामतः ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्क्षितं मुत्तमायश्वज्जादत्तं यदन्नं तत् ।

वृथामांसं—

प्राणालये तथा श्रादे प्रोक्षितं द्विज काश्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्त प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वितं मन्त्रं । शुक्तं यत् स्वयं मनस्त्रं सत्काल-
परिवासादिना अस्त्रीभवति तदित्यर्थः । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं ।

उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । संघुष्टं
को भुङ्क्ते इत्यादि यदापुण्य दीयते । पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-
व्यपदेशेन यदीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पृष्टम् ।

पर्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमं यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूमं विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तुः ।

शङ्खः—

अपूपाः सक्तवो धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गं च पटोलं च वृन्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मेतान् वै वर्जयेद्भिजः ॥

नारदीयेऽपि—

वृन्ताकं च कलिङ्गं च दग्धं मन्त्रं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाकं मूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्या देयम् ।

अपकं स्नेह पकं च नतु दर्व्या कदाचन ।

इत्युक्ते रपक् स्नेह पके हस्तेनैव देये । केचित्तु वृन्ताकनिषेधः

श्वेत वृन्ताक पर इत्याहुः ।

वर्जयेच्छ्वेतवृन्ताकं मलावुं वर्तुलं तथा ।

हृत्वाकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तः । तत्तु निवस्ये ध्वनुपलम्भा दुपेक्ष्यम् । राग-
मूलत्वात् । उपलम्भे वा श्वेतत्व विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्वि-
तर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्य कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं हेयं तथा क्रामेलकाविकम् * ।

इति स्नान्दे । तथा तिथिविशेष वर्ज्यान्याह ।

वृहस्पतिः—

कुशाण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।
 श्रीफलं च कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ।
 वर्जयेत् समी याव दन्यथा कच्छ माचरेत् ।
 समस्यां रविवारे च दिवारात्री तथैव च ॥
 धात्रीफलं नरोऽश्रीयादलक्ष्मीको भवे(न्नरः)दधुवम् ।
 विप्राणां भोजने काले यदि दीपोविनश्यति ॥
 पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।
 पश्चाच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥
 अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ।
 मक्षिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।
 सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मनुरब्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणान्यये तथा आद्ये प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥

इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अन्नाभावेन यदि प्राणनाशः सदा
 मांसं भक्षणे न दोषः । सर्वं (तः) या आत्मानं गोपायीतेति श्रुतेः ।
 तथा आद्ये निमग्नितो मांसमश्रीयात् ।

* क्रामेलक उष्ट्रः अविर्नेषः क्षासम्बन्धि ।

† वेदाध्यायिनां मुखनिःसृता स्युत्कारकणाः ।

यथा विधि नियुक्तं सु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सन्धवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनुक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्कृतमांस-
भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेश्च ।

तथा अतिथ्यर्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-
भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्तस्तथापि यागाद-
न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुद्धैव) आदे मांसं तथा मधु ।

देवराक्ष सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति बृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युगा-
न्तरवन्न विवाह्येत्यर्थः ।

शौचं च पात्र शुद्धिश्च अक्षाच्च परमा यदि ।

अनन्तं तृप्तिकच्छादे एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति बृहत् पाराशरोक्तेश्च ।

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्दाल(मा)आमुं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन आदकक्षया ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं आदे न चाद्याद्वर्ज्यतत्त्ववित् ।

मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहिंसया ॥

* सन्धवान् जन्मानि । तथाच तेन एकविंशति जन्मसु पशुयोनी

उत्पत्त्यर्थः ।

इति भागवतोक्तेः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रोमुनि मांसविवर्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्याक्तेश्च ।

प्रोचिताभ्युचितं मांसं तथा ब्राह्मण काव्यया ।

अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्मं अल्पदोष श्रुतेश्च ।

ननु—

पितृणां मांसिकं याज्ञ मन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहालिपं मधु ।

आनल्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वथा ॥

इति भनु याज्ञवल्कादि स्मृतौ याज्ञे मांसविधानाद्विधिनिषे-
धानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न । मांस-
निषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात् । तत् कल्प-
नायां तु यावति देशे मांसवर्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावा
दनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पत्तिः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्या स्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।

अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मं वहिष्कृतः ॥

इति बृहन्नारदीय वचनवलान्नापि देशाचारतोव्यवस्था । इदं
वचनं तत्तद्देश सदाचाराणामेव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुति स्मृत्यविरुद्धश्च त मनुष्ठातु मर्हति ॥

इति देवलोक्तेः । कलौ पञ्च विवर्जयेदिति निरवकाश प्रमाण
विरोधाच्च । इत्यलं समक्षानुप्रसक्तेन ।

प्रकृत मुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरुचिर्नस्या दनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिन मेक मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्तान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

चान्द्रायण मभ्यासविषयम् । अनभ्यासेतु चिरात्तमभोजन मेव ।

तल्लक्षण मपि स एवाह—

गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नं मुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकं रतस्तु सः ॥

गृहस्थधर्मं वृत्तो यो ददाति परिवर्जितः * ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥

* ददातिदानं तेन परिवर्जितः ग्रन्थः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देय मन्त्र मेव विचक्षणैः ।

अपरोक्षैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुः* शासनात् ॥

आम मन्त्रं गृहस्थाय पक्वं नैव कदाचन ।

दातव्यं हि निषिद्धं तदृते आहं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

वनस्पति गते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जन्ते ।

तेषां मासं कृतं पुण्यं दातार मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाक मनुजयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्ना (घ) ददायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा परान्नं भुञ्जतो
दोष विशेषावेदक मित्याकलनीयम् ।

अभोज्यान्ना नाह याश्चवल्काः ।

कदर्थ्य वडचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैनाभिश्मस्त वार्धुथ्य गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकास्तुर क्रुद्ध पुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोय पतितव्रात्य दाम्भिकोच्छिष्ट भोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री स्वर्णकार स्त्रीजित ग्रामयाजिनाम् ।

* स्वायम्भु इति कन्दोऽनुरोधार्द्धिर्भस्मही । अपिमायं मयं कुर्व्याच्छन्दोभङ्गे
त्यजिद् गिरम् । इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्म्मार तन्तुवाय श्मश्रुतिनाम् ॥

नृशंस राज रजक कतघ्न वधजीविनाम् ।

चैलधाव सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥

पिशुनानृतिनोद्यैव तथा चक्रिक वन्दिनाम् ।

एषा मन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥

इति ।

अस्यार्थः—

कदर्थ्योऽतिलुब्धः । वडो निगडादिना । चौरा ब्राह्मण
हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गाव-
तारी नटादिः । वैणो वेणुच्छेदनजीवो । अभिगस्तः पतनीय
कर्म्मणाऽभियुक्तः । बार्हुयो निषिद्ध वृद्धपजीवी । गणिका पण्य-
स्त्री । गणदीक्षो बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्वृत्युपजीवी ।
आतुरो महारोगाभिभूतः । पुंश्चली व्यभिचारिणी ।

मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विहिट् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तरा-
धिककोपः । उग्रो वागादिना उद्देजकः । पतितो ब्रह्महादिः ।
ब्राह्म्यः पतित सावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । अवीरा स्त्री पति-
पुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्यन्ये । ग्रामयाजी ग्रामशान्त्यादि कर्त्ता ।
कर्म्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूची शिल्पोपजीवी । श्मश्रुत्तो
श्मश्रुर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति । नीचसेवको वा । नृशंसो निर्दयः ।
रजको वस्त्ररङ्गकृत् । चैलधावः वस्त्रनिर्णेजकः । सहोपपति
वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा ।
पिशुनः परदोष वक्ता । चक्रिक स्तैलिकः । वन्द्यो जनस्वावकः ।

सोमविक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्थ्यत्वादिदोष दुष्टानां
मेषां द्विजानां मन्त्रं न भोक्तव्य मिति समूहार्थः ।

तथा—

अग्निहीन द्विजातेश्च नान्न मद्यादनापदि ।

इति ।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे श्रौतस्मार्त्ताग्नि रहितः ।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्य मिति वचनात् शूद्रस्य अभोज्यान्नत्वे
प्राप्ते प्रतिप्रसव माह ।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितथैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । अर्द्धसोरो सोरोपलक्षित कृषिफलाद्धं
ग्राही । शेषं प्रसिद्धम् ।

सङ्ग्रहे—

गृह्णन् चारनालञ्च कीदृवान्नं मसूरिका ।

कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्र वीर्यहराणि षट् ॥

गणान्नं गणिकान्नं च तथान्नं ग्रामयाजकात् ।

सूतकान्नं तथा भुक्त्वा द्विज शान्द्रायणं चरेत् ॥

शूद्रं स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम् ।

प्रेषितान्नं च पक्वान्नं शूद्रान्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्तवते गुदम् !

उच्छिष्टं मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं कृत्वा तु तच्छौचं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्रह्मत् पारागरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।

द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां तौ शशिव्रतम्* ॥

विप्रेणामन्त्रितोविप्रः शूद्राहृतस्तु योऽभ्युते ।

ग्रामन्त्रयित्वाभोक्तारौ शुध्येता मैन्दवेन† ॥

वार्त्ताकांगुलं जग्ध्वाऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।

गणिका गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजके ॥

सौमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पिबेहापि द्विजोत्तमः ॥

अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

पासनारूढं पादः सन् वस्त्रस्यार्धे पटे कृतम् ॥

मुखेन धमितं भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवते नरः ॥

सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ॥

आब्दिके पाद कच्छः स्या देकाह मपराब्दिके ।

स्नान मन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† ऐन्दवेन चान्द्रायणेन ।

उच्छिष्टोच्छिष्ट संसृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।

कुर्वीति तत्क्षणे स्नान माचासेन विशुध्यति ॥

इदं तु क्षत्रियादिसृष्ट ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शे तु —

उच्छिष्टोब्राह्मणः सृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजन्मना ।

आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्ततात् ॥

भुक्तानाचम्य कुर्याद्वि विष्मूत्रे केहनिष्कृतिः ।

नक्तोपवासी ह्याद्ये तु द्वितीये दिगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव —

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुते द्विजः ।

अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥

त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकच्छेण भूमिपः ।

अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥

विप्रः क्षुल्लुक्य निष्ठौव्य कृत्वा वाऽनृतभाषणम् ।

वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु (यत् कृतम्) यद् दृतम् ।

ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते शृगुः —

गव्यं ताम्रेण संयुक्तं कांस्ये चैवेक्षु गोर (सः) सौ ।

सकांस्यं नारिकेलाम्बु मद्य तुल्यं घृतं विना ॥

आर्द्रकं सगुडं मद्यं दधि सन्मिश्रितो गुडः ।

नारिकेलाम्बु सन्मिश्र मैत्रवं वदरं तथा ॥

मनुः—

ताम्ने गव्यं भुजौ * मय—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे ताम्ने गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूला ऽपूपफलेष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
आस शेषं न चाश्रीयान् पीतशेषं पिवेन्नच ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवी शतं † ततः ।
यत्पन्नं यति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्काद्विपर्वरात्रौ ‡ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अत्र सर्वत्र चान्द्रायणं प्रायश्चित्तकथनं मभ्यास विषयम् ।
अनभ्यासेतु महोरात्रं समीजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु महोरात्रं समीजनम् ।

इतिविशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वणौ रर्कवारेच रात्रौ भुङ्क्तेद्विजो यदि ।
त्वे सुमन्त्रं जपेद् भोक्तादशवारं विश्व (ध्यति) ज्ञये ॥

* भुजि भोजनक्रिया तस्मिन् ।

† देवीशतं सप्तोत्तरं गायत्रीशतमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य द्वे पर्वण्यौ पूर्णिमा अमा च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायणं सगुह्यं यत्नित्यर्थः ।

§ त्वे सुपुत्रं श्वसोऽश्वत्थं कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।

दशवारं जपेन्नन्त मभि स्त्र वृष्टि * सेवच ॥

एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्वेच्छया व्याधि वर्जितः ।

त्वं सोमेति † (सोमासो) वेसूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्त मवैश्व विषयम् । वैश्वस्य तु एकादशी-

भोजने प्रायश्चित्तविशेष श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत—

कुशाण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण
निषेध उक्त स्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो
दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितॄणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।

ददन्नरक माप्नोति भोक्ताच ब्राह्मण स्तथा ॥

ब्राह्मणोमूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायण व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं पातित्यं चैवविन्दति ॥

वरं भुक्त ममेध्यं च पिवेद्वा गर्हितं क्वचित् ।

* अभि स्त्रवृष्टिं मदे अस्य युध्यती रध्वीरिव प्रवणो ससुस्तयः ।

इन्द्रो यद्वी धृषमाणो अन्धसा भिनदस्य परिधीरिव चितः ॥

—इति १म. ५२स. ५५क. ।

† त्वं सोमप्रविक्रितोमनौषात्परजिहमतुनेपिपत्याम् ।

तव प्रणीतो पितरो न इन्द्रो देवेषु रत्न मभजन्तधीराः ॥

—इति १२अ. ५२म. यजुः ।

वर्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
 पितृणां वल्लभा येच अन्ये ते वरमूलकाः ।
 स्वयं जाताः पवित्राश्च भक्षन्ति यनवासिनः ॥
 लोहितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम् ।
 देवानां वल्लभा येस्यु रन्ये ते वनमूलकाः ॥
 मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोक्तारं दिनेदिने ।
 न तस्य नरकोत्तारो यावदाभूत संप्लवम् ॥
 इति ।

उशनाः—

शूरकर्मणि वान्तेच स्नानमात्रेण शुध्यति ।

इति ।

चन्द्रिकायां जीवत् पिष्टकादेर्विशेष उक्तः ।

कनीयान् सपिताचैव सु (सु) क्ता आदिक भोजनम् ।
 प्राणाग्नि होत्रादन्यत्र न स मौनं समाचरेत् ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
 अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा घृतात् सक्तुभ्य एवच ॥
 भुक्त्वा पोत्वातु यः कथिच्छून्यं पात्रं विमुञ्चति ।
 क्षुधार्तः सपिपासात्ती भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 भुक्तोच्छिष्टात् समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदेवतु ।
 उच्छिष्ट भागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद् भुवि ॥

तन्मन्त्रो यथा—

यच्च क्वचन संस्थानां क्षुत्तृणोपहतात्मनाम् ।

दुर्गतीनां मयादत्त मच्चय्य मुपतिष्ठतु ॥
 रौरवेऽप्युष्मिनिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् ।
 अर्थिना मुदकं दत्त मच्चय्य मुपतिष्ठतु ॥

व्यासः—

अर्धं पीत्वातु गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
 रसातलगतय नागा स्नेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
 य(द्) द्युत्तिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्भिजः ।
 सद्यः स्नायं प्रकुर्वीति नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाद्भिजः ।
 उपोष्य रजनी मेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालयेद्भिजः ।
 इ (क्तं) तं दैवं च पितॄं च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
 यो वै गण्डूषसमये तर्ज्जन्या वक्तु शोधनम् ।
 कुर्वीति यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 प्राचम्यच ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्वाचमनं चरेत् ॥
 अर्धे पञ्च तथा सप्त त्रीणि त्रीणि तथैवच ।
 प्राचामेक्षुलुकान् प्राप्नो मुखशुचिं यदीच्छति ॥ इति ।

गौतमः—

प्राचान्तोऽप्यशुचि स्थावद् यावत् पात्रं नचोचरेत् ।
 उच्यते ऽप्यशुचि स्थावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥
 इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते हिराचम्य तज्जले नैव मार्जनम् ।

कार्थं चक्षुर्विद्वदर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत् ॥

तदुक्तं भारते आरण्यक पर्वणि ।

शय्यांति च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनी (सरः) नरः ।

भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षु न नश्यति ॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत् ।

अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।

अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) क्षीमं च पञ्चमम् ।

इति । मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चर्वणम्) ।

श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

इति ।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गङ्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।

निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मीर्निवर्तते ॥

फलं पूगोफलम्—

पर्णमूले भवेद्दशभिः पर्णानि पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत् ।

तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥

अनिधाय सुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ।

समजस्यदरि (द्वी) द्रः स्या दन्ते नैव स्मरेच्चरिम् ॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
 दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे वीटकस्य तु ॥
 तर्ज्जन्या चूर्णं मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
 यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णैर्विलेपयेत् ।
 अङ्गुष्ठायेण वा तद्वदन्यथा दोष माप्नुयात् ॥
 मृताशौचे तथा श्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 उपवासे च ताम्बूलं दिवारात्रौ विवर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
 ताम्बूल चर्ज्जणं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुक्त्वा वह्निं सुपस्थस्य शनैः सप्तपदीं व्रजेत् ।
 शयीत वामभागेन यतो रोगैर्न पीड्यते ॥
 भुक्नोपविशतः स्थौल्यं क्लमस्तानगायिनः ।
 पारोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युं धावति धावतः ॥

इत्याह्निके भोजन विधौ पञ्चमभाग कृत्यम्
 अथ भोजनानन्तर कृत्य माह दत्तः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमकौ नयेत् ।
 अष्टमे लोकयात्रातु वह्निः सन्ध्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बभ्रुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिक विधौ षष्ठं सप्तमं भागज्ञत्वम् ।

अथ सायंसन्ध्या निरूप्यते ।

भविष्योत्तरे—

शौचं कृत्वा यथान्याय मर्द्दास्तमित भास्करे ।

वहिः सन्ध्यामुपासीत आसीन स्वथवा गृहे ॥

शातातपः—

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनं मेवच ।

पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः सन्ध्याह्युपासिता ॥

यमः—

रवेरस्तमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायं सन्ध्यामुपास्याथ कुर्यादोमञ्च पूर्ववत् ॥

अथ मेव दीपदानसमयः —

रवे रस्त्रं समारभ्य यावत्तस्यो (सूर्यो) दयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद् गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राप्नुवो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः ।

प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदोदक्षिणामुखः ॥

इति सङ्ग्रहः । सन्ध्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ सायंसन्ध्यातर्पणं मुच्यते ।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषिं विष्णुर्देवता जगतीच्छन्दः सायंसन्ध्या

तर्पणे विनियोगः ।

ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

सामवेदं तर्पयामि ।

मण्डलं तर्पयामि ।
 विष्णुरूपिणं तर्पयामि ।
 परमात्मानं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं तर्पयामि ।
 वेदमातरं तर्पयामि ।
 साङ्गतिं तर्पयामि ।
 वृद्धां तर्पयामि ।
 वैष्णवीं तर्पयामि ।
 उषसं तर्पयामि ।
 निर्मृजीं तर्पयामि ।
 सर्वार्थसिद्धिकरीं तर्पयामि ।
 सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

एवं तर्पणं कृत्वा सूर्योपस्थानादि कार्यम् ।

अत्र विशेष माह व्यासः—

जपेद्वैरुण मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान्* ।

* इमं मे वरुण शुषी हव मद्याच सुङ्गय । त्वा मयस्य राचके ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि व्रजणा वन्दमान सदाशक्त यजमानो हविर्भिः ।

अद्वेड मानो वरुणोह वोधु रु३.५३ मान आयुः प्रमौषीः ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य देहो अवयवसिषीष्टाः ।

यजिहो वक्षितमः श्योशुषानो विश्वा देवांसि प्रमुदुग्धाकात् ॥ ३ ॥

स त्वं नो अप्रेऽवमो भवती नेदिहो अस्या उषसो व्युष्टी ।

अवयस्य नो वरुः५ रराशो वीहि मृङ्गीक५ सुङ्गवो नरधि ॥४॥ २१५. । यशुः ।

चतुर्मन्त्रान् विशेषज्ञः सन्ध्याफलं मवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहीनस्तु योजपः ।

जलहीनस्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।

तस्य पूजां समाप्याथ जपशेषं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया अकरणे पारिजातेविशेषमाह

गौतमः—

सन्ध्याकाले त्वांतक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥

जपेदष्टशतं देवीं* ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।

मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तं मपराह्णे चतुर्गुणम् ।

सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्ठस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्व्वदा ।

चतुर्थार्धं प्रकुर्व्वीत भानोर्व्याहृतिं सम्मुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चाप्यतिक्रमस्य सन्ध्यावन्दनकर्म च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) श्रायुतं जपेत् ॥

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।

त्रिरात्रात् परत वेत् स्याच्छूद्र एव नसंशयः ॥

यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्तते ।

सूर्यं हृत्यामवाप्नोति मन्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्देहा राक्षसाः * —

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्त्तौ भय आगते ।

देवाग्निद्विज वेदानां कार्यं महति संस्थिते ॥

सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्तत् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वेव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

* ते च सर्वदा नवोदितं सूर्यं खादितुं मिच्छन्ः अस्य समताद् भ्रमन्ति ।

यतनं च सर्वात्मना तस्य नाशाय । यदा पुनर्ब्राह्मणाः सूर्याय अर्घ्यं ददन्ति

तदैव ते तद्वारिणा वज्रत्वं गतेन दग्धाविनश्यन्ति । पुनर्दिवसान्तरे जायन्ते

एवं प्रत्यहं सुप्तसमानाले दिशाष्वेतोश्चैन नश्यन्ति ।

—इति पौराणिकीवाचां ।

रागायणेहापि—

तत्र शैलनिभाभीमा मन्देहानाम राक्षसाः ।

शैल शङ्खेषु लब्धन्ते नाना रूपा भयावहाः ।

ते पतन्ति कले निखं सूर्यस्त्रादयन् प्रति ।

अभितप्तस्य सूर्येणा लब्धन्तेऽप्य पुनः पुनः ।

निहता ब्रह्म तेजीभि रक्षन्त्यहनि राक्षसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकरणे द्रष्टव्य इति दिक् ।
अष्टविधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण समवारं जपेद् यदि ।

अकाले कुर्वन्तः कर्म काले काले† कृतानि तु ॥

भवन्तीति शेषः ।

आहभोजिनां तु गर्गः—

दश कृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुगृह्णिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

ततः आहादिकृद् भवेदिति क्वचित् पाठः ।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे वन्धने त्वशुचावपि ।

उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसाचार्यं मुत्तिपेत् ॥

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ‡ ॥

सन्ध्यागतं सहस्रांशु मादित्य मुपतस्थिरे ॥

इति ।

अथ सायंहोम विधानम् ।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं ।

* यदादीध्ये न दविषाद्येभिः परायदभ्योऽजहोषे सखिभ्यः ।

मुनाय बभूवो वाचमक्रतए एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥

—इति १०म. ३४सू. ५ कृत् ।

† काले काले इत्यत्र यथा काल मिति पाठः साधुः ।

‡ दंशिता बन्धसन्नदाः । रणमूर्धनि मुत्तिपेत् ।

उपस्थाने विशेष उच्यते-

जपेदाग्नेयमन्त्रां सु सायं होमादनन्तरम् ।
 स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्न्या पुत्रादिकैरपि ।
 स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽह्नि कीर्त्तते ॥
 इदं मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नेतिज्ञेयम् ।
 सदा ,समस्य होमं तु कुर्यात् सायं विचक्षणः॥
 पृथक् कर्त्तुमशक्तियेद्वताहस्य विवर्जनात् ॥
 इत्यादि ।

गालवः—

भक्षाभिधारणं कार्यं वृहत्सामेत्यूचा* द्विजैः ।
 ललाटे हृदये वाह्नोर्यदा सर्वाङ्गलेपनम् ॥
 अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं । तद्विधिसु पूर्वमेवोक्तः ।
 आद्यादि दिने निषिद्धं द्वितीय भोजनम् ।
 आद्याहे पर्वकाले च रविवारे तथैव च ।
 रात्रिभुक्तिं न कर्त्तव्या सर्वदा द्विजसत्तमैः ॥
 इति स्मृतेः । इत्यनन्ताह्निके अष्टमभागस्तथम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

* “त्वा मिद्धि इवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

त्वा इवेष्विन्द्र सत्यतिं गरस्तां काष्ठास्वयंतः ॥”

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीं स्नानुपास्य च ।

मृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नाति तृ(स्या)प्तोऽथ संविशेत् ॥

संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।

अत्र च पाकान्तरं मुक्तं विष्णुपुराणे ।

पुनः पाकं सुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पत्रगा वलिं हरेत् ।

पत्रगाच—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं मेघधर्मः परः स्त्रियाः ।

इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्तु-
राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थज्ञप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्यान्दे नवमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यः स्वप्रियवादिनी ॥

इति ।

व्यासः—

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक् प्रवर्णे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

सङ्ग्रहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।

निर्निक्तपादः प्रविशेन्नानिर्निक्तः कदाचन ॥

निर्णिक्तपादः प्रक्षालित चरणः ।

भविष्ये—

उपानहौ वेणुदण्ड मम्बुपात्रं तथैव च ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् गृहो ॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदनुलेपनम् ।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥
/ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत् ।
वैदिके गोरुडे मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ।

गोरुडं मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः ।

नम्रदायै नमः प्रात नम्रदायै नमोनिशि ।
नमोऽस्तु नम्रदे तुभ्यं पा (त्रा) हि मां विषसर्पतः ॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ।
जनमेजय यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पों न निवर्त्तते ।
शतधाभिव्यते मुद्धिं शिंशं वृक्षफलं यथा ॥

इति ।

मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत् ॥

पराशरः—

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।

सदैव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ।

सङ्गहेतु—

स्वगृहे प्राक्शिरः कुर्याच्छ्वाशुरे† दक्षिणामु(खः)खम् ।

प्रत्यक्षु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदक्षु(खः)खम् ॥

माता वा भगिनी वापि स्नुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा ।

एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेच्च कदाचन ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡ ॥

स्मृत्यन्तरे—

निद्रासमयमासाय ताम्बूलं वदनात्थजेत् ।

शिरसः पुष्पमालां च भार्यां च शयनात्थजेत् ॥

प्रघ्नां हरति ताम्बूलं मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम् ।

सर्पाद् भयं च पुष्पेभ्यः प्रमदा वलनाशिनौ ॥

इति !

रतिरहस्ये—

पर्यङ्के सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते ।

आस्तृते शयनं कुर्यान्न खट्वायां कदाचन ॥

दीपे जाज्वल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत् ।

* सदैव इत्यत्र स्यादेव इति प्रासादे इति च न घ पुनक्तयोः पाठौ ।

† आशुरे श्वशुरालये इत्यर्थः ।

‡ मनुष्ये । माता स्वसा दुहिता वा न विविक्षासनी भवेत् ।

वलवानिन्द्रिययामो विहांसमपि कर्षति ॥ इति

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रियां ।
 सप्तजन्मदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः ॥
 दी(र्घ)पशय्यासनच्छाया कार्पासादन्तधावनम् ।
 अजारजः खुररजः स्रग्शः शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्मार्जनौरजः ।
 दीपमञ्चकयोश्छाया शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।
 अन्यस्य पर्यङ्के न स्वपेत् ।
 आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।
 आत्मनः शुद्धि रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् * ॥
 पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्नापं समाचरेत् ।
 अनाद्र्द्रं हस्तचरणौ दोर्घमायु रवाप्नुयात् ॥

मात्स्येऽथविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।
 नमस्कृत्याज्ययं विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि ॥
 रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं । चित्रावसो स्वस्ति ते
 पारमशीय चिरेतज्जपति रात्रिर्वैचित्रावसु रित्यादि ।
 ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यस्य दित्यादिकम् † ।

* शुचीनात्मन एतानि न पवेषां कदाचन ।

उति पाठोयुक्तः । शुद्धिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अन्तर्भावपक्षः ॥

† रात्रौ व्याख्यादायती पुराणा देव्य सप्तभिः ।

पितृणां अपि श्रियोऽपि ॥ १ ॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महासुनिः ।

कपिलो मुनिरास्त्रीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति गोभिलोक्ताः ।

दत्तः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ।

सुर्वप्रा अमर्त्या निवर्तो देव्युदितः ।

व्योतिषा वाधते तमः ॥ १ ॥

निरु स्रसारमल्लतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ २ ॥

सा नो अथ यस्या नि ते यामन्नविच्छिन्धि ।

उच्चै न वसति वयः ॥ ३ ॥

नि यामासौ अविच्छत नि पदन्तो नि पचिष्यः ।

नि श्येनास यिदर्थिनः ॥ ४ ॥

यावथा उक्त्वं उक्तं यवय स्तेन मूर्ख्ये ।

अथा नः सुतरा भव ॥ ५ ॥

उप मा पेपिशतमः क्लृप्त्वं व्यक्तमस्थित ।

उप श्रयेव यातय ॥ ६ ॥

उप ते गा इवाकरं उषीष्ठ दुहितर्दिवः ।

रात्रि क्षोभं न निग्युषे ॥ ७ ॥

—इति १०मः १२०५ अङ्गवेदः ।

अत्र प्रदोषशब्दोरात्रेः प्रथमयामवाचकः ।

स्मृत्यादौ तथोक्तेः ।

अथ स्त्र्यभिगमन विधिः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
पुत्रोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः । तद्विशेष माह स एव ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याण्याद्याश्चतस्रसु वर्ज्येत् ॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोडश रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः
कालः । तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्येव उपेयात् । तत्राद्याश्चतस्रोरात्रीः
पर्व्याणि च वर्ज्येदित्यर्थः ।

पर्व्याण्याह गर्गः—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्येतानि पर्व्याणि मनुः स्त्रायम्भुवोऽब्रवीत् * ।

मनुसु—

तासा मापञ्चतः सर्वानिन्दितैकादशीतथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः ॥

इति ।

याज्ञवल्क्यः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्येत् ।

* मनुः स्त्रायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संक्रान्तिरेव च । इति पाठो बहुषु
निबन्धेषु दृश्यते ।

सुखं * इन्दो सकात् पुत्रं लक्ष्म्यं जनयेत् पुमान् ॥

सकृदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवारं मेव गमनं मिति नियम्यते ।
चामामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।

इति वचनाच्छोणिताधिक्ये पुरुषाकाराख्येव भवतीति हेतोः
रत्नभोजनादिना स्त्रियाः चामता सम्पाद्या इत्येतदर्थम् । पुंसः
शुक्राधिक्ये पुमान् । शुक्रशोणितयोः समत्वे नपुंसकं ।

द्विधा बीजोत्सर्गे युगलं मित्येतदर्थं चेतिज्ञेयम् ।

अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।

ऋतुं स्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्र सन्निधौ स्वस्थ इत्यादि विशेषणवलात् समर्थः सन्निहितः
सन् यदि ऋतौ नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादाह ॥ इति
ज्ञेयम् । अज्ञातपुत्रस्येवायं ऋतुगमननियम इति मदनपारि-
जातकृतः ।

* सुख इत्यत्र शक्त इति पाठो निबन्धेषु दृश्यते स एव सांख्ययान् प्रथ-
मशब्दे इन्दो चन्द्रस्यहावित्यर्थः । सुख इति पाठे तु सुखदेह इत्यर्थः ।

† आदिपदेन इत्यत्रादि परिवर्तः ।

ऋतौ स्त्रीविषये यमोऽपि—

ऋतु-स्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेत् ॥

इति ।

अनृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्ध वर्ज्यं सुपेयादेव । सर्व्वत्र
वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामी वा काम (मा) (नो)
विजनि (तोः) सम्भवाम् (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेः ।
ऋतौ गच्छेदितिनियमे सत्येव नियमान्तरमिदं मिति वा शब्दार्थः ।

अत्रच—

ऋतुस्नातां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नातिवालां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥

इत्यादिविशेषोद्घट्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह आश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्येद् गर्भिणीपतिः ।

श्राद्धं च सममान् मासा दूर्द्ध्वचान्यच्च वेदवित् ॥

इति ।

अत्रान्यो विशेषः प्रथमं स्तवके गर्भाधान प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अथ गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा लिख्यन्ते—

गर्भाधानं मथोहि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया ।

नामाच्चादन चौलकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्तपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथो
संस्थाः सप्तच सप्त सप्त गदिता स्त्रिंशद्दशाप्यत्रतु ॥
एवं चानशनेन वेदपठनं कर्णे जपस्वोमिति
प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्ध्वदेहिक मतः संव्यू (वू) हनं भक्षनः ।
अस्यां संचयनं ततः परमपि आद्यानि सापिण्डकं
चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाङ्क्ष्य च ॥

इत्येतौ मामकौ सङ्ग्रहज्ञौ । एकविंशतिः संस्थास्तु अष्टका
धार्वाण्य आदं आवणी आयहायणी प्रौष्ठपदी चैत्री आश्वयुजीति
सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।

अन्याधेयान्निहोत्र दर्शपूर्णमासाग्रयण चातुर्मास्य निरुद्ध पशु-
बन्ध सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः ।

- * गौतमेन तु चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणश्च ब्राह्मण्य इतयो दर्शिताः ।
चत्वारिंशत् संस्कारा गुण संहिता अष्टाचत्वारिंशदित्येके । तेषु गर्भाधान
पुंसवन सीमन्तोन्नयन जातकर्मणामकरणाक्षराग्र्य चोद्धोपनयनानि ।
चत्वारि वेदव्रतानि स्नान मुहाहः पक्ष यज्ञाः अष्टकान्वटका पार्वणश्राद्ध
आवण्याग्रहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञ संस्थाः । अन्याधेयाधि-
होत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणानि चातुर्मास्य निरुद्ध पशुबन्ध सौत्रामणीति सप्त
हविर्यज्ञसंस्था, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम सफ्यः षोडशी वानपेयोऽतिराम
आतोर्वाण इति सप्त सीमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् । अष्टौ गुणस्तु दद्या
साव्यगस्या श्रीचानायास मङ्गलाऽकार्पण्यारुपद्वाहपाः । यद्येते संस्कारा
गुणश्च न सन्ति । न स ब्राह्मणः सायुज्यं लभते, यस्य पुनः संस्काराणा-
भेददेशोऽपि अष्टावाहगुणा अथ स सायुज्यं सालोक्यं च लभते । इति ।

अग्निष्टोमात्त्वग्निष्टोक्य षोडशी वाजपे(यी)या (हि)होराचा-
मोऽयमिति सप्त सोमसंस्थाः ।

यमः—

षष्ठाक्षत्वारिण्यदेति संस्कारा विहिता द्विजे ।

यएतैः संस्तुतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्हिजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेद्दृष्टम् ॥

इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्ज्यं शुद्धस्यापि यथायोग्यं भवन्ति ।

श्रीतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्त्तं शुद्रः समाचरेत् ।

इति पाश्चोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्वादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रं शीघ्रं समाख्यातं शक्नेतु द्विगुणं भवेत् ॥

इति श्रातातपोक्तं शीघ्रं कर्त्तव्यम् ।

इदं मन्त्रतुकाल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मेथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकार्क्षणि ।

चितियूपशमशानास्थान् अर्शने क्षान् माचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं ज्ञानं कार्यम् । अविदुतावपि
ज्ञानमाह अतिः—

षष्ठ्यां च चतुर्दशां दिवा प्रवृषि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥
इति ।

शयनसमये दुःस्वप्न दर्शने जप माह गर्गः—
रामं स्कन्दं हनुमन्तं वैनतेयं वृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥
इत्यनन्ताह्निके शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिकं मुच्यते ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥
इति मनूक्ते मुक्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्यात् ।

स्कान्दे—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते ।
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्व्यतः ॥
निवृत्तं फलं सङ्गस्य मुक्तिं स्तस्य करे स्थिता ।
अहिंसा सत्यं मस्तेयं ब्रह्मचर्यं च मा धृतिः ॥

दयाऽऽर्जुनं मिताहारः शीघ्रं चेति यमादयः ।

शीघ्रं मित्या तपः शीघ्रं स्वाध्यायोपस्थनिग्रही ।

व्रतोपवासौ मीनं च ज्ञानं च नियमादयः ॥

इति व्यासीकृता यमादयः ।

जानूष्योरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।

केशुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥

इत्यादिकं भासनं ।

प्राणायामः प्रागुक्तः ।

इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (मे) येषु स्वभावतः ।

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥

इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—

ध्यानं ब्राह्मणरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।

तदेव हि (गुणं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तदा ॥

शुद्धो (हृदि) कूर्चं मनः कृत्वा हृदये चित्तदेष्टुम् ।

पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं स्मितसुन्दरम् ॥

कर्पूरगौरं चन्द्रार्चं शिखरं सुविभूषितम् ।

नीलशीवं नागहारं व्याघ्रचर्माम्बरं विभुम् ।

कमण्डलुच स्रुवाहि, पाश शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥

इत्यादि, अष्टभुजं ।

निर्गुणं तु—

यच्च मेव, परं ब्रह्म परमात्मैव सत्यम् ।

एवं तद्देहेना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासमातु ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं मात्मनाशाय केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तः ।

धारणातु—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रीच्यते सन्निर्योगशस्त्रार्थकोविदेः ।

इति ।

समाधिसु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यमन्ताङ्गिके यमादिलक्षणविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्मेषु रुद्राध्यायजपः परः ।

रुद्राध्या (नी)यौ विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ।

शिफार्चनं रुद्रजप स्तथा शिवतिथित्रयम् ।

वाराणस्यां च मरणं सुक्तिं रेषा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापौ शिवः साक्षाद्गुद्र एव न संशयः ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य रुद्रजापौ भवेत् सदा ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
 रुद्रजापेन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
 रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयामये ।
 मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापौ भवेन्नरः ॥

इति स्नान्दे । जावालोपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधोते सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्मचर्यातः पूतो
 भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेषेति । शतरुद्रियं
 (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं जुहो-
 तोत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायस्तु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्ये-
 तानीति जावालोपनिषदुक्तेः ।

“यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेद्य” मित्या
 दिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमेष्टिकाया मेकादशभौ रुद्रानुवाकैर्होमो विहित
 स्तथापि रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वं पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति वीधायनादि-
वाक्ये जपहोमार्चन कश्चापि विनियोगाद्गुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति ।

शिवगीतायां च—

यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
षड्भुजं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम् ॥
इति ।

याज्ञवल्कीऽपि—

सूरापः स्वर्णहारो च रुद्रजापी जलेस्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापी च * मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
इति ।

अङ्गिराः—

नमकां† चमकां‡ चैव पौरुषं सूता § मेव च ।

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राद्य प्रतीकं । मन्त्रोपधा—

सहस्रशीर्षांपुरुषः सहसाक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विचरति (सर्वतो) इत्या अत्यतिष्ठद्दशानुलम् ॥

—इति १० मं. २० सू. १ षट् ।

† नमकां रुद्राध्यायम् ।

‡ चमकां “वाजयन्ते प्रसवयन्ते—इत्यादिकं मेकादशानुवाकात्मकम् ॥

§ पौंड्रशर्षं सहस्रशीर्षेत्यादिकं यज्ञेन यज्ञमित्यन्तं । तत्र प्रथमखण्डस्य

१५५। १५६ प्रत्ययोः प्रदर्शितम् ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 रुद्राध्यायी वसेद् यत्र ग्रामेवा नगरेऽपि वा ।
 न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपि च ॥
 ब्रह्माद्यास्तु सुराः सर्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
 सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
 सर्वज्वरविनाशाय रुद्रो जाप्यो न संग्रहः ॥
 सृष्ट्वाऽश्नत्वं जपेद् यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
 तथा सप्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
 अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
 सर्ववर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥
 इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता दैशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
 साङ्गस्वादोरूपकाख्यः प्रथमो रुद्र उच्यते ॥
 एकादशगुणैस्तद्वद्गुद्रीसंज्ञो द्वितीयकः ।
 एकादशभिरेताभिस्तृतीयो लघुरुद्रकः ॥
 लघुकादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
 पञ्चमः स्यान् महारुद्रैरेकादशभि रन्तिमः ।
 अतिरुद्रः समाख्यातः सर्वेभ्योऽनुत्तमोत्तमः ॥
 इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्स्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः ।

प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्त्रोत्तराभिधाम् ॥

आशुः शिशानः † कवचं नेत्रं विभ्राड्वहत् ‡ स्मृतम् ।

शतरुद्रिय मस्त्रं स्यात् षडङ्गक्रमईरितः ॥

पूर्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेत् ।

तदन्ते स(त्य)म मन्त्राञ्च वयं सोम § महच्छिरः ।

उग्रध्वेति ॥ यजुर्मन्त्रं जटामाहुर्जपेदिति ॥

- * यज्जायतो दूरमुदैति दैवं तदु सुमस्य तथैवेति । दूरङ्गम
ज्योतिषां ज्योति रेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

—इति ३४. १. यजुः ।

- † आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणार्थशीलाम् ।
संकन्दनो ऽग्निनिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥

—इति १२अ. ३३म. यजुः ।

- ‡ विभ्राड्वहत् पिबतु सोमं मध्यायुर्दधद्यजपता वविहुतम् ।
वातजुतो यो अभिरक्षति ममा प्रजाः पुषोष पुषधाविराजति ॥

—इति ३३. ३०म. यजुः ।

- § वयं सोम वने तव मनः सानुषु विभ्रतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥

—इति ३अ. ३३म ।

- ॥ उग्रध्वं भीमं ध्यात्वा धुनिय ।

सासद्वांशभि युग्वाच विधिपः स्वाहा ॥

अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्रो असुर इत्यादि वयं स्याम
पतयोरयोना भित्त्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोडशर्चैः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्कल्पमित्याद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-
रुद्रियत्वधर्मस्य वेदत्वादिवद् व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-
चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-
त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वौधायनः । नमस्ते रुद्रमन्यवे
इत्याद्येकादशानुवाकानां मन्त्रे एकमेकं चमकानुवाकं पठेद्
यावदेकादशावृत्तीति ।

अयं प्रकारः स्तौत्तिरौयाणां मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-
ध्याये नवानुवाका इति कृत्वा यथासंख्याभावात् । अतस्ते रेका-
दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति
गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य
सम्भवः सम्पादनीयः । तद् यथा आद्या अष्टानुवाकाः । नवमे
ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य
प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्वमुक्तं
तथा अथ कल्यान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय
होमाङ्गत्वमुक्तम् । तथा अथाहस्तोमसं यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्रं देवोर्विशो मरुतोऽनुवर्मानोऽभवन् यन्त्रं देवोर्विशो मरुतोऽनुवर्मानोऽभवन् ।

एवमिमं यजमानं देवीयं विशोमानुषी यानुवर्मानो भवन् ॥

—इति १०अ. ८६म. यजुः ।

द्वितीय होमाङ्गत्व मुक्तम् । तेनैवं ज्ञायते अन्यानुवाके त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यद्वा अन्यानुवाक स्तिरावर्त्तनीयः । अ(न्य)त्रन्यासादिक मथातः पञ्चाङ्गरूपाणां न्यासपूर्वक मित्यापस्तम्बाद्युक्त मनुसम्बे-
यम् । अन्यगौरवभीत्यानात्रलिख्यते ।

एव मुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्युक्तं
शातातपेन —

एवं रुद्रजपं कृत्वा पञ्चाङ्गोमं समाचरेत् ।

तिलैः सविस्त्रपत्रैश्च दशांशो होम इष्यते ॥

तत्र मन्त्रविभागो बहुधा दृश्यते । तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं ।
जुहोति त्रय इमेलोका इति त्रेधाविभाग उक्तः । तथा तिस्र
उत्तरा आहुती जुहोति षट् सम्पद्यन्ते इमे लोका इति षोढा
विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभि-
दघ्ने अथ मुखदघ्ने * इति ।

अस्मिन् पत्रे मन्त्रविभाग प्रकारस्तु नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्यारभ्य
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम इत्यन्त एकोमन्त्रः † । सवा

* स्वाहा करोतीति प्रत्येक मभिसम्बन्धते ।

† नमस्ते रुद्र मन्यवे उतीत उपवे नमः ।

वाङ्म्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वी नमः ।

अस्मिन् पत्रे चतुष्टयवर्गिणं मन्त्राणामेकमन्त्रत्वं कल्पनीयम् ।

आशीत्यां च स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तोः द्वितीयो मन्त्रः । तथा ; नमः प्रतरणाय च † इत्यारभ्य जम्भेदध्वा इत्यन्त स्तृतीयो मन्त्रः । अत्र अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यद्वा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढा पक्षोऽपि । त्रि (त्रिः) कृत्वः प्रत्यवरोहतीत्युत्वा त्रिगित ऊर्ध्वारोहति तत्षट् तस्योक्तो वभु रिति शतपथे उक्तः ।

अत्रपक्षे पूर्वोक्ता स्तयो मन्त्राः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येदिवी-
त्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्तयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादौ ज्ञेयः ।

तथा षोडशधापक्षोऽपि वीधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां स्तेधाविभज्य अथवा

० नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वा नमः १६ अ. ७ म.

नमः पार्थ्यायचावायांश्च । १६ अ. ४२ म. यजुः ।

अस्मिन् पक्षे सम भवति मन्त्राणामेकमन्त्रत्वं वेदितव्यम् ।

† नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । १६ अ. २ म. यजुः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्नरिचि येदिवि येषां नृपसिधयः ।

तेभ्यो दध्न प्राचीदंश दक्षिणा दध्नप्रतीची दंशोदीची दंशोक्तोः ।

तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृदयन्तु

ते यं दिव्यो यय नो देष्टि तमेषां जम्भे दध्नः ॥

—इति १६ अ. ६५ मन्त्रः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः । चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो
द्वितीयः । सप्तममारभ्य आवर्त्तनावधि स्तुतीयः ।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः । प्रत्यवरोहानि त्रीणि
त्येवं षोडश भवन्तीति । तथा सप्तदशधापक्षोऽपि । तत्र प्रथमानु-
वाक एकोमन्त्रः । तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्पक्षोऽपि वौधायनोक्तः । यथा प्रथमानु-
वाके षोडशमन्त्राः द्वितीय द्वितीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका चत्वारो
मन्त्राः । ततः षष्ठानुवाके नमः स्तुत्याय इत्यारभ्य नमोब्रह्मेभ्यो
हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः । ततो नमः स्ताराय एतावानेक
मन्त्रः । ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त
एकमन्त्रः† । ततो नमः पार्याय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वीनम
इत्यन्त एकोमन्त्रः । ततो नमोवः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्य-
इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः § । अत्र देवानां हृदयेभ्य इत्यस्य विशे-

* नमः स्तुत्याय च पार्याय च । १६प. ३०म. यजुः ।

नमो ब्रह्मेभ्यो हरिकेशेभ्यः । १६प. ४०म. यजुः ।

† नमः सम्भवाय च मयीभवाय च । १६प. ४१म. यजुः ।

मन्त्रोऽयं रुद्राध्यायेनोपलभ्यते ।

‡ नमः पार्याय च पर्णशयाय च । १६प. ४६म. यजुः ।

नमः उपकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वीनमः । १६प. ४६म. यजुः ।

§ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः १६प. ४६म. यजुः ।

नमो विचीर्णकेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विचिन्त्यकेभ्यः ॥ १७ ॥

नमः आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

षण्य उत्तरेषु यजुःश्वनुषङ्गः कर्तव्यः । ततो द्रापे अन्धसः* इत्या-
रभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्राः । ततः प्रत्यवरोहानि
त्रौणि यजूंषोत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ट्युत्तर शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके
षोडश । ततो नमो हिरण्यवाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति
भ्यश्च वीनम इत्यन्ता उभयतो-नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचरुद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हन्तेभ्य इत्यन्ता
अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्राप इत्यादिः पूर्व्ववद्
विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रौणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश
दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सप्तादचतुःशताशीत्यधिकशत-
हयादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्माभिः शतरुद्रियाध्याये प्रप-
ञ्चिताः । अन्यगौरवभयादिह नोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः ।
ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरोयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्त-
त्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

* द्रापे अन्धसम्पत्ते द्रिद्र ब्रौल लोहित । आसां प्रजाणा मेषां पशूनां
मासे मारीङ् मो च नः किञ्चनामसः । १६अ. ४०म. यजुः ।

य एतावन्तश्च भूयंसस्य दिशो रुद्रा दितस्त्रिरे ।

तेषां सहस्रं योजनेऽव धन्वाग्नि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यवाहवे सेनाम्बे दिशो च पतये नमः । १६अ. १०म. यजुः ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वीनमः । १६अ. २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-
भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे तदा दशांशशतां-
शादिभेदेन होमः कार्यः । तत्र त्रेधाविभागपक्ष मायित्य एका-
दशाहत्यात्मकजपरुद्रहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्याः । सम्पूर्णं होम पचेतु
प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्त्र आहुतय इति मिलिता स्वयस्त्रिंशत् ।
प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुश्वर्यासुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोढा-
विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । अन्यगौरवभयान्नोच्यते ।

शतांश पक्षसु लघुरुद्रा (देव) दावेव । तत्रैव तत् सम्भवात् ।
तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश
होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रेधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-
मर्थे नमस्ते रुद्रइत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ
योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः सम्भवायेति †
मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वीधायनः । मूलमन्त्रेण
वा होमं कुर्यादिति । तत् प्रकारसु हेमाद्रौ मूलागमेऽभिहितः ।

* ३८१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

† नमः सम्भवाय इति । मन्त्रोऽयं ३८५ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शश्विति मन्त्रतः ।

रुद्रेकादशनो जाप्या त्रयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।

रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ठ्या चरधिकमाधिकम् ।

रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।

चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः समवर्जिताः ।

चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या चतुरक्षराः ।

जमाश्च समसप्तत्या (७) त्यति रुद्र इति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथम स्तवके रुद्रस्नानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरषत्तुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्नानेऽभिहिता । अविद्वत्त्वाद्येमेऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टाना माचार्य्यी रुद्रजापकः ।

अभिषिञ्चेत्ततश्चैषा मर्कपत्र पुटाम्बुना ।

अच्छिद्राण्यप्यनूनानि स्नानार्थं तान्युपाहरेत् ॥

चतुःषष्टिं ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि समवर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टिं संख्याना मेकादश कृत्वः पठितानामियं संख्या निष्पद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्राध्यायस्य यजुष्ठा-दृक्त्वं नास्ति तथापि काण्डशाखायां चतुःषष्टि कण्डिका पाठोपलब्धे स्तदभिप्रायः सूच्यते मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकारं तु अनुवाकेऽध्याये समान्नातः । यथा । नमस्ते

इति* षोडश । नमो हिरण्यवाहवे† । नम उष्णीषिणे‡ । नम
स्तुतभ्यः § । नमो ज्येष्ठाय ॥ । नमः सुत्याय । नमः पार्थ्याय ।
इति पञ्च पञ्च । द्वापि अन्धसोऽष्टादश ¶ । अष्टानुवाकेषु चतुः
षष्टिरिति ।

अथ सम्पूर्णं रुद्राध्यायेन एकाहुति पक्षोऽप्यभिहितः ।

परशुराम पद्धतौ रुद्रजामले—

प्रसृतिं हविषापूर्थं रुद्राध्याय मघीत्यच ।

सुहुयादाहुतिं चैकां सर्वकामसमृद्धये ॥

इति ।

हवि रत्न तिलादि कठिनद्रव्यम् । प्रसृति पूरण व्यपदेशात् ।
एतेषु सर्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षष्ठ्यु-
त्तरशतविभाग पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते । श्रुत्युक्तत्वात् ।
तथाहि । प्रथमानुवाके षोडशमन्त्राणां होमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके
इति श्रुत्युक्तं । ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नम आनिर्हतेभ्यं
इत्यन्तेषु प्रति कण्डिकं चत्वारश्चत्वारो मन्त्राः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

* मन्त्रोऽयं ३८१ पृष्ठे दर्शितः ।

† नमो हिरण्यवाहवे इति । मन्त्रोऽयं ३८६ पृष्ठे दर्शितः ।

‡ नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुद्यानां पतये नमः— १६५. २२म.

§ नम मन्त्रभ्यो रथकारभ्यश्च वीजनमः— १६५. २१म.

॥ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च— १६५. २२म.

¶ द्वापि अन्धस इति । मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठे दर्शितः ।

उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् । ततो नमो भवाय च इत्या-
रभ्य अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः ।

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति नमोऽसुषै च इत्युपक्रम्य नमो हिरण्य-
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति श्रुत्यैव मन्त्रविभागस्य
दर्शितत्वात् ।

इन्द्रित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण सुक्तानां परमा गति रितिवत् ।

नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात् ।

तथा च हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम । दिशां च पतये
इति द्वितीयम् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्येकं नाम । नमस्तारायेति
द्वितीयम् । ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्राः ।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्धसस्यते इत्युपक्रम्य सदैतानि
यजूंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि
यजूंषि भवन्तीति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोगः कथ्यते—

नमकाश्रित मन्त्राणां प्रयोगः फल गोचरः ।

नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरश्चरणं सिद्धये ॥

प्राजापत्यं चरित्वेकं जपेन्मन्त्रं मसुं ततः ।

एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम् ॥

प्रदक्षिणं नमस्कारौ कुर्यादौशस्य मन्त्रतः ।

मन्त्रतः अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं नमस्कारौ यथाशक्ति कार्या ।

हविष्यं सन्नं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यधः स्वपेत् ।

पुरस्वरणं सिद्धस्य दक्षिणामूर्तिं सन्निधौ ॥
 एकादशं सहस्राणां जपात् सर्वपापनाशनम् ।
 अथ लक्षजपात् समजन्म पापं प्रणश्यति ॥
 ततः स्वष्टं विधिना स्थापयित्वा हुताशनम् ।
 पायसं स्तपयित्वा न्य युक्तं तज्जुहुयाद्विः ।
 दशांशं संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयात इत्यस्य * ।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी जपेन्ननुम् ।
 विनियोक्तुं भवेद् योग्यः सर्वकामार्थं सिद्धये ॥
 जपसंख्या पूर्ववत् ।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयते हि जः ।
 तत्तत् कामं भवाप्नोति जपादयुतं संख्यकात् ॥
 इति ।

अथ याते रुद्र इत्यस्य † ।
 वासरत्रितयं यावन्निरन्तरं जपाच्चरः ।
 नित्यकर्माविरोधेन पुरस्वरणवान् भवेत् ।
 ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो शान्ति कामना ॥
 जपहोमादि पूर्ववत् ।

* अपयात इत्यस्य मन्त्रो रुद्राध्याये गोपलभ्यते ।

† या ते रुद्रजिवातनुरघोराऽपापकाशिनौ ।

तयानसन्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिषाकशीहि ॥

अथ/यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्वेदया
मेको मन्त्रः ।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनानां मेकविंशतिम् ।
पुरश्चरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
अकाल मरणाद्वाङ् नाशमायाति (वैयदा) चेत्तदा ।
महीपतिः शान्तिं कर्म कारयेदयजन्मना ।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितम् ।
हविः प्रजुहुयात्तच्च वासरेष्वेकविंशतौ ॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति ॥

अध्यवोचदित्यस्य ‡ —

अर्धकच्छं चरित्वाथ वासरान् पञ्च संयतः ।
शाकमूलयवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम् ॥
जपन् पुरश्चरणवान् प्रयोगार्हस्तुतो भवेत् ।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम् ॥
कारयेद्दिधिना कर्म वक्ष्यमाणं हिजन्मना ।
श्वेत सर्षपदूर्वाग्र यवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

* यामिषु गिरिशन् हले विभर्त्य कवे ।

शिवो गिरिव तां कुरु मा हि एषीः पुरुषं जगत् ॥ ४५५ ॥

† शिवेन वचसा त्वा गिरिशास्त्रा वदामसि ।

यथान् सर्वमिज्जगदयत् १५ सुमना वसन् ॥ ५ ॥ ऋक् न १५,

‡ अध्यवोच दधिवक्ता प्रथमं दे योभिषक् ।

अहोय सर्वाज् जन्मयन् सर्वाय यातुधान्यः । १५. ६५.

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम् ।
 अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः ॥
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।
 अभिमन्त्रा फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिस्त्रिपेत् ॥
 काथयित्वा ततः स्वाम्नौ होमः कार्थ्योविधानतः ।
 त(तः)त्र संख्या मवेदष्टौ सहस्राणि शतानिच ।
 शेषं पिवेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशास्यति ।

असौ यस्ताम्र * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

कच्छ मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोडशवासरान् ।
 निरन्तरं जपेन्नन्तं नित्यकर्माविरोधतः ॥
 अनावृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ।
 पञ्चविप्रानथाङ्गय कारयेद्वृष्टि साधनम् ॥
 हवि (षि) षा पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिलान् यवान् ।
 वैत(स्यः)सौः समिधस्यापि जुहुयात्तत्रसंख्यया ॥
 एकादशदिनैः साध्य मखिलं कर्मवृष्टिदम् ।
 पञ्चानां तु जपेदेक सत्वारो जुहुयुर्हिजाः ॥

* असौ य स्तामो अरुण उत वधुः सुमङ्गलः ।

ये चेनाष्टं वदन् अमितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो देव ईमहे ॥ ७८.

असौ शोऽवसर्पति नीलश्रीवो विलोहितः ।

उत्तमं गोपा अदृश ब्रह्म नृदहाय्यः ।

उत्तमं विश्व भूतानि सदृष्टी सृज्याति नः— पन्. १७.

अथ नमो अमु नीलग्रीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।

जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतस्ततः ॥

सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।

पुरस्सरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।

पुत्रकामः पुरीहन्तु † रालये वाय गोष्ठके ॥

शमी समिद्धि रक्ताभि ‡ दर्ध्यान्यमधुना भृशम् ॥

एकादश सहस्राणि त्रीण्यहान्यथपञ्चवा ।

अष्टौ सहस्राण्यर्धं § वा शतान्यष्टापि वेशितुः ॥

पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसे तदभावतः ॥

शमी पत्राणि तावन्ति ॥ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।

शतं द्विजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुच ¶ धन्वने इत्यादि (तिष्ठणां) त्रयाणां प्रयोगः—

* नमो अमु नीलग्रीवाय सहस्राण्य मीढुषे ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ।

— न १५. पञ्चक् ।

† पुरीहन्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्यैतर्थाः ।

‡ रक्ताभि मिश्रिताभिः ।

§ अर्धं चत्वारि सहस्राणि ।

॥ तावन्ति उक्त संख्यानां अन्यतमरूपाणि ।

¶ प्रमुच धन्वन इव सुमवी रात्रिर्गो व्याम् ।

यांश्च ते इवा इषयः परा ता संमवी चप ॥ १० ॥

कच्छ मेकं चरित्वादौ जपेच्च नववासरान् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरश्चरण कर्मणः ।
 महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा त्वचेनतु ॥
 कुशकण्टकहीमस्तु लक्षसंख्योऽथ शक्तिः ।
 विद्मेषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति त्वचप्रयोगः *—

पुरश्चरणमासां स्यात् पूर्वोक्तानां ऋचामिव ।
 एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
 कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपौ गच्छेत् सेनानीः पार्थिवंविना ।
 दृष्ट्वाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
 यद्वा शत्रु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
 देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अवतस्य धनुस्तप् महसाच प्रतिपुधे ।

निजीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

विज्य धनुः कपर्दिनी विशल्यो वाणवाप् उत ।

अनेशस्येव च आभुरस्य निपङ्गधिः ॥ न १५. १२५६

* याते हेति मीढुष्टस हस्ते बभूव ते धनुः ।

तथाऽस्मान् विज्यतस्व मयज्जया परिभुज ॥ १३ ॥

नमस्ते अस्त्वा धायाऽनातताय धृष्टवे ।

उभाभ्यां सुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

परि ते धन्वनी हेति रक्तान् हणक्तु विज्यतः ।

अथो य इषुधि तवाऽरे अस्त्रिणे हितम् ॥ १५ ॥ १५.

खाते शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।

नश्येद्वर्षत्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रूपद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानुवाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्य स श्वेत कमलैः शुभैः ।

अश्रुतं जुहुयादहो श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारिकम् ।

परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।

वराह मेघमांसानि जुहुयात्तच्चसंख्यया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरथोच्यते ।

मेहवान् खानले होमं कुर्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥

प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।

संख्या नवसहस्राणि होमान् मेहो विनश्यति ॥

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतयेनमः । इत्यादिः

नमः लक्ष्मीताय धावते सत्वर्ता पतये नमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्येति शेषः । स च नमः सहस्रानाय निव्याधिन
अव्याधिनौनां पतये नमः इत्यादिः नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वी नमः
इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नमः अव्याधिनौन्यो विधिष्यन्तीभ्यश्च वीनमः । इत्यादिः
नमः शुभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वीनमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मैत्रः प्रमेहरोगः—

अन्येषामपि कुष्ठादिरोगानां शान्तयेऽपि वा ।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरस्चरणसिद्धये ।

त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरन्तरम् ॥

एकादशदिनान्येवं पुस्चरणयुग्ं भवेत् ।

अथ रान्धरमा वृद्धिं कामो राजातु कारयेत् ॥

मन्त्रसिद्धौ हिजैः कर्म वक्ष्यमाणावृदन्वितम् ।

यावदेकादशावृत्तिं रनयोरनुवाकयोः ॥

तावदेव सपर्यास्यात् पूर्वोक्तातु दिने दिने ।

एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥

पूर्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजित्यर्थः ।

एवं कृते राज्यलक्ष्मो निष्पत्स्युहं विवर्धते ।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्वीत ततः चाष्टशतं जपेत् ।

* पञ्चमषष्ठयोः । पञ्चमे नमो भवाय च रुद्राय च । इत्यादीनि

नमः सोमसाय च दीप्याय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

षष्ठे च नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च इत्यादीनि

नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

† सप्तमस्य । नमो दुन्दुभाय चाङ्गनाय इत्यादिः

नमो नासनाय च वासुपाय च इत्यनस्य षोडश मन्त्रात्मकस्य ।

पुरस्सरण मेवं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
 चातुर्वर्ण्यं (र्णं)स्य वश्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।
 उदुम्बर चलत्पत्र न्यग्रोधप्लवभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽश्वत्थः ।

समिधो दधिमध्वान्य संयुक्ताजुहुयादसौ ।
 अयुतं होम संख्यास्यादृश्य मेव समश्नुते ॥
 मेधाकाम सु जुहुयात् सहस्राणां तु पञ्चकम् ।
 कपिलान्यं हविः प्रोक्त मेवं मेधा समश्नुते ॥

अथ द्रापे इत्यस्य *—

कृत्वोपवास मेकाहं जपेन्मन्त्र मथायुतम् ।
 पुरस्सरण मेवं स्यादथ चेदनकामना ॥
 आर्द्रायां जुहुयादान्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।
 धनं बहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥
 ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरस्तो भुवि रोगिणः ।
 जुहुयात् पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वर शान्तये ॥
 दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्य मिति परिभाषाया मुक्तम् ।
 अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकैकं तत्तदुद्गवाः ।
 समिधोजुहुया होम संख्यात्वचायुतं भवेत् ॥

* द्रापे सम्बस्यते दरिद्र नीललोहित ।

एषां पुष्पाणां मेवां पयसां मामि जांऽरो नी एषां किंचनामसत् ।

महाजनकृतद्रोह शान्त्यर्थं होम माचरेत् ।

तिलाना(तुषाना)ज्येनसन्निग्रहोमसंख्यापिचायुतम् ॥

अथ यातेरुद्र शिवा तनूः शिवेत्यस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्वीत प्राणायामां स्ततः परम् ।

सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरस्करणं सिद्धये ॥

कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान् घृतप्लुतान् ।

अपामार्गसमिक्षोमै रलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।

अहोरात्रं सुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ॥

पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तरं शताहुतीः ।

ऋतुस्नातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ॥

भोजयेद्भुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ मानो महान्तं मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।

पुरस्करणं सिद्धः स्यात् प्रयुक्तीताय कर्मणि ॥

* या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विद्वाद्भेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो षड् जीवसे ॥

—इति १००. २२.

† मानो महान्तं सुत मानो अर्भकं मान उन्नतसुत मान उन्नितम् ।

मा नो वधोः पितरं भोत मातरं पिथा मान जनयो रुद्र रौरिषः ।

—इति १००. ५२.

स्त्रीपत्नीवालवृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।

प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ।

यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः ॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य* —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी पात्र औदुम्बरे दृढम् ।

निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवाभिमन्त्रणम् ॥

सहस्र संख्यया तेन स्वाग्नी वा मयितेऽपि वा ।

जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याहृतिभिः शतम् ॥

एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः ॥

अथ आरात्ते इत्यस्य† —

लक्ष्मणायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः ।

मध्वक्ते स्तण्डुलैः शुक्लैर्वर्द्धते तस्य मायुषी ‡ ॥

दिनत्रय मुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते ॥

इति ।

* मा न लोके तनये मान आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधी हविषान् नमसा विधेमते ।

—इति १०अ. ६म.

† आरात्ते गोध्न उत पूरुषन्ने चयद्दीराय सुम मयो ते अस्तु ।

रक्षाच नो अधिच देव ब्रह्मधा च नः शर्म यच्छ द्विर्होः ।

—इति १०अ. ७म.

‡ मालक्षीः आयुयते । इन्दिरा लोकमाता मावीराभि तनया

रमा इति कीयः ।

अथ मोट्टुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) तंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
 पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
 अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
 तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
 पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते शृगम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कच्छ मेकं चरित्वादौ जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
 सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणां सुपद्रवे ॥
 तच्छान्तये महीपलः कारये द्युताहुतीः ।
 समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
 ब्रीहयश्च यवाश्चापि होमद्रव्यं तिला अपि ।
 यदि मारणकामः स्यात्पेच्छत सहस्रकम् ॥
 ततो वल्मीकं संभूतं मृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
 मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेद्धि तत् ।
 एवं कृते भवेन्मृत्युर्विहिषो नात्र संशयः ॥

* मोट्टुष्टमं शिवतनं शिवो न सुमनाभव । परमे ऽथ आयुधं
 निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभदाग्रहि ।

—इति १०अ. १०म.

† सहस्राणि सहस्रशो बाह्वो स्तव हेतयः ।

तासां मोशानो भगवः पराचीना सुखा कृधि ॥

—इति १०अ. १२म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मन्त्रार्थानुक्तः ।
गौरवभोति रत्र नलिखितः ।

अथात्र सर्वत्र दक्षिणेत्या निरूप्यते । सापि महार्णवे

दक्षिणाद्युत्तमा मध्याऽधमाचेति त्रिधामता ।

तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥

तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया त्रि सहस्रिका ।

उत्तमा त्रिशती सास्यां द्विशती मध्यमा मता ॥

शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यथ कथ्यते ।

उत्तमा तु चतुः षष्टि स्तदर्द्धं मध्यमा स्मृता ॥

चतुर्विंशति रन्त्यास्या दद्यान्वो विधिरुच्यते ।

सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्तृके ॥

शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्तृके ।

अथैककर्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥

सर्वत्र द्विगुणं दद्यादाचार्याय तु दक्षिणाम् ।

चतुर्पूरुषनिष्ठाया उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥

अथैककर्तृके कर्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।

राजां तत्सदृशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥

अन्येषां मध्यमाऽऽन्त्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।

अ (सु) नुक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥

विभवे सति यो मोहा ननु कुर्याद्विधिविस्तरम् ।

नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥

इति दक्षिणेत्या ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्तिं प्रत्यवायं जिहीर्षया ।

स्तौमि स्तब्धेरमाधीशं चर्यनिश्चितं वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि
कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तडिदुपमित चल दुरुत्तर-
करवाल निखिलनिगमोपगीयमानसुरवरकरपरिचयविरचित चतुर-
वरण शृङ्गारकमल-कलितकपाल सरसिजासन विस्तारित समस्त-
व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसन्नद्धगुण निरवधिकपरिमाणनीहार
परीवार मरीचिविरिञ्चिव्यापार पात्रीजललीन ललितजटाजूटाभि-
राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्ग्यालिङ्गि-
तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्गार सङ्काश
मत्तशृङ्ग संराव किङ्किनी कणित ललित पंदाहतिक्लिन्नमही-
भण्डलाधाराण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाङ्गधर फूत्कारोत्-
कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत-
धाराधरध्वानगभीरवर्वरगलगवय फूत्कार निरस्त गङ्गर गुहा-
राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज
कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्ररुद्रहोमादौ येऽन्ये
विशेषा आगमोक्ता स्ते ग्रन्थान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते रुद्राध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथ उपक्रान्त उपसंक्रियते ॥

आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 विहिताकरणं ह्यथ निषिद्धाचरणं तथा ।
 शाना नरकदं पंसां हीनयोनी च जन्मदम् ॥
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेद फल मश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णं फलभाग् भवेत् ॥
 सर्वलक्षणं हीनोऽपि सम्यगा (समुदा)चारवाचरः ।
 अक्षधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अक्षोधनः सत्यवादी भूताना मप्यहिंसकः ।
 अजिह्वश्च वदान्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अहन्यहनि विप्राणां कर्म नित्यमिहोदितम् ।
 अङ्गा निर्वर्त्यते यस्मादाह्निकं तद्विदुर्बुधाः ॥
 अनन्ताह्निकं नामेदं मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
 अनन्तेन कृतं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
 आग्देव तनूजोऽयं भट्टोऽनन्तो महामतिः ।
 आह्निकामृतं सेकेन द्विजवृक्षानवर्द्धयत् ॥
 सन्ति ग्रन्थ सहस्राणि आह्निकस्य विधौ बुधाः ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
 रचितं त्वाङ्गिकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
 अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
 अपास्य कर्म कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
 वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
 भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्भैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथम शाखिना
 श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये
 निबन्धे तृतीयस्तवके आङ्गिकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्ध भागसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संक्षितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशाखी संतां मुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठासुहृत्तादि कालेनायर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्येको हृदये स्थात् स ले हरिः ॥

उक्तानां कर्मणां काले कर्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते ।
स च प्रोक्ता अष्टोऽयनस्तुर्मासः पक्षो दिवसश्चे(इ)ति । तत्र
अष्टः षष्टि भेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वर स्तथा ॥
बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ हवस्तथा ।
चित्तभानुः सुभाशुच तारणः पार्थिवोऽथ्ययः ॥
सर्वजित् सर्वधारौच विरोधी विक्रतिः खुरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच ॥ विकारी शार्ङ्गरी भवः ।
 शुभलक्ष्मोभनः क्रोधी विष्णावसु पराभवौ ॥
 भवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आन (न्दो)न्दो राक्षसो नलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ॥
 दुन्दुभीरुधिरोद्गारी रक्ता(ची)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥
 इति ।

अयं सौरर्तुं त्रयात्मकं । “सौरर्तुं त्रितयं प्रदिष्टमयं” मिति
 दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण सुत्तरं चेति । तत्र कर्क-
 संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्तिरुत्तरं । अनयो विनियोग माह
 सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदशुखे रवौ ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

मातृभैरव वाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।

महिषासुर हन्त्री च स्नाप्या वै दक्षिणायने ॥

वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्वं वचने
 दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव मात्रात् ।

ऋतु मासद्वयात्मकः स च षोढा वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्वेगन्त-
 शिशिरभेदात् । मलमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

इत्यात्मकत्वमस्याऽविरुद्धमिति । स हेधा चान्द्रः सौरश्च । चैत्रारम्भो वसन्तारब्धिश्चान्द्रः, मीनारम्भो मेषारम्भो वा सौरः, मीनमेषयो मेष-
हृषयोर्वा वसन्त इति बोधायनोक्तेः । अन्योर्विर्नियोगमाह
त्रिकाण्डमण्डनः—

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुश्चिति ज्योतिर्विदाम्मतम् ॥

मासाश्चैत्राद्याश्चतुर्धा भिद्यन्ते । तदाह माधवाचार्यः—

मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नास्तत्र इत्यमी ।

दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः ।

सौरो रात्रिः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिके परः ॥

इति ।

दर्शान्तश्चान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणेभागे इतरस्तु उत्तरेभागे
व्यधृज्जयते । संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः । त्रिंशद्दिनः
सावनः । नस्तत्र परिवर्त्तनेन नास्तत्रः ।

एतेषां व्यवस्था माह गर्गः—

सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आम्बिके पितृकृत्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

इति ।

विष्णु धर्म—

नक्षत्रसत्राख्ययनानि चेन्दो र्मासेन कुर्याद् भगणात्मकेन ।
इति ।

ब्राह्मे —

तिथि कृत्येच कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेवच ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽ संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥
क्षयमासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्यति सन्नकः ।
त्रय स्याज्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतो उभौ ॥
शुद्धौ श्रूते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।
कान्यारम्भं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
आरम्भं मलमासात् प्राक् कच्छं सत्रादिकं तु यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मासस्यानति लङ्घनात् § ॥

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

† अर्धादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्यतिषु त्रिविव विवाहादि मङ्गलकार्याणि न
कार्यानि श्रूतस्मार्त्तं कस्यापि तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यव नवतिदिन साध्यं कर्म आरम्भं तत्र तथाविध सावन
मासः गुरीधेन मलमासेऽपि तत् समापनं कार्यं मित्यर्थः ।

आरम्भस्य समाप्तेऽथ मध्ये स्याच्चेन् मलिन्मुचः ।
 प्रवृत्तमखिलं कार्यं तदानुष्ठेयं मेव तु ॥
 कारीर्यादि तु यत् कार्यं तस्यारम्भ समापने ।
 कार्ये कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् * ॥
 अनन्य गतिकं नित्यमग्नि होत्रादि (कारयेत्) न त्यजेत् ।
 गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्जयेत् † ॥
 अगति ग्रहण स्नानं जातेष्टि गति संयुता ‡ ॥
 इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन् मता ॥
 शुद्ध मास मृतानां तु मलिने प्रथमाब्दिकम् ।

- * कारीरी नाम धामविशेषः । अवयवेषु श्रुयतां ग्रन्थानां वृत्ताः सञ्जीवनं
 ततः फलम् । अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति ।
- † अग्निहोत्रादि रत्नान्य गतिकत्वं महारुचः कर्त्तव्यत्वात् । तद्वैपरीत्याच्च
 सोमयागादि गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।
- ‡ अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । ग्रहण स्नानस्य अनन्यगतिकत्वं
 च मलिन्मुचे ग्रहणे सति तद्विहितस्य स्नानस्य शुद्धमासे कर्त्तुमशक्यत्वात्
 बोध्यम् । “वैश्वानरं द्वादश कपालं शिवयेत् पुनर्जाति इति विहितस्या
 जातेष्टेः पुनर्जननाग्निरकाले प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि जातकर्म्म सन्त्य-
 पानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत् करणे च कदाचित् बाल-
 विपत्तिः शङ्कापि स्यात् । अतस्तथा ग्रहाया मशीचापगमेऽपि तदा-
 चरणात् तस्याः सगतिकत्वं मिति भावः । तथाच अनन्यगतिकं
 नैमित्तिकं मलमासेऽपि कार्यं गत्यन्तरयुतं तु नैत्यर्थः ।

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म ग्रहण जन्मनोः ।

सीमन्ते पुंसवे आह्वे द्वावेतौ जातकर्म च ॥

रोगे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वं परत्र च ॥

अद्भोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।

आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्व मूलादि मासिकम् ॥

मलिन्नुचान्यमासेषु मृतानां आह्व माब्दिकम् ।

आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥

मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।

तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

पर्वहोम आययणं साग्ने रिष्टिश्च पर्वणि ।

नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥

स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्जनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥

इति ।

• पूर्वाब्दे एव चैवादी मृतानां पराब्दे चैवादि मलमासले मलमास

एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

मलमास चैवादी मृतस्य प्रत्याब्दिक आह्वं पुनश्चैवादि मलमासले मल-

मासे एव कर्तव्यं न तु एव चैव इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णां च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सोमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्या । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं श्राद्धं मलमासे शुद्ध मासे च कर्तव्यं मिल्युक्तं । तथा माधव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध मास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिग्नचे ।

त्रयोदशे च संप्राप्ते न कुर्यात् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतेः ।

निर्णयामृते तु । मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्यत्वनिरासार्थं पितृद्वेषेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डिकं श्राद्धं कर्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं असंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं श्राद्धं मेवम् मासद्वयेऽपि च ॥

इति ऋषपाराशर स्मृता वृक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया । क्षयमासे स्मृतस्य तु यस्यास्तिथेः पूर्वार्द्धे स्मृतः सैवतिथिः
क्षयमासात् पूर्वमासस्याग्राह्या । उत्तरार्द्धे चेन्मृतस्तदा उत्तर-
मासस्था ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेद्यित्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रेः ।

मलमास व्रतं सुतं हेमाद्री पाक्षे ।

अधिमासे तु संप्राप्ते शुद्धसर्पिर्युतानि च ॥

अयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।

सान्ज्यानि शुद्धं मिथ्याणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत् देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानं फलं लभेत् ।

एकस्मिन् वाहनि तत्रा भक्तिं शक्त्याद्यभावतः ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्य पात्रे निधाय च ।

सष्टतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः—

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वं पापं प्रणाशनः ।

अपूपान्नं प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

नारायण जगद्बीज भास्वरप्रतिरूपक ।

व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्धय ॥

यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण निमेष घटिकादिना ।
 यो वक्ष्यति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुचेत्र मयं देशः कालः पर्व्व द्विजोहरिः ।
 पृथ्वीसममिदं दानं गृह्णाण पुरुषोत्तम ॥
 मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ।
 पुत्र पौत्राभि वृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ॥
 इति ।

अथ पक्षः—

स च द्वेधा शुक्लः कृष्णश्चेति ।
 दैवमुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्रे विशिष्यते ।
 इति माधवाचार्योक्तेः ।

अथ तिथिः—

सा च द्वेधा शुद्धा विज्ञाचेति ।
 तदाह माधवाचार्यः—
 शुद्धाविज्ञा * तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्वयाहनि ।
 उदये पूर्व्या तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः ॥

* तिथिः प्रथमतो द्विविधा शुद्धा विज्ञा च । तत्र सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्त
 पर्यन्तं कालरूपे अहनि अन्यथा पूर्व्या उत्तरया वा तिथ्यारहिता
 तिथिः शुद्धेत्यर्थः । इदमपि तावन्मात्रेण साध्ये कर्त्तव्यं । एतेन सूर्यो-
 दय मारभ्य द्वितीयं सूर्योदय पर्यन्ता सर्वत्र कर्त्तव्यं शुद्धेति कैमुतिक
 न्यायेन सूचितम् ।

सायं तूत्तरया तद्वन्मूनायातु न विध्यते ।
 वेध्याऽपि त्रिमुहूर्तेष्वन न्यूना वेध मर्हति ॥
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पित्रेच कर्मणि ।
 उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
 दानं च षड्विधं देवं क्रमादत्र विविच्यते ।
 एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रं द्विविधं मोक्ष्यते ।

अथ प्रतिपन्निर्णयिते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णविद्धा द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्या दापराह्निकी ॥
 तदभावेतु सायाह्न्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 प्रातः सङ्कल्पं मध्याह्नापराह्नाः सायमित्यसौ ॥
 श्रुत)चाह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्दित्रादि भागतः ।
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरिष्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चे * तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 गामत्रयोर्द्विगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ।
 वस्युत्सवश्च पूर्वेषु रुपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
 शुद्धाधिकातु कृष्णापि पूर्वा संपूर्तिं सभवात् ॥

* समाप्यते इति शेषः ।

पूर्वं विज्ञेय तिथिः मुख्यः । तस्या मन्तराये विज्ञेय इति । विज्ञेय
 पूर्वविज्ञायां विज्ञेय कर्माकरणे उत्तरविज्ञाया मपि तत् कर्तव्य
 मिति भावः ।

ग्रहीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
 परेद्युरेव पूर्वद्यु रेव व्याप्तिर्दिनद्वये * ॥
 नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यं मित्यमी ।
 षट्पक्षास्तेषु † चेकैकव्याप्तौ सेवात्र गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ चैकदेशतः ।
 समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेयताम् ॥
 अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्वङ्गानुसारतः ।
 उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
 प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि व्याप्तिर्दिनद्वये ।
 अव्याप्तिर्वाथवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वथोत्तरा ॥
 सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ‡ न प्रदोषगा ।
 अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उपवासवत् ॥
 सोदय चि मुहूर्त्तायां § कुर्याद्दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वेतु पूर्वद्यु स्तदनुष्ठितिः ॥

- * परेद्युरेव तद व्याप्तिः पूर्वद्यु र्वा दिनद्वये । इत्याकरे पाठः ।
 † पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्याप्ति रित्येकः पक्षः । उपरेद्युरेव तथैव परः ।
 दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्यः । नैककिन्नपि दिने मध्याह्नव्याप्ति
 रित्यपरः । ककिन्नपि दिने न सम्पूर्णं मध्याह्न व्याप्तिः किन्तुभयत्रैव
 अंशतः स्तद्व्याप्ति रित्यन्यः पक्षः । अयं च पक्षोऽग्रं स साम्यं वैषम्याभ्यां
 द्विधा भिद्यते इत्यमी षट् पक्षाः ।
 ‡ सुखीति शेषः । प्रदोषव्याप्ति स्तु तथातुक्त्य इति भावः ।
 § उदयेन संहिता स्वयो मुहूर्त्तां यस्या मिति विदग्धः ।

परत्रैव तथात्वञ्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिचये ।
 तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
 अस्यर्शे (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वे गृह्यताम् ॥
 एकांदिष्टे तु मध्याह्न युक्ता स्या देकभक्तवत् ।
 एकदेश समव्याप्तौ चये पूर्व्वान्वयोत्तरा ॥
 कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्ति रात्रिक उत्तमा ।
 तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
 चये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्चेदपराह्णयोः ।
 न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिचया वृद्धतिथेस्तु तौ ॥
 साम्ये तूद्धतिथे ग्राह्या परविद्धेव वृद्धिवत् ।
 नस्यशेदपराह्णौ चेत् पूर्वास्यात् कुतपोवृथा ॥
 वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ।
 साम्येन चेत् चये पूर्वा परास्यावृद्धिसाम्ययोः ॥
 वृद्धिसाम्य चया ग्राह्यतिथिगा नोद्धगा इह ।
 पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिमुहूर्त्तगा ॥
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविद्धा ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्व्वेद्युः सोदय विमुहूर्त्तमष्टौ परेद्यु रेव सोदय विमुहूर्त्तं
 व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथे वृद्धिचय साम्यः परोधेन निर्णयः । तत्र
 ग्राह्यतिथेः चये पूर्वा साम्ये वृद्धौ चोत्तरेति वक्तुं शक्यं ।

† प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके । अपरा भिक्षा पूर्व्वेद्युस्त्रिमुहूर्त्तं व्यापिनी परेद्यु
 सादव्यापिनी सर्वथा असती वेत्यर्थः । अयमर्थः । यद्यपि द्वितीया
 कृष्णा पूर्वा शुक्ला परा इति सामान्यतो निर्णय कथापि पूर्व्वेद्यु स्त्रिमुहूर्त्त-

सञ्चारणीयः सामान्यास्तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥

अथ द्वितीया—

रक्षाद्वितीया पूर्वास्यादुत्तरास्याद्वितीया ।

परिऽह्नि नास्ति चेत् पूर्वविद्याऽप्यनुव्रतान्तरे ।

सुहृत्तं मात्र सत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥

शुद्धाधिक्याया मध्येवं गणयोग † श्रुतिनात् ।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपोष्या मणनाथ व्रतस्य तु ।

मध्याह्नव्यापिनी पूर्व्या तद्वन्नाग चतुर्थ्यपि ॥

परिचुरेव मध्याह्न व्याप्ती विन्नस्य सोत्तरा ।

अन्यथा पूर्वविद्यैव मातृयोग ‡ प्रशंसनात् ॥

पूर्वेचुरेव तद्वन्नागौ पूर्वा सर्प प्रिया तिथिः ।

व्यापित एव कृष्ण पूर्वा गोचेत् परैव । यदि परदिनेऽपि वि सुहृत्तं न्यूना नास्त्येव वा तदापि पूर्वैव । एवं परदिने वि सुहृत्तं व्यापित एव शुक्ला परा, यदि परदिने ततो न्यूना नास्त्येव वा तदापि पूर्वैव ।
* परे दिने इत्यर्थः । सुहृत्तमात्रेति पूर्वविद्या विषय मिति केचित् । परदिने सुहृत्तं मात्र सत्त्वेऽपीत्यन्ते । ते तु वदन्ति सुहृत्तं मात्रेति मतान्तरं न तु अन्यकृतं मतं । तन्मते विमुहूर्तादिर एवेति । शुद्धाधिक्याया मिति तु पूर्वदिने घटिकावयोगं प्रवृत्तविषयं । तदा तस्याः खण्डालेऽपि द्विविध विद्यात्वाभावेन पुण्यावत् शुद्धत्वादिति भावः ।

† गणो गणपति स्तिथिश्च चतुर्थीति यावत् ।

‡ माता मातृदेवताका द्वितीया ।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥

गौर्याः शुद्धजयाप्यसु नागविद्या निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्या स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।

उत्तरस्या अलाभेतु नागविद्यापि गृह्यताम् ।

विना द्वादश नाडीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेऽपि ।

अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।

दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्वविद्याविधीयते ॥

पञ्चदशेऽप्युत्तरयुक् '१' शिवशक्ति महोत्सवे ।

* माधव नव मितत् हेमाद्रि मतेषु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।

कृष्णापूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकोक्तेः ।

वस्तुतस्तु माधवोक्तिरुपवासविषया । प्रतिपत्तम्यमौ चैव

सावित्री भूत पुर्णिमा । नवमी दशमी चैव गोपौष्पाः परतंयुताः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

पञ्चदशेऽप्युत्तरं इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगेतु पूर्व्वेव * याह्या ज्येष्ठान्नतेतिथिः ॥
 मध्याह्नादूर्ध्वं मृचच्चेत् परेद्युः सा प्रशस्यते ।
 ज्येष्ठर्चं भानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
 जयन्त्याख्यं व्रतं भिक्षं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् ।
 शुद्धाच सप्तमीविद्वेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ॥
 सप्तमी चेन्निशीयात् प्राग्विद्वा शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्वाच त्रिविधेभ्यते ॥
 निशीथ योगः पूर्व्वेद्युः परेद्युर्वा द्वयोरुत ।
 पूर्व्वेव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥
 अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
 शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्वा विद्वाधिकेति च ॥
 शुद्धायामपि विद्वायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ।
 शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
 नैकयोगेऽस्ति सन्देहोद्वियोगे प्रथमं दिनम् ।
 सदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमी मध्यमोऽधमः ॥
 योग स्त्रिधापि पूर्व्वेद्युः सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

* ज्येष्ठर्चयोगे पूर्वापि इत्याकरे पाठः ।

। या पूर्व्वदिने सप्तमीयोग मप्राप्तासती तत्रैव समाप्यते सा अष्टमी शुद्धा ।
 या तु पूर्व्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपीयन्निःसरति सा शुद्धाधिका ।
 या पुनः सप्तमीयुक्तापि पूर्व्वदिन एव समाप्यते सा विद्वा ।
 यातु पूर्व्वदिने सप्तमीविज्ञाप्ततो परदिनेऽपि निःसरति सा विद्वाधिका ।

इति ।

विद्याधिकाया मध्येकदिन योगे स गृह्यताम् ॥
 द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः ।
 तद्वृत्तिर्द्दिन एकस्मिन्नुभयो नीभयो रिति ॥
 एकस्मिन्नेतद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्धयोः प(रा)रम् ।
 बुधे सोमे जयन्ती चेदारे सातिफलप्रदा ॥
 तिथ्युच्चयो हयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् ।
 एकस्यान्ते मध्यसंस्यादुत्थवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्या दृक्षयोग प्रशस्तितः ।
 नोपवासद्वयं कार्य्यगुपोथं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयोरुभयोरपि * ।
 न कुर्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

सनत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल कृष्णयोः ।
 तस्यां तु भोजनं कुर्वन् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

* मध्याह्नैरामनवमी पुनर्ग्रस्तुसमन्विता ।

याज्ञा नैवाष्टमीशुक्ला सनत्तत्रापि दैष्टव्यैः ॥

इति कसनाक्षरः ।

वरं स्वमाद्विगमनं वरं गोमांसमक्षणम् ।
 वरं हत्या सुरापानं नात्र मेकादशीदिने ॥
 साय माद्यन्तयो रक्षोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवास फलं प्रेषु जेह्वाद् भक्तचतुष्टयम् ॥

अथ उपवासी नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायु नैकदाचि दतिक्रमेत् ॥
 उपेत्या (इत्युक्त्या)तिक्रमे दोष श्रुते रत्याग चोदनात् ।
 फलाश्रुतेर्वीक्षयाच तन्नित्य मिति कीर्तितम् ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
 एकादश्या उपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥
 परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 सूतके मृतकेचैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतम् ॥
 पक्षे पक्षेच कर्त्तव्य मेकादश्यामुपोषणम् ।
 उपवासे त्वशक्ताना मशीतेरुहं जीविनाम् ॥
 एकभक्तादिकं कार्यं साह कौश्यायनो मुनिः ।
 एक भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्हादशिको भवेत् ।
 पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्वीत मानवः ॥
 असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेच समुपस्थिते ।
 कारयेज्जम्पत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
 भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्वाह्मणादिकः ।
 एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पितृ मातृ स्वसृ भ्रातृ गुर्वर्थे च विशेषतः ।
 उपवासं प्रकुर्व्वीणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
 दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।
 नारी च पतिमुद्दिष्य एकादश्यामुपोषिता ।
 यज्ञजं फलमाप्नोति प्राहुरेवं विपश्चितः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 राज्यस्य क्षत्रियस्यार्थे एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधः क्षत्रियस्यार्थं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
 पितामहादौ बुद्दिष्य एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते ते तु स्वयं विप्राः समग्रं फलमाप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्तादशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
 एकादश्या महीरात्रं भक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥
 इत्याद्यस्य नित्यत्वावबोधकम् ।
 एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गं मोक्षं प्रदाह्येषा राज्यं पुत्रं प्रदायिनी ॥
 सुकलत्रं प्रदाह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ।
 अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 इत्यादि काम्यत्वावबोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
 काम्येऽप्युपक्रमदूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।

दशम्या उपवासस्य प्रकुर्यादन्तर्धानम् ॥

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।

अवनीतलपशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ॥

इदमक्षारादिक मन्थस्य विहितं प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये
तदुपसंहारस्य आवश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेषु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्यत्र फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः स्पष्टीकरणाच्च ।

एतद् ब्रतारम्भमन्त्रो विष्णुधर्मोत्तरे—

शरीर मन्तः करणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वसु ममेह शर्म पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तः शुद्धिं वह्निः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

वाह्योपघाताननघो वौद्वांस * भगवानजः ।

शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

इति ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रोपपत्ति—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्मोत्तरे ,

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्य वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानि च ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणैर्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्मोत्तरे—

तज्जप्य जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तस्यैव कीर्तनं स्मरणादिकम् ॥

एकादश्यां विशेषेण मोक्षार्थं भोजनद्वयम् ।

रात्रौ जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्तनम् ॥

उपवासकृतमिते गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्वनितासङ्गादयः तैर्वर्जितं स्युक्तः

वासः अष्टोरात्रं सवस्थानमित्यर्थः ।

भोगास्तु विष्णुरहस्ये—

स्मृत्यालोकनं गन्धादिखादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्तर्पणं आसानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

गान्नाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

असक्तजलपानं च दिवास्त्रापं च मैथुनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाकृतम् ॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभाषण मट्टताञ्जीलादिकं उप-
वासान्दिषु वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

वह्निर्गन्धमान्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।

नस्यशे न्नाभिभाषेत नेचेत व्रतवासरे ॥

उपवासे तथा आह्वे न खादेहन्तधावनम् ।

आद्योपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रप्राश्य विशुध्यति ॥

केचित्तु—

तृण पर्णेः सदा कुर्यादमानेकादशीं विना ।

तयोरपिहि कुर्वीत जम्बूद्वान्प्रपन्नवैः ॥

इत्याहुः ।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्गथनादपि ।

भिद्यते ब्रह्मचर्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात् ॥

इति च ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमण्डपम् ।

कृत्वा चावरणं पश्चाज्जागरं कारयेन्निशि ॥

सम्पूज्य विधिवद्दिष्टुं श्रद्धया सुसमाहितः ।
 प्रातः स्नात्वा हविं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अन्नान् तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण * ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम्† ।
 इति ।

माधवाचार्योऽपि —

जयन्तीव्रतवर्जित्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।
 अरुणोदयवेधोऽनवेधः सूर्योदये तथा ‡ ॥
 उत्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव स्मार्त्तयोः क्रमात् ।
 कला काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिसुहृत्तवत् ॥
 वैखानसाद्यागभोक्तृदीक्षां प्राप्तोऽहिवैष्णवः § ।
 विज्ञा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥
 एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्यज्यतां दिनम् ।
 पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

* अन्नान् तिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

प्रसौद सुसुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

† उपोदकी पूतिका द्वादश्यां तद्व्रतव्रतं निषेधात् ।

‡ उदयात् प्राक् चतसो नाडिका अरुणोदयः । तत्र दशमी प्रवेशे
 ऽरुणोदय वेधः सूर्योदये तत् प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना नारद पञ्चरात्रादि परिग्रहः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि
 भागवतः यद्यपि स स्मार्त्त एव तथापि तेन अरुणोदयविज्ञापि
 सर्वथा त्याज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनस्तु —

एकादशी यदा शुद्धा द्वादशेवातिरिच्यते ।
 उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत् ॥
 कला वा घटिका वापि परेद्युर्द्वादशी यदि ।
 द्वादश द्वादशी र्हन्ति । पूर्वेषु पारणे कृते * ॥
 इति पञ्च पुराणोक्तैरित्याहुः ।
 उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि ।
 तदा परदिनं ग्राह्यमिति वैष्णवसम्प्रतिः ॥
 परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥
 समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभ्रुतः ।
 विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।
 यथा शुक्ला तथा कृष्णा ह्युपोष्या वैष्णवैः सदा ॥
 इति पञ्चपुराणोक्तस्मार्त्तनिर्णय उच्यते ।
 एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्द्धते यदा ।
 तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥
 एकादशी मात्रं वृद्धौ गृह्यत्योर्व्यवस्थितिः ।
 उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरातिथिः
 द्वादशी मात्रं वृद्धौ शुद्धा विद्धे व्यवस्थितिः ॥
 शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः ।
 द्वादशी मात्रं वृद्धौ तु स्मार्त्तैः पूर्वैवकार्येत्यर्थः ॥

* त्रयोदश्यां तु पारणमित्येकादशीत्युक्ते पाठः ।

यत्तु हेमाद्रौ—

यक्षुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा याज्ञा त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति सार्कण्डेय वचनम् ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पारणाच्च त्रयोदश्या माज्ञेयं मामकीं सुते ॥

इति पञ्चपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति सन्तव्यम् ।

विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

दैवेष्वस्तु तदा कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारयेत् ॥

इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि ।

वनस्थ यति धर्मोऽयं शुक्ता मेव सदागृही ॥

इति देवलवचनम् ।

शयनी बोधनी चैव याकृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपास्या * गृहस्थेन नान्याकृष्णाकदाचन ॥

इति पाञ्चवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्थस्य यते सैकादशीद्वये ।

* सैवीपोष्या इति वज्रपु निबन्धेषु पाठः ।

उपवासो गृहस्थस्य श्रद्धाया मेव पुत्रिणः ।

इति सुमन्तु वचनं च ।

पुत्रवद् गृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासं निषेधति ।

तद्वैष्णवविषयम्—

पुत्रवांश्च गृहस्थश्च बन्धुयुक्तं स्तथैव च ।

उभयोः पचयोश्चैव व्रतं कुर्याच्च वैष्णवः ।

इति नारदोक्तेः ।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्यम् ।

तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

उपवासनिषेधे तु * किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाब्जं चान्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाय वायुः प्रशस्त मन्त्रोत्तरमुत्तरं च ।†

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते ।

माधवीये कात्यायनः—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्याश्चशीतिन्यूनवत्सरः ।

* उपवासे निषिद्धे तु इति कालमाधवीये पाठः ।

† उपवाससमर्थं तु एकभक्तादीनि कुर्यात् ।

तथा च स्मृतिः—

उपवासे लशक्तानां मशीते बर्हज्जीविनाम् ।

एकभक्तादिकं कार्यं माह वौधायनो मुनिः । इति ।

एकादशी उपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥

इति ।

यत्तु—

पत्नी जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥

इति विष्णु वचनं तत्तु भर्तुर्ननुज्ञाविषयम् ।

भार्या पत्यु र्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वहये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ॥

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्म पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् * ॥

शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजनं मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्यजित् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असक्तज्वलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्व्यणात् ।

* अनोपवसन्निति तद्धिने भोजनासक्त्यान् सामीप्यान् पूर्वापरदिनयो र्यङ्गम् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ।

अशक्ती चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तमुक्तं सङ्ग्रहे—

स्तेन हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तेन्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥

मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं † व्रतीजम् शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

पैठीनसिरपि—

ताम्बूलचूर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ।

व्रतलोपो नचेत् कुर्यात् कृष्णनामजपं हृदि ॥

इति ।

उपवासे तथा आचे न कुर्यादन्तर्धावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगा दहत्यासप्तमं कुलम् ‡ ।

वृण पणैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ॥

इति वृणादेरपि निषेधः ।

* निराकृतं दीपजनकत्वेन सुनिभिर्निषिद्धम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्यात्मकम् मन्त्रमिति शेषः ।

‡ इति सप्त कुलानि च । इति साधवोर्थे पाठः ।

प्रमादादन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तसूक्तं विष्णुराज्ये—

आद्योपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ॥

गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रं प्राञ्ज्य विशुध्यति ।

वर्जयेत् पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां आह्नप्राप्ते माधवीये काल्यायनः ।

उपवासो यदानित्यः आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ॥

उपवासं तदाक्षुर्यादान्नाय पितृसेवितम् ।

मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्चाजिघ्रेतपितृसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निवन्धे च ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोऽनृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति
चन्द्रोदये च पद्मपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्नं माचरेत् ॥

न चात्र काललोपः शङ्क्यः । तदादिवाभिसम्बन्धात्तदन्त-
मपकर्षेऽस्यादिति तदन्तापकर्षः । मांसन्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेव च ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।

एकादश्यां ततो नैव आह्नं कुर्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माधवीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णं सुदसुखः ॥

उपवासं तु गृहीयाद् दद्याद् वाय्येव धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाह रपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाच्च शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा देवाग्ने त्वमुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतनानि केशव ।

प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिं पदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ष्णाभ्याह उहसतिः—

दिवानिद्रां परात्रं च पुनर्भोजनं मेधुने ।

घौद्रं कांस्यामिवे तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

पुनर्भोजनं मध्याह्ने भार आयास मेधुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्राच पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म—

अग्नभाष्यान् हि सन्नाथ तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह त्रिणुः—

सूतके सूतके वापि नत्थाज्यं द्वादशी व्रतम् ॥

त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् * ।

तत्र लक्ष्मं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।

सूतकान्ते नरः क्त्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥

इति मातृस्योक्तेः ।

एतद्रजम्बलयापि कार्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पाद्मीक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते तु यथाशक्ति कार्याः ।

इति विज्ञाय कुर्वीतावश्य मेवादशी व्रतम् ।

विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि अवर्णचं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवर्णान्विता ।

तयो(रप्यु)रुपोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दीक्तेः) दीये

उपवासइयाशक्तौ द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

अथाष्टौ महाद्वादशीः ।

तत्र शुद्धाधिकैकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी मंत्राः ।
द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धमाना वञ्चली । वासरतयस्य स्पर्शिनी
त्रिसृशा । अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पञ्चवर्दनी । पुण्यर्चयुता
जया । अवणर्चयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणी-
युता पापनाशनी । अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका
विवरणादौ द्रष्टव्यानि । विष्णुप्रीति कामः पापक्षयमुक्तिकामः
एता अष्टौ महाद्वादशी रूपवसेत् ।

एकादशी सुपोथैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अशक्ती द्वादशी मेव ।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अथाष्ट महाद्वादशीषु अवण द्वादश्युपवास एवकार्यः सोऽपि
द्वादशी अवणगे र्मक्षान्न योगे सत्ये ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अतएव पाधवाचार्योऽपि अन्यद्वादश्या
मुपवास मनुक्त्वाऽऽह ।

अवणेन युतांचत् स्याद्वादशी ना हि वैश्वैः ।

स्नात्तं क्षोपोपण्णोषास्यादिति त्रैविदात्मतम् ॥ इति ।

यदा द्वादश्यल्पा तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्री माख्ये—

यदा भवति खल्पापि द्वादशी पारणादिति ।

उषः काले हयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि—

अल्पाया मयविप्रेन्द्र द्वादश्यामरणोदये ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दान द्रोमादि संयुताः ।

इति ।

द्वादश्यतिक्रमे दोष माह विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥

द्वादश द्वादशी हन्ति द्वादशी यदि लङ्घिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति चन्द्रो-
दयेच । द्वादशी आहं त्रयीदशी आह मपि कला मात्र द्वादश्या
सेव कार्यम् । तद्यदि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

द्वादशी चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्ध्वं मेवहि ।

आपराह्णाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शशुशासनात् ।

इति ।

सङ्कटे तु माधवीये देवलः—

सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

अशिताऽनशितायस्मा दायोविहङ्गिरीरिताः ।

अभसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥

इति ।

अत्र विधिष उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः ॥

इति ।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातः मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवहि पारणम् ॥

कुर्वीत मतिमान्नित्यं विना धारणं पारणम् ॥

इति गर्गोक्तेः ।

प्रमादा द्वादश्युपवासातिक्रमे अपराकोचाराहे ।

एकादशी विप्रता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत् परमं पदम् ॥

इति ।

एव मेकादशीं निर्णय वतान्तरे निर्णय माह

माधवान्कार्यः—

उपवासं व्रतादन्यत्र ते सार्धं मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमीविना मेता मेकादशीं त्यजेत् ॥

द्वादशी पूर्वादिजैव निखिलेषु व्रतेष्वपि ।

शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी * ॥

* परदिने त्रिसुहृत्तांशानि कृष्णत्रयोदश्यपि पूर्वैव सर्वकर्मासु यावदा ।

परिति मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी परविहीनेत्यर्थः ।

अशामे सापि पूर्वैव पराऽनङ्ग त्रयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराह्निकी * ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी † ।
 उदये विमुक्तार्तापि ग्राह्या नक्तत्रते तिथिः ॥
 शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैवयावण मासयोः ‡ ।
 शुक्लाऽसर्वापि पूर्वैव यदिस्यादापराह्निकी § ॥
 प्रदोषे वा निर्णये वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
 गिर्वरात्रिर्वते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
 तस्याश्वासभवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीतिथिः ।
 पूर्वविहैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ॥ ।
 नाद्योऽष्टादश भूतस्य स्युषेन्नच परेऽहनि !

* या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा ग्राह्यतेनेत्या मा न सावाह मात व्यापिनी
 किन्तु आपराह्निकीत्यर्थः ।

† उपवासमित्रविषय मिदं । विमुक्तार्तापि कल्पयिता विमुक्तार्तादि
 परिग्रहः ।

‡ दमनक पवित्रोपणयो निर्णय साह । युक्त्यपीति पूर्वैवेत्यर्थः ।

§ उद्रे देवत्योपवास निर्णय भाह । गृह्या मनापीति अपिनाः
 कृष्णा परिग्रहः । यदित्यादियत्रैव अपराह्णे उलासि परापीति
 गन्तिनम् ।

॥ पञ्चदशी चात शुक्ला कृष्णा च । चेदिति पूर्वैवेत्यर्थः । यद्यपि
 पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाद्यः सन्ति तथापि पूर्वविहैवेत्यर्थः ।

ब्रह्माक्षराणि सर्वाणि परेऽङ्गरेव सर्वदा ॥

इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च ब्रह्मादी परविद्या ग्राह्याः ।

भूतविद्या न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा मुनियेष्ट सावित्रीव्रतसुतमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अथ योऽर्चयेत् फलविशेषमाह शतातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिसुतस्य वै ॥

भाद्रवोन्नानमालेण गीसहस्रफलं लभेत् ।

अमापस्यन्दुवारिण रविवारिण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारिण विषुवत् सट्थं फलम् ॥

आप्तोऽपि —

नि नैवान्नी कुहर्वाणि यदा सोमदिने भवेत् ।

गोमहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥

इति ।

अथ अमावास्या तेषां विभक्तदिनस्य तृतीयांशं व्याप्तिनी

प्र द्या ।

नि नैवान्नी कुहर्वाणि यदा सोमदिने भवेत् ।

नि नैवान्नी कुहर्वाणि यदा सोमदिने भवेत् ।

वासरस्य तृतीयेऽग्ने मातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च दितुं सांख्यत्वरं दिनम् ।

पूर्वविद्यं मनुर्वार्षो मरुतं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्तशं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेः ।

दिनद्वये तस्याः सत्त्वे वा सर्वापराह्नव्यापिनी साग्राह्या ।

अपराह्नव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

तत्राख्यत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः प्रोक्तः कर्मणि ॥

अस्यापराह्णे त्वान्यस्याद् ग्राह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्नव्याप्त्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिचये पूर्वायाह्ना इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयं मनु पूरयेत् ।

- * पिष्टान्नाहार्यं इति । ततः प्रभृति पितरः पिष्टसंज्ञां तु
 लेभिरे" इति वचनात् पिष्टानां पितॄणां अन्नाहार्यं भासकं
 दक्षिणतर्कं यत् तथा । तद्यथा मनः । शिष्टानां नासिकं आह
 मन्नाहार्यं विदुर्मुखाः । राजनि चन्द्रे शस्यते इत्यनेन कश्चिद्
 चयःभावेऽपि आहं सूचितं । तृतीयेऽग्ने विधाविभक्तस्य दिनस्य
 तृतीयभागे । मातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीपं सुषर्तं

अमावास्या चोद्यमाणा तदैव श्राद्धं भिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चोद्यमाणा परदिने श्राद्धं व्यापिनी न चेदित्यर्थः ।

अ. ३ यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वलाः अपि मुहूर्त-
द्वयं मनुयातं अतिशब्दं स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुह-
र्तापि कर्तव्या पूर्वां दर्शां च गृह्यैः । इति । तेन पूर्वदिने गृह्यसंशय
भावो लोपे परदिने वासरतृतीयांशालाभे च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।
चतुर्दशी यामनिति । चतुर्दशी सम्बन्धिं दिनं यामं भिष्यते तद्दि-
नस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेन व्यपदेशा
भवन्तीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य चतुर्थे प्रहरं
श्राद्धं किञ्चिद्भूतं वा अमावस्या अनुपुरयेत् व्याप्नोति प्रहरद्वय
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरद्वयं व्यापिनी वा चतुर्दशीत्यवगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय तृतीयांशं सम्बन्धिं पक्षधाविभक्तापराक्षीये-
कादश हादश मुहूर्तयोः “त्रतांपवास नियमे घटिकैकायदा भवेत् ।
रातिदिः सकला श्रेया पितृये चापरं द्विकौ । इति भविष्य-
पुराणात् मुहूर्तांशान्दर्शनात् वैधम् । नत्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाने ।
अत वासरस्य तृतीयांशे इत्यनेनैव वैधानुदधान् । एवं ईधे पूर्व-
दिनं चतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या चोद्यमाणा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षया अनुपस्थितेः ।
एवं क्षमितावर्द्धमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यच्च तु पूर्वा-
परदिने वासरं तृतीयांशीदं शुक्लापराक्षे मुहूर्तान् दर्शनात्
कदापि पूर्णदिने श्राद्धं वासरं तृतीयांशं चन्द्रक्षयः इति शब्दस्वरसात्
विमुहूर्तापिःत्यनुरोधाय ॥ इति आषाढः ।

तथाच जीधायनः—

चतुर्दश्यां चतुर्थामि ऽप्यमावस्या न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपद्येत् स्याद्भूते कथादिका क्रिया ॥

इति ।

वईमानत्वेतु पराग्राह्या ।

परेऽहनि तृतीयेऽंशे घटिकाद्वेऽप्यमा यदि ।

तत्रैव पितृयज्ञः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥

इति स्मृतेः ।

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्यागदिनात् पूर्व्यद्युः कार्यः ।

पूर्वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञ इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः । पूर्व एव दर्शात् पिण्डपितृ-
यज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वान् । तथाच श्रुतिः । तस्मात्
पूर्व्यद्युः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमहर्देवान् यजते इति । पूर्व्यद्युः
पितृभ्यो यज्ञं निष्पृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तस्मते
अङ्गमेव पिण्डपितृयज्ञः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिव्याहारा-
दिति तेन कर्काचार्यमते चतुर्दशोयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञः
कार्य इति । श्रीमदनन्तभाष्येतु परेद्युरित्युक्तम् । अत्र द्वेधा-
प्याचारोदृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्श-
सत्त्वे तत्रैव पिण्डपितृयज्ञो भवति । अमावास्यायां यदाश्वत्थं
न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् ।
रुद्रहस्तादिभिस्तथा तद्वाक्यानाञ्च । यदैवैप न पुरस्तात् पश्चाद्
दृष्टो अथ पितृभ्योददातीति ज्ञतपथश्रुतेश्च । आश्वलायनानां

सपि शेष पर्वणि पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । अमावास्यायां मकराक्षे
पिण्डपितृयज्ञ इत्याश्वलायन सूत्रात् । नारायणवृत्तिज्ञानि
स्तथा व्याख्यातत्वात् ।

अतः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं पुनः ।

इति क्रमविधायक लोगान्ति वचनं विरुद्धमिव दृश्यते । तत्तु
सम्पूर्णं दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवयम् ।

पक्षान्तं कर्म अन्वाधानं । वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञास्तःपाती
बलिहरणान्तः । पिण्डयज्ञः पिण्ड पितृयज्ञः । अनु पिण्डपितृ-
यज्ञस्य पगादाक्रियते इत्यान्वाहार्यकं दर्शयादमिति माधवा-
चार्यं रिदं व्याख्यातम् । ननु चतुर्दशीयुक्तं दर्शं पिण्डपितृयज्ञ
दर्शयादे कात्यायनैः कर्तव्ये इत्युक्तं । ततोपपद्यते । तद्वै
तनेजोनाम साक्षरं योऽस्य शक्नोति व्रतं चणि स मासि मासि
पितृभ्यो दद्यात् । यदहरेण पुरस्ताच्चन्द्रमा नास्ति तदहर्देदाति
एष वै सोमो राजा देवान्, 'त्र' यच्चन्द्रमा नास्ति तदहर्देदाति
प्र(त)क्षीणि देवानां मन्त्रे पितृभ्यो ददातीति ।

यदैवैष न पुरस्तात् पगादहरेण अथ पितृभ्यो ददाति इत्यादि
शतपथ सूत्रेण एष चन्द्रमा यदहः पुरस्तात् पगादह न दृश्यते तदहः
पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्यर्थविरोध इति चेत् । न एत
च्छ्रुते रण्डदशावपयत्वान् ।

चतुर्दशी चतुर्गमा अमावास्या न दृश्यते ।

श्वोभूते प्रतिपञ्चेत् स्यात् पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥
 चतुर्दशी यदा पूर्णा द्वितीया चयगामिनी ।
 चरुशिष्टि रमायां स्याद् भूते कव्यादिकाक्रिया ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं यादं क्षीणि राजनि शस्यते ।
 वारस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
 इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि स्तथा
 व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी ग्रामं तृतीयमनुपूरयेत् ।
 अभावास्या क्षीयमाया तदैव आशमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं । तदपि न विरुद्धम् । अभा-
 वास्याया चतुर्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं । तदपि
 प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम् । अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्दि-
 ष्यत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः । माधवाचार्योऽपि एव मेवाह ।
 तथाहि एतेषां वचनानां प्रथमर्थः । अत्र चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्त-
 मयादव्याक् अभावास्या स्तव्यास्ति तत् एव अपराह्नव्यास्यभावात्
 आह्वाय अन्नाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न
 भजते । तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमान-
 त्वात् तद्दर्शने चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया अभावास्याया
 मिष्टिः स्तव्याभावाः सोपितायां केवलायां वा चतुर्दश्यां मन्नाधान
 आश्वादिकां कर्तव्यमिति ।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्या मुदिगाद् यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्याद् पञ्चदश्यां तदा यजेत् ॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः । प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त

माह कात्यायनः—

यजनौयेऽङ्घ्रि सोमयेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजानये ॥

इति ।

यदहः पञ्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह्यर्चयन्निमग्ं श्लोका-
नभ्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम् । एष देः सुमना नामेष्टिर्यं मवे
जानं पञ्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति अस्मिन्नेवास्मै श्लोकेर्धुक् भवतीति
तैत्तिरीय ब्राह्मणं च । यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति
तद्दीधायन कात्यायनश्चतिरिक्त शास्त्रविषयम् । एतदेव वीधाय-
नादिमतं मुपोदलयति तैत्तिरीय श्रुतिः । यस्मिन्नहनि पुरस्तात्
पश्चात् सोमो न दृश्यते तदह्यर्चयेत् इति । शतपथ श्रुतिरपि
यागदिने चन्द्रदर्शनं मनर्थं साधनमित्याह । अथ अमावस्येति
मन्यमान उपवसति अथैष पञ्चाहृदशे ह्येष्टिव्यः ज्ञा स यजमानस्य
पशूनभ्यवेक्षते तदपश्यत्य् स्यादिति । अस्यार्थः । कर्त्ता अथ
अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽङ्घ्रि यागं करोति तद्दिने
पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते स चन्द्रमा दिवि भवः
श्वेव यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते खादितुं मिच्छति ।

तस्मात्तद्दिने यजनं मपशुहितं स्यादिति ।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्र राः ।

अमावस्याऽष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

इति ।

चतुर्दश्या अष्टमे ग्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः । अमावास्यायाः
सप्तमे ग्रहरे तत् समाधिः । अष्टमे ग्रहरे पुनरणु भवतीत्यर्थः ।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान् । तथाहि
मर्दया यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

द्वितीया त्रिसुहृत्तांचित् प्रतिपच्चापरगृहिणी :

मन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इति बोधयनोक्तेः । अत्र त्रिसुहृत्तांचित्, पितृ सुपलक्षणं चन्द्र
दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । तेन एकसुहृत्तांचित्सुहृत् सदुभावेऽपि
प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वधुः चतुर्दश्या मन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञौ दर्शयज्ञं च भवतीति परमार्थः ।

इदमेव अशित्योक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽह्नि सोम येद्वारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

हेमाद्रावतविग्रह उक्तः—

यज्ञकालस्तिथिर्हैधे षट्कला यदि लभ्यते ।

पर्व ११ तत्तं गच्छं हीने पूर्वं उपक्रमेत् ॥

कलात्र सुहृत्तं न तु धटिका इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्द्धमाना ममावस्थां लभेच्छेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्दश्या मन्वाधानादि कार्यं नान्य-
येति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं साग्ने ज्ञेयः । निरग्निकादि-
भिस्तु व.मावस्था कुतपशालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविडाप्यमावास्या प्रतिपन्मिथितापिवा ।

पितरे कर्मणि विदद्भिर्ग्राह्याकुतपकालिकी ॥

इत्युक्त्वा --

मिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहुः कार्य्या तथैवानग्निकै द्विजैः ॥

इति लोगाक्षिणा विश्वोक्तेः । अत्र साग्निपासनाग्नि
रपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवाद्यादिलक्षण माह व्यासः—

दृष्टवन्द्रा सिनीवाली नष्टवन्द्रा कुहुः स्मृता ।

कुतपस्तु—

अज्ञो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तीयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदान पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ पराग्राह्येति
पूर्वमेयोक्तम् भूतविदा न कर्त्तव्या इत्यादिना ।

दर्शं च मासिक वार्षिक याज्ञ प्राप्नौ कालादर्शं विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्श मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्धिकस्यापि दार्शिकाब्धिकयोरपि ॥

इत्युक्ता—

संपाते देवता भेदाच्छादयुग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रामो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले चयार्द्धदिवसो भवेत् ।

दैवदेवं चयश्चाद्यं कुर्यात् प्राग्दर्श-कर्मणः ॥

धर्मसूत्रे वृत्तावपि—

दर्शं प्रत्याब्धिकं श्राद्धं कुर्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अमावस्याष्टमी कृष्णा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्याविरहितोऽध्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणात् । इदममाश्राद्धं षड्दैवतम् ।

नित्यश्राद्धं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तेः । अत्र श्रौताग्निः स्मार्तान्निश्च अग्नी
अग्नीकरणं कुर्वेत् । विच्छिन्नाग्निकादिश्च द्विजपाणी ।

सान्निग्ना वनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्नुवा ।

कुर्यादग्नी क्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितम् ॥

इति वाक्यमुदाहृत्य । यस्तु अस्वीकृताग्नितया समुच्छिन्ना-

ग्नितया भार्याविधुरतया वा अग्निरहित स्तस्य द्विजपाणौ जले
वा होमो भवतीति हेमाद्रिव्याख्यानात् ।

इदं श्राद्धं नित्यम् ।

अमावास्या व्यतीपात पौर्णमास्यष्टकासु च ।

द्विजः श्राद्धं मकुर्वीणः प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति गर्ग स्मृतेः । प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

न्युषुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । *

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा सम्पूर्णं (मेति तत्) तां व्रजेत् ॥

इदं श्राद्धं द्विजातिभि रन्नेनैव कार्यम् ।

अमाश्राद्धं क्षयाहंच अन्नेनैव समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तेः ।

अन्ना(तद)सम्भवे तु आसहेमभ्यामपि कार्यं नित्यत्वात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते

(पञ्चदश) तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तम् ।

तच्च दिवानशनपूर्वं रात्रिभोजनरूपम् । तत्र प्रयोषव्यापिनी
तिथि र्याद्या ।

* न्युषुवाचं प्रमहे भवानहे गिरवन्द्राय सदने विवस्वतः ।

नृ चिदि एवं समस्तामिवाविदम्रदुष्टतिर्द्रं विषोदेपु शस्यते !

१ म. ५.३५. १४५ ।

प्रदोष व्यापिनी याद्या ति थिर्नक्तव्रते सदा * ।

इति वक्तोक्तेः । प्रदोषस्तु—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद् भानावस्त्वं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्य मिति शास्त्र विनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तेः । तत्रापि आद्यं त्रिदण्डं वर्ज्यम् ।

तत्र चत्वारि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं मेथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भाग्नतः ।

इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ग्राह्यम् ।

अतथात्वे परतस्यादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।

इति जावाल्मुकेः ।

प्रदोष व्यापिनी न स्याद्विवानक्तं विधीयते ।

(आत्मानो द्विगुणोच्छ्राया) आत्मनोद्विगुणोच्छ्राया

मन्दीभवति भास्करे ।

तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिदं मेव ।

* एकादश्यां तु यत्रक्तं ततोदय व्यापिनी तिथिराद्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी याद्या सदानक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा याद्या हरिनक्तव्रते पुनः ॥

इति ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ।
 इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्तम् ।
 यस्मिन्नस्तमिवादु भातु स्तन्नचत्र सुपोषणे ।
 मुख्यं तस्यासम्भवेतु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥
 उपवासे यदृष्टं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः * ।
 उदये त्रिसुहृत्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
 दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्याद्वलवत्त्वतः † ।
 अथर्वणं तूत्तरं ‡ ग्राह्यमुपाकरणं कर्मणि ॥
 पित्रे तु तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।
 पूर्वः § स्यादुपवासादा उत्तरो व्रतदानयोः ॥
 योगः आद्ये कर्मकालव्याप्तसु परिगृह्यताम् ।
 करणं ॥ यद्दिने तत्तु ग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ॥
 दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ।

* तथाच नात्र तिथिवत् नभ्यान् प्रदीप व्याप्ता निर्णय इति भावः ।

† सम्पूर्णद्विरात्र व्यापित्वावलवत्त्वं बोध्यम् ।

‡ उत्तरं धनिष्ठाधनम् ।

§ योगे निर्णय माह । पूर्वः पूर्वदिन सम्बन्धी आदिना नक्तैकभक्त
 परिगृह्यः ।

करणस्य तिथ्यैव नितत्वाद्दिनद्वय व्याप्तासम्भवेन सन्देहाभावान्
 यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रदक्ष
 करणं परित्युः पूर्वोदयात् प्रागेव परिसमाप्यते तदा पूर्वोत्तरयो
 र्दिनयो रैकभक्ताभ्यामुपवाससिद्धि रिति तात्पर्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ॥

इति ।

अथ सङ्क्रान्ति निर्णयः ।

स एवाह—

आसन्ननाड्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु ।

चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥

वर्त्तमाने तुला मेषे नाड्य स्तूभयतो दश ।

वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ॥

मिथुनादौ द्विसभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः ।

अहः संक्रमणे रात्रौ वनुष्ठान निषेधतः ॥

उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ * ।

रात्रौ संक्रमणे भानो दिर्नाहं स्नानदानयोः ॥

अर्चरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥

पूणे च दर्शरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर कर्कटौ ।

कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दनुष्ठितिः ‡ ॥

* उक्तौ पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ विरुद्धतया व्यवस्थानानुसृत्येवमाश्रयणीयौ ।

† अर्चरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं मित्यर्थः ।

‡ अनुष्ठितिः श्रिताचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र रात्रौ अथवा संक्रमे रात्रादेव पूर्वापर भावेन स्नानादि क्रियेति प्राच्यश्रिताचारः ।

चरेद्विति । मेष कर्कतुला मकरेद्वित्यर्थः । एवं सुत्तरचापि ।
मेषादि चतुर्षु राशित्तिकेषु प्रथमा चत्वारो मेषादयश्चरसंज्ञाः ॥
मध्यमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः । अथमा मिथुनाद्या द्विस्त्रिभावाः ।
तेषु सर्वेषु यथोक्तया विंशत्यादि संख्यया पुण्यकालावधि रभिधीयते
इत्यर्थः ।

संक्रान्तिषु कार्यविशेषा हेमाद्री —

मेघे गौर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्तथैव च ।

समुवर्णं कृत्रदानं वेश्मनां दानमेव च ॥

गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च ।

काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेषादिषु यथाक्रमम् ॥

आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अथप्रसङ्गात् सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते ।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यग्नी न तिथि स्थित्याग्ने कृष्णेभ्योऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्को न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयोऽमघोः ॥

अस्यार्थः । तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्निं स्मृतीया नेति

अग्नी कर्कटमेकान्तौ पूर्वमेव दिक् मकरसंक्रान्तौ तु पर मेव दिनं

याज्ञ मिति दाक्षिणात्य शिष्टाचारः । तथाच शिष्टाचारादुभयं

प्रमाणं सिद्धि भवति ।

• चरसंज्ञायां शालाक नामधेयः मेषादयोऽग्नौ क्रमशः प्रदिष्टाः ।

इत्युक्तं ।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णेभः कृष्णाष्टमी ।
 अनल सृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को द्वादशी नेति मार्गशीर्षे
 नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या
 मधोर्ध्वेतादारभ्य क्रमेणैता मन्वादय इत्यर्थः । एतामन्वादयः
 शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिका ग्राह्याः ।

कृष्णपक्षस्था आपराह्निकाः—

पूर्वाह्णे तु सदा ग्राह्याः शुक्लामनुयुगादयः ।

देवे कर्मणि पित्रेच कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥

इति गरुडपुराणात् ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूज्जं त्रयोदशी ।

कृष्णा नभस्ये माघेऽमा कृता (दे) एते युगादयः ॥

हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥

हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ।

इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।

मन्वादि श्राद्धं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैत्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपिच ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । इदं श्राद्धं मणिष्ठकं । तदुक्तं
 कालादर्श—

वियुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्राद्धं नित्यं । अकरणे प्रायश्चित्त श्रवणात् ।

तदुक्तसृग्विधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं * च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥

इति ।

एवं यच्च यच्च प्रायश्चित्तवीप्सादि दर्शनं तानि घृष्यति
श्राद्धानि नित्यानीति ज्ञेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्ति धृति पातमहालयाः ।

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषु घृष्यत्वः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

अथ ग्रहणा विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

आरनालं पयस्तक्रं दधिस्रेहाण्य पाचितम् ।

मणिकस्थोदकं † चैव न दुष्ये द्राहु सूतके ।

इति ।

मन्वर्थं मुक्तावल्यामपि—

अन्नं पक्वमिहत्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

* त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्यवीरस्य उद्धतः पतिर्भूः ।

विश्वं मायां अन्तरिक्षं महिम्ना सत्यं महा नकिरन्मस्तावान् ।

१ म. ५२ घ. १३ ऋक् ।

† मणिक मणिकलं ज्ञाना इति यस्य शास्त्रोक्तिः ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भे नंदुष्यति ॥
 ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदोषो गाङ्ग विषयः ।
 ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 इति मन्त्रर्थं मुक्तावल्यां चतुर्विंशतिमतवचनेन
 अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
 वर्ज्यं पर्युषितं पुष्यं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
 न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥
 इति नारदोक्तेश्च ।

निर्णयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।
 तथाच वृद्धवशिष्ठः—
 सर्वेषां मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 सचेलं च भवेत् स्नानं श्रुतं मन्त्रं विवर्जयेत् ॥
 इति ।

श्रुतं पक्वम् । अपक्वे तु दोषो नास्ति ।
 दधिदुग्धान्यमांसेषु लवणे सारधे तथा ।
 ग्रहणाञ्ज्वीक् * क्षिपेद्दर्भं ततो भुक्तं न दुष्यति ।
 ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥
 मार्गे तु ग्रहणे पुण्यां देविकायां महामुने ।
 पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥
 फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।

* ग्रहणाञ्ज्वीक् ग्रहणात् पूर्वमित्यर्थः ।

वेशाखे चन्द्रभागाच्च ज्येष्ठे पुण्याच्च कौशिकी ॥
 आषाढे तापिका पुण्या स्मिन्नुर्वे आवणे तथा ।
 भाद्रे वै गण्डकी पुण्या आश्विने सरयू स्तथा ।
 कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फल माह गर्गः—

ज्येष्ठे ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
 वैष्णवं वैश्वदेवं च पुरुहूतस्य मण्डलम् ॥
 मण्डले ऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे ।
 आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
 तिथि माजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैतृकम् ।
 ऐन्द्राग्नि मग्निदैवं च समैते ह्यनलोभणाः ॥
 आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्ययोः ।
 राज्ञां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविघ्नकृत् ॥
 आह्निवुध्नं तथा पौष्णं मौल माय्यं च शार्ङ्गरम् ।
 वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतम् ॥
 एतस्मिन्नुपरागे स्यान् मण्डले सोमसूर्ययोः ।
 दुर्भिन्नं भयनाशौचं प्रजानामिति निश्चयः ॥
 ऋक्षाणि चार्थ्यजादीनि चत्वारि च पुनर्वसु ।
 सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
 समरं च भयं चैव दुर्भिन्नं कुरुतेऽचिरात् ।
 व्याधि गस्त्रादि कोपः स्यान्मण्डलेऽस्मिन्नुपप्लवे ॥

इति ।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे रात्रा तत्तद्देवतापूजाजपहोमादिरूपा
शान्तिः कार्य्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

जन्म राश्यादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्भेण—

जन्मसप्ताष्ट रिप्फाङ्गदशमस्थे दिवाकरे ।

दृ(ष्टे)ष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्त्तं निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो
द्वादशोराशिः । अष्टो नवमः । जन्मर्त्तं जन्म तारा । निधनं
सप्तमी तारा ।

तथा—

यासात्तृतीयोऽष्टमगश्चतुर्थं ।

स्तथायसंस्थः शुभदः स्वराशिः ।

धर्मान्त्यधी सप्तमगश्च मध्यः

पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथायः ॥

आय एकादशराशिः धर्मो नवमः । अन्योद्वादशः । धीः
पञ्चमः । द्विर्द्वितीयः । षट् षष्ठः । आद्यो जन्मराशिः ।

अत्र आद्यस्य उत्तमत्वं मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राण सन्देह माप्नोति यद्वा मरणं सृच्छति ॥

होरायां जन्मलग्ने ।

तथा—

अभिभवति सैहिकेय यन्द्रार्को यस्य जन्म नक्षत्रे ।

तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुयं मनस्तापम् ॥

अन्तको मृत्युररि रमित्रः तज्जन्यं भयमित्वर्थः ।

तथा—

येषां (यस्य) त्रिजन्म नक्षत्रे * अस्म्येते शशिभास्करौ ।

तज्जा तेषां भवेत् पौंड्रा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिःसंस्पर्शः ।

बहुरोगमृत्युजननी दानाद्भुतयो जपथ कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमेकोनविंशतारासु । अहीराहुः । जन्म-

राशौ ग्रहणे तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरुदिता हेमाद्रौ शान्ति-
काण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणं सम्भवः ।

तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रीषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणं वाचनम् ।

सम्पूज्य चतुरोविप्रान् शुक्लं माल्यानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयोषधादिकम् ।

स्यापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥

गजाश्चरथाः कल्मीक सङ्गमाद्बृहद गोकुलात् ।

* अश्वलव्ये तत् पूर्वोक्ते च त्रिजन्म नक्षत्रं गिति निर्णयमिहम् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृद आनीय निक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्ति स्फटिक तीर्थाम्बु सितसर्पपशुगुल्लून् ।
 म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ॥
 जलाञ्च सहदेवीं च निशादितय मेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रनम् ॥
 एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरित स्त्रीथानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्र नयन चन्द्रः ग्रहं पीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चि रमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमचन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः सालाक्षीलाञ्जन समप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 न जलाधिपति चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

प्राणरूपोहि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायु चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपति देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपराग कलुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु शङ्कुरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुर्क रुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।
 विश्वान्तःस्थानि भूतानि पवित्राणीतराणि च ॥
 तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
 एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रै रेभिश्च वारुणैः ।
 वारुणै रिमन्त्रे वरुण इत्यादिभिः * ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान् स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथवालित्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नानारूपविभूषितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गूर्दं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूर्दं ग्रहण दर्शनं यथा न भवति तथा । छत्रादिना कृत-
 व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैः यजमाने द्विजोत्तमाः ।

* इमं मे वरुण युधि हव मयाच गृह्य । ला मवस्य राचके ।

अभिषेकं ततः कुर्यामन्त्रैर्वारुण सूक्तकैः ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्त माल्यानुलेपनः ।

आचार्यं वरयेत् पश्चात् स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥

अत्र केवलं पूजनं । कर्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।

आचार्यं दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥

पूजयेद्वस्त्र गोदानैर् ब्राह्मणानपि शक्तितः ।

होमं चापि प्रकुर्वीत तिलैर्याहुतिभिस्तथा ॥

निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्वित मात्मनः ॥

सूर्यग्रहे सदा सूर्य नाम मन्त्रांश्च * कीर्त्तयेत् ।

पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्य पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।

न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराण समुच्चये —

सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

यस्य त्रिजम्ब नक्षत्रे तस्य रोगोऽयवा मृतिः ॥

तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिं भविष्यति ॥

स्वर्णेन वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत् कृतः ॥

सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः ।

अद्भुतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चान्न निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्नक्षत्रे राज्ये
अभिषिक्तः स्वस्मिन्नित्यर्थः ।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ (तदर्द्धतः ।) पलार्द्धतः ।

तदर्द्धेन तदर्द्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णं विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तिलोहे वा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रुप्यस्य विम्बं दद्यात् सदक्षिणम् ।

नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ।

तुरङ्गरथगोभूमि तिल सर्पिश्च काञ्चनम् ॥

इति ।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्णं निर्मितं नागं सतिलं कांस्य भाजनम् ।

सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तद्दानमन्त्रो यथा—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्द्दन ।

हेम नाग प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
 विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दन प्रभो ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजादु भयात् ॥
 एवमन्या अपि शान्तयः सन्ति विस्तरभयान्नात्रोद्धृताः ।
 अत्र अनुष्ठेयक्रमो दर्शितो माधवीये ॥
 ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं यस्ते होमो विधीयते ।
 सुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते † ॥
 चतुर्विंशति मतेऽपि—

मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहण सूतके ।
 स सूतकी भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोग्रहः ॥
 इदं स्नान ममन्त्रक मिति रत्नावली कारः ।

व्यासः—

इन्दो लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गा तीये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
 गवां कोटि सहस्रस्य § यत् फलं लभते नरः ।

* हेम तारा प्रदानेन इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† होम दानव हेवार्चन अपि स्नान इय मध्ये कार्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते । स्नानं स्या दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।
 इति ।

‡ गङ्गातीरे महानदी तीर्थेषु लक्षगुणदशलक्षगुणं गङ्गातीरेषु कोटि-
 गुण दशकोटिगुणं मित्यर्थः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्कः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्त्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीषूढताम्बुनि ।

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

शीत मुष्णोदकात् पुण्यं मपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठ मुद्गतात् पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं सहानद्यम्बु पावनम् ।

ततः स्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यं स्ततोऽम्बुधिः ॥

इति ।

अम्बुधिस्नानं मपि पर्वण्येव । तदुक्तं भारते—

अश्वत्थवारिधी सेव्यी न स्पृश्यी कदाचन ।

अश्वत्थं मन्द्वारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

इति ।

उष्णोदकं मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नानं मातुरस्य सदा भवेत् ।

इति स्मृते ।

ग्रहणे तीर्थासम्भवे यच्च कापि जले स्नायादेव ।

* तत् फलं जाह्नवी स्नाने इति माधवीये पाठः ।

सर्वं गाङ्गसमं तीर्थं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं स्वर्णसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे * ।

इति विष्णुक्तेः । अत्र स्नानोत्तरं तर्पणं आद्ये अपि कार्यं ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु स्नानं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्यं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिवसीदति ॥

इति ।

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि आद्यमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणां सुपतिष्ठते ॥

इति ।

आचन्द्रतारकं प्रलयपर्यन्तं । तच्च आमेन हेम्ना वा कार्यं न
पक्वान्नेन ।

आपयनग्नौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः) ।

चन्द्रसूर्यग्रहेतया ।

आमश्वाद्यं प्रकुर्वीत हेमश्वाद्यं मद्यापिवा † ।

इति हेमाद्रौ श्रुतातपोक्तेः । अपरार्कस्तु द्विजानां पाका-

* ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो रिति माधवीये पाठः ।

† आमश्वाद्यं द्विगोदद्यात् शूद्रोदद्यात् सदैवहि ।

इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आमन्त्राहमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामन्त्राहं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

तथा —

सैहिकेयो यदा राहुं असते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेश्च ।

विज्ञानेश्वरोऽप्याह —

ग्रहण आहो भोक्तृदोषो दातृक्षयमुदय इति ।

सूतके मृतके भुक्ते गृहीते शशिश्वरे ॥

कायायां हस्तिनद्यैव नभूयः पुरुषोऽवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः आह भोजनस्य हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या । अत्र ग्रहण निमित्तकस्यादेनैव अमा संक्रान्त्यादि आह सिद्धिः । दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शोक्तेः ।

अत्र अगौच सद्भावेऽपि ज्ञान आह्वादि कार्यं मेव —

सूतके मृतकेचैव न दोषो राहु दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति र्न दृश्यते ॥

इति माधवीये वृष वशिष्ठोक्तेः ।

स्मार्त्तं कर्म परित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेश्च । इयं च शुद्धि रविशेषान् मन्त्रदीक्षा-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्त्तिकं विषया । रजस्वलाया अप्यत्र स्नानाद्य-
धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नाया दुदक्यापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्योदय निबन्धोक्तेः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः स्नानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रौ वपि स्नानं आद्यादि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तदिष्यते ॥

इत्यपराकं व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेषु । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-

ग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिकं न कार्यम् ।

सूर्यग्रहोदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेः ।

ग्रहणदिने आद्यप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दशं रविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्दिकं सुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अत्र दर्शरविपिडसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः । न्यायसाम्यात् ।
तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादि वार्षिक श्राद्ध मन्वादिना तद्दिने
एव कार्यं मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत मास संवत्सरादृते ।

अत्रेनैवाब्दिकं कुर्याद्देवावाऽमेन नक्तचित् ॥

इति मरीचि लोकाश्रिवचनं । तद् ग्रहणं दिनातिरिक्तविषय
मिति निर्णयामृतोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।

ग्रहोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽह्नि ।

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ॥

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽह्न्येव सर्वदा ।

चन्द्र सूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽह्नि ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिबन्धेषु काव्यनुपल-
भादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौर्म्ये—

स्व-स्वष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु मालिन्य मजपाद् भवेत् ॥

इत्यतो जप्तव्यम् ।

अथ प्रसङ्गाद्दीक्षाकालः कथ्यते ।
 ग्रहणादि सप्तदिन पर्यन्तं दीक्षां कुर्यात् ॥
 मन्त्राद्यारम्भणं कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदिनावधिः ॥
 इति शिवार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

रत्नसागरेऽपि—

सत्तीर्थेऽर्कं विधुयासे तन्तुदामनपर्वणोः * ।
 मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्याणो मासर्चादीन् शोधयेत् ॥

अत्रापि † ग्रहोमुख्यः—

सूर्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वे पितं भवेत् ।
 सूर्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥
 न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्य पर्वणि ।
 इति ।

अथ ग्रहण वेधे भोजननिषेधः प्रस्तूयते ।

तत्र चन्द्रीपरागे यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहर-
 त्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहेतु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।
 सूर्यग्रहेतुनाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

* तनुपर्व परमेश्वरोपवीतदान तिथिः श्रावणी द्वादशी ।

दामनपर्वं दसन भक्षणतिथियै तथक्कचतुर्दशी ।

† अत्र एषु सत्तीर्थादिषु मध्ये ग्रहो ग्रहणं मुख्येति शेषः मुख्यः अं उतमः ।

चन्द्रग्रहेतु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ।

इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः ।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमा दधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागिव निशीयतः ।

चतुर्थग्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थग्रहरा दधः * ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेय । अधिरत्र ऊर्ध्वार्थकः । ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे । सूर्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः । नैवं । वचनस्यास्य प्रथमग्रहरे सूर्यग्रहे सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजन निषेध परत्वात् ।

चन्द्रग्रहे विशेष माह वृद्ध वषिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह भोजन माचरेत् ।

इति ।

द्वयोर्यस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्टापरेऽहनि ।

इति ।

* रात्रौ प्रथम यामा दृष्टं चन्द्रग्रहणेत् आवर्त्तमान् मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रि पश्चिम यामिचेत् रात्रि प्रथम यामादर्वाग् भुञ्जीत । अत्र तृतीय ग्रहरे चेद्विषयः कदा पूर्वदिनस्याह्नोरात्रान् प्राग् भुञ्जीत अत्र चतुर्थ ग्रहरे रविग्रहे रात्रौ चतुर्थ ग्रहरा दधी भुञ्जीत । इति माधवाचार्यः ।

विष्णुधर्मोऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोयदा ।

सुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

अथ अहोरात्र निषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । एतदनाहिताग्नि विषयम् । अपराह्णे व्रतोपायनीय मञ्जीत इति कात्यायनोक्ते-
व्रतस्यञ्जीतत्वेन विहितस्य प्रावक्ष्यात् । अङ्गिर्व्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपकत् । वालवृद्धातुराणां तु ग्रहणं यामात् पूर्वमेकयामो
निषिद्धः ।

सायाह्णे ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजन क्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । सङ्गहे ।

निद्रायां जायते व्याधिमूर्चे दारिद्र्य माप्नुयात् ।

पुरीषे क (क्रि) मियोनिः स्यान् मैथुने ग्रामशूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत् कुष्ठौ भोजने स्यादधोगतिः ।

वन्धने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

पत्रं दारुढणं पुष्पं शाकं नैवेद्यं (भक्षयेत्) तक्षयेत् ॥

इति ।

वेधकाले ग्रहणं समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधववैद्ये

कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

इति ।

तथा एकरात्रं त्रिरात्रं वा उपोष्य त्रयोऽर्थिभिर्ग्रहणं स्नानं
कार्यं मित्युक्तं लिङ्गपुराणे ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वाच शक्तितः ।

कच्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वाच विधिवद्ब्रह्मणा सह मोदते ॥

इदं च पुत्रवदतिरिक्तविषयम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्ती चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनि स्मृतेः । यदा तु रवेर्ग्रस्तास्त स्तदा पुत्रिणः
ग्रहरदयं हित्वा वालादिवद् भोजनं नतूपवासः ।

सायाह्ने सङ्गवेऽश्रीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽश्रीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

इति हेमाद्रुक्तेः । शारदोऽपराह्नः ।

माधवाचार्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्यते ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोयदा ।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात् । उपवास-
निषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्ब्रह्मपरोवेति ज्ञेयं ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

इति वशिष्ठोक्तेः ।

ग्रहणे गर्भिण्याविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं खख्यं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्व्विणी जातु न पश्येत पटं विना ।

तथा मङ्गल कृत्येषु वेध विशेषो हेमाद्री—

तयोदशादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

हादशादि स्तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहेऽस्मृतः ।

एकादशादिकः सौरे चतुर्थान्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं सम्पूर्णभासेद्रष्टव्यं । तत्रहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तेः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्थानभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

ग्रहण प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुष्यते—

अमृत्युत्तारण पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौवेरीं स्वर्णं प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेऽनुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।
निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवक्त्रभ ॥
अदाना (द्यै) घैष यत् प्राप्तं दारिद्र्यं ममदुःखदम् ।
तत् सर्वं त्वात्मदानेन पापमाशुविनाशय ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्तयोदश दिनावधिः ।
इ(ह)त्येकगुणामित हेम वृद्धिः क्षेत्ते कुरुणां दिवसैस्त्रिचन्द्रैः ।
सूर्योपरागे ददतां नराणां वृद्धिं स्तथा निक्षिपतां भुवं स्यात् ॥
रसान्निगुग्मेन्दु ख नन्द वृक्षा
नागाब्धि वल्लि प्रमिता मणाः स्युः ।
वस्त्रिन्दुशेरैर्दशतोलकैश्च ।
माषे महेन्द्रैर्दश रत्तिकादिः ।

इति ।

अथ तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तं मुच्यते—

तथा चारुण स्मृती—

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथापि मनसः शुद्धेयं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्त कच्छद्वयं कुर्याद् दैन्द्रेण समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेताय जपेद्वा लक्ष सप्तकम् ।
जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपतडागादि खननैर्विद्वज्जनम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्वमुत्सृजत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्यम् ।

यद्-गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैव च ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने स्नानादि कार्यं नान्यथा ।

स्नानं दानं तपः श्राद्ध मनन्तं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्योपरागितु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः ।

निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार

इति ।

तदेतत्सुखं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् ।

प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेत्रेतोद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नोपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं वाध्येत । अन्यस्य पूर्वकाल विधेय यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अस्मीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रूपवास प्रसङ्गश्च ।

राहुदर्शने इत्येतन्निमित्तमात्रं । संक्रान्ती स्त्रायादितिवत् ।

तस्माद्दर्शनं वाक्यानां प्रस्तासु विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते
ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं । तेन मेधाद्याच्छादने अस्यादेश
ज्ञानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहणं निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रज्ञान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु स्त्राया दमायां च विशेषतः ।

पापैर्विसुच्यते सर्वे रमायां ज्ञानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्य सागरी सेव्यी नस्पृष्टव्यी कदाचन ।

अश्वत्यं मन्द्वारेतु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

न कालनियमः सेतौ समुद्र ज्ञानकर्माणि ॥

इति ।

तद्विधिसु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने क्षत्र्ये लोक भयङ्करे ।

पाषाणं ते मया दत्त माह्वारार्थं प्रकल्पयताम् ॥

इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य

विष्वाची च घृताची च विश्वयोनिं विशां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणान्भसि ॥

इति प्रार्थ्य ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्भते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलय देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्नान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशरं मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव बालखिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार इन्द्रवक्रगदाधरः ।

देवदेहि समान्तां तव तीर्थनिपिबले ।

वितस्वात्मकं श्रीमान् नमो विष्णुसुमापतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणान्भसि ।

एतद्ब्रीकपद्यं निर्माणं मित्रा नृपिकं इत्यने ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्षणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्दिवा नन्वि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन हृषि मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य वाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्गसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।

सा चोदय व्यापिनी याज्ञा ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनद्वये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ वा पूर्व्वेव ।

चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।

उदय द्वितये पूर्व्वो नोदय युगलेऽपि पूर्व्वः स्यात् ॥

इति ज्योतिर्निवन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति

तदा तत्र देवकार्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति
केचित् । निष्कर्षस्तु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति वचना दधिमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-
वर्षारम्भः शुक्रास्तादादिव कार्य इतिवयं माधु प्रतीमः ।

अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गं मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वृद्धवशिष्टोक्तेः ।

भविष्ये च—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तिथिम् ॥

शक वत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर मेघ पालिनाम् ।

श्रवणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहस्रिया ॥

इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवरात्रारम्भ उक्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्या सर्वैः शुभार्थिभिः ॥

इति ।

तिथिरत्र परविद्धा याद्या ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपच्चण्डिकार्चने ।

सुहर्त्त मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इति देवीपुराणात् ।

तिस्त्रीह्येताः पराः प्रोक्ता स्थितयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजोर्मासौ चैत्रे मासि च भारत ॥

इति ब्राह्मोक्तेः ।

पराः परयुताः ।

अन्योऽत्र विशेषः शारद नवरात्रे वक्ष्यते ।

अथ प्रपादान्मुक्तमपराकं भविष्यपुराणे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चेन्न महोत्सवे ।

पुण्येऽस्मिन् विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।

ततः सोत्सर्जयेद्दिहान् मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तुच पितामहाः ॥

इति ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।

प्रपादात् मशक्तेन विशेषादधर्ममीशुना ॥

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ।

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

अनेन विधिना यत्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति ।

प्रपा दामितिकर्त्तव्यता विशेषस्तुर्यस्तवके द्रष्टव्यः ।

* प्रपा पानीय शालिका अलसपमिति यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरयुतां सम्पूज्य दोलोल्लवं कुर्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूर मणिवस्त्रैः सुगन्धकैः ॥

स्नानं धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आ(न्दो)दोलयेत्ततो वक्तुं यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्णयान्ते देवीपुराणोक्तेः ।

इयं तिथिः परविद्याप्राज्ञा—

सुहर्त्तमात्र सत्त्वेऽपिदिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् मीनरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूदुत्तमशुदिने मधुसिते कूर्चोर्विधौ माधवे ।

वाराहो गिरिजासुते नभसि यदूते सिते माधवे ॥

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे

रामो गौरितिथ्या वतः पर मभूद्रामो नवम्यां मधौ ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाश्विने यदशम्यां ।

बुधः कल्किर्नभसि समभूच्छुक्लषष्ठां क्रमेण ॥

* शुक्ल तृतीयेन इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव —

अङ्गोमध्ये वामनो रामरामौ मत्स्यः क्रोड्वापराङ्गे विभागे ।
कूर्मः सिंहो बुधकल्की च सायं कृष्णोरात्रौ कालसाम्ये च पूर्वा ।
इति ।

हुतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिते चैत्रशुक्लपक्षे । गिरिजासुतश्चतुर्थी ।
भूतं चतुर्दशी । हरितिथिर्द्वादशी । गौरितिथि स्तुतीया ।
स्पष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यं सुपोषणम् ॥
इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप-
नीयम् । एता जयन्त्य स्तुतदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु
काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥
पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु समी ॥
नवमी मार्गशीर्षस्य समैताः मङ्गराम्यहम् ।
कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षय कारिकाः ॥

इति ।

अत्र सर्वो निर्णयो मन्वादिष्वज्ञेयः ।

चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी याद्या ।

चैत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

इति स्कान्दीश्वरः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह
माधवाचार्यः—

नवमी चाष्टमी विज्ञा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगेतु—

पुनर्वसुक्षसंयोगः स्वर्गोऽपि यदि दृश्यते ।

चैव शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणान्मध्याह्नयोगाभावेऽपि ऋक्षयुक्तेषोपीया ।

योगस्य भ्रति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्यात्

इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्कन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितृणुद्दिश्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीषुभिः ॥

यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधीः ।

कुम्भी पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥

इति हेमाद्रिश्वरः ।

केचिदिदं श्रीरामीपासकानां मेव नित्यं नित्येषामित्याहुः ।

प्रत्यवाय अवणस्य व्रतमात्रे सत्त्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्वं प्रसङ्गादि-
त्यनिष्टं मपि वदन्ति ।

जम्माष्टमी तु वीणाप्रत्यवायादि अवस्थात्रिलैवेति सर्वं समञ्जसम् ।

व्रत-प्रकारस्तु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगस्तु—

यथाशक्ति सुवर्णेन सीतासमेत रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न
लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्माय पञ्चाशतेन संस्नाप्य संपूज्य दण्डवत्
प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।

ततो राक्षी जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साज्येनपाय-
सेन मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं हुत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्याय
निवेद्यच ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादेर्नित्यत्वपक्षे मूलमासेऽपि कर्त्तव्यतास्याहरि-
वासरवदिति चेन्न ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मूलमासेऽपि पालनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्यानि चोभयोः ।

इति स्मृतेषु शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं
जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चैत्र शुक्लैकादश्यां हरेर्दोस्तव उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादश्यां तु वैष्णवैः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥

इत्यादि ।

चैत्र शुक्ल द्वादश्यां हरेर्दमनोत्सव उक्तो

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

वैधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति ।

एतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः पाप्मे—

कर्ज्ज्वरतं मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोप मङ्गुर्व्याणोव्रजत्यधः ॥

इति ।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्दश्या मर्पयेद्दमनं बुधः ।

इति विशेषः । अत्रच द्वादशीमतन्त्रीकृत्य पारणदिनं ब्राह्म-

मित्युक्तं तत्रैव—

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।

तदा त्रयोदशी यास्या पवित्र दमनार्पणे ॥

इति ।

गीणकालोऽप्युक्त स्तत्रैव—

हरेर्न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यच्च —

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।

कुर्त्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौल्येऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे शुक्रास्तादावपि कार्यमित्युक्तम् । मल-
मासेतु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वर्ज्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयमारा-
माद्मनक मानीय देवाग्रे नूतन वस्त्रोपरि अवस्थाप्य तत्र काम-
देवतौ आवाह्य पूजयित्वा क्लीं कामदेवाय नमः क्लींरत्यै नम
इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्ण्वादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधान पारिजाते

चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

* श्रावणावधि शुक्लाखे कर्त्तव्यमिति नारदः । इति पाठान्तरम् ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

अन्यत् पञ्चदशमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदशां च भो वीर मेषसंक्रमणे तु वा ॥

वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणानां मनुजया ।

मधुसूदन मभ्यर्च्य कुर्वात् सङ्कल्प पूर्वकम् ॥

तत्र मन्त्रोक्त्या—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रमणे रवेः ।

प्रातः सनियमः स्नात्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानां मनुजघात् ।

निर्विघ्नं मनु मे पुण्यं वैशाखस्नानं (मन्त्रहं) सम्भवम् ॥

माधवे मेषगे भानी मुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥

इति ।

यदि तीर्थे स्नानं तदा तन्नाम ग्राह्यम् । तदज्ञाने विशेषी
गारुडे—

यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो हिजाः ।

त(त्रे)देत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।

तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥

इति ।

अन्यच्च—

तुलसी कृष्णगौराख्या तथाभ्यर्च्य मधुहिषम् ।

विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥

माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।

त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥

कण्डू (य) य्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पल सेचनम् ।

कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दर्गति मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।

माधवे मासि यः कुर्यान्नभते सर्वमौषितम् ॥

वैशाखे विधिना स्नानं देवनाद्यादिके वह्निः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥

एवं सम्पूर्णस्नानाग्रतौ त्र्यहं वा स्नायात् ।

तदुक्तं पात्रे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

* नारी वा पुत्रयोऽपि वा इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ।

यदि मलमासो वैशाखः सदा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्य-
त्वादिति * ।

अन्यो विशेष उक्तोऽपराकं वामनपुराणे —

गन्धाश्च मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ।

प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्त्यभावेन मानवैः ॥

इति ।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्य्यम् । तच्च पाप्मे द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्वास्त्रणान् दश ।

पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥

इति ।

वैशाखः शुक्लतृतीया अक्ष(च्य)य तृतीया उच्यते । सा च
पूर्वाह्ण व्यापिनी याद्या दिनद्वये तद् व्याप्ती परैव । तदुक्तं निर्णया-
सृते नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणी युता ।

दुर्लभा बुधवारेण सोमिनापि युता तथा ॥

* काम्यानां मलमासे समाधिनिर्वादिनि कमलाकरः ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या परविद्या प्रशस्यते ॥

इति ।

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्युज्जं युगादयः ॥

इति ।

अथ आद्यं सुक्तं मास्ये—

कृतं आद्यं विधानेन सन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥

इति ।

आद्येऽपि पूर्वाह्ने व्यापिन्येव ग्राह्या—

पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनु युगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्रेऽथ कृष्णाश्चैवापराह्निकाः ॥

इति पाद्योक्तेः ।

हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

शुक्ले पौर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इति हेमाद्रौ नारदीयोक्तेषु ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

युगादि मन्वादि आद्येषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी कृष्णपक्षे
अपराह्नव्यापिनी तिथि ग्राह्या । इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—

वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्यां करोति चि ।

इत्थं देवा न गृह्णन्ति कथंच पितर स्तथा ॥

इति ।

दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैवेति हेमाद्रादयः ।

यत्तु कालादर्शे । अमात्राद् मापरास्तिक मित्युक्ता

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

इत्युक्ता च हे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विष्णुपूजनविषय मित्युक्तम् ।

तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन कथं च पितर स्तथा ।

इत्याहत्य निषेधा दुपेक्षणीयम् ।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् सास्त्रान् सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान् सक्तून् दध्नीदनं तथा ।

यैषिकं सर्वं मेवात्र ग्रस्यं दाने प्रशस्यते ॥

इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् तृप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मिश्रं साक्षं कुम्भं जलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यं सुपतिष्ठतु ॥

इति ।

अत्र च पिण्डरहितं आद्यं कुर्यात्—

अयनद्वितये आद्यं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ न पिण्डनिर्घपणादृतं ॥

इति हेमाद्रौ पुनस्त्योक्तेः । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तं मुक्तं
ऋग्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

अभिलखदृष्टिं मन्त्रं * च जपेदशनं पावकम् ।

इति ।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्यम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । अपरपक्षः कृष्णपक्षः । न तु महा-
लयः । अस्य तत्र निषेधादिति तत्रोक्तम् । अत्र श्राद्धाकरणे
प्रायश्चित्तं मुक्तं ऋग्विधाने—

न यस्य द्यावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत् ।

* अभिलखदृष्टिं मन्त्रं अस्य युध्यते रज्जोरिव प्रवर्णे ससुक्तयः ।

इन्द्रो यद्वज्रीं वृषमाणो अश्वसा भिनदतस्य परिधीं रिवन्ति ॥

—इति १ म. ५२ म. ५ मृक् ।

† न यस्य द्यावा पृथिवी न धन्व नान्नरितं नाद्रव्यः सोमो अन्नाः ।

यदस्य मन्त्रं रथिनो यमागः श्रणाति वीरुं रुजति स्त्रिराणि ॥

—इति १० म. ८२ म. ६ मृक् ।

न यस्य द्यावा पृथिवी अनुव्यची न सिन्धवी रजसो अन्नं मातङ्गः ।

नीतं खलदृष्टिं मन्त्रं अस्य युध्यत एको अन्ववक्रयेति श्रमामुपक् ।

—इति १ म. ५२ म. १५ मृक् ।

अनयो वेक्तव्यम् ।

युगादयो यदा तूनाः कुरुते नैववापि यः ॥

इति ।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव तृतीया परशुराम जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या ।

वैशाखस्य सितेपक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे जातोरामः कुठारभृत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतो व्याप्तौ
अव्याप्तौ(वा) च परैव ।

शुक्लातृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्ठा दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥

इति ।

तथा देशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ग्राह्ये—

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मेखलाम् ॥

इति ।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । शिष्टाचारात् । वैशाख-
शुक्ल चतुर्दशी वृसिंह जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या ।
तदुक्तं हेमाद्रौ वृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दशीं निशामुखे ।

मज्जन्म सम्भवं पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम् ।

वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम् ॥

इति ।

स्नाने च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्चके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाः ॥

इति ।

अनिलर्चं स्वातीनक्षत्रं । दिनद्वये तद्व्याप्ती अंशतो व्याप्ती
च परा ग्राह्या । विषमव्याप्ती तु अधिकव्याप्तिमती ग्राह्या ।
दिनद्वयेऽपि व्याप्ती परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-
दिने च तदभावात्) निर्णेतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रशस्ता । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—

स्वाती नक्षत्र योगे च शनिवारे तु मद्भुतम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरणे तथा ।

पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते दैवयोगतः ॥

तथा—

एभिर्योगैर्विनापि स्थान् मद्भिनं पापनाशनम् ।

सर्वेषां मेव वर्णानां मधिकारोऽस्ति मद्भते ।

मद्भक्तैस्तु विशेषेण कर्त्तव्यं मत् परायणैः ॥

इति ।

तथा—

विज्ञाय मद्भिनं यस्तु लङ्घयेत् पापकृत्वरः ।

स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इति ।

एतदपि नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रयोगस्तु
नृसिंहपुराणोक्तः । मध्याह्ने तिलामलकैः स्नात्वा

नृसिंह देवदेवेश तवजन्मदिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥

इति मन्त्रेण सङ्कल्पं कृत्वा आचार्य्यं वृत्वा सायंकाले श्रीलक्ष्मी
सहितं नृसिंहस्य यथाशक्ति स्वर्णनिर्मितां प्रतिमां कलशोपरि
प्रतिष्ठाप्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः-
स्नानादि विधाय पुनर्देवं सम्पूज्य—

नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥

इति मन्त्रेण आचार्य्याय प्रतिमां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
स्वयं पारणं कुर्यादिति संचेपः ।

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषमाह अपराकं जावालिः—

नृतात्र सुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानं फलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति ।

मन्त्रस्तु एष धर्मघटोदत्त इति अक्षय्यतृतीयाप्रकरणे अभिहितः ।

विष्णुरपि—

तिलान् कृष्णाग्निं कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यसु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
वैशाखविधानानि समाप्तानि ॥

अथ ज्यैष्ठ्यासविधानानि ।

तत्र गारुडे हरेर्जलक्रीडा उक्ता—

घनागमि प्रकुर्वन्ति जलस्थं वै जनार्दनम् ।
ये जना नृपशार्दूल न ते यान्ति पुनर्भवम् ॥
स्वर्णपात्रे ऽथवा रीप्ये ताम्ने वा मृन्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्चयेद्विष्णुं शालग्रामाग्निद्वयम् ॥
प्रतिमां वा महाभाग तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

तत्र शुक्लतृतीयायां रश्माव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये—

भद्रे कुरुष्व यत्नेन रश्मास्तु प्रत्यक्षम् ॥

ज्यैष्ठ शुक्लतृतीयायां ज्ञातानियमतत्परा ॥

इत्यादि ।

साच पूर्वविद्या कार्या इत्युक्तं प्राक् ।

ज्यैष्ठ शुक्लदशमी दशहरा ।

तदुक्तं हेमाद्री ब्राह्मे—

ज्यैष्ठेमासि सितेपक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

वाराहेऽपि—

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्यैष्ठेमासि कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गा हस्तर्चंच सरिद्वरा ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

अत्रान्योविशेषः काशीखण्डे उक्तः । विस्तरभीत्या मात्र-
लिखितः । यदि ज्यैष्ठोमसासासी भवति तदा तत्रैव दशहरा
कार्या न तु शुद्धे ।

दशहरासु नोत्कर्षयतुर्ष्वपि युगादिषु ।

इति हेमाद्री ऋष्यशृङ्गीतेः । गङ्गाया असम्भवे तीर्थान्तरे-
ऽपि इदं कार्यम् ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य स्नात्वा दद्यात्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

अस्यां तिथौ सेतुवन्धरामेश्वर नमस्कारादि विशेषपूजा कार्या
प्रत्युक्तं स्कान्दे सेतु माहात्म्ये ।

ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषेरवौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तमम् ॥

तस्मिन् दिने तमीशानं नत्वा स्यान् मोक्षभाजनम् ।

इति ।

ज्येष्ठ शुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जल सुपोथ उदकुम्भं
विप्राय दत्त्वा मुच्यते इति निर्णयामृते उक्तम् । ज्येष्ठ पौर्णमास्यां
सावित्रीव्रतमुक्तं भविष्ये—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे पौर्णमास्यां तयाव्रतम् ।

चौर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ।

इत्यादि ।

इदं ज्येष्ठामावस्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

अमायां ज्येष्ठ मासस्य वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥

इदं व्रतं दाक्षिणात्याः पूर्णिमायां पाश्चात्या अमाया साचरन्ति ।
अत्रापि पूर्णिमामावासे पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वारिहती ।

कृष्णाष्टमीचभूता च कर्त्तव्या मन्त्रोत्तिथिः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भूतविद्यासिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं भोः शिखिवाहन ॥

इति वचनाच्च । यदा तु परदिने अष्टादशघटिकाव्यापिनी
तदा परैव आद्या ।

पूर्वविधैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाच्योऽष्टादश भूतस्य परतश्चेत् परेऽहनि ॥

इति साधवाचार्योक्तेः ।

अथ विशेष आदित्यपुराणे उक्तः—

ज्येष्ठेमासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

इति ।

इयंमन्वादिरपि । सा च पौर्वाश्विकी आद्या इत्युक्तं प्राक् ।

इति विधानपारिजाते ज्येष्ठमासविधानानि ।

अथ आषाढमासविधानानि ।

आषाढ शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न-
व्यापिनी आद्या इत्युक्तं । आषाढ शुक्लैकादश्यां (वातपू) गङ्गा चक्रादि-
धारणं मुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—

शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वङ्गि पूतो भवेन्नरः ॥

ऋग्वेदे मममाष्टके तृतीयाध्यायेऽपि—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्य्येषि विश्वतः ।

अतस्त तसु न तदामो अश्रुते श्रुतास इहहन्त स्तत् समाशत ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १ ।

तथा—

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्मिरन् ।

अवन्यस्य पवीतार माशवो दिवस्पृष्ट मधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥

म ८. सू ८३. ऋक् २ ।

तथा तत्रैवाष्टके चतुर्थाध्याये—

चमूषच्छेनः शकुनो विभ्रत्वा गोविन्दुर्द्रष्ट आयुधानि विभ्रत् ।

अपा मूर्ध्नि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १८ ।

तथा परोमात्रयेति सूक्तापरिशिष्टेऽपि—

चक्रं विभर्त्तिवपुषाभितप्तं वलं देवाना ममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरिता विधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥

देवासो य (त्र) त्यवितेनवाहुना सुदर्शनप्रयताः स्वर्गं मायन् ।

ये लाक्षिता मानवा लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदहन्ति ।

इति ।

यजुर्वेदेऽपि—

येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।

तेन पवित्रेण सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥

इति ।

तैत्तिरीयारण्यके—

चरण पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ॥

इति ।

काण्वशाखायामपि—

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देवदीद्यत ।

अग्ने कृत्वा क्रतू रनुयत्ते पवित्र मर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ॥

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥

इति ।

शतपथेऽपि—

सहोवाच याज्ञवल्क्य स्तस्मात् पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।

सुहोक्कमौले र्वर्माण्यग्निना सन्धत्ते ।

इति ।

सामवेदेऽपि—

प्रते विष्णो अज चक्षो * ।

पाथेऽपि—

अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥

इति ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयेऽपि ब्राह्मे नारदः—

विष्णुनामाङ्कितां मुद्रा मष्टाक्षर समन्विताम् ।

शङ्खचक्रायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीं तथा ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो ह्यन्यथा कलि वल्लभः ॥

शङ्खचक्राङ्कितो भक्त्या श्रावं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितॄणां तु गया समम् ॥

यथान्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितोभृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्टाकृष्णायुधानि वै ॥

शङ्काङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य तु वेश्मनि ।

तदक्षं स्वय मन्त्राति पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

हादशाब्दार्जितं पुण्यं वाष्कलेयापगच्छति ॥

कृष्णायुधाङ्कितोयस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गति स्तस्य सागतिर्नियताध्रुवम् ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितोयस्य विग्रहः ।

तन्नाश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।

तस्यापराधसाहस्रं नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।

तेनाह्वयति चात्मानं तत् समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितैर्ब्राह्मैर्नास्तिकालाप तत्परेः ।

न लिप्यते कलिकृतैः कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ॥

इत्यादि ।

धारकामाहात्म्ये ऽपिवायव्ये—

अग्निनैवतु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥
कृत्वा धातुमयों मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
नवप्रश्न पञ्चरात्रे शुक्रमाहेश्वरसंवादेऽपि—
सौवर्णं राजतं कांस्यं ताम्रं काष्ठमयं तु वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥

नारदीय पञ्चरात्रेऽपि—

हादशारं तु षट्कोणं बलपत्र (संयुतम्) समन्वितम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयीत विचक्षणः ॥

पाञ्चेऽपि—

उपवीतादिवह्णार्थाः शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
उपवीतं शिखावन्ध स्रक्लाव्हन मेव च ।
चक्रलाव्हन हीनस्य विप्रस्य विफलक्रिया ॥
चक्राङ्किताय दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ।
तस्माच्चक्राङ्कितस्तिष्ठेत् पवित्रं तरति श्रुतेः ॥

वाराहेच—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः ।

कलत्रापत्य भृत्येषु पश्चादिषु विशेषतः ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृत्याहै सुदर्शनम् ।
 सव्ये तु शङ्खं विभृत्यादिति ब्रह्मविदोविदुः ॥
 चक्रादि धारणं पुंसां हरिसम्बन्धवेदनम् ।
 पातिव्रत्यनिमित्तं हि यथा बलयभूषणम् ॥
 तप्तं वै विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रघ्नः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥

गौतमीतन्त्रेऽपि—

ललाटे च गदाधार्या मूर्द्ध्नि चापं शः तथा ।
 नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
 इति ।

निन्दने निषेधश्च ब्राह्मे—

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
 अवलोक्य मुखं तेषामादित्य मवलोकयेत् ॥
 इत्यादि ।

काशीखण्डेऽपि—

अन्येऽपि ये ऽहरिहराङ्गधरा धरायां
 ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः ।
 इत्यादि ।

तत्रैव भ्रुवास्थाने—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
 गोपीचन्दनलिताङ्गो दृष्ट्वेत्तदधं कुतः ॥ इति ।

भारतेऽपि—

नान्यदेवं नमस्कृत्यान्मान्यदेवं निरीक्षयेत् ।
चक्राङ्कितः सदातिष्ठेन्नद्वक्तः पाण्डुनन्दन ॥
भीष्मपर्वण्यपि देवान्प्रति ब्रह्मवचनम् ।
स एष शाश्वतोदिव्यः सर्वभूतमयोहरिः ॥
वासुदेव इति प्रोक्तो यं मां पृच्छसि भारत ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यते ऽभ्यर्च्यते चैव नित्यभक्तैः स्वकर्माभिः ॥

इति ।

कृतलक्षणैः कृतहरिचिह्नैरित्यर्थः । देवो भूत्वा देवान्
यजेतेति श्रुतेः ।

हरिवंशेऽपि—

चक्राङ्कितः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥

इति ।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमादिसिद्धत्वाच्चक्राद्यङ्कनं कर्त्त-
व्यमिति । ननु पवित्रं ते इत्यादि श्रुति स्तप्तमुद्राधारणे
प्रमाणत्वेनोदाहृता । तन्नोपपद्यते । वेदभाष्यकृतत्वात्माधवाचार्येण
अन्यथा व्याख्यातत्वात् । तथाच तद्भाष्यम् । पवित्रं ते इति
पञ्चर्चं सूक्तं । आङ्गिरसस्य पवित्रस्य आर्षं जागतं पवमानसोम-
देवताकं । तथाचानुक्रान्तं । पवित्रं ते इत्यभिष्टवे आद्ये ऋचौ
वक्तव्ये । सूत्रितं च । पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते इति हे ।

वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत इति च । तत्र प्रथमा । पवित्रं ते इति । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोधकं अङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पा(गा)तु रङ्गानि पथ्येषि परितोगच्छसि विश्वतः सर्वतः तव तत् पवित्रं । अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तप्तगात्रः अतएव आसः अपरिपक्वः नाश्रुते नव्याप्नोति । श्रुतास इत् श्रुताएव परिपक्वा एव वहन्तो यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ।

तपोः शत्रूनां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्पदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतं । तृतीयस्यामितोदिवि सोम आसीदितिहि ब्राह्मणम् । अस्य तन्तवः अंशवः शोचन्तोदीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आशवः शोन्नगामिनो रसा अवन्ति रक्षन्ति ।

कं पवीतारं पावयितारं यजमानं । होमद्वारा

पश्चात् हुताः । दिवोद्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठसदृशं मुन्नतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति ।

तथा चमूषच्छेन इति एकोनविंशी सोमावापे विनियुक्ता । चमूषदिति चमन्ति भक्षयन्ति अत्र इति चम्बश्चमसा स्तेषु सीदतीति चमूषत् । यद्वा । चम्बौ अधिश्रयणफलके । तयोर्वर्त्तमानः । तथा श्येनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभृत्वा हरतेरातोमनिन्नित्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः । हृष्यहोर्भं इतिभत्वं । गोविन्दुः यजमानानां गवांलभकः । विन्दुरिच्छुरित्यग्नेन उप्रत्ययान्तत्वेन निपातः ।

द्रुषो द्रवणशीलः । आयुधानि स्फा कपालादीनि विभ्रत् धारयन्
अपामूर्ध्नि प्रेरकं समुद्रं अन्तरिक्षनाम एतत् । अन्तरिक्षलोकं सच-
मानः सेवमानः महिषो महान् य एवंविधः सोमः स तुरीयं
चतुर्थं धाम चान्द्रमसस्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि
चन्द्रलोको विद्यते । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मावतु इत्या-
दिभिः चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायत
इति ।

तथा—

चरणं पवित्रमिति । विश्वोर्वाङ्मणस्य वा स्तुतिरियम् ।

पवित्रेणेति यत्ते पवित्रमिति च सौचामणीयागे विनि-
यु(क्ता)क्ते । स होवाच इत्यादयस्तु पठ्यमानतया नोपलभ्यन्ते ।
अतो नोक्तार्थे प्रमाणं । पृथ्वीचन्द्रोदयनिवन्धे तप्ताङ्गधारण निषेधाच्च ।

तथा—

यस्तु सन्तप्त शङ्कारिलिङ्गचिह्नतनुनरः ।

स सर्वयातनाभोगी चण्डालोजन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्त शङ्कारिचक्राङ्कित तनुं नरः ।

पंभाय्य रौरवं याति यावदिन्द्राद्यतुर्दश ॥

इति वृहन्नारदीयोक्तः ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च नृत्यगौतादिकं वृथा ।

एकजानेरयं धर्म्मा न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रगटां यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा !

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानगं काष्ठं मनहं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

इति विष्णुश्रवलायनादि वचनात् ।

स्वशरीरेऽन्य(दे) देहे वा भवेदन्निकिणी हिजः ।

इति मनुस्मृतेः ।

नाङ्गनात् प्रदहेद्देहं दहेच्चेत् कामकारतः ।

नाधिकुर्वीत दग्धाङ्गः श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ॥

इति वौधायनवचनात् ।

शैवान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिकनास्तिकान् ।

तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनाच्च । तस्माद्विधानाभावात् निषिद्धत्वाच्च

तप्ताङ्गनं न धार्यम् । यदि तु पुराण वचनानि आकरस्यतया

उपलभ्यन्ते । तदापि शूद्रमात्र विषय मेतत् ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ।

इति विष्णुस्मृत्या तथा व्यवस्थापनात् ।

तस्माच्चैतत् शूद्रविषयं मेवं प्राप्तोऽभिधीयते ।

वैदिके धार्थ्यमाणत्वात्तत्परिश्रद्धाव्यतः ।

प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्तप्ताङ्गाः सप्रमाणकाः ॥

लिङ्गादत्रविधिः कल्पोऽश्रवदाम् श्रुतौयथा ।

निषेधवचनं त्वत् सृत्तिकायसचक्रगम् ।

अदीक्षाविषयं यद्वेत्येव मतव्यवस्थितिः ॥

तथाहि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति मनुस्मृत्या धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाद्येत्यादि
श्रुत्या च सदाचारस्य प्रामाण्यकथनात् । वेदविद्विर्वहुभिस्तस्य
धार्यमाणत्वात् । न च तेषां भ्रान्त्या तद्धारणमिति वाच्यम् ।
माध्य रामानुजीय विष्णुस्वामि सम्प्रदायिना मनेकेषां भ्रान्ति-
कल्पनस्य अन्याय्यत्वात् । काचित्कस्य होनाकाद्याचारस्य यदा
सदाचारत्वं तदा किमुतास्य सर्वदेशानुगतस्य सदाचारत्वं वक्तव्य-
मिति । किञ्च यद्येतं अशिष्टत्वेनाभिमतस्तदा एभिर्वेदिकानां
विवाहभोजनाद्यविशीतव्यवहारो मिथो न स्यात् ।

ननु—

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धस्य सदाचारः स उच्यते ॥

इति स्मृत्या सदाचारस्य निर्वचनात् प्रकृतस्य तमाङ्गस्य उदा-
हृतस्मृतिविरुद्धत्वात् कथं सदाचारत्वमिति चेत् । इत्य-
मवेहि । यत्रविधिं विना निधिमात्रं तस्यैव असदाचारत्वं कल-
(नि)ञ्जभक्षणादिवत् । यत्र तु हयमपि अस्ति । तत्र विकल्पो
ग्रहणाय ग्रहणादिवत् । फलातिशयतदभावकामस्यैव ।

यदा—

श्रुतिर्द्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृता ।

स्मृतिर्द्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचना त्रिषेधस्य मृदायसादि निर्मित तप्ताङ्ग विषयत्व
मिति साधुः पन्थाः ।

चक्रविम्बं मृदा कृत्वा तथा तप्तायसेन वा ।

तदङ्गधारणान् मर्त्योन्नरकं प्रतिपद्यते ॥

सौवर्णे राजतं ताम्रं चक्रं कांस्यमयं तथा ।

द्विजातिधारेयेन्नित्यं सर्वकर्मसु पाव (वाच)नम् ।

इति नारदीय पञ्चरात्रोक्तेः ।

तथा—

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वैष्णवागमे ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेण द्विजैर्वेदार्थं तत्परैः ॥

अदीक्षितो धारयेद् यः पतत्येव न संशयः ।

इति त्रैलोक्य मोहन पञ्चरात्रोक्तेः ।

न चात्र तप्तायसेनेति पूर्वोक्त श्लोके तप्तपदवैयर्थ्यं । आयसेन
इत्येतावतैव अर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । तप्तपदस्य शुद्धपर्यायत्वेन
शुद्धलोहनिर्मितमपि चक्रं न धार्यम् इत्येतदर्थपरत्वात् । तप्तायसं
शुद्धलोहमिति विश्वकोषोक्तेः ।

यदुक्तम्—

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च नृत्यगीतादिकं वृथा ।

एकजाते रयं धर्म्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

इति ।

चक्रादिधारणं वर्जनीयं (द्विजैः) नृत्यं वृथा हरिभक्ति रहितं
जनतोषकमिति स्कान्दे मार्गशीर्षमास माहात्म्य प्रकरणोक्तेः ।

चक्रादिकं सदाभार्यं दीक्षिते वैष्णवागमे ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेण द्विजे वैदार्थं तत् परैः ॥

इति पूर्वोक्तविशेषोक्तेः ।

नचैषां वचनानां निवन्धादावनुपपत्त्यादव्यवस्थापकत्वमिति वाच्यम् । पुरुषदोषोऽयं न प्रमाण दोषः । अन्यथा भारतादि समस्त पुराणस्य निवन्धादावनुदाहृतत्वात्तस्यापि अप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यसं प्रपञ्चेन ।

यद्वा । एकजातेः एकस्मादेव पितुर्जातिर्जन्म यस्य स एकजातिः विशुद्ध मातापितृक स्तस्यैवायं धर्मो न द्विजन्मनो द्वाभ्यां पितृभ्यां जन्म यस्य स द्विजन्मा कुण्डगोत्रकादि स्तस्य नायं धर्म इति वाक्यार्थः । जाति शब्दस्य जनार्थत्वञ्च “तत् सिद्धिजाति सारूप्य” मिति मीमांसा सूत्रव्याख्याने भग्निर्ये ब्राह्मण इत्युदाहरण वाक्यादौ दृष्टम् ।

विष्णुदीक्षाधिकारस्तु शुद्धस्यैव नान्यथा । यत्र यत्र वस्तु-
मूकपतितादिविवर्जनादिति कुर्ये पुराणोक्तेः । प्रमाणं तु पवित्रं ते इति श्रुतिरुक्तैव । यदुक्तं तेषां कर्मान्तरे विनियुक्तत्वेन भाष्यादौ तत् परत्वात्पुनश्चिरिति । तदपि न साम्प्रतम् ।

उ स्यादिवि द्रष्टव्यावन्तो अस्य (स्यु) यं चण्डदाः सः । ते सूर्येण इत्यादि मन्त्रस्य अन्यत्र विनियुक्तस्यापि सिद्धादव्यवधानादि विधायकत्वं यथा मीमांसकै रङ्गीकृतं तथाऽप्रापीति न कोऽपि दोषः ।

तदुक्तं राणके । ये अश्वदाः सह ते सूर्येण इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गाक्षिमाश्वदान फलविधे रङ्गीकारादिति ।

यथा । धन्व त्रिव प्रपा मित्यादि मन्त्राणां तत्तत् कर्मणि
विनियुक्तानां मपि प्रपाप्रवर्त्तनादि विध्याक्षेपकत्वं स्मृत्यधिकरणे
अङ्गीकृतम् ।

यथा वा—

आयाहीन्द्र पथिभिरोलितेभि र्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जघुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृव्यसेवी वपाम् * इत्या-
दीनां ब्राह्मणेन तत्तत् कर्मणि विनियुक्तानामपि मातुल-
कन्याविवाहविध्याक्षेपकत्वं मङ्गीकृतं माधवाचार्येण पाराशर
स्मृतिटीकायाम् ।

यथा वा । देवांश्च याभि र्यजते ददाति च इति मन्त्रस्य याग्या-
त्वेन विनियुक्तस्यापि याभिरिति यागकरणत्वेनाभिधानाद्दानेनैव
सामर्थ्येन कर्मकारकतया अन्वयाद् गोद्रव्यक यागदानविधाय-
यत्वं मविद्ब्रह्ममिति न्यायसुधायामुपपादितम् ।

यथा वा—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तानो अस्य ।
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विब्रूँक्षणा येमनीषिणः ।
उत्तत्वं पश्यन्नददर्शं वाचं उत्तत्वं शृण्वन् न शृणोत्येनाम् । इत्यादि

* यथा मातुलस्य योषा दुहिता भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन
पारणेतु यः स्यः यथा च पैतृव्यसेवो पौत्रस्य भागः । दद्यात् तं ते
पौत्रं नः ददाये

मन्त्राणां मन्य कश्चिन् विनियुक्तानामपि व्याकरणाध्ययनं विधि-
कल्पकत्वं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये अभ्युपगतम् ।

यथा वा—

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेन अपनीयते । स्वतोविधास्यति
ह्येष नियोगात् स्मारयिष्यति । इति तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्य्येणापि
विधायकत्वं मङ्गीकृतम् । तथा अत्रापि पवित्रं ते इत्यादि श्रुतीनां
विशिष्टफलं प्रापकस्य तस्माद्धारणस्य विकल्पकत्वे न किञ्चित्
क्षुद्रोपद्रवशङ्का इत्युपरम्यते ।

अथवायं मन्त्रार्थः । तच्च

सर्वेवेदा यत् पदसामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यददन्ति ।

इति कठश्रुत्या ।

वेदैश्च सर्वैरह मेववेद्यः—

इत्यादि स्मृत्याच “तत्तु समन्वयात्” इति ब्रह्मसूत्रेण च
सर्वेषां शब्दानां परब्रह्मभूते विष्णौ समन्वयकथनात् श्रुत्यादे-
स्तत्तत् परत्वं मभ्यर्हितम् । तदयं पवित्रं ते इति मन्त्रार्थः ।
हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य चतुर्मुखस्य वा स्वाभिन् विष्णो ते तव पवित्रं
पवित्रयति भूतानीति पवित्रं वक्ष्यवत् त्रायते रक्षति सुजनमिति
वा पवित्रं यच्चक्रं कितं तेजोभिर्व्याप्तं विस्तृतं वा वर्त्तते । तेन
चक्ष्णे प्रभुः सर्वोत्तमस्त्वं गात्राणि अस्माकं शरीराणि पथ्येषि
पवित्रयसि । किं पञ्चगव्यादि प्राशनवत् कृतिपयाङ्गानि पवित्रो-
करोषि नेत्याह विश्वत इति । विश्वतः सर्वतः सर्वाण्यङ्गानि
पवित्रयसीत्यर्थः । परिपूर्वं द्रव्यं गतावितिधातुः पावनार्थं वर्त्तते ।

पवित्रं शब्दस्य विष्णुचक्रवाचकत्वं तु काख्यशाखायां शतपथे सूत्रा-
मणी प्रकरणे दृष्टम् ।

यत्ते पवित्रं मिति । तथाया विष्णोचक्रं तथा पवित्रमसीत्येवैतदाह ।
अभिधानेच—

पवित्रं चरणं नेमि रथाङ्गं च सुदर्शनम् ।

सङ्ख्यारं प्राक्ततन्त्रं लोकहारं महौजसम् ।

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥

इति ।

तथा—

पवित्रं चरणं चक्रं लोकहारं सुदर्शनम् ।

पर्यायवाचकाच्चेते चक्रस्य परमात्मनः ॥

इति ।

तथा—

सुदर्शनेच दभेच पवित्रं शण सूत्रके ।

इति विश्वकोशेऽपि दृष्टम् ।

एवं पूर्वार्धेन चक्रस्तुतिमुक्त्वा उत्तरार्धेन चक्रधारण रहितानां
निन्दापूर्वकं तत्कारिणां श्रीविष्णुप्राप्तिरुच्यते ।

अतस्तत्तुतिरिति । अतस्तु श्रीविष्णुचक्रेण असंस्कृता तत्तुत्यस्य स
पुमान् आसः शाखोक्तचक्रसंस्काराभावादपरिपक्वः सन् तत् प्रसिद्धं
विष्णुवाक्यं ब्रह्म न अभुते न प्राप्नोति । यथै तद्वन्तः विष्णुचक्रं
भक्त्या धारयन्तः शाखोक्तविधिना ते श्रुतासङ्गत् । आपाके इति
धातोर्निष्ठान्तस्य रूपं मेतत् । तथाच शाखोक्त संस्कारेण परिपक्वाः

निर्मलान्तःकरणाः सन्त एव तत् विश्वाख्यं परंब्रह्म समाश्रित प्राप्नु-
वन्ति । तच्छब्दस्य भगवदाचकत्वं “तदिति वा एतस्य महतो
भूतस्य नाम भवतीति । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

इत्यादि श्रुतिसिद्धम् ।

महाभूतं तु भगवानेव । एकोविंशुर्महभूतमितिहा—

धर्मीक्षेः । तपोः । यथार्थं ज्ञानवतः । तप आलोचने इति
धातोरुपप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यहा । तपोः शब्दसन्तापकस्य विष्णोः ।
तप सन्तापे इति धातोरूपं । यत् पवित्रं चक्रं दिवस्पदे क्रीडादि
गुणविशिष्टे वैकुण्ठादिस्थाने विततं व्याप्तं वर्तते । अस्य चक्रस्य
तन्त(यः)वः रश्मयः शोचन्तो दीप्यमाना व्यस्थिरन् । भक्तेषु विविध-
फल दाहत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा अस्य पवित्रस्य आश्रयः
शीघ्रगामिनः व्यापिनो वा । अशूङ् व्याप्तावितिधातोरुपप्रत्यया-
न्तस्य रूपमेतत् । तन्तवो रश्मयः पवीतारं तापादि संस्कारेण
आत्मानं पवित्रीकुर्व्वाणं सज्जनं वा प्रवन्ति रक्षन्ति । पवीतार-
मिति पूज् पवने इति धातोस्तृण प्रत्ययान्तस्य रूपं । न केवल
भवन्ति किन्तु चेत (सा) सि सम्यग् ज्ञानदानेन दिव स्पृष्टं वैकु-
ण्ठादिस्थानं अधितिष्ठन्ति । पवीतारं वैकुण्ठादावधिष्ठापयन्ती-
त्यर्थः । अधिशीङ् स्थासां कर्म इति सूत्रेण अत्र द्वितीया
विभक्तिं ज्ञेया ।

चमूषदिति । चमूषां संसार सेनायां दुर्गमत्वेन सौदतीति
चमूषत् । तथापि म्येनः शंसनीयः उत्तमो जीववर्गः गोविन्दः

गोविन्दस्य । ऋकारान्तत्वं छान्दसं । आयुधानि शङ्खचक्रादीनि
विभृत्वा विभ्राणः द्रुषः द्रवणशीलः ज्ञानेनार्द्र इत्यर्थः । अपा-
मूर्ध्नि अप्रशब्दः कर्मवाची प्रसिद्धः आरब्ध कर्मणामुत्कटभोगं
सचमानः सेवमानोऽपि महिषो महान् अव्यभिचरितभक्त्या महत्त्वं
प्राप्तः सन् समुद्रं क्षीरसागर लक्षणं तुरीयं धाम चतुर्थं स्थानं
विवर्त्ति सेवते । मुक्तो भवतीत्यर्थः । क्षीरसागरस्य चतुर्थस्थानत्वं
मोक्षधर्मादौ स्पष्टम् ।

गत्यां चतुर्थ्यां गच्छन्ति नारायण परायणाः ।

इति श्वेतदीपमाहात्म्ये ।

येन देवा इति । हे पावसान्धः देवताविशेषाः । येन पवित्रेण
चक्रेण देवा ब्रह्मादयः आत्मानं सदा पुनते पवित्रीकुर्वन्ति तेन
पवित्रेण सहस्रसंख्यधारावता मां भवत्यः पुनन्तु इति वाक्यार्थः
पवित्रेणेति । दीप्यत् देदीप्यमान हे देव अग्ने क्रतून् अनु ।
ऽध्योतिष्टोमादि क्रतुफल प्राप्त्यर्थं (र्थे) क्रत्वा क्रतुना संकल्पित-
फलदाना शुक्लेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनीहि ।

यत्त इति । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला (मन्त्ररा) मध्ये
विततं यत् पवित्रं वर्त्तते । तेन पवित्रेण ब्रह्म वेदो भगवान् वा
मां पुनातु ।

चरण मिति । पवित्रयतीति पवित्रं विततं विस्तृतं पुराणं
पुरातनं यच्चरणं चक्रं वर्त्तते । येन च सज्जनो दुष्कृतानि तरति
शुद्धेन तेन पवित्रेण अरातिं अनर्थकारित्वेन शत्रुभूतं पापानं
पापरूप मनादि अज्ञानं अतितरेम अतिक्रान्तावभूषिम ।

चरणं पवित्रमिति । नात्र पुनरुक्तिः । गोवलीवर्हं न्यायात् ।
सकीचकैर्मरुतपूर्णरन्ध्रैरिति वत् । एव मन्या अपि श्रुतय उक्तार्थे
प्रमाणत्वेनोद्धाः । अन्यगौरव भयान्नात्र उच्यन्ते । अत्र कश्चिद्
यदाह । भवतु तत्तत्क्रादिधारणं श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाणं सिद्धं ।
तथापि वेदभ्रष्ट विप्राधिकारिकम् ।

तथाच स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशाध्याये गीतमशपं
पुरस्कृत्य उक्तम् ।

पाञ्चरात्रे चक्रपाले तथा कालामुखेऽपि च ।
शास्त्रे च दीक्षितायूयं भवेत् ब्राह्मणाधमाः ।
वौधे चार्हन्मते चैव तथा पाशुपतेऽपि च ॥

तथा तत्रैव—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यैस्तदीयैरङ्किताजनाः ।
अग्नितप्तैर्महामोहाद् भवेयुः सांसयोर्हयोः ॥
इति ।

शाम्बपुराणेऽपि—

पाञ्चरात्रं भागवतं तन्मं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥
इति ।

सूतसंहितायां च—

अत्यन्तस्त्रलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः ।
पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालिनैवोपकारकाः ॥

हेमाद्री प्रायश्चित्तकाण्डे पाप्मेऽपि—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम् ।

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्येतद्विगर्ह्यत्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

इत्यादिवहुवचनदर्शनात् शङ्खचक्रादिधारणं वेदभ्रष्ट द्विज-
विषयमिति यत् केषाञ्चिन् मतम् । तदत्यन्तग्रन्थानवलोकन-
जनिताज्ञानविजृम्भणमात्रम् । एषां वचनानां नारदीयपञ्च-
रात्रव्यतिरिक्तागमविषयत्वात् । तथाहि पाप्मे पातालखण्डे
एकसप्तत्यध्याये गीतमश्रापप्रस्तावे ;

गीतमेनाभिगम्यासु द्विजा उद्विम्बमानसाः ।

कश्चित् कालमतिक्रम्य तेषु केचित्तमन्वयुः ॥

भूयसाप्रणिपातेन गीतमं तेऽभ्यपूजयन् ।

शुश्रुषायां स्थिता विप्रामनोवाक् कायं कर्मभिः ॥

गीतमं प्रीणयामासुः श्रापस्यान्तमभीषवः ।

अथ प्रीतमनास्तेषां गीतमो मुनिसत्तमः ॥

उवाच मुनयः किं वो ददामि मुनिपुङ्गवाः ।

मत्तोवरमभीषध्वम् शुभाकं यदभीषितम् ॥

मुनय उचुः—

नास्माकमभिवाञ्छास्ति वरेषु मुनिसत्तम ।

श्रापदग्धाः श्रुतिभ्रष्टास्तस्मात् श्रापं निवर्त्तय ॥

गीतम उवाच—

अदृतं नोक्तपूर्वं मे यूयं मङ्गलिभाविताः ।

तन्त्रमार्गं प्रवेशेऽपि वेदमार्गं प्रवर्त्तकाः ॥
 भविष्यथ यथापूर्वं मत्तः संशृणुत द्विजाः ।
 वेदानां सारमुद्धृत्य यत्तन्त्रं हरिरुक्तवान् ॥
 खेतद्वीपे नारदाय मोक्षकामाय धीमते ।
 वेदाविरुद्धं तत्तन्त्रं सर्ववेदार्थं वृंहितम् ॥
 तत्तन्त्रदीक्षां प्राप्तानां शङ्खचक्राङ्ग धारिणाम् ।
 युष्माकं वेदमार्गोऽपि न नश्यति ममाज्ञया ॥
 वेदशास्त्रार्थं वेत्तापि यो ह्यनेन न संस्कृतः ।
 न स वेदफलं धत्ते यथा गौर्भारवाहकः ॥
 सर्ववेद मयं तन्त्रं नारदे पाञ्चरात्रकम् ।
 अन्धानि यानि तन्त्राणि हरिणा च हरेण (वा) च ।
 कृतानि ऋषिभिश्चापि मोहनानि न संशयः ॥
 तत्र ये विहिता धर्मा विरुद्धा वेदवादिनाम् ।
 अत स्तत्र न निष्ठास्तु युष्माकं मत् प्रसादतः ॥
 इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि षोडशाध्याये—

नारायणं प्रणीतं यत्तन्त्रं वेदोपवृंहितम् ।
 तदेव वैदिकैर्याज्ञं नान्यद् गौतमशापतः ॥

भारतेऽपि नारदीये मोक्षधर्म—

पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः परः ।
 सर्वेषु च नृपयेष्ठ ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते ॥
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठं नारायणः प्रभुः ।

न चैन मेव जानन्ति तमोभूता विशंपते ॥

तथा—

वेद मेकं सांख्ययोगं योगारण्यक मेव च ।

परस्परप्राप्तान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥

पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरानृतप ।

एकान्तभावोपगतं हं हरिं प्रविशन्ति ते ।

यशः कान्तिर्धनं धर्मो नारायण परात्मकः ॥

इति नारदीय पञ्चरात्रस्य वेदात्मकत्वमुक्तम् ।

पाप्मे माघ माहात्म्येऽपि

विप्राणामवैष्णवत्वे निन्दनमुक्तम्—

अवैष्णवोहतोविप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् ।

तथा—

श्रवपाकमिव नेष्टेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।

इति ।

शैवादेर्निन्दापि मिताक्षरायाम्—

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिक नास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजाञ्छूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

स्कान्दे—

हरे यथावयोर्भेदं न करोति महामतिः ।

शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतश्च सः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कर्म्मसंन्यागिनं विप्रं ब्रह्माहमितिवादिनम् ।

कर्णं ब्रह्मोभय भ्रष्टं विकर्णसं व्यजेन्नरम् ॥
इत्यादिना ।

वशिष्टसंहितायामपि—

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैष्णवत्वेन चोदिताः ।
इतरेऽपि त्रयो वर्णा ब्रह्मणा विष्णुसेविना ॥
तस्माच्च वैष्णवाविप्राः प्रकृत्याद्विजसत्तमाः ।
अवैष्णवत्वं विप्राणां महापातकं सम्भितम् ॥
इत्यादिना ।

वैष्णवशब्दोऽत्र संस्कारविशिष्ट वाचकः । यूपान्नवनी-
यादिशब्दवत्—

वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः ।
इति काशनिर्णये माधवाचार्योक्तेः ।
वैष्णवं द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्ममाभ्यन्तरं तथा ।
शङ्खचक्रादिभिर्वाह्यं मान्तरं वीतरागता ॥
इति पाशोक्तेः ।

तस्माच्छ्रुति स्मृत्यागमादि सर्वप्रमाणं सिद्धत्वाद्ब्राह्मणैः
शङ्खचक्रादि धारणं सर्वथा कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

तत् प्रकारसु पाञ्चरात्रेऽभिहितः—

शयन्यां चैव बोधिन्यां दीक्षाकाले विशेषतः ।
तत्तद्व्याहृतिकं धार्यं विधानेन समन्वितम् ॥
सुषुप्तिं शोभिते रम्ये वितानध्वजशोभिते ।

मण्डपे चार्चयेद्देवं धूपं दीपैर्निवेदनैः ॥

आराधनं ततः कुर्याच्चक्रस्य परमात्मनः ।

स्वर्णेन कारयेच्चक्रं शङ्खं रौप्येण कारयेत् ॥

षट्कोणैश्च समायुक्तं षडक्षरं समन्वितम् ।

मध्ये प्रणवसंयुक्तं वाद्ये वसुदलेर्युतम् ॥

मूलमन्त्रेण संयुक्तमेतच्चक्रमिहोच्यते ।

मध्ये तद्बीजं संयुक्तं शङ्खं कुर्याद्विचक्षणः ॥

स्नाप्य * पश्चात्तैः शुद्धै रक्ष्यं तत् पुरतोहरैः ।

ध्यात्वा सुदर्शनं तस्मिन् सहस्रारं महौजसम् ॥

कोटिसूर्यसमप्रख्यं तेजसा भुवनत्रये ।

षडक्षरेण मन्त्रेण † पूजयित्वाविधानतः ॥

जपं कुर्यात्ततः पश्चाच्छतसाहस्रसंख्यया ।

षट् सहस्रं तु वा जप्त्वा पश्चाद्बीजं समाचरेत् ॥

इषुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन सवारिणा ।

उपलिप्य स्थण्डिलं तु चतुरस्रं सुशोभनम् ॥

तन्मध्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वगृह्योक्तविधानतः ।

आज्य संस्कारपूर्वं तु इधाधानं समाचरेत् ॥

आधारा वाज्यभागौ तु हुत्वा होमं (समा) चरेत् सुधीः ।

* स्नाप्येति आर्षं । समाप्ते एव त्वपोविधानम् ।

† सुदर्शनायनम् एवं कथेण ।

अग्न आयूषीति त्वचं ॥ इन्द्रो ब्रह्मत्वचं ॥ तथा ॥
प्रजापते नेति ॥ ऋचं विश्वे देवा स इत्यृचम् ॥ १ ।
त्वया वयं सध्वयेति ॥ जुहुयात् प्रत्यृचं तथा ॥

- अग्न आयुषि पवस आसुवोर्जनिर्व च नः ।
आरे वाचस्य दुष्टुनाम् ॥ १८
- पुनस्तु मा देवजनाः पुनस्तु ममसा चियः ।
पुनस्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनोहि माम् ॥ १९
- पवित्रेषु पुनोहि मा यज्ञेषु देव दीयत ।
अग्ने क्रत्वा क्रतूँस्तु ॥ —इति ४०म. १९क. यजुः ।
- † इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिभिन्द्रः पुत्र पुत्रव्रतः ।
महान् महोभिः प्रचीभिः ॥ ७
- स सन्धः स हव्यः सत्यः सत्वा तु विकूर्मिः ।
एकयित् सन्नभि भूतिः ॥ ८
- तमर्कंभि स्रं सामभि स्रं गायत्रै यर्वणयः ।
इन्द्रं वर्धन्ति चितयः ॥ ९क. म. ८. सू. १६ ।
- ‡ प्रजापते नृत्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परितोषभूव ।
यत् कामाक्षे जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
—इति १०म. १२१म. १०क. ।
- § विन्ने देवास आगत प्रसता म इमं हवम् ।
एतं वर्हिं निषीदत ।
उपयाम गृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्तर्देवभ्यः ।
एष ते योनिं दिव्येभ्यस्तर्देवभ्यः ॥ ७क. १४म. यजुः ।
- ॥ त्वया वयं सध्वन्तीता क्षत्र प्रणीत्यश्याम वाजाम् ।
इमा शंसः मृदया सत्य-तानि ऽनुष्टया कृणु ऋज्याण ॥

पश्चात्तु वैष्णवैः सूक्तं मन्त्रैर्विघ्नप्रणाशकैः ।
 पवित्रं त इति * हाभ्यामृग्भ्यां होमं समाचरेत् ॥
 विष्णोरराट् मसि † च ये देवा इति च त्रिभिः ‡ ।
 एव माज्येन होतव्यं मन्त्रैः प्रणवपूर्वकैः ॥
 पश्चात् सुदर्शनं तस्मिन् शङ्खं वाग्नी विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणं च भुजं पूर्वं चक्रेण प्रतपेत्ततः ॥
 वामं संप्रतपेत् पश्चाच्छङ्खेनैव द्विजोत्तमः ।
 शीतोदके विनिक्षिप्य पूजयेत् सुसमाहितः ॥

- पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विव्रतः ।
 अतस्तनूर्जतदामो अश्रुते असास इवङ्गलं सत् समाशत ॥
 तपोपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचनो अथ तनवी व्यस्त्रिरम् ।
 अवन्यस्य पशूतार माश्रवो दिवस्पृष्ट मधितिष्ठन्ति तेजसा ॥
 —इति टम. ८३म्. १२७म्.

- †- विष्णोरराट् मसि विष्णोःश्रुतेः ।
 विष्णोः स्मरति । विष्णोर्ध्रुवोऽसि ।
 वैष्णव मसि विष्णवे त्वा ॥ ५५. २१म. यशुः ।
 ‡ ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियाणां सबत्सरीष सुप भागमासते ।
 अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिवन्तु मधुनी हृतस्य ॥ ११ ।
 ये देवा देवेष्वधि देवस्य मायम् ये ब्रह्मणः पुर एतारो अथ ।
 येभ्यो न स्यते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न प्रथिव्या अधिक्षु ॥ १७ ।
 प्राणदा अपानदा व्यानदा वसोदा वरिवोदाः ।
 अन्त्याः क्ले अक्षतपन्त हेतयः प्रावकी अक्षभ्यं शिवो भव ॥
 १५म. १०५. यशुः ।

ततः स्निष्टकृतं हुत्वा होमं शेषं समापयेत् ।
 एवं यो विभ्रयाद् भक्त्या शङ्खचक्रादि वैष्णवः ॥
 संसाररोगात् सम्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 शङ्खचक्रादिधारणविधानं समाप्तम् ॥

अथ आषाढ शुक्लद्वादश्यां विशेषो भविष्ये—

आभा कासु सिते पक्षे मैत्रश्रवण रेवती ।

सङ्क्रमे नैव भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

अस्यार्थः । आषाढ भाद्रपद कार्तिक द्वादशीषु अनुराधा
 श्रवणा रेवतीभिः क्रमेण योगे सति तत्र पारणं न कुर्यादिति ।

अत्रविशेषोविष्णुधर्म—

मैत्राक्षपादे स्वपितीहविष्णुः

पौष्णान्त्यपादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति

सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

अत्रैव विष्णुशयनोक्तव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लाया माषादे भगवान् हरिः ।

भुजङ्ग शयने श्रुते क्षीरार्णवजले सदा ॥

इति ।

स्नान्देतु द्वादश्यामुक्तः—

आभाकाद्येषु मासेषु मिथुने साधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्नापावर्त्तनोक्तवः ॥

तथा—

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति ।

वाराहेच—

द्वादशीति पारणाहोपलक्ष(णम्) कम् ।

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

अत्र एकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवस्थादृष्टव्या ।

अयमुक्तवो मलमासे सति न कार्यः ।

ईशानस्य वलिं विष्णोः शयनं परिवर्जयेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य च ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं चातुर्मास्य व्रतविधायकं । तत् मन्त्र-
मात्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

मिथुनस्यो यदाभानु रमावस्था इयं सृष्टेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपितृकर्मके ।

इति हेमाद्रौ मोहचूडोक्तेः ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उत्तमोद्गाभारते—

आषाढस्य सितेपक्षे एकादश्या सुपोषितः ।

चातुर्मास्य व्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतो नरः ॥

इति ।

अस्य नित्यत्वमुक्तं तत्रैव—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत् केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति किंस्वपि बलरोक्त्वम् ।

असम्भवे तुलांकेऽपि कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥

इति ।

इदं शुक्लाष्टादावपि आरब्धं पूर्वं चेत् कार्यम् ।

न श्रेयसं न मौख्यं च शुक्लगुर्वीर्गवा त्रियेः ।

खण्डत्वं चिन्तयेदाहौ चातुर्मास्य विधौ नरः ॥

इति वृद्धगार्ग्योक्तेः ।

प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव—

आरब्धे दूषणं नास्ति अनारब्धे तु दूषणम् ।

इति विष्णुस्मृतेः ।

अथौचेऽपि एवमेव—

अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

व्रतमेतस्मरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्कान्दोक्तेः । एतच्च प्रतिवत्सरं कार्यम् ।

प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्ते ऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ।

मीदते विष्णुलोकेऽसौ यावदाभूत संप्रवम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

इदं विष्णुभक्तेतरेरपि कार्यम् । नित्यत्वात् ।

श्रिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतसिद्धं ब्रह्मन् यथोक्त फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च ।

अथ हरिशयनोत्सवः ।

देवं संपूज्य विधि (ना) वद् यानमारोप्य भक्तितः ।

जलाशयं ततो नीत्वा कुर्याद्दे शयनं हरेः ॥

सुत्वा पुरुषसूक्तेन अश्वस्यपार इत्यपि ।

शेष पर्यङ्कवर्त्येऽस्मिन् फणामणि विभूषिते ॥

श्वेतद्वीपान्तरे देव कुरु निद्रां जगत्पते ।

इति मन्त्रेण तं देवं स्थापयित्वा पपूज्यच ।

श्वेतद्वीपे भोगिनाथे यांगनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्य व्रतेऽनुज्ञां देहि लक्ष्मीपते मम ।

लङ्घ्यामुष्मां शङ्खहस्त इमं मन्त्र सुदीरयेत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकायाम् ।

व्रतग्रहण प्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये—

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जाती कुसुम मालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।

विवुधे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाञ्चतु ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषेतापतोविष्णोः कृताञ्जलि पुट स्था ॥

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु केशव ॥

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदेदं पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाद्रमापते ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णेऽहं म्रिये ।

तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जगद्गम ॥

इति ।

अत्र व्रतविशेष उक्तो भार्गवार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—

आवणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्र पदे तथा ।

दुग्धमाश्रयुजे मासि कार्तिके द्विदशं त्यजेत् ॥ इति ।

स्नान्देऽपि—

चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्त्ति (वर्णि) नाम् ।
 प्रथमे मासि कर्त्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्त्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीयेतु चतुर्थेतु निशामय ॥
 ह्रिदलं बहुबीजं च वृन्ताकं चैव वर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहु र्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कुष्माण्डमिन्दुवृण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद्बुधः ॥
 विशेषाद्दरीं धात्रीं कुष्माण्डं तित्ति (नीं)ङ्गीं त्यजेत् ।
 जीर्णं धात्रीफलं ग्राह्यं तच्च कायस्य शोधनम् * ॥

तीर्थं सौख्येऽपि—

वार्षिकांश्चतुरोमासान् प्रसुप्ते वै जनार्द्दने ।
 मञ्चखट्वादि शयनं वर्जयेद् भक्तिमाधरः ॥
 अट्टती वर्जयेद् भार्यां मांसं मधु परौदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद्दूरान् मसूरं सितसर्षपम् ।
 राजमाषान् कुलित्यांश्च आशुधान्यं च वर्जयेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषाञ्छ्रावणादिषु (वर्जयेत्) संत्यजेत् ।
 अन्नं शक्यते अंशितु मनेनेति शाक इति श्रुत्यप्ती सृपादे-

रपि त्यागापत्ते र्योगरुदत्वेन * शाकस्य दशविधत्वं ज्ञेयम् ।

तदाह कोशकारः—

मूलपत्रं करीराद्य फलकाच्छाधिरुदकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति ।

मूलं मारुकादि । पत्रं प्रसिद्धं । करोरं वंशाक्षुरः । अयं
नवपत्रवरूपं । अधिरुदं मङ्गुररूपं । अन्यत् स्पष्टम् ।

आचारदीपेऽपि—

हस्ताकंच कलिङ्गं च विख्यौदुम्बरमिच्छटाः † ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥

अपराकंदेवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

आमिषाणि पात्रे—

प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं वीजपूरकम् ।

अयन्नशिष्टं माषादि यद्विश्योरनिवेदितम् ।

दग्धं मसं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ॥

* योगादृष्टे बंलीयस्यादिति भावः ।

† वस्तुतस्तु तप्तत् कालोद्भवाः शाका बर्जनीयाः प्रयवतः । इति वचनात्
तप्तत् कालोत्पन्नानामिव निषेधः । अथ तप्तत् कालोद्भव जातीयत्वं विवक्षितं
तेन आसपादिसोपितानां वर्षानन्तरोत्पन्नानामपि निषेध इति कमलाकरः ।

‡ मिच्छटा दग्धमन्नम् ।

अन्यथापि—

गोच्छागी महिषो क्षीरादन्य दुग्धादि चामिषम् ।

धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणं (भूमिजं) कृत्रिमं तथा ।

ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् ।

आत्मार्यं पाचितं चात्र मामिषं तत् स्मृतं दुधैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

चतुर्ध्वपीड मासेषु हविष्याणो न दोषभाक् ।

वृन्ताकं सन्धितं चैव सुप्ते देवेविवर्जयेत् ॥

सन्धितं वृन्तान्तरं प्रसृतं गवादि दुग्धं । लवणं शाकं चेत्यन्ये ।

हविष्यं सुप्तं भविष्ये ।

हेमन्तिकं सिताऽस्त्रिधं धान्यं मुद्गास्तिलायवाः ।

कलाय कङ्गुनौवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥

षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकीतरत् ।

कन्दं सैन्धवं सामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुवृत सारं च पनसाम्न हरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिलिङ्गी ॥

कदली लवली धानी फलान्यगुडं मैन्धवम् ।

अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अथ अस्त्रिधधान्यं मित्यभिधानादन्यत्रस्त्रिधधान्ये न दोषः

व्रतान्तराण्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुदृढव्रतः ।

गृहीयान्नियमानितान् दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत् कर्तृणां पृथक् पृथक् ।
 मधु (मिष्ट) स्वरो भवेद्राजन् पुरुषोगुडवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनं कृत्वा सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 योगाभ्यासी भवेद् यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥
 ताम्बुल वर्जनाद् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
 घृतत्यागीन लावण्यं सर्वस्त्रिण्ड तनुर्भवेत् ॥
 शाक पचाशनाद् भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ।
 भूमौ प्रस्तरशायीच विप्रोऽमुनिवरो भवेत् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
 धारणाग्रखरोक्षां च गङ्गास्नान फलं लभेत् ॥
 मौनव्रती भवेद् यस्तु तस्यान्नाऽस्वललिता भवेत् ।
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 प्रदक्षिण यतं यस्तु करोति स्तुति पाठकः ।
 हंसयुक्ताविमानेन स हि विष्णु पदं व्रजेत् ॥
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्मानश्चेतः ।
 षष्ठाक्षकाल भोक्ताच कल्पस्यायी भवेद्विधिः ॥
 पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
 गुडवर्ज्जिर्नरोदद्यात्तत् पूर्णं ताम्र भाजनम् ॥
 सहिरण्यं नृपत्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः * ।

* एषां व्रतानां समाप्ती कार्त्तिके दानानि एकभक्तव्रते दत्तवी सन्त्युक्त
 भेनुर्देवा । नक्तो वज्रपुगम् । एकान्तरोपवासी नीः । भूषवने वक्ष्या ॥

सुतेदेवेतु यो विष्णोः शिवस्याङ्गन मर्चयेत् ॥
 पञ्चवर्षेण योनित्यं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ।
 स याति रुद्रलोकां हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 भार्गवार्चनेतु—

शयनी बोधनीमध्ये शमी दूर्वापमार्गकैः ।
 शङ्कराजेन देवांस्तु नार्चयेत् कदाचन ।
 नखलोमादिकानां तु धारणं कर्मसाधनम् ॥
 इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

एकान्तरं द्वातरं वा कुर्यान् मासोपवासकम् ।
 अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतं मथापि वा ॥
 इति ।

ब्रह्मवैवर्ते—

लवणं वर्जयेद् यस्तु चातुर्मास्ये द्विजोत्तमः ।
 दत्त्वाऽनु दक्षिणां हेम लवणं च द्विजातये ।

पञ्चकालभोजने गौः । श्रीहृन्नीधुमादि तानि हेमश्रीश्चादि । जज्ञे
 गोयुगम् । आकाशने गौः । पयोव्रते दधि नष्टं च । दध्नव्रते
 वासी गौश्च । ब्रह्मचर्ये स्नानं नृत्तिः । तान्त्रिकव्रते वज्रयुगम् । गौर्न
 दध्नकुम्भोवस्त्रयुगं चण्डाश्च । देवाग्ने रङ्गमासिकाकारं चैव हेम
 पद्मं च । दीपिकाव्रते दीपिका वासीयुगं च । भूमिभोजने पर्णं
 भोजने च कास्य पात्रं गौश्च । चतुष्पदीपदाने गोपासे च गौवरी ।
 प्रदक्षिणव्रते वस्त्रं । चतुर्भुजं स्नानं गौश्च इत्यादीनि वैशाखी उत्तमाणि ।

व्रतान्ते च प्रदातव्या क्षयारितनया शुभा ॥
क्षयारितनया घेतुः । एवमन्यान्यपि व्रतानि शक्तितः कार्याणि ।
व्रताधिकारिणो भविष्ये—

अनग्नयस्तु ये विप्रा स्तेषां श्रेयोविधीयते ।

जपोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥

इति ।

अनग्नि यज्ञं तेषां भवत्युक्तव्यता प्रतिपादनाय नित्तर
निरासाय ।

आहिताग्निरनग्निर्वा यज्ञदान व्रतादिकम् ।

शूद्रोवर्णसत्तुर्योऽपि वर्णत्वात् कर्तुं मर्हति ॥

वेद मन्त्र स्वधास्वाहा वषट् कारादिभिर्विना ।

अथ स्त्रीणामपि अधिकारः ।

इति विष्णुधर्मो विशेषोक्तेः ।

भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायन स्मृतेः ।

यत्तु स्कान्दे—

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवेह लोकानिष्टान् व्रजन्ति ततः ॥

तद् भर्त्सननुज्ञाविषयमिति निबन्धकाराः ।

नूतन व्रतारम्भे कालसु रत्नमालायामभिहितः ।

सोमसौम्य गुरुशुकवासराः

सर्वकर्म्मसु (नितान्त) भवन्ति सिद्धिदाः ॥

भालु भौम शनिवासरेषु न

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा स्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।

सर्वैष्टित्सु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ॥

तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवच्च व्याघात संज्ञे नव पञ्च शूले ।

गण्डेऽतिगण्डेच षष्ठेव नाद्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

न सिद्धि मायाति कृतं च विद्यां विषारिघातादिकमत्रसिद्धम् ।

व्यवहार समुच्चये अत्र विशेष उक्तः—

सर्पिणीतु सिते पक्षे कृष्णेचैव तु वृश्चिकी ।

सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये तु—

विष्टि र्यदाहनि तिथेरपरार्द्धजाता

पूर्वार्द्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

दिनभद्रा यदा रात्री रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्राङ्मुखे पुरातनाः ॥

इति ।

तिथि माह सत्यव्रतः—

उदयस्था तिथि र्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्वादारम्भस्य समापनम् ॥

तथेति शेषः ।

इति ।

देवतः—

अभुक्ता प्रातराहारं खात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतान्ते कार्यमुक्त माग्नेये—

खात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः ।

पूज्याः सुवर्णं मथ्याद्याः * शक्त्या वै भूमिशायिना ॥

जपोद्दोमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विंशतिश्चाद्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ।

विप्राः पूज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति ।

अत्र विप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुरुषा एव भोज्याः । न तु स्त्रियः । विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना अयुक्तत्वात् । एवं सहस्रभोजनादावपि ज्ञेयम् । एतेन एकस्य ब्राह्मणस्य आहृत्या भोजनमपि परास्तम् । बहुत्वस्य एकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादिति पार्थसारथि मिश्राः ।

भविष्ये—

अनुक्तद्रव्यं तत् संख्या देवता प्रतिमा नृप ।

सौवर्णीं राजतीं ताम्रां हज्जजां मार्त्तिकीं तथा ॥

चित्रजां पिष्टलेपोत्थां निजवित्तानुरूपतः ।

आमाषात् पलपर्यन्तं कर्त्तव्या शक्तिवर्जितैः ॥

शक्तिवर्जितै रशक्तैरित्यर्थः ।

।द्यापनानुक्तौ नन्दिपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

क्षुर्यादुद्यागनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद्व्रतं निष्फलं भवेत् ।

यदि चोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चेत् ॥

वित्तानुसारतोदद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ।

गांचैव काञ्चनं दद्याद्व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

अशक्तौ तु नारदीये—

सर्वेषां मय्यलामेतु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुचं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः (शुभं) प्रिये ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

व्रतोपनिषदे चैव सर्वकर्म्मसु दक्षिणा ।

सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा मूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

शिवनेचोन्नवं यस्मात् सर्वत्र पितृवत्तमे ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन दैवकार्येषु वर्जयेत् ॥

व्रतिना पराङ्गं वर्ज्यमित्युक्तं देवीपुराणे ।

व्रते च तौर्थेऽध्ययने आद्येऽपि च विशेषतः ।

परान्नभोजनादेवि यस्यान्नं तस्य तत् फलम् ॥

इदमपि यतिब्रह्मचारिव्यतिरेकेण । तयोः पाकनिषेधात् ।

तदुक्तमान्ये—

नित्यस्त्रायौ मिताहारो गुरुदेवद्विजाश्वकः ।
 चारं चौद्रं च सवणं मधुमांसानि वर्जयेत् ॥
 तिलमुद्गाहते शैव्यं श (स) स्ये गोधूमकोद्रवौ ।
 धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ।
 खिन्नधान्यं तथा पण्य मेघ चारगणः स्मृतः ॥
 इति ।

गृहीतव्रतत्यागी छागलेयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काम मोहितः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्लाघाभिजायते ॥

तत् प्रायश्चित्तमुक्तं गारुडे—

क्रोधाक्षीभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद् यदि ।
 दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

इति प्रायश्चित्तोक्ते रतिक्रान्त व्रतानुष्ठानं कालान्तरे नास्तीति
 गम्यते । इदं प्रायश्चित्तं शक्तपरम् । अशक्तस्य तु
 हेमाद्री—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
 तावदनादि वा दद्याच्छक्तश्चेद्दिगुणं तदा ॥
 सहस्र सन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
 कुर्याद्वादश संख्याकान् यथाशक्त्यातुरोनरः ॥

अपराके देवतः—

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्त्वं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥

मास्ये—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नान मभ्यङ्ग पूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपन्नं तत् परं नृप ॥

अन्येऽपि व्रतनियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

स्त्रीव्रते विशेषो हेमाद्री—

गन्धालङ्कार ताम्बूलं पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्येत दन्तधावन मञ्जनम् ।

विधवा पतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति ।

विष्णुधर्म—

समस्तोपवासेषु पुमान् वायु सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानिच ।

विधवा शुकवसन मेकमेवहि धारयेत् ॥

मनुरपि—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥ इति ।

यद्यपीदं सर्वोपवासविषयत्वेन प्रतीयते । तथापि सौभाग्यार्थक
नवरात्राद्युपवासविषयम् । नत्वेकादश्याद्युपवास विषयम् ।

असक्तज्वलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्त्रापाच्च मैथुनात् ॥

इति देवलेन तन्निषेधात् ।

यत्तु हरिवंशे काम्य व्रतेऽपि तन्निषेध उक्तः—

अस्नानं रोचनं चैव गन्धं सुमनसं स्तथा ।

व्रते चैवोपवासेच नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥

इति ।

तत्तु तत्रोक्तं पुण्यक व्रतमात्रविषयम् । न तु सर्वविषयम् ।
पूर्वोक्तं वचनविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

शिवधर्मे—

दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं तपोजपः ।

यन्नेनापि कृतं सर्वं क्रुद्धस्य तु हथाभवेत् ॥

अत्रविशेषो हेमाद्रौ पाद्ये—

गर्भिणी सूतिकादिषु कुमारी वायुरोगिणी ।

यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥

इति ।

पुंसोऽप्येवं । लिङ्गस्य अविवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् व्रते
यत् पूजादि विहितं तदन्येन कारयेत् । शरीरमात्रसाध्यनियमा-
सु स्वयं कुर्यादिति । हेमाद्रिरेवं व्याख्यातवान् ।

माधवाचार्यसु—

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इत्युक्तवान् । एवं रजस्वलाया अपि ।

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥

इति सत्यव्रतोक्तेः ।

प्रतिनिधीनाह पैठीनसिः—

अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।

असामर्थ्ये पर स्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देऽपि—

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृ मातृ पति भ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं श्रतगुणं लभेत् ॥

प्रभासखण्डेऽपि—

भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापिवा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ।

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥

इदं सर्व्ववर्णं साधारणं । अवशिष्टात् ।

अत्रविशेष माह त्रिकाण्डमण्डनः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिकेच सः ।

काम्ये चो(षू) पक्रमे दूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात् प्रतिनिधिं मन्त्रं स्वामि देवाग्नि कार्यसु ।

स देशकालयो नास्ति नारथे रग्निरेव सः ॥ इति ।

अथ व्रतादि सन्निपाते निर्णयः—

तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रतत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेण अनुष्ठेयं । अविरोधात् ।

यत्र तु नक्तैक भक्तादौ विरोध व्रतादौ (त्वे) एकं स्वयं कृत्वा द्वितीयं भार्यादिना कारयेत् । इति माधवाचार्य आह ।

यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणाय अङ्गिभोजनं विहितम् ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्ता रात्रौ भुक्ताच पर्वणि ।

एकादश्या महीरात्रं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भोजन निषेधस्य प्राप्तः । तत्र पारणस्य वैधत्वादिवैव भोजनं कार्यं निषेधस्य रागप्राप्त भोजनपरत्वात् । विधिप्राप्ते निषेधानवकाशात् । अग्नीषोमौयादिवत् ।

एव मष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्ति रविवारादि संपातेऽपि नक्त भोजनमेव स्यात् ।

यत्र पुनरष्टम्यादौ दिवा भुक्तिनिषेध स्तत्रैव संक्रान्त्यादौ सति रात्रि भुक्तिनिषेध इति निषेधद्वयं प्राप्तम् । तत्र उपवास एव स्यात् । तत्रापि पुत्रिणो गृहस्थस्य उपवासनिषेधात् किञ्चिद् भक्ष्यं भवति ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

इति स्मृतेः । तथा चान्द्रायण व्रतमध्ये एकादश्यादौ तु भुक्तिः कार्या । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यताधिकत्वात् ।

अथ केचित् । चान्द्रायणादि व्रतमध्ये एकादशादौ प्राप्ते उप-
वास एव कार्यः । एकादशीदिन आसासु द्वादशां ग्राह्याः ।

यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणं तथापरम् ॥

इति याज्ञवल्केन यथा कथञ्चिदित्युक्तत्वात् ।

काम्येषूपक्रमदूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ।

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्च प्रतिनिदध्यादित्याहुः ।

एव मेकादशा मेकान्तरोपवासादि पारणायां प्राप्तायां जल
पारणां कृत्वा उपवासः कार्यः । आपो वा अशित मनशितं च
इति तैत्तिरीय श्रुतेः । एवं द्वादशां मासोपवासश्चाद्यप्रदोषादिषु
प्राप्तेषु एव मेव ज्ञेयमित्युपरम्यते ।

आषाढ पौर्णमास्यां कोकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

आषाढ पौर्णमास्यां तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते ।

सङ्कल्पयेन् मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं त्वहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।

भोक्षामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इत्यादि । एतस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्न्यापिनी तिथि ग्राह्या ।
अत्रैव च व्यासपूजा विहिता । पौर्णमास्या दितयदिने त्रिमुहूर्त-
व्यापित्वे परैव ग्राह्या अन्यथा पूर्व्वेति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिनी विधानपारिजाते

आषाढमहाविधानोक्तम् ॥

अथ श्रावणमासविधानानि ।

तत्र श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूक्तवाच्या गुर्जरदेशे प्रसिद्धा ।

सा च परा ग्राह्येति दिवोदासनियन्त्रे ।

श्रावण शुक्लचतुर्थी तु गणेश्वरते पूर्वविद्मैव ग्राह्या ।

मातृविद्मो गणेश्वर इति स्मृतेः ।

श्रावण शुक्लपञ्चमी सर्पपूजादौ परैव ।

पञ्चमी नागपूजायां ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भविष्ये—

श्रावणमासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ।

हारस्योभयतोलेख्यागोमयेन विषोऽल्पाः ॥

मात्स्येऽपि—

नागाद्यैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अर्द्धं सर्पाकृति स्तेषां नामे रुद्धं तु पौरुषी ॥

फणाश्च मूर्ध्नि कर्त्तव्या द्विजिह्वावहरोऽसमाः ।

कृत्वा वा कौडुमान्नागान् गोधूमैः पयसार्चयेत् ॥

पूजयेद्दधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तान् वै पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति ।

आवण शुक्लद्वादश्यां हरेः पवित्रारोपणं सुक्तं हेमाद्रौ विष्णु-
रहस्ये—

आवणस्य सितेपक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
द्वादश्यां अवणे वापि पञ्चम्यामथवा द्विजैः ।
आनुकूल्येषु कर्त्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥
इति ।

हरस्य तु कालोत्तरे—

आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोः समम् ॥
इति ।

तत् प्रकारसु दीपिकादौ—

गोदोहान्तरिते काले पूर्वोद्युर्वाधिवासनम् ।
इति ।

अत्र गौणकालो रामार्चनं चन्द्रिकायाम्—

पवित्रारोपणं विघ्नाच्छावणे न भवेद् यदि ।
कार्त्तिक्यवधिश्शुक्रास्ते कर्त्तव्यं मिति नारदः ॥
हेम रौप्य ताम्रक्षीमैः सूत्रैः कौशेय पद्मजैः ।
कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्त्तितैः शुभैः ॥

कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्यशोधयेत् ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पञ्चा सहस्रतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्यासहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं सूत्रम् ।
 साशेषेतिना शतेनापि कनिष्ठं तत् समाचरेत् ॥
 साधारणं पवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद् ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् षट्त्रिंशद् ग्रन्थिशोभनम् ।
 षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशं द्वादशेति च केचन ।
 चतुर्विंशं द्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥

विष्णुरहस्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्—

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशति मे (रे) बाधं ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं तु मध्यमम् ।
 उत्तमं वै जानुमात्रं * प्रतिमायां निगद्यते ॥

शिवपवित्रं तु शैवागमे—

एकाशीत्याथवा सूत्रे त्रिंशतावाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यग्रन्थान्तरालकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानानि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ॥
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि वा ।

अधिकारिणोऽपि तत्रैवोक्ताः—

ब्राह्मणः अत्रियो वैश्यः स्तथा स्त्री शूद्र एव च ।

* प्रत्यक्षतो जानुमात्रमिति निर्णयसिद्धः ।

स्रधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्याकुर्युः पवित्रकम् ॥
 यतो देवेति * मन्त्रेण द्विजो विश्वी निवेदयेत् ।
 शुद्धस्य मूलमन्त्रोवा येन वा पूजयेत्तरिम् ॥
 इति ।

एतच्च नित्यम्—

न करोति विधानेन पविचारोपणं तु यः ।
 तस्य वात्सरिकी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
 तस्माद् भक्तिसमायुक्ते नरैर्विष्णुपरायणैः ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् शुभः ।
 भास्करश्छण्डिकाऽम्बाश्च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
 चक्रपाणिर्हर्षनङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैवच ।
 प्रतिपत् प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ।
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥
 इति ।

उक्ततिथ्यसम्भवे हेमाद्रिः—

चतुर्दश्या मथाष्टम्यां सर्वसाधारणं (दिनम्) तु तत् ।
 इति ।

* यतो देवा यदनु नी यतो विश्वविचक्रमे । इधियाः सप्त धामभिः ॥

।था—

मासपक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

दैवतं सूत्रसन्दर्भं देशकालविवक्षया ॥

इति ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तम्—

पवित्रारोपणं काले न करोति कथञ्चन ।

तदाऽयुतं जपेन् मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥

आवण शुक्लचतुर्दशी पूर्वविज्ञा ग्राह्या ।

आवण शुक्ल पञ्चदश्या सुपाकश्च कार्यम् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आव(णे)णं तैत्तिरीयकाः ।

वद्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

इति गार्ग्यः ।

औदयिकेऽपि पर्वणि विशेषः पाराशर माधवीये—

आवणी पौर्णमासी तु सप्तवात् परतो यदि ।

तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत् ॥

इति ।

कर्त्तव्यं पर्याप्तं चेत् परमेव पर्व इति सुदर्शन भाष्येऽपि ।

तैत्तिरीयश्चतुरिक्त यजुर्वेदिनां पूर्ववेति हेमाद्रिर्मदनपारि-
जातश्च ।

हेमाद्रौ गोभिलः—

अध्यायानां सुपाकश्च कुर्यात् कालेऽपराह्निके ।

पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इदं तु सामगविषयम्—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।

इति प्रचेतोवचना दन्त्येषां पूर्वाह्णः

एवेति कालनिर्णयदौषिकाकारः ।

पौर्णमास्यां मसम्भवे पञ्चम्यादौ कार्यम् ।

अथातोऽध्यायोपाकर्मं शोषधौनां प्रादुर्भावे अवर्णनेन श्रावण्यां
पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा इति कात्यायनसूचात् ।

श्रावणस्य विद्वत्वे गार्ग्यः—

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद् भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं मुपाकरणं संज्ञितम् ॥

श्रावणे चैव यत् कर्म उत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरं कृतेऽध्यायं स्तत्त्वणादेव नश्यति ॥

इति ।

व्यासः—

उदयव्यापिनि त्वेव विष्णुचे घटिकाद्वयम् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

कात्यायनः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चैत् संक्रान्तिर्ग्रहणं तदा ।

उपाकर्मं न कुर्वीत परतश्चे न दोषकृत् ॥

इति ।

तथा—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पीर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतितु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

यत्तु—

वौधायनसूत्रे आषाढ्यां पीर्णमास्या माषाढ्यां वा उपाकर्त्तुं कर्त्तव्यमित्युक्तं । तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवं परम् ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्त्तुं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

नर्गदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

इति बृहस्पतिः ।

इदं सामगविषयम्—

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाङ्गे विचरेदहिः * ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्त्तुं पराङ्गिकम् ॥

इति गार्ग्योक्तेः ।

यमः—

अवृद्धौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

* - पूर्वाङ्गे विचरेदहिः । अविचरे यदादिदोषहीने । विचरेदहिः इति

पाठस्तु अत्रानुगत इति ज्ञेयसाधारः ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम्—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ह्यस्तदोषो न विद्यते ॥

इति संयहोक्तेः । प्रथमारम्भस्तु न भवति ।

गुरुभार्गवयो मौर्व्ये वाल्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

तथाऽधिमास संसर्प मलमासादिषु द्विजे ।

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृतं कर्म्म विनाशकत् ॥

इति काश्यपोक्तेः ।

बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः,

पश्चादङ्गां चितयमुदितः पञ्चमैन्द्र्यां ऋमेण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पञ्चमान्ये शिशू तौ # ।

वृद्धो प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥

एतच्च मलमासे न कार्यम् ।

उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

एतच्च कर्म्म स्नात्तेऽग्नी तदभावे लौकिकेऽग्नी कार्यम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवर्जना ।

कर्मदयमिदं केचिन्नौकिकान्नौ प्रकुर्वते ॥

इत्याश्वलायन कारिकोक्तेः ।

ग्रिथहोमोऽपि आचार्यान्नौ स्यात्—

न स्वेऽग्नावन्य होमः स्यान्मुक्तौकां समिदाहुतिम् ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एतच्च अध्यापनाग्निमत एव इति कर्काचार्यः । उत्सर्जन-
स्वायं गौणकालः—

पुथे तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ।

इति खादिरग्न्योक्तेः ।

मुख्यकालस्तु—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मथापिवा ।

इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

पौष्यां माघ्यां वा पौर्णमास्या मुत्सृजेदिति वीधायनः ।

अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते ।

इत्याश्वलायनकारिका ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा अध्यायानुत्सृजेरिति
कात्यायनः ।

सिंहे रवौ तु पुथर्क्षे पूर्वाह्णेऽविवरेवहिः ।

इति छन्दोगाद्यानां कालः । यदा तु पुथनक्षत्रं कर्कसंक्रान्तौ
भवति तदा विशेषश्छन्दोगपरिशिष्टे—

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात् पुथः पूर्वोभवेद् यदा ।

तदाच आवणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥ इति ।

अथ विशेषमाह कार्णाजिनिः—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तथा ॥

इति ।

उपाकर्म्मणि उत्सर्गे च त्रिरात्र मनध्यायः ।

अथ समुद्रगाव्यतिरिक्तानामपि नदीनां रजोदोषो नास्ति ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।

इति गार्ग्योक्तेः । उत्सर्जनस्य उपाकर्म्मकालत्वे पूर्वं सुस्कर्जनं कृत्वा पश्चादुपाकर्म्मं कुर्यात्—

उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरध्वहि ।

इति हेमाद्रौ गोभिलस्मृतेः ।

अन्योऽथविशेषः संस्कार प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

ततोऽपराह्णसमये रक्षा षोडशिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धाद्यैर्हंसभूषितैः ॥ इति ।

इदं भद्रायां न कार्यम्—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

इति संप्रहोक्तेः ।

तस्मात्तदन्ते कार्यमिति निर्णयामृतं—

तन् मन्त्रसु—

येन वदो वलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा मपि वभ्रामि रक्षे माचल माचल ॥
 ब्राह्मणेः क्षत्रियै वैश्यैः शूद्रे रन्येष मानवैः ।
 कर्त्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् सम्पूज्य शक्तितः ॥
 इति ।

अथैवञ्च श्रावणकर्म उक्तमाश्रलायनेन —
 अथातः श्रावणकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्या मिति कात्यायन
 सूत्रात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 श्रावणमासविधानाति ॥

अथ भाद्रमासविधानानि ।

अत्र गोप्रसवे नारदः ।
 भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 इत्यादि ।

भाद्रपद कृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा च
सायाङ्गस्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्वैव ।

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाचर्चनं दुर्भरहोलिकेच ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रि रैताः परान्वितान्नन्तिवृषं सराद्रम् ।
इति दिवोदास निबन्धोक्तेः ।

अत्र धेनुपूजाशब्देन बहुला ग्राह्येति तत्रैव व्याख्यातम् ।
भाद्र कृष्णाष्टमी जन्माष्टमी ।

सा च द्वेधा । जन्माष्टमी जयन्तीच । तत्र आद्या केवला-
ष्टमी सैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीसंज्ञा ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद् यत्र कलैका रोहिणीयदि ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

इति वह्निपूराणोक्तेः । केवलापि उपोष्यैव ।
भाद्रे वै बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यत्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
इति भविष्योक्तेः ।

यत्तु हरिवंशे—

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी ।
मुहूर्त्तोविजयोनाम यत्र जातो जनाईनः ॥

इति वचनादभिजिन्नाम नक्षत्रं रोहिण्येव । सर्व्वपुराणाना
मेक वाक्यत्वात् । अभितः पापं जयतीति अभिजिदिति व्युत्प-
त्तेः ।

इदं जम्भाष्टमी व्रतं नित्यम्—

वर्षे वर्षे तु या नारो कृष्णजम्भाष्टमी व्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥

इति वीष्माश्रुतेः । पूर्वोक्तनिन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती व्रतं तु काम्यम्—

महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ।

ददाति वाञ्छितानर्थान् येचान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥

इति फलश्रवणात् ।

शूद्रात्रेण तु यत् पापं शबहस्त(स्य)स्य भोजने ।

तत् पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

इति निन्दाश्रवणाच्च । यदा अष्टम्यां रोहिणीयोग स्तदा

जम्भाष्टमी जयन्त्या मन्तर्भूता ज्ञेया । न तु सा पृथक् कार्या ।

तन्मुपरासेनैव तत् सिद्धेः ।

तदुक्तं माधवेन—

यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्य योगो जम्भाष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्याद्व्रतयोग प्रशस्तितः ॥

इति ।

किञ्च—

अत्र रोहिण्या मर्दरात्रयोगो ग्राह्यः ।

रोहिण्या मर्दरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरे हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः ।

इति वक्रि पुराणवचनादर्चरात्रस्य कर्मकालत्वं भवगम्यते ।

अतः—

कर्मणि यस्य यः कालः स्यात्कालव्यापिनीतिथिः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ऋषिः हृदी न कारणम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि भान्ते च पारणम् ॥

इति वक्रिपुराण वचनाच्च पूर्वत्रैव उपवासादि प्राप्तेः परदिने
सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादे-
रपि प्रयोजकत्वापत्तेः ।

यत्तु—

रोहिणी संयुतोपोष्ठा सर्वाघोष विनाशनी ।

अर्चरात्रा दधद्योर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशनी ॥

इत्यग्निपुराण दचनं । तत् कैमुतिकन्यायेन निशीथ
योगस्यैव सुत्यर्थं भवगन्तव्यम् ।

यच्चापि स्तान्दे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चं संयुता ।

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा(सा)ऽयवा न वा ॥

इति ।

तद्दानादिविषयम् ।

उपवास शब्दाश्रयणादिति हेमाद्रि रूचे—

यद्वा ।

उदये चन्द्रोदये । अतो न व्रतभेद इति साधुः पन्थाः ।

इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेति वद्वो निबन्धकारा आहुः । अथ
अष्टम्या अपि निशीथवेधो ग्राह्यः ।

रोहिण्या मर्दरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

इति वचनेन तस्यैव मुख्यकालतोक्तेः ।

अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चरं (निशीथे) दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यात स्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥

इति वशिष्ठ संहितोक्तेः ।

अष्टम्यत्र चतुर्धा भिद्यते ।

तद्यथा ।

पूर्वेद्युरेव निशीथिनी ।

परेद्युरेव निशीथयोगिनी ।

उभयेद्युरेव निशीथयोगिनी । नोभयेद्युर्निशीथयोगिनी ।

स्तत्र आद्ययो न सन्देहः कर्मकालव्याप्तेः ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि स्तथैव च ।

पूर्वविदा प्रकृत्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति भृगूक्तेः ।

अन्त्ययोस्तु परैव ।

प्रातः सङ्कल्पकाल व्यासेराधिकात् ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि परैव ।

विषमव्याप्ती तु आधिक्येन निर्णयः कार्यः ।

रोहिणी योगोऽपि एव मेव चतुष्पकारो ज्ञेयः ।

निम्बादित्यसम्प्रदायिनां तु उदयव्यापिन्येव ग्राह्या ॥

पूर्वविदाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

सुहृत्तं मपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कलाकाष्ठां सुहृत्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमी संयुता नहि ॥

इति पद्मपुराणोक्तेः ।

उदय व्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपेक्षणे ।

निम्बाको भगवान् येषां वाञ्छितार्थं फलप्रदः * ॥

इति वचनाच्च ।

हेमाद्रिस्तु सर्वेषां पूर्वैव इत्याह । पूर्वविदा इत्यादि पाश्च-

* निम्बादित्योपासकादि जन्माष्टमी रामनवमी शिवरात्र्यादी रूढेऽङ्गि
कार्यकालीनामपि तिथिं त्यक्त्वा दिने भृगूक्तेः परैव तिथिं ग्राह्या
इति शङ्कः ।

वचनं तु पूर्वेऽह्नि निशीथे अष्टम्यभावे द्वितीयेऽह्नि उदये चन्द्रो-
दयसमये कलादिमात्राष्टम्यां व्रतं कर्त्तव्यमित्येतद्विषयम् ।
उदयव्यापिनीति वचनमपि निम्बसप्तमीव्रत पर मिति न कोऽपि
दोषः ।

अत्र कर्त्तव्यं सुक्तं भविष्ये —

ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या साचाप्येवाविधा स्मृता ।
काञ्चनी राजती ताम्बी पैतली मृन्मयी तथा ॥
वार्ची मणिमयीचैव वर्णकैर्लिखिताथवा ।
सर्वं लक्षणं सम्पन्ना पर्यङ्गे च पटावृते ॥
प्रसृतां च प्रसृतां च स्थापयेन् मञ्चकोपरि ।
मां तत्र वालकां सुप्तं पर्यङ्गे स्तनपायिनम् ॥
यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकागृहे ।
तद्वच्च कल्पयेत् पार्थ प्रसृतवरकन्यकाम् ॥
कश्यपो वसुदेवोऽयं मदितिथैव देवकी ।
शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरेवभूत् ॥
नन्दः प्रजापतिर्दत्तो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ।
गौर्धेतुः कुञ्जरश्चैव दामघाः शस्त्रपाणयः ॥

५ अतः परं

श्रीवत्सनायः पुण्याऽऽनीलाङ्गनदलसुविम्बः ।

इत्युक्तो व्रतमाप्नोति दुःश्रुते ।

लेखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाङ्गदे ।
 इत्येवमादि यत् किञ्चिच्छब्दते चरितं मम ॥
 लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद् भक्ति तत्परः ।
 मन्त्रेणानेन * कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ॥
 पङ्कजैः पूजयेद्देवीं † नमो देव्यै श्रिया इति ।
 ततोमन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ॥
 क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रि ने (गो) च समुद्रव ।
 गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्गेदं रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषाम्पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 प्रभाते ब्राह्मणाञ्छक्त्या भोजयेद् भक्तिमान्नरः ।
 ॐ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥
 इति ।

- * गायत्रिः किन्नराद्यैः सततं परिहृता वेदः शैवानिनादैः,
 शङ्करादयं कुम्भं प्रवरं कृतकरैः किङ्करैः सेव्यमानः ।
 पर्यङ्के स्नातृते या मुदिततरं सुखी पुत्रिणो सम्प्रसादो,
 सा देवी देव माता अयति सुतनया देवकी कान्तकपा ॥
 एवं रूपेण

देवीं श्रियं तन्मन्त्रं यथा ।

पादौ संवत्सरी श्रीदेवका । परशान्तिके ।

नियमा पङ्कजे पुण्या नमो देव्यै श्रिया इति ।

तत्र हेमाद्रौ नारदः—

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथि भान्ते च पारणम् ॥

तिथ्युच्चयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रान्त मद्यापि वा ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरिऽहनि ॥

इति वचनाद् द्वयो रन्ते पारणं मुख्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारण मिष्यते ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तु व्रतान्तरविषय मिति हेमाद्रिः ।

मात्र निशीथ भोजननिषेधः प्रवर्त्तते ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्

इत्यादिना विशिष्य तद्विधानात् ।

अत्राशक्तौ वस्त्रि पुराणम्—

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।

तिथ्यन्ते वोक्षवान्तेवा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥

इति च गौणं पारणम् । उभयान्ते पारण मिति तिथिनक्ष-

त्रयोः समययोगे द्रष्टव्यं । तिथेरेव प्राधान्यात् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इति निर्णयामृताच्च ।

इति जम्बाष्टमीव्रतविधानम् ।

भाद्रपदामावास्यायां

कुशग्रहणं मुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अथात यामास्ये दर्भां नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति ।

नभसि आवणे । तेन दर्शान्तमासपक्षत्वेन जन्माष्टम्यनन्तरं दर्भो लभ्यते । तत्र दर्भं ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति केषाञ्चिन्नतम् ।

अन्ये तु—

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

इति पाठं कल्पयित्वा नभस्ये भाद्रपदे इति व्याख्याय तत्र दर्भग्रहणं कर्त्तव्यं मित्याहुः ।

अथ भाद्रपदं शुक्लतृतीयायां

हरितालिकाव्रतमुक्तं स्कान्दे—

सा च परा आह्वा ।

मुहूर्त्तमात्रं सत्त्वेऽपि दिने गौरी व्रतं परे ।

शुद्धाधिकाया मध्येवं गणयोगं प्रशंसनात् ॥

इति माधवोक्तेः ।

चतुर्थी सहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रं पौत्रं विवर्द्धिनी ॥

द्वितीया सहिता तां तु या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यं मवाप्नोति रुग्णदेहा च जायते ॥

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

आद्या मधुआवणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थी मिश्रिता स्त्रीभिर्दिवान्क्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ता मधुश्यावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ता च हरितालिका ॥

इति दिवोदासनिवन्धवचनाच्च ।

भाद्रस्य कृष्णा चतुर्थी वरद विज्ञेय चतुर्थी ।

सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृप ।

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । परदिने मध्याह्नव्याख्यभावे तु
पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

मातृविद्धो गणेश्वरः । इत्युक्तेः ।

सा च वारविशेषे प्रशस्ता ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी या भीमिनार्कणवायुता ।

महती साऽच विघ्नेश मर्चिल्वेष्टफलं लभेत् ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच अपरार्कं मार्कण्डेयः—

सिंहादित्ये शुक्लपक्षे * चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिद्रूषणं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेन मिति वै पठेत् ।

* शुक्लपक्षे इत्युपलक्षणम् । पञ्चाननगते भागी पञ्चयोगभयोरपि ।

चतुर्थ्याः सुदितचन्द्री मेचितव्यः कदाचन ।

इति विज्ञेय वचनात् । चतुर्थ्यां मेचितव्य

इति मुनिभि र्वदितः ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः ।

सुकुमारक मारोदी स्तवह्येषस्यमन्तकः ॥

इति ।

भाद्र शुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी ।

सा च हेमाद्रिमते परा ।

सिता परयुता याद्या पञ्चमी । इति दीपिकोक्तेः ।

माधवमते पूर्वा । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा । इति तदुक्तेः ।

तत्र ऋषीन् पूजयित्वा अक्षय भूमिजातेन * वर्त्तेत ।

एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु ऋषीन् संपूज्य
परेऽह्नि तन्मन्त्रेण अष्टोत्तरशतं तिलैर्दुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तेभ्यः कुम्भाभिवेदयेत् ।

इति निर्णयामृते ।

अथ भाद्र शुक्ल सप्तमी

अमुक्ताभरण सप्तमी ।

सा च पूर्वा याद्या । तदलाभे उत्तरा ।

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

इति माधवोक्तेः ।

तच्च व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्युक्तं मदनरत्ने—

शुक्ले भाद्रपदेमासि सप्तम्यां हि जलाशये ।
 ज्ञात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाभ्यिकाम् ॥
 भक्त्या संपूज्य समयं कुर्याद्दद्यात् करे गुणम् ।
 यावज्जीवं मयात्मा तु शिवाभ्यां संनिवेदितः ॥
 इत्यादि ।

अथ भाद्र शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी ।

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या—

श्रावणी दुर्गं नवमी दूर्वा चैव हुताशनौ ।
 पूर्वं विद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥
 इति यमस्मृतेः ।

शुक्लाष्टमीतिथि यो तु मास भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥

इति यत् परदिन विधायकं । तज्ज्येष्ठा मूलयोगे सति द्रष्ट-
 व्यम् ।

दूर्वाष्टमी सदात्याज्या ज्येष्ठामूलर्चं संयुता ।
 ऐन्द्रर्चं पूजिता दूर्वा हन्यपत्यानि नान्यथा ।
 पत्युरायुर्हरामूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति हेमाद्रौ निषेधात् । इदं व्रत मगस्त्रयोदये कन्यार्के च
 न कार्यम् ।

शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।
 सिंहाङ्क एव कर्त्तव्या न कन्यार्के कदाचन ।

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते मुनिसत्तमे * ॥

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तेः ।

भाद्र शुक्लाष्टम्या मङ्गलोदये भाविनि पूर्व शुक्लाष्टम्या मेघ
सूर्यादिति हेमाद्रिश्च ।

इदं व्रतं स्त्रीणां नित्यम्—

या न पूजयते दूर्वां मोहादिहयथाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं (यथाविधि) वधूजनैः ।

इति पराण समुच्चयात् ।

यदावष्टम्यां ज्येष्ठादेः सम्पूर्णं योग स्तदा—

कर्त्तव्या चैकभक्ते न ज्येष्ठामूलं यदा भवेत् ।

दूर्वा मभ्यर्चयेद् भक्त्या न वन्द्यं दिवसं नयेत् ॥

इति गार्गीक्ते स्त्रियापि व्रतं कार्यं मेव ।

विधिलु भविष्ये—

शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमः ।

स्याप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैः धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्हिजयेष्ट अर्घ्यं दद्यात्त्रिलोचने ।

दूर्वा शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥

मन्त्रस्तु—

त्वं दूर्व्येऽष्टतजन्मासि वन्दितासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शाखा प्रशाखाभिर्विस्तृता त्वं महीतले ।

तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥

अनन्निपक्क मन्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।

अक्षार लवणं ब्रह्मन्नाम्नीयान् मधुना(समम्) चितम् ॥

इति ।

भाद्रे अधिमासे सति निर्णयदीपे स्कान्दे—

अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये सुनेः ।

अर्घ्याग् दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित् ॥

इति ।

अथैव ज्येष्ठापूजा उक्ता माधवीये स्कान्दे—

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्चसंयुते ।

यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥

इति ।

दिनद्वये नक्षत्रयोगे सति परा याज्ञा । पूर्वोऽङ्गि रात्रियोगे

पूर्वेव ।

नवम्यासहकार्यास्यादष्टमी नात्र संशयः ।

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्च संयुता ।

रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात्तत्र ज्येष्ठाप्रपूजनम् ॥

इति तत्रैवीतोः । कचिदस्य अपवादः ।

यस्मिन् दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्ना दूर्ध्वं मय्यणः ।

तस्मिन् हविषं पूजाय नूनाचित् पूर्ववासे ॥

इति ।

इदं केवलं तिथौ नक्षत्रे चोक्तम् ।

तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलचर्चके ।

इति स्मृतेः ।

दाक्षिणात्यास्तु नक्षत्रे एव इदमाचरन्ति ।

तथाहि—

मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ।

इति ।

नमस्कार मन्त्रस्तु—

ज्येष्ठायै ते नमो नित्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ।

शर्वा (यै) ण्यै ते नमोनित्यं ग्राह्यै ते नमो नमः ॥

इति ।

अथ भाद्रशुक्ल द्वादश्यां श्रवणयोग रक्षितायां

पारणं कुर्यात्—

आभाकासितपक्षेषु मैत्र श्रवणं रेवति ।

सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

इति निषेधात् ।

अत्रापि विशेषो विष्णुधर्म—

मैत्राक्षपादे स्वपितृह विष्णुः

पौष्णान्त्य पादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति

सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनं मेव वर्ज्यम् ॥ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं ।

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्वाजा विश्व अवण वासवे ॥

इति ।

द्वयमेव अवणद्वादशी । तत्र एकादश्यां द्वादशी अवणयोगी
सैवोपोष्ठा ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्रचेत् ।

तद्विष्णुमृङ्गलं नाम विष्णु सायुज्यं कृद् भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

संस्थेकादशीं राजन् द्वादशीमपि संस्थेत् ।

अवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति नारदीयोक्तेः । तत्र यदि कलामात्रं अवणं भवति
तदा पूर्वैव ।

तिथि नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत सन्नेयोऽष्टयामिकः ।

इति नारदीयोक्तेः ।

दिवोदासीये तु अत्र विशेष उक्तः ।

रात्रेः प्रथम(पादे)यामिचेच्छ्रवणं हरिवासरे ।

तदा पूर्वामुपवसेत् प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥

इति ।

द्विकलो यदि लभ्येत इति पूर्ववचनं तु कैमुतिकन्यायेन
प्राशस्त्यपरमित्यवगन्तव्यम् ।

इयं बुधवारि अतिप्रशस्ता —

बुधश्रवण संयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्त महती सास्यादृत्तं भवति चाक्षयम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । यदा तु एकादश्येव श्रवणयुता तदापि पूर्वैव ।

यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ।

इति नारदीयोक्तेः ।

यदा द्वादश्येव ऋक्षं युता * । तदा उपवासद्वयम् ।

एकादशी द्वादशी च विष्णु नक्षत्र संयुता ।

उपवास द्वयं कृत्वा त्रयोदश्यां तु पारयेत् ।

इति विष्णुक्तेः । ननु पारणेनैव व्रतसमाप्ते रेकादशीव्रतस्य असमाप्तावपि कथं व्रतान्तरस्य आरम्भः ।

असमाप्ते व्रते पूर्वै नैव कुर्याद्व्रतान्तरम् ।

इति निषेधादिति चेन्न । उभयोर्व्रतयो रेकदैवतत्वेन विहितत्वा निषेधाप्रवृत्तेः । निषेधस्य व्रतान्तर विषयत्वेन सावकाशत्वात् ।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

नचात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति हिमाद्रौ भविष्योक्तेश्च ।

शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणं द्वादशी व्रतम् ।

इति स्थूलशीर्षवचनादिदं व्रतं काम्यमेवेति गौडादय
आहुः । दाक्षिणात्यास्तु ।

एकादश्यां नरोभुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं माप्रोत्यसंशयम् ।

उपवासं मक्त्वा तु नरो नरकं मृच्छति ॥

इति वामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतं नित्यमित्याहुः ।

अत्र अभुक्तेति पदच्छेदः ।

यदा भुक्तेति फलाहारं परम् । न त्वन्नपरम् ।

“अन्नाश्रितानि पापानि” इति एकादशी प्रकरणे
असंख्यं निषेधात् ।

उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारोऽपरेऽह्नि ॥

इतिदिवोदासीयं भविष्योक्तेन ।

उपवासद्वयाशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये ।

द्वादश्यां शक्तपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेत् * हरिम् ।

पूजयेत् पारयेदिति हेमाद्रिः ।

अगृहीतैकादशीव्रतसु—

एवैकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववास्रजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्वसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्ते द्वादशीमेव उपवसेत् ।

पारणं तु उभयान्ते अन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

तिथि नक्षत्र संयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥

विशेषेण महीपाल अवणं वर्हेते यदि ।

तिथिस्थये न भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥

इति निर्णयान्ते नारदोक्तेः ।

अस्यार्थः—

तिथि नक्षत्र संयोगनिमित्तकोपवासव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते वा पारयेत् । द्वयोः समकालव्याप्तत्वेतूभयान्ते । नक्षत्र वृद्धौ च त्रयोदश्या मिति ।

मदनरत्ने तु । द्वादशीवृद्धौ अवण वृद्धौ वा अवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

पारणं तिथि वृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंचयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति बह्विपुराणादित्युक्तम् ।

वृद्धौ संपूर्ण द्वादशीव्याप्ती त्रयोदश्यां पारयेदित्यर्थः ।

द्वादश्यां अवण नक्षत्रस्य मध्याह्न व्यापित्वे एव तत्रोपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

आ मध्याह्नादुपोषा सा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति विष्णुरहस्य वचनादिति केचिदाहुः ।

वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु (व्रत) हेमाद्रौ भविष्ये—

द्वादश्या स्तेविधिः प्रोक्ताः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्य प्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

अथ काले बहुतिथे गते सा शुर्व्विणी भवत् ।

सुषुवे नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ।

इत्याद्युक्ता—

एतत् सर्वं समभव देकादश्यां युधिष्ठिर ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

इत्युपसंहाराच्छ्रवणान्वितैकादश्या मेव भवति ।

तद्विधितु तत्रैवान्निपुराणे—

नदीनां सङ्गमे स्नाया दर्शयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णं वस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुल मुच्छितम् ॥

हिरण्मयेन पात्रेण दद्यादर्घ्यं प्रयत्नतः ।

अर्घ्यदान मन्त्रस्तु—

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।

तुभ्य मर्घ्यं प्रयच्छामि वासवामन रूपिणे ॥

एवं सम्पूज्य देवेशं प्रार्थयौत व्रती ततः ।
 नमः कमल किष्कण पीतनिर्मल वासवे ॥
 महाहव रिपुस्कन्ध धृष्टतचक्राय चक्रिणे ।
 नमः शार्ङ्ग सौरवाण पाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुङ्गलपात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभूति कारिणे ॥
 प्रभवे सर्व देवानां वामनाय नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्या सुदये रवेः ॥
 भृङ्गार सहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामि ते ।
 वामनं सर्वतो भद्रं हिजाय प्रतिपादये ॥

इति ।

एकादश्यां श्रवणयोगाभावे तु दशमीविद्यापि श्रवण युता प्राज्ञा ।
 दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।
 श्रवणेन संमायुक्ता सैव स्यात् सर्वकामदा ॥

इति वक्रिपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने ।

वामन पूजाच मध्याह्ने कार्य्या ।

अङ्गोमध्ये वामनोरामरामौ—

इति पूर्वोक्त स्मृतेः । श्रवणद्वादश्यां तु जनार्दनपूजाविहिता ।

द्वादशी श्रवणोपेता तस्यां पूज्यो जनार्दनः ।

तस्मिन् संपूजिते देवे सर्वं वै पूजितं भवेत् ॥

इति वचनात् । जनार्दन पूजाविधिर्विश्वं न पूजाविधिवञ्च ज्ञेयः ।

विध्यन्तरस्य अनुक्तत्वादिति निर्णयान्ते उक्तम् ।
 अत्रैव द्वादश्यां विष्णु पञ्चकव्रतारम्भ उक्तः स्कान्दे ।
 प्रौष्ठ पद्यां सिते पक्षे द्वादश्यां श्रवणं यदि ।
 तदारभ्य व्रतं कुर्यान् मार्गशीर्षेऽथवा नृप ॥
 मार्गशीर्षस्य शक्ताया मेकादश्यां समारभेत् ।
 एकादशी इयं तत्र अमावास्या च पूर्णिमा ॥
 श्रवणं विष्णु नक्षत्र सुपोष्यं प्रतिमासकम् ।
 एवं संवत्सरं यावत्तत उद्यापनं शरेत् ॥

अत्र तिथिवेधे तु—

उदयव्यापि दर्शः स्यात् पूर्णमासी तु यामगा ।
 मध्याह्नव्यापि नक्षत्रा दूर्ध्वं हरिदिन इयम् ।
 दिनहये तथाव्याप्ता बुपोष्यं तूत्तरं दिनम् ॥

इति विष्णुरहस्ये । अत्रैव दुग्ध व्रतस्य संकल्पः कार्यः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । दुग्धवत् पायसं वर्ज्यं न वेति । न वर्ज्य-
 मिति केचिदाहुः । नहि प्रकृति वर्जने विकार वर्जनं युक्तं ।
 दधिघृतादीना मपि वर्जनापत्तेः । न च यत्र प्रकृतिरसो-पलम्भ
 सात् पायसादि वर्ज्यं ॥

दध्यादेरतथात्वान्न तद् वर्जनं मिति वाच्यम् । औद्दध्यादे
 सावर्जनापत्तेः । औद्दध्यादौ तु दुग्धरसानुपलम्भात् । तस्मा-

५ अतएव आमनाया दधिमन्त्रेऽपि माधुर्योपलम्भात् पयोऽपलम्भ-
 मोमांसकैः । पय एव धर्मभूत मांसस्यैव विधीयते । इति :

दध्यादिवत् पायसादि भक्ष्य मिति । अत्रोच्यते । यत्र विकारे प्रकृतिरसोपलभ्य स्त(त्र)स्य विकारस्यापि निषेधः । मांस-निषेधे मांसविकारस्येव । अस्ति च मांसविकारे मांसरसो-पलभ्य स्तत् प्रत्यभिज्ञाच । मांसत्वानपगमात् ।

यत्तु । औद्गदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति । तच्च ।

औद्ग मेकं शफं स्त्रेण मारण्यकमथाविकम् ।

इत्यत्र औद्ग मिति विकारार्थविहिततद्धितात् शकन् मूत्रा-दीना मपि निषेध इति विज्ञानेश्वरेण तद्विकारमात्रस्य निषेधात् । नन्वेवं

सन्धिन्यानिर्देशावस्था गोपयः परिवर्जयेत् ।

अत्र सन्धिन्यादि क्षीरनिषेधेऽपि तदध्यादि (ग्रहणं) निषेधः स्यात् । सत्यं । वचनान्तरेण तस्यापि निषेधात् । तथा चापराकं शङ्कः—

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः ॥

इति ।

व्रतं गोमूत्रं यावकं । तस्मादध्यादि यावत् पायसादिवर्ज्य मिति सिद्धं । केचित्तु पायसं क्षीराद्व्यान्तरं । विशिष्टत्वात् । दध्यादिवत् । इतरथा आतञ्जनेन दधित्वापत्तेः ।

तद्वत् प्रत्यभिज्ञातु सेयं दीपकलिका इति वत् सादृश्यादुप-पन्ना । मांसविकारोऽपि मांसत्वानपगमादित्याहुः ।

अपि नः सकुलैर्भूयाद् गोनां दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

इति भारत वचनस्य निरवकाशत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वोक्तं शङ्खवचनादध्यादि सर्वविकारनिषेध इत्याहुः ।

तत् सदाचारविरुद्धं ।

अथ भाद्रशुक्ल चतुर्दश्या मनस्तत्रतं विहितं ।

सा तु त्रिमुहूर्त्तापि औदयिकी ग्राह्या इति माधवः ।

उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः ।

इति कचित् पाठः । “मध्याह्ने भोज्यवेलाया मिति कथायां
श्रवणान् मध्याह्न व्यापिनी ग्राह्या । इति दिवोदासनिवन्धे ।
नैतद् युक्तिसहं । यत् इदं परकृतिरूपमितिहास मात्रं । न
विधायकं । विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात् करोतु कर्त्तव्यं करोति
इति लिङ्लोट् तस्य पञ्चमलकार प्रत्ययाना मभावात् ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने देव मर्चयेत् ।

इति गणेशव्रतादाविव अनन्तकथायां कालविधायकवचना-
न्तराभावाच्च ।

अन्यथा—

सापि शीला व्रतं चक्रे करे वद्वासुडोरकम् ।

पाथेय श्रेष्ठं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैवच ॥

इति वचनादन्येषामपि व्रतानामारभोन्नध्याह्न एव प्रसज्येत ।
स च निषिद्धः । व्रतानां प्रातरैव आरभ्य (कार्त्तिके) माषत्वात् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्याच्चतुर्व्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्णे पिचरीकालौ हि तौ स्मृतौ ॥

इति ।

अन्येऽत्राहुः । अनन्तव्रतस्य एकभक्तरूपत्वान् मध्याह्न-
व्यापिन्या मेव कार्यं मिति ।

तदपि न चतुरस्त्रं । अर्घं विप्राय दातव्यमर्धेनैकभक्तं कुर्यादि-
त्येकभक्तरतस्य अविधानात् ।

किन्तु —

पक्ता प्रस्थं दृतेनैव गोधूमानां प्रयत्नतः ।

अर्घं विप्राय दातव्यं मर्धं मात्मनि भोजनम् ॥

इत्यनन्तव्रताङ्गत्वेन भोजनविधानात् । अतोऽत्र अनन्तपूजन-
स्यैव प्राधान्यं गम्यते । तस्य दैविकत्वात् पूर्वाह्णो वै देवाना
मिति श्रुतेः पूर्वाह्ण एव विधानं युक्तं । अन्यथा अन्यस्यापि
मार्गस्यस्यैव पुंसः स्त्रियाश्च पत्यननुष्ठाताया एव अचाधिकारः ।
पाथेयशेषस्यैव देयत्वं प्रसज्यते । अतोऽत्युपपन्नव चापद्यते । तस्मात्
पूर्वाह्णो वै देवाना मिति श्रुतिमूलकात् ।

उदये हिमुहूर्तापि ग्राह्या नक्तव्रते तिथिः ।

इति साधववचनादुक्त एव कर्षणमिति सिद्धम् । ननु
साधववचने अपि शब्द प्रयोगात् “शाख्येनापि नमस्कारं कुर्वन्
विष्णोः पदं व्रजेत्” इत्यादिवन् मध्याह्नस्यैव स्मृतिर्न कालान्तर-
विधाने तात्पर्यं मितिचेन्न । दृष्टान्तासम्भवात् । दृष्टान्तेहि
वचनान्तरेण भक्त्याद्युपेतस्य नमस्कारस्य सफलत्वसिद्धे स्तद्वहि-
तस्य निषिद्धत्वेन नमस्कार स्मृतिमात्रे तात्पर्यम् । अत्र तु

कालान्तर विधायक विश्व प्रमाणान्तराभाव निश्चयात् काल
विशेष विधाने तात्पर्य मित्यस्ति महान् विशेषः ।

किञ्च—

तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमः ।

पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

तथा—

सुहृत्तं मपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णु मध्यमम् ॥

इति निर्णयान्ते स्लान्दवचनसद्भावः ।

उपवास व्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथि र्त्रेया विपरीतातु पेटके ॥

इत्यत्र अपि शब्दादेकमज्ञानत्वादेः संप्रसा दुदयव्यापिन्येव
तिथि र्गच्छा ।

उदिते देवतं भागो पिपां चास्तगते एवौ ।

दि स्त्रि र्मुहूर्तमष्टौ या सातिथि र्द्वयकव्ययोः ॥

इति सुमन्तु वचनाच्च अत्र कार्ययो देविकात्वा दुदये द्वि
सुहृत्तापि गच्छा इति सिद्धम् ।

अत्र प्रसङ्गा द्दगस्त्वार्यदानविधि र्दृश्यते ।

तत्कालो व्रत द्वेमादौ भविष्ये—

कन्याया मांगते सूर्ये अर्वाग्नौ संतमेऽहनि ।

कन्यायां सममुप्राप्तेऽर्घ्यंदासौ निवर्तते ॥

उदयोत्तर मपि सप्तदिनेषु भवत्येव ।

आसप्तरात्रादुदयाद् यमस्य
दातव्यं मेतत् सकलं नरेण ।
यावत् समाः सप्त दशायवास्तु
रथोर्ध्वं मध्यत्र वदन्ति केचित् ॥

यमस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । तदुदय कालो गर्गोक्तः ।

उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्रवे
रेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ।
स सप्तमे ऽस्मिं वृषसंक्रमाच्च
प्रयाति गर्गादिभि रभ्यभाणि ॥

तद्विधिसु विष्णुरहस्ये—

काश पुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्त्तिं तु वारुणेः ।
प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भेष्वलङ्कृताम् ।
कुम्भस्यां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ॥
दध्यक्षत वलिं दद्याद्वात्री कुर्यात् प्रजागरम् ।
प्रभाते तां समादाय यायात् पुण्यं जलाशयम् ॥
निशावसाने तां प्रश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः * ॥

• मास्ये तु—

अङ्गुष्ठ मात्रं पुरुषं तस्यैव सीवर्यं मत्स्यायत वाङ् दण्डम् ।
चतुर्भुजं कुम्भसुखेनिधाय घाव्यानि समादुर संयुतानि ।
सकामं पुष्पाक्षतं यत्किं युक्तं मन्त्रेण दद्याद्विजपुङ्गवाय ।
पेठं बहुचौरवर्षी च दद्यात् सवस्त्रघट्याभरणां विनाय । इति ॥

विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशपत्रं निधापितैः ।

सौवर्णं रूप्य पात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ।

मूर्द्ध्नि स्थितेन नस्त्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—

काशपुष्पप्रतीकाश वक्त्रिमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥

विन्ध्यं वृद्धिचयकरं मेघतोयं निषापह ।

रत्नवल्लभं देवेशं लङ्कावासं नमोऽस्तु ते ॥

वातापि भञ्जितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपामुद्रा पतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोनमः ॥

येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति चाध्वयः ।

तस्मै नमोऽस्त्वगस्थाय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

दत्त्वेव मर्घ्यं कौरव्यं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अर्चितस्त्वं यथा शक्त्याऽस्ति नमोऽगस्त्य महर्षये ।

ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥

विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।

अगस्त्यो मे मनस्वोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटे स्थितः ॥

अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ।

अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ॥

अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ।

त्वज्जिदगस्त्यं मुद्दिश्य धान्यमेकपलं रसम् ॥

होमं कृत्वा ततः पश्चादर्जयेन् * मानवः फलम् ।

होमशान्तेन श्रद्धांमन्त्रैरेव कर्त्तव्यः ॥

दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।

ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥

वैश्यश्च धान्यसम्पन्नः शूद्रश्च धनवान् भवेत् ।

यावदायुश्च यः कुर्यात् स परंब्रह्म गच्छति ।

इति भविष्योक्तमगस्त्यार्घ्यदानविधनम् ॥

अथ भाद्र पौर्णमास्यां प्रपितामहात्

परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह वचनं यथा ॥

इति मार्कण्डेये । ब्राह्मेऽपि ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पयोद्वयमुखान्ते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धि रिति कथ्यते ॥

एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तत्वात् पक्ष श्राद्धपक्षे सक्तम् । महालय-

श्राद्धपक्षे त्वावश्यकमिति प्रयोग पारिजाते उक्तम् ।

अत्र मातामहा अपि कार्याः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्या विशेषाच्चरकं व्रजेत् ॥

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य पितृभावापन्न पूर्वजपरत्वात् ।

वार्षिक आद्ये तु वचनाच्चित्तिरिति केचित् ।

तत्र । यद्यपि

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं आद्य षोडशम् ।

प्रत्याद्विकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशतिरिति ॥

इति कात्यायनेन दर्शादौ षट्पिण्डा अभिहितः । तथापि

नात्र मातामहप्राप्तिः । पितृशब्दस्य जनकपोषकादौ रुद्धत्वेन

प्रपितामहपितृत्वादा वृत्तित्वात् । वृत्तित्वे वा तेषामपि अयु-

मुखत्वेन नान्दीमुखत्वाभावाच्च देयतात्वसिद्धिः ।

पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणादिना पितृभावापन्नपितृपरत्वेन

तत् प्राप्तौ तु तीर्थादौ आचार्योद्देशेन क्रियमाण आद्ये तत् प्राप्तिः

स्यादितिदिक् ।

॥ इति भाद्रपदमास विधानानि ॥

अथाश्विनमासविधानानि ।

तत्र महालयया आद्यं ।

तत्र वृद्धमनुः—

आषाढी मघधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तत्रापि कन्यासंक्रान्ति योगे अतिप्राशस्त्यमाह विष्णुः—

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ।

इति ।

अत्रविशेष माह बृह मनुः—

मध्ये वा यदिवाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्भुविः ।

स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

ब्रह्माण्ड पुराणेऽपि—

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्चच ।

पार्वणेनेहविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ।

तत्रैव—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

इति पञ्चदशदिनानि षोडशदिनान्यप्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रिः षोडशकं त्रिधा व्याचष्टे ।

तिथिं वृद्ध्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृत्त्यर्थं मेकः पक्षः । भाद्रपूर्णिमया सहेति द्वितीयः । आश्विन शुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । तत्र अन्त्यं (तृतीयं) पक्षं युक्तं सुत्पश्चामः ।

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शान्तिका स्मृता ॥

इति देवलोक्तेः ।

पुनरत्र पक्ष पक्षा उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

अश्वयुक् क्षणपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धं मेव वा ॥

अस्यार्थः । दिने दिने पक्षपर्यन्तं मित्येकपक्षः । त्रिभाग-
हीनमिति पञ्चम्यादि द्वितीयः । अर्द्धमिति अष्टम्यादि स्तुतीयः ।
त्रिभागमिति दशम्यादिष्वतुर्थः । पितुः प्रत्यब्ददिनतिथौ तद-
सम्भवे अमावस्यादौ वा सकृन् महालयश्चाह मिति पञ्चमः
पक्षः । स च

आश्विनस्यासिते पक्षे आहं कर्तुं न शक्यते ।

दिने दिने तदा कुर्यात् पितुः प्रत्याब्दिकेऽहनि ॥

—इति स्मृत्युक्तः ।

गौतमोऽप्याह—

अथापरपक्षे आहं पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चम्यादि दर्शान्तं ।

अष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन्नेति ।

अत्र दर्शान्तमिति सर्वत्रानुषज्यते ।

तथा हेमाद्रौ नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै आहं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् संवत्सराः पितरो भुवम् ॥

इत्येकः पक्षोऽप्युक्तः ।

मकृन् महालये (च) वर्ज्यतिथ्याद्युक्तं प्रयोगपारिजातादौ ।

वशिष्ठः—

नन्दायां भागवदिने चतुर्दश्यां विजयसु ।

एषु आद्यं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

इति ।

जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वं तदुत्तरं चेति त्रिजन्मानि ।

बृहगार्ग्यः—

प्राजापत्येच पौष्णे च पितृर्चं भार्गवे तथा ।

यस्तु आद्यं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पितृर्चं मघा ।

सहस्रेऽपि—

नन्दाश्वकामरव्यार भृग्वग्निपितृ कालभे ।

गण्डे वैधृति पाते च पिण्डास्त्यान्याः सुतेऽपुभिः ॥

इति ।

अस्यार्थः । नन्दाः प्रतिपत् षष्ठेऽकादश्यः । अश्वः सप्तमी ।
काम स्रयोदशी । आरौभीमवारः । भृगुः शुक्रः । अग्निभं
कृत्तिका । पितृभं मघा । कालभं भरणी । इदं सर्वं सक्त-
महालयविषय मित्याह पृथ्वीचन्द्रोदये नारदः ।

सक्तन् महालये काम्ये पुनः आद्येऽखिलेषु च ।

अतीत विषये चैव सर्वं मेतद् विचिन्तयेत् ॥

अत्रापि कचिदपवादो हेमाद्रा वुक्तः—

अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां (मध्यपक्षके) पक्षमध्यके ।

आद्ये तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥

इति ।

पराशर माधवीयेऽपि एव मेवाभिहितम् ।

तथा पितृमृताह तिथौ सक्तन् महालय करणेऽपि एतन्न
निषिद्ध मित्याह निर्णयदीपे नागरखण्डे स्मृतिः ।

आषाढ्याः पक्षे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै आहं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावदसाः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

तस्मात्तत्रप्रकर्त्तव्यं आहं अहापरै नरैः ॥

इति संगृह्य अत्र मृताहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दा-
भृग्वादि निषेधानवकाश इति तद् अन्यकारः । आहकाशिकायां
यदहः सम्यग्यति तदहरिति सूत्रमपि एवं व्याख्यातम् ।

कात्यायनः—

या तिथि र्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्त्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽशीचं यदृच्छया ।

पिण्डआहं च कर्त्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति ।

तथा सम्पूर्ण पक्ष चाह करणेऽपि न नन्दादि निषेध इत्याह
पराशर माधवीये कृष्णाजिनिः ।

आश्विनस्यासितेऽपक्षे आहं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥

इति ।

अतः—

प्रतिपत् प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आद्ये प्रशस्तास्तथयो यथैता न तथापराः ॥

इति मनुवचनं काम्यपञ्चम्यादि पञ्च विषय मिति द्रष्टव्यम् ।
मदनपारिजातेऽपि एव सुपसंहृतम् । अतो नन्दादौ सपिण्डक-
आद्ये पुत्रवतोऽपि अधिकार इति ।

अत्रिरपि—

महालये क्षयाहेच दर्शे पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

इति ।

ततश्च नन्दादिनिषेधो मृताहव्यतिरिक्त सकान् महालय विषयः ।
पौर्णमासी मृतश्राद्धविषयश्चेति सिद्धम् ।

यस्तु स्मृत्यर्थं सारे—

विवाहं व्रतं चूडासु वर्षं मर्हं तदर्चकम् ।

पिण्डदानं मृदाम्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥

इति ।

तदपि महालयव्यतिरिक्त काम्यश्राद्धविषयम् ।

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयोगे महालये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादि भरणी मघे ॥

इति बृहस्पत्युक्तेः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः(चये) मृतेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति यमोक्तेः । अयमभिप्रायः । षोडशाहव्यापि श्राद्धेऽप्यपि न पिण्डदान निषेधः । प्रत्यहं श्राद्धं भेदेऽपि व्यतिपात्तादौ सति न पिण्डनिषेधः । सृताहं सक्तन् महालयेऽपि न पिण्ड निषेधः । सृताहव्यतिरिक्तं सक्तन् महालये तु निषेधः । इति ।

सत्रासिनां तु द्वादश्यां महालयः ।

यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति संग्रहोक्तेः । उक्तकाले श्राद्धाकरणे गौणकाल माह हेमाद्रौ यमः ।

हस्ते कन्यासु वर्षास्ये श्राक्तेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पक्षयोः ॥

आग्निं कृष्णं शुक्लं पञ्चम्योर्मध्ये इत्यर्थः ।

तत्राप्यसंभवे भविष्ये—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेदृत्तं पितॄणां वै महालये ॥

तत्राप्यसंभवे भारते—

यावच्च कन्या तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वह्निकं यावदागतः ॥

ब्राह्मे—

द्वह्निके समतिक्रान्ते पितरोदैवतैः सह ।

निष्कसं प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
यसु जातूकार्ष्णीनोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति अ पितरः पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।
तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कूलम् ॥
इति ।

तत् श्रुत्वातिथयेपरं न तु अन्यत्र निषेधकम् ।
इदं कन्यासु इति वचनस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गादिति दिक् ।
अन्यत्र पुराण संसृजये—

पञ्चश्रापे समारब्धे सूतकं निपतेद् यदि ।
समाङ्गताहि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
यदि नैव नरः क्षुर्ध्यात् सूतकान्ते समापनम् ।
प्राग् दर्शनं मनुष्येण आद्यान्यसुरदृश्ये ॥ इति ।
इदं श्रापं मन्त्रेणैव कार्यम् ।

श्रुताहं च सपिण्डं च गयाश्रापं महालयम् ।
आपन्नोऽपि न क्षुर्वीति श्रापं मामेन कर्हिचित् ॥
इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ।

अथान्न देवताः । तत्र विश्वेदेवाः ।

विश्वे देवो ऋतू दक्षो सर्वांश्चिष्टिषु कौर्त्सितौ ।
प्रेतश्रापे कालकामी काम्ये च पुरिलोचनौ ॥
पुरूरवा द्रव्यौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।
हवि श्रापेषु सर्वेषु देवौ सत्य वसू स्मृतौ ॥

इति हेमाद्रौ बृहस्पति स्मृतिः ।

तथा—

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरः स्तत् स्त्रियः ॥
ताताम्बात्मगिन्धपत्यध्वयुक् जायापिता सङ्गुः ।
शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थं तथा तर्पणे ॥

इति प्रवृत्ते संयज्यचनम् ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि । महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तं मितिः ।

अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवेनोक्तः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपश्चिक् ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डं मेकं तु निर्वपेत् ॥
इति ।

शिष्टास्तु अस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथक् पिण्डं प्रयच्छन्ति ।
सापन्नमातु रेकोद्दिष्ट मेव ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरेवहि पार्वणम् ।
पितृव्य भ्रातृ मातृणा मेकोद्दिष्टं सदेवहि ॥
इति जातृकर्णोक्तेः ।

जीवभ्रातृकोऽपि सापन्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यादस्तु पार्वणम् ।
पूर्वस्मृतेः । श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणं मुक्तम् ।

आन्वष्टक्यं च यन्मातु र्गयाश्राद्धं महालयम् ।
पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणवद् भवेत् ॥
इति दृढभक्तोक्तः ।

अत्र यद्यपि मातामहादीनां पृथक् श्राद्धं नोपलभ्यते ।
तथापि विभवे सति तत् कार्यम् ।

महालये गयाश्राद्धे दृष्टौ चान्वष्टकासु च ।

त्रेयं द्वादश दैवत्यं तीर्थे प्रीष्ठे मघासुच ॥

इति निगमोक्तेः ।

कुर्याद्द्वादशदैवत्यं प्रेतपक्षे सदैवच ।

तथा तीर्थे गयायां च एष धर्मः सनातनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रिस्तु नवदैवत्यमाह ।

महालये गयाश्राद्धे दृष्टौ चान्वष्टकासु च ।

नवदैवत्यं मन्त्रेष्टं श्रेष्ठं षाट्पौरुषं विदुः ॥

इति ।

पार्वणैकोद्दिष्ट व्यवस्था चोक्ता तत्रैव ।

उपाध्यायगुरुश्चपितृव्याचार्य मातुलाः ॥

श्वशुरभ्रातृ तत्पुत्र पुत्रर्त्विक् शिष्य पोषकाः ।

भगिनी स्वामि दुहित्र भ्राता भगिनौसुताः ॥

पितरौ पितृ पत्नीनां पितु र्मातुष या स्वसा ।

सखि द्रव्यदशिव्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ॥

एकोद्दिष्ट विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

पितृ मातामहादीनां पार्वणं तु विधीयते ॥

इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि —

आचार्य गुरुशिष्येभ्यः सखिभ्रातिभ्य एव च ।

तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यः स्वपत्न्याश्च जलाश्वखिन् ॥
पिण्डं तेभ्यः सदा दद्यात् पृथक् भाद्रपदे नरः ।
तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति ।

अथ क्रमान्वत्वेऽपि आचाराद् व्यवस्था प्रोक्ता ।
अत्र विधवा कर्तृक आद्ये विशेषः स्मृति सङ्गते ।
चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृ ऋषयुरादीनां मातापितृ स्तथैव च ।
ततो मातामहानां च आद्यदानं शुभकमेत् ॥

तथा—

स्वभूनां च विशेषेण मातामह्या स्तथैव च ।
इति षट्पार्वणपक्षोऽप्युक्तः । अथ तौ तु ।
स्वभर्तृप्रभृतिभ्यश्च स्वपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकाशं मतम्भिता ॥
अस्यार्थः । विधवा स्वयं सङ्कल्पं कृत्वा अन्य ब्राह्मणद्वारा
कारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।
एतदपुत्रवतीविषयं । पुत्रवत्यास्त्वन्निधिकार एव ।

पुलस्त्यः—

महास्ये गयाश्चाद्ये गतासूनां चयेऽहनि ।
तन्मेण अपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
यद्वैकत्र भवेयाता मेकोद्दिष्टं च पार्व्यणम् ।
पार्व्यं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र यत्नेन एकोद्दिष्टेषु प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
अशक्नोति तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते सर्वैकोद्दिष्टानि
(सम्पन्नानि) साङ्गानि भवन्ति । अतएव चतुर्विंशति मते “आचार्य
गुरुशिष्येभ्यः” इत्युपक्रम्य—

तीर्थेषु चैव सर्वेषु क्षणपक्षे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्घ्यपिण्डदानं तु पृथगेव ।

प्राधान्यात्—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु ।

इति यमोक्तेः ।

एकोद्दिष्ट स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं देवहीन मेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नीकरणरहितं त्वपसव्यदत् ॥

एकोद्दिष्टे सपत्नीकाय ससुताय अयं पिण्डः स्वधा न मम
इति प्रयोगेन पिण्डदानं कार्यम् ।

मूलपुरुषे जीवति तत् पत्न्यादेर्न पिण्डदानम् ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डदानतः ।

अपृथङ् निष्फलं आह पिण्डं चोदकतर्पणम् ।

इति वायुपुराणादित्याहः ।

अत्र धुरिचोचनौ वैश्वदेवौ कार्यम्

अपि कथागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनी ।

इति हेमाद्रावादिखपुराणोक्तेः ।

अत्र प्रतिदिनं भिन्न प्रयोगे दक्षिणामिदः ।

प्रयोगैक्ये तु अस्त एव एकैव दक्षिणा देया ॥

इति काल खण्डे हेमाद्रावृत्तम् ।

एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृक्यापि कार्यम् ।

वृषी तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पितादयास्तेभ्योदद्यात् स्त्रयं सुतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु—

दर्श्याद्यं गयात्र्याद्यं त्र्याहं चापरपञ्चिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिस्रै स्तर्पणं भव च ।

इति कौण्डिन्य वचनं । तन् संन्यस्तपितृकाद्यतिरिक्त
विषयम् । काम्यत्राद्यविषयं वा ।

अत्र त्र्याहं तर्पणं तु पञ्च त्र्याहं प्रतिदिनं चाधोत्तरं कार्यम् ।
सक्तम् महालये तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदेन—

पञ्चत्र्याहं यदा कुर्यात्तर्पणं तु द्विनि दिनम् ।

सक्तम् महालये चैव परेऽह्नि तिस्रोदवीः ॥

गर्गोऽपि—

पञ्च त्र्याहं द्विरहो च अनुव्रज्य तिस्रोदवीम् ।

इति ।

तथा प्रयोग पारिजाते स एव ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्यं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ।

सक्तान् महालये श्वः स्यादष्टकास्त्रस्त एवहि ॥ इति ।

तथा—

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरन्नावलीकारवचनाच्च निषिद्धाहेऽपि तर्पणं भव-
त्येव । इदं आद्यं मलमासे न कार्यम् ।

वृद्धि आद्यं तथा सोम मध्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद् भानु लङ्घिते ॥

हेमाद्री नागरखण्डेऽपि—

भो वाय नमस्त्वोवा मलमासो यदा भवेत् ।

तप्तः पितृपक्षः स्यादन्यथैव तु पक्षमः ॥

पित्रोर्मरणे सति प्रथमाब्दे कृताकृतमिति निश्चलीयेतौ ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

पुत्रानायुस्तधारोष्व मेष्यार्थं मतुलं तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे कृत्वा आद्यं कामांश्च पुष्कलान् ॥

इति आवासीतोः ।

वृद्धिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह ।

निष्कण्य प्रतिगच्छन्ति प्रापं दत्त्वा पुत्रादयम् ॥

इति काष्ठाजिनि वचनाच्च ।

एतदतिक्रमे प्रायश्चित्तं सुक्तं सृग्विधानि—

दुरो अश्वस्य * मन्त्रं च दशमासं द्विमासयोः ।

महालयं यदा न्यूनं तदा सम्पूर्णं मेति तत् ॥

इति ।

अत्र भरणी आह मतिं प्रशस्तं । तदुक्तं मात्स्ये ।

भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां आहं कृतं येन स गयाश्चाहकश्चवेत् ।

इति ।

अत्र विशेष माह श्रीधरः—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

द्वितीयाचाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥

याम्यमं भरणी अग्नितारा कृत्तिका ।

अत्र षष्ठ्यां विशेषो वाराहे—

नभस्य कृष्णपक्षे तु रोहिणी पातभूसुतेः ।

युक्ता षष्ठौ पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तम् पूजयेत् ।

कपिलां गां द्विजाग्राय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥

पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ।

* दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोपसि दुरो यवस्य वसुन इन्द्रसतिः ।

शिष्टानरः प्रदितो अपाम कर्षणः सखा सखिभ्य सनिदं दृष्टौमसि ।

—इति १म. ५१म. २२म. ॥

पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥

अत्र दर्शान्त मासाश्चयणेन महालयो भाद्र कृष्णपक्षो ज्ञेय
इत्युक्तं निर्णयामृते ।

विश्वप्रकाशे अत्र विशेष उक्तः स्कान्दे—

कन्यागते सहस्रांशौ मासि भाद्रपदे सुने ।

कृष्णपक्षे तु या षष्ठी भीमवारेण संयुता ॥

रोहिणौ ऋक्ष संयुक्ता व्यतीपातेन संयुता ।

यदि सा गरनागाभ्यां करणाम्यां युता भवेत् ॥

आग्नेयेन सुहृत्तेन षष्ठी युक्ता भवेद् यदा ।

तस्यां षष्ठ्यां सुपुण्यायां कपिलो भगवानभूत् ॥

दुर्लभेयं महाषष्ठी वर्षे षष्ठितमे भवेत् ।

सर्वेषां चैव दानानां सत्पुण्यफलदायिनी ॥

स्नात्वा सम्यग् विधानेन यथाविध्युक्तमार्गतः ।

पितृन् सन्तर्प्य देवांश्च सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन देवाय गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ।

पुराकृतं तु यत् पुण्यं तत् (पुण्यं) सर्वं चाक्षयं कुरु ॥

त्रयीमय नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्यं दिवाकर ।

एव मर्च्यत्रयं दत्त्वा गृहे पद्मं समालिखेत् ॥

तत्र न्यसेत् प्रस्थमात्रं धान्यं तत्र घटं न्यसेत् ।

ताम्रपात्रे तु प्रतिमां तत्र न्यस्याथ पूजयेत् ॥

कपिलं वाससाञ्छन्नं देवहूतिं च कर्दमम् ।

पूजयित्वा सप्रतिमं घटं दद्याद्विजातये ॥
गन्धपुष्पै रलङ्कृत्य दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
अधोगतिं गतान् प्रेतान् समुद्दिश्य स्वशक्तितः ।
तिलपात्रादिदानेन तानुद्धरति सङ्कटात् ॥

इति ।

इयं मेव चन्द्र षष्ठीत्युच्यते—

सा च चन्द्रोदये व्यापिनी याह्या । उभयत्र तथात्वे पूर्वा ।
तदुक्तं भविष्ये—

तद्वद् भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेतरि ।
चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्वं वेधः प्रशस्यते ॥
चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाहे चापरेऽहनि ।
चन्द्रषष्ठ्यसिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ॥

अत्र सप्तम्यां पूर्वेषु रष्टकाश्रावं कार्यम् ।

अत्र अष्टम्या माखलायनेन माध्यावर्षं संज्ञं श्राद्धमुक्तम् ।
एतेन माध्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे इति सिद्धम् ।

इदं सप्तम्यादिषु त्रिषु अहःसु कार्यमिति नारायणहस्तिनाम् ।

प्रथमाष्टकापक्षः अष्टम्यामिति कात्यायनोऽपि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे ग(ण)यामध्याऽष्टमीस्मृताः ।
त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैटके ॥

अत्रैव महालक्ष्मीव्रतं भुक्तम् ।

पुराणसमुच्चये—

त्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी मारभ्य कन्यागते सूर्य एव * ।

समापयेत्तत् तिथौ च यावत् सूर्यस्तु पूर्वार्धगतोयुवत्याः ।

इति ।

तथा—

कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न त्रियोऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्वत् न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थाना मष्टमी प्रावृषि त्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः सं(यु)त्यक्ता सर्वसम्पत्करी तिथिः ॥

तथा—

पुत्रसौभाग्य राज्यायुर्नाशनी सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमी (दूषिता) संयुता यदि ॥

इति ।

दोषचतुष्टयमपि तत्रैवोक्तम्—

त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमी विद्या स्वप्नी हस्तार्धगे रवौ ॥

इति ।

त्रिदिनावमलक्षणं मुक्तं रत्नमालायाम्—

यत्रैकः सृशति तिथिद्वयावसानं

वारखेदवमदिनं तदुक्तमार्थैः ।

यः स्पर्शाद् भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा

त्रिव्युष्टक् कथित मिदं इयं च नेष्टम् ॥

एते दोषाः प्रथमारभविषयाः । अनन्तरं तु यथासम्भवं
ज्ञेयाः । व्रतस्यैतस्य षोडशवर्षं साध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् ।
इयं चन्द्रोदय व्यापिनी याद्या । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रो-
दयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वे परैव याद्या ।

अन्यथा पूर्वैव—

पूर्वा वा परविद्या वा याद्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिमुहूर्त्ताऽपि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥

इति निर्णयान्ततोक्तेः ।

अर्धरात्र मतिक्रम्य वर्त्तते योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥

इति मदनरत्नोक्तेः । इति दिक् ।

इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ।

अथात्र नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं कार्यम् ।

कात्यायनः—

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धं मुदाहृतम् ।

पित्रादि पादमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥

ब्रह्माण्डेऽपि—

पितॄणां प्रथमं दद्यान् मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च भ्रान्त्वष्टके क्रमः स्मृतः ॥

तदेतत् पुण्य मासाद्य भ्रान्त्वष्टकाभ्राह्मविषयम् ।

तामिस्रपदे नवमी या च पुण्य नभस्यके ।

चत्वारः पार्वणाः कार्य्याः पितृमुख्या मनीषिभिः ॥

पितृमातृकुले नार्थ्यो याः काश्चित्तु मृतिं गताः ।

आहार्हा मातरो ज्ञेया स्तासां आहं प्रदापयेत् ॥

इति आहकाशिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेः ।

आहहेमाद्री ह्यागलेयः—

केवलासु चये कार्य्या वृद्धावादी प्रकीर्त्तिताः ।

भ्रान्त्वष्टकासु मध्यस्था नान्धाः कार्य्यासु मातरः ॥

इति ।

दीपिकायां तु मातृभ्राह्म भ्रान्त्वष्टकासु भ्रादौ कार्य्यं मित्यु-
क्तम् । मातृयजनं तु भ्रान्त्वष्टकासु आदित इति ।

तदेतत् येषां गृह्ये मातृपूर्वं भ्रान्त्वष्टकादि भ्राह्म मभिहितं
तद्विषयं । न तु आश्वलायनकाण्वादिविषय मित्यवधेयम् ।

इदं च पितरि जीवत्यपि मृतमातृकेण कार्य्यम् ।

उक्तं हि मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

भ्रान्त्वष्टक्यं गयाप्राप्ती सत्यां यच्च मृतेऽह्नि ।

मातुः आहं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति ।

यद्यपि जीवत् पितृकेण सर्वाष्टकाः कार्य्याः । तथापि प्रौढ-
पद्यष्टका अत्यावश्यकी ।

प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके (भविष्यति) सुखावहा ।

सर्वासा मेव मातृणां आहं कन्यागते रवौ ॥

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ।

इति हेमाद्रौ सूत्रवचनात् ।

अत्र सर्वासा मित्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सपन्नमातृभ्यो
दद्यात् । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेन एको ब्राह्मणः अर्घ्यः
पिण्डश्च कार्यः । नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं
नारायण वृत्तौ ।

अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृत मातृआहं न कार्यं मिति केचि-
दाहुः । पठन्ति च—

आहं नवम्यां कुर्यात्तन् मृते भर्त्सरि लुप्यते ।

इति ।

तदेतत् सर्वनिबन्धविरुद्धत्वात् प्रतारणामात्रम् ।

जीवद्भर्त्ता * मृता या स्त्री सा संपूज्या प्रयत्नतः ।

भर्त्तर्यपि मृते तस्या आन्वष्टक्यं न लुप्यते ॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

अत्र अन्यो विशेषः आहकलिकायां ब्राह्मे—

पितृमातृ कुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः ।

आहार्हा मातरोज्ञेया स्तासां तत्र प्रदीयते ॥

इति ।

* जीवद् भर्ता जीवद् भर्तृका ।

आर्षत्वात् समासान्विद्धं निबन्धत्वात् समासान्नाभावः ।

अत्र कुलाचारात् व्यवस्था । इदं च अनुपनीतेनापि कार्यम् ।
अमावास्याष्टका कृष्णपक्ष पञ्चदशेषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

इति मत्स्यपुराणोक्तेः ।

इदं ग्राहं सपिण्डकं कार्यम् ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां ग्राहं कार्यं तथैव च ।

इत्युपक्रम्य—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यां च नृपसत्तम ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अत्र सुवासिनो भोजयितव्या । तदुक्तं मार्कण्डेये—

मातुः ग्राहे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।

सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाहेन वा मृता ।

तस्याः ग्राहे भोजयीत विप्रैः सह सुवासिनोः * ॥

तत्रैव च मदालसावाक्यम्—

स्त्री ग्राहेषु प्रदेयाः स्यु रलङ्काराश्च योषिते ।

मञ्जीर मेखलादाम कर्णिका कङ्कणादयः ॥

इति ।

एतच्छाश्वतस्य अनुकल्प माह आश्वलायनः—

अनडुहो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कक्ष सुपोषेत् ।

* तस्याः स्थाने निपुञ्जोत विप्रैः सह सुवासिनोम् ।

—इति निशंयासिन्धौ पाठः ।

एषा मे अष्टकेति नत्वेवानष्टकः स्यादिति । एतदकरणे
प्रायश्चित्तिरुक्ता ऋग्विधाने—

एभिर्दुभिः * जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टक्यं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा ॥

अत्र द्वादश्यां विशेष उक्तः पूर्वम् ।

वायवीयेऽपि—

संन्यासिनोऽप्याव्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥

इति ।

अत्र त्रयोदश्यां विशेषचन्द्रिकायामुक्तः—

त्रयोदशी भाद्रपदे कृष्णा सुख्या पितृप्रिया ।

दृष्यन्ति पितरस्तस्यां आह्वातुं (स्वयं) पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।

दृष्यन्ति पितरस्तद्दृष्ट्वाणामयुतायुतम् ॥

इति ।

एतत् त्रयोदशी श्राद्धं नित्यम्—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

इत्याद्युक्ता—

एतां तु श्राद्ध कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

* एभिर्दुभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निन्द्यानी अमर्ति गोभिरन्विता ।

इन्द्रेण दस्युं दुरयन् इन्दुभिर्युतं वेपथुः समिधा रमेमहि ॥

—इति १ म. ५२ म. ४८ म.

आह मेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः ।

एतच्च अविभक्तैरपि भ्रातृभिः पृथक् कार्यम् ।

तथाच हेमाद्रौ देवलः—

विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आहं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक् पृथक् * ॥

इति ।

अपराकैऽपि वायुपुराणे—

इंसे † हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु ॥

इदं आह मपिण्डकं कार्यम्—

मघायुक्ता त्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससन्तानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥

इति बृहत् पराशरोक्तेः । इदं मलमासेऽपि कार्यम् ।

मघा त्रयोदशी आहं प्रत्युपस्थिति हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्नलिङ्गुचे ॥

इति काठक गृह्योक्तेः ।

यानि तु—

त्रयोदश्यां कृत्वापि यः आहं कुरुते नरः ।

* पृथक् विना इति निर्णयसिन्धी पाठः

स च न समीचीनः † नाशब्दस्य आनर्थक्यम् ।

† इंसे सूत्रे इती ५५० ॥

पञ्चत्वं तस्य जानीयाल्लोष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनं ।

तथा—

त्रयोदश्यां तु वै आहं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

यदि मोहेन कुर्वीत ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति वामनपुराणवचनं ।

तानि सर्वाणि वचनानि पुत्रवद्दिषयाणि । यद्वा महालयस्य भिन्नं केवलं त्रयोदशी आहविषयाणि । अथवा सपिण्डकआह-विषयाणीति द्रष्टव्यानि ।

हेमाद्र्यादयस्तु एकवर्णमात्र आहविषयाणि ।

आहं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥

न तस्मास्तत्र ये यस्य प्रजा हि सन्ति तस्य ते ॥

इति कार्ष्णाजिनिष्मृतेरित्याहुः * ।

अभियुक्तास्तु पुत्रवद्दिषयाण्येवेति मेनिरे ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आहो प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशचयो भवेत् ॥

इति हेमाद्री नागरखण्डोक्तेः ।

पूर्ववाक्यं मपि असन्तानस्यैव एकवर्गं निषेधकं मिति ।

अत्र मघात्रयोदशी महालय युगादि आहानां संपाते तन्मेष

* यद्यपि पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति धीव्योक्तं केवलं पितृवर्गस्य प्राप्तिः सदापि

व्यामोहादि प्राप्तिनिषेधोऽयं मिति केचिदिति कसमाकरः ।

प्रयोगः कार्यो न तु प्रसङ्ग सिद्धिः । देश काल कर्त्तव्यत्वात् ।
इत्यलं विस्तरेण ।

अथ चतुर्दृश्यां विशेष माह प्रचेताः—

हृत्कारोहण लोहाद्यैर्विद्युज्जलविषाग्निभिः ।
नखिदंष्ट्रिविपन्ना(नां) ये तेषां शस्ता चतुर्दृशी ॥

ब्राह्मे तु—

युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दृश्यां तेषां हृत्तिसमभौषता ॥

नागरखण्डेऽपि—

अप्रमृत्यु भवेद् येषां शस्त्रमृत्यु रथापि वा ।
तेषां आहं प्रकर्त्तव्यं चतुर्दृश्यां मराधिप ॥

इति ।

यदत्र—

जलाग्निभ्यां विपन्नानां सत्रासे वा गृहे पथि ।

आहं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दृशीम् ॥

इति शाकटायन वचनं जलाग्निमृतस्य आहं निषेधयति ।

तत्तु प्रायश्चित्तार्थं जलादिभिर्मृतश्राद्धविषयम्—

जलादिमरणं येषां विहितं शास्त्रमार्गतः ।

शुद्ध्यर्थं आहं मेतेषां चतुर्दृश्यां न कारयेत् ॥

इति लोगाक्षिसृतेः ।

अतएव वैधत्वात् महगमनेऽपि नंदं आहं कार्यं मिति

हेमाद्रिराह ।

इदं आद्यं देवयुक्त मेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

तदुक्तं प्रयोग पारिजाते—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्या मेकोद्दिष्टं विधानतः ।

देवयुक्तं तु तच्छ्राव्यं पितृणा मन्त्र्यं भवेत् ॥

तच्छ्राव्यं देवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं देवयुक्त मित्येवं मनु रत्नवीत् ॥

इति ।

अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या मिति नियमः । न तु चतुर्दश्या
मेव शस्त्रहतस्येति ।

आद्यं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या महास्ये ।

इति कालादर्शोक्तेः । तेन महास्ये दिनान्तरेऽपि पार्वण
विधिना एतत् कार्यं मित्यवगम्यते ।

अन्यथा वार्षिकादेरपि शोपापत्तेः ।

यदि पितामहोऽपि शस्त्रहतस्तदा एकोद्दिष्टव्यं कार्यम् ।
एकस्मिन् द्वयो र्वेकोद्दिष्ट मिति हेमाद्री वशिष्ठोक्तेः । त्रिषु
शस्त्रहतेषु पार्वण्यत्राद्यं कार्यं । यत्तु देवसामिना उक्तम्—

त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टं त्रयं कार्यं न तु पार्वणं ।
आहृत्यवचनाभावादिति । तदनुक्तम् ।

पित्रादयस्त्रयो यस्त्रहताः शस्त्रैरनुक्रमरत् ।

संभूते पार्वणं कुर्यादाब्धिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति वृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा—

एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विद्युच्छलेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शयद् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ गालववचनसंज्ञावाच ।

यस्य अपैव चतुर्दश्यां शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकं आहं
पार्वणं वा एकोद्दिष्टं वा कार्यम् । न तु आहवयम् । प्रसङ्गसिद्धत्वा-
दित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये निबन्धे ।

अथ आह्वानातिशये अपिमपचे दिनान्तरे पार्वणविधिना एतत्
कार्यमिति तथैवोक्तम् ।

इति चतुर्दशी ।

अमावास्यायां विशेष माह अपराके यमः—

इमे करस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुक्षरच्छाया इति वीधायनोऽब्रवीत् ॥

करान्विता इत्यमहानचययुक्तेत्यर्थः ।

तथा—

वनस्पतिमते सोमे याच्छाया प्राप्नुष्वी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा ज्ञेया तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ॥

भारते—

अजेन सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

इतिच्छायासु विधिवत् कर्षव्यजनवीजितम् ॥

आहं कुर्यादिति शेषः । सर्वलोहेन सममाह्ने लोहितवर्णेन ।

एवं गजच्छाया अनेकविधा ज्ञेया । एवं प्रतिपदादि तिथिषु आहं
कार्यम् ।

यस्तु—

न पैटयश्चियो होमो लौकिकान्मो विधीयते ।

न दर्शेन विना आह माहिताग्नेर्विधीयते ॥

इति अनुवचनं आहिताग्नेर्दर्शादन्यत्र आह निषेधकमिव
आभाति । तस्तु अन्यतिथौ सङ्कल्प्य विधिना आहं कर्त्तव्य
माहिताग्निना । इति केचित् । अभियुक्तास्तु क्षणपक्षआह
अन्यदिनेषु प्राप्त माहिताग्नेर्दर्शं नियम्यते इत्याहुः ।

अथ आग्निन शुक्लप्रतिपदि दीहिब्रह्म मातामह आह १ :
गर्गेण ।

जातमात्रोऽपि दीहिब्रह्म विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहआहं प्रतिपद्याग्निने सिते ॥

इति ।

अयं तिथिः सङ्गव्यापिनी आद्या

इति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याग्निने शुक्ले दीहिब्रह्मेकार्पणम् ।

आहं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दीहिब्रह्म जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः सङ्गवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपदवेत् ॥

इति श्रुतेः । इदं च जीवत्पितृकोशैव कार्यमिति विष्टाः

प्राहुः । इदं याचं सपिण्डकं कार्यं । दीहिभस्वेकपार्वण
मिति पूर्ववचनादिति केचिदाहुः ।

अपिण्डकमेतदिति तु वयं वदामः । पार्वणशब्दस्य पिण्ड-
रहित याचेऽपि प्रयोग सम्भवात् ।

मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपति रेवच ॥

इति दधोक्त्यापि पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टक्यादिवत् सपि
ण्डकं कार्यमिति विशेष वचनाभावाच्च ।

॥ इति श्रीविधानपारिजाते महालयश्राद्धविधानम् ॥

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि नवराचारम्भः ।

तन्निर्णयश्च निरूप्यते—

तत्र देवीपुराणे, सुमेधा उवाच—

मृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभेदिने ॥

इत्युपक्रम्योक्तं—

शुद्धे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु जाडिका ख्यक्ता षोडश द्वादशापि वा ।

अपराह्णे च (प्र) कर्त्तव्यं शुद्ध सन्तति काङ्क्षिभिः ॥

इदं च अपराह्नयोग प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
प्रेषम् ।

यतस्तत्रैव देवीपुराणे वचनान्तरे—

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

शुद्धर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादि गुणान्विता ॥

आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्धा यः कुरुते नरः ।

कलसस्थापनं तस्य ह्यनि(रि)ष्टं जायते भुवम् ॥

इति ।

आर्कण्ठेऽपि—

पूर्वविद्या तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गे भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोषजायते ।

नन्दायां दग्धं युक्तायां यदि स्थान् मम पूजनम् ॥

इति ।

स्नान्देऽपि—

विरुद्ध फलदा सा हि पुत्रदार भयावहा ।

इति ।

तथा देवीपुराणेऽपि—

यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादि गुणान्विताम् ।

प्रतिपञ्चारदीं भ्रात्वा सोऽमृते सुखमव्ययम् ॥

यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत् स्थापने मम ।

तस्य श्रापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥

आग्रहात् कुरुते यस्तु कलसस्थापनं मम ।

तस्य सम्पद्दिनाशः स्या ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चिषिर्कार्त्तने ।

धनार्थिभिर्दिशेवेण वंशहानिश्च जायते ।

उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या सोदयदायिनी * ॥

गोविन्दार्णवे गर्गः—

या चाश्वयुजि मासे स्यात् प्रतिपद् भद्रयान्विता ।

शुद्धा ममार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम् ।

इति ।

भद्रा द्वितीया—

* अस्य पूर्वार्धे । न दग्धकलया युक्ता प्रतिपञ्चिषिर्कार्त्तने ।

एवं निर्बन्धसिन्धो दृश्यते ।

रुद्रजामले —

अमायुक्ता सदाचैव प्रतिपन्निन्दिता मता ।

तत्र चेत् स्थापयेत् कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ।

प्रतिपत् सद्द्वितीया तु कुम्भस्थापन कर्मणि ॥

तिथितत्त्वे—

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

कल्पतरौ—

कुङ्ककाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत् प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय साप्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने ॥

इत्यादि ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनोक्तेः तदेव प्रथमदिने निषिध्यते ।

न तु उपवासादि । तच्च पूर्वविदाया मेव कार्यम् ।

प्रतिपदा ऽप्यमावास्या इति युग्मवाक्यात् ।

शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः ।

इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षे दर्शविद्या इति माधवोक्तेः ।

इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु । पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चन कलस

स्थापन ग्रहणा दुपवासादेश्च तदङ्गत्वात् साङ्गं कर्म तत्रैव कार्यम् ।

युग्मवाक्यादेरन्योपवासविषयत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् ।

अतएव देवलः—

व्रतोपवासनियमे घटिकैका (यदा)पि या भवेत् ।

सा तिथि स्तद्धिने पूज्या विपरीता तु पैढके ॥ इति ।

यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने वर्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव ग्राह्या ।

यानि च द्वितीयायोग निषेधकानि वचनानि केचिन्निवन्धकाराः पठन्ति । तानि शुद्धाधिक निषेधपराणीति श्रेयम् ।

यदि परदिने प्रतिपत्तिथेरसत्त्वं तदा दर्शयुतापि ग्राह्या ।

तदाहलङ्कारः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ॥

इति ।

यानि तु—

अमायुक्ताप्रकर्त्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

इत्यादीनि वृत्तिह्रस्वप्रसाद निवन्ध वचनानि तानि समूलत्वे सति एतत्पराणीत्यवधेयम् ।

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि खण्डम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमस्विकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यपुराणवचने तस्या एव फल सम्बन्धात् ।

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इति देवीपुराणवचने तथात्वाच्च ।

अत्र उपवासादिकं सुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं वै विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एक भक्तेन नक्त्रेण तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे भक्तिपरैः * ग्रामि ग्रामि वने वने ॥
 स्नातैः प्रसुदितैः कृतैः ब्राह्मणैः क्षत्रियैः (नृपैः) स्तथा ।
 वैश्यैः शूद्रैः भक्तियुतैः स्त्रींश्चै रन्येष मानवैः ॥

इति ।

देवीपुराणेऽपि—

कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवा व्यदः ॥
 भृमी शयीत चामन्त्र्य कुमारी भोजयेन् मुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
 बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जप स्तोत्र परायणः ॥

इति ।

व्यदो विगतभोजनः । अत्र महापूजनं रात्रौ कार्यम् ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।
 निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासो यथाविधि * ॥
 इति देवीपुराणात् ।

रात्रिव्रतमिदमित्यभिप्रेत्य माधवोऽप्याह । तस्य नक्तव्रतत्वा-
 दिति । न तु रात्रि भोजना व्रतव्रतमिदं किन्तु रात्रौ पूजनात् ।

- * शक्ति परैरिति निष्पद्यसिन्धो पाठः स एव समीचीनः । अन्यथा भक्ति-
 युतै रित्यस्य पीनकथा प्रसज्यते ।
 सोपवासमादिकं कस्यचित् ३०० निष्पद्यसिन्धो पाठः ।

आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद् या तिथि र्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् ।

इति संग्रहवचनात् ।

यत्तु —

मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्यात् समाहितः ।

नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रत मिति स्मृतम् ॥

इति स्कान्दे नक्तभोजन कथनं । तत् पाक्षिक नक्तानुवादकं ।
इतरथा नररात्रोपवासतः इत्यादेः अयाचीत्यथवा इत्यादेश
पूर्वोक्त वचन व्यूहस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् ।

तस्मात् पाक्षिकनक्तानुवाद एवायम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे
तद्वापिनी दर्शयुक्ता पूर्वेव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । सा च न माघा
इत्युक्त मिति चेत् । सत्यं ।

कर्मणो यस्य यः कालः सत्कालव्यापिनीतिथिः ।

इति सामान्य वचन प्राप्तिः पूर्वोक्तविशेषवचनैर्वाध्यते ।

यथा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीगुण-
युक्ता परा कार्या इत्युक्तम् माघवाचार्येण । तथा इयमपि द्वितीया
गुणयुक्ता कार्या इति ।

अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवसंख्याहोरात्रपरः —

दृष्टौ समाप्ति रष्टम्यां क्रासेऽमा प्रतिपन्निशि ।

आश्वी नवचण्डास्त नवरात्र मनोऽर्थवत् ॥

इति वचनादित्याहुः । तत्र । अतिक्लास हृदयो न्यूनाधिक
त्वापत्तेः तेन तिथिमात्र वाची अयं नवरात्र शब्दः ।

तिथिह्रदौ तिथिक्लासे नवरात्र मपार्थकम् ।

अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्र तिथिचये ॥

इति संयहोक्तेः । अयं नवरात्रशब्दः कचिल्लक्षणया कर्म-
वाची । यथा आरम्भो नवरात्रस्य इत्यत्र ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इत्यादाविव ।

देवीपुराणे—

त्वाद् वैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपच्चण्डिकार्चने ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं गुह ॥

इति ।

त्वाद् चित्रानक्षत्रं । द्वितीया युतापि चेच्चित्रा वैधृति युक्ता
प्रतिपत् तदा दुर्गोत्सवे ।

भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु लभ्यते

विरुद्धयोगैरपि सङ्गतासती ।

सैवापराह्णे विबुधै विधेया

श्री पुत्र राज्यादि विवृद्धि हेतुः ॥

इति ।

भद्रा द्वितीया । विरुद्धे चित्रा वैधृती । यदा तु वैधृत्यादि
परिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते तदा कर्त्तव्य माह कात्यायनः ।

प्रतिपद्याश्विने मामि भावो वैधृति चित्रयोः ।

आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभे नवरात्रकम् ॥

इति ।

भविष्येत्—

चित्रावैधृतिं सम्पूर्णां प्रतिपद्येद्भवेन्नृप ।

त्याज्यास्त्वंशास्त्रयस्त्वाद्यासुरीयेऽंशे तु पूजनम् ॥

इति ।

रुद्रजामलेऽपि—

वैधृती पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मान्न स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृती तथा ॥

संपूर्णां प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ ।

अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनं भिष्यते ॥

एदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् ।

न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

इति मात्स्योक्तेः ।

भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाड़िकाः ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुभाभिः स्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान् वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत् कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्णं राजतंवापि ताम्रं शृङ्गाय (जं तु) नैव वा ।

देवी पुराणे—

कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमी तु कारयेत् ।

यद्वा—

नवार्णकेन मन्त्रेण पूजाहोमादिकं भवेत् ।

इति ।

ॐ दुर्गे दुर्गे रज्जिणि स्वाहा इति नवार्णकी (नवाक्षरो) मन्त्रः ।
तत्रायं प्रयोगः । प्रतिपदि अभ्यङ्गं कृत्वा शुद्धमृदा गृहपूर्वभागे
वेदिकां विधाय कलसादि संभारान् समाहृत्य आचम्य प्राणा-
नायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम इह जन्मनि जन्मान्तरे च दुर्गा-
प्रीतिद्वारा सर्वोपद्रवनाशपूर्वकं दोर्घांशु विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनव-
च्छिन्न सन्तति वृद्धि स्थिरलक्ष्मी कीर्त्तिलाभ शत्रु पराजयाद्य-
भीष्ट सिद्ध्यर्थं शारदा नवरात्र प्रतिपदि विहित कलशस्थापन
दुर्गापूजन कुमारी पूजादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य महीद्वी *

* महीद्वीः शिवो च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपतां नो भरिमभिः ।

—इति ८८. १२२. यजुः ॥

रित्यादि मन्त्रेण कलसं वेद्यां संस्थाप्य वस्त्रेणावेष्ट्य पूर्णादवीति *
मन्त्रेण तत्र पूर्णपात्रं (संस्थाप्य) निधाय इमं मे वरुणेति † तत्र
वरुणं संपूज्य जीर्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गा मावाहयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि ।

पूजां गृहाण सुमु(खी)खि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेव समन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

बलिं पूजां गृहाण त्व मष्टाभिः सह शक्तिभिः ॥

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा माष-
भक्तबलिं कुशाण्डादिवलिं वा निवेदयेत् ।

ततः कुमारीपूजा कार्य्या ।

तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

एकैकां पूजयेत् कन्या भैरवहृद्या तथैव च ।

* पूर्णादवि परापत संपूर्णा पुनरापतः ।

वस्त्रेण विक्रीणा वस्त्रा इव भूञ्जे भक्तकले ।

— इति ३५. ४८म. यजुः ।

† इमं मे वरुण सुधी इव जया च गृह्येत् ।

स्वामवस्थवाचकः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्यहं * नवकं तु वा ॥

तथा—

नवभिर्लभते भूमिर्मेखर्यं द्विगुणेन तु ।
 एकवृक्षस्य लभेत् क्षेमं मेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
 एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
 गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥
 तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षान्तं पूजनम् ।
 तासां च नवनामानि तेन तेन समर्चयेत् ॥
 कुमारिका त्रिमूर्त्तिस्तु कल्याणी रोहिणी तथा ।
 काली चण्डी शान्भवी च दुर्गा चैव सुभद्रका ॥

इति ।

आसां प्रत्येकं पूजामन्त्रा अग्रे वक्ष्यन्ते । सामान्य-

मन्त्रस्तु—

मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥

इति ।

एव मन्थर्चनं कुर्यात् कुमारिणां प्रयत्नतः ।
 कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।
 यन्त्रिस्फुटितश्रीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणाङ्किताम् ॥

जात्यन्धां केकराचीं च * कुरुपां तसु रोमशाम् ।
संखजेट्ठोगिणी कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥

तथा—

ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं क्षत्रवंशजाम् ॥
लाभार्थं वैश्रवण्योत्थां क्षुत्तार्थं शूद्रवंशजाम् ।
दारुणे चान्द्विजातोयां पूजयेद्विधिना नरः ॥

इति ।

अथ जप उक्तो रुद्रजामले—

एकोत्तराभिहृद्या तु नवमीं यावदेवहि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव आपयेद्वा विधानतः ॥

वैराटस्तन्त्रे तु —

प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संज्ञितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं (पूजयेत्) प्रजपेत् सुधीः ।
इस्तसंस्थापनादेव यतस्तद्विफलं भवेत् ॥
स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं च यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेय स्वन्यथा विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यच्च प्रणवं तच्च विन्यसेत् ।

सर्वत्र पात्रे विज्ञेय स्वन्यथा विफलं भवेत् ॥
 अथ वेदपारायणं शुभं सद्रामले—
 एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।
 तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥
 यद्वात्मन्येयस्य कार्यं वेदपारायणं द्विजैः
 षडङ्गसहितां ग्राह्यां मन्त्रं ब्राह्मणं रुपिकाम् ॥
 पारयेद्विधिवत् प्राज्ञो मन्त्रान् वा ब्राह्मणं तु वा ।
 अयातयामवत्त्वाय पारयेन्नवरात्रकम् ॥

इति ।

तद्विधिसुतुर्थस्तवके वक्ष्यते । देवीपुराणे—
 यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिका पूजनादिकम् ।
 द्विगुणं तद्वितीयेऽङ्गि त्रिगुणं तत् परेऽङ्गि ।
 नवमीतिथि पर्थ्यन्तं वृत्त्या पूजाजपादिकम् ॥

इति ।

एतेनापि नवरात्रे पूजैव प्रधानमिति गम्यते । उपवासादि
 त्वङ्गमेव । तेन तिथिज्ञासे तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालय
 आषवदेकदिने आहूत्वा कार्यम् । इदं सर्वं स्वस्य अशक्तत्वे सति
 अन्येन कारयेत् ।

स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत् वा ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

अन्यतः अन्येन पूजयेत् पूजां कारयेदित्यर्थः ।

इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

नष्टे शुक्ले तथा जीवे सिंहस्थे च वृद्धस्यतौ ।

कार्या चैत्रे च देव्यर्चा * प्रत्यब्दं चाश्विनेऽपि च ॥

इति धर्मप्रदीपोक्तेः ।

मलमासे तु न भवत्येव । वचनाभावात् ।

अत्र विशेषो भविष्ये—

केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।

पक्तैलं † द्वितीयायां केश संस्कार ‡ हेतवे ॥

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां न्तु तिलकं नेत्र (भाल) मण्डनम् ॥

पञ्चम्या मङ्गरागं च शक्त्यालङ्करणानि च ।

षष्ठां विष्णुतरो वीधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥

सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।

उपोषण मथाष्टम्या मात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥

नवम्या सुपचण्डायाः पूजां कुर्यादहिलं तथा ।

संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां सारवोत्सवैः ॥

अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।

* कार्या चैत्रे सहदेव्यर्चा प्रत्यब्दं कुलधर्मेतः ।

इति निणयसिन्धोपाठः ।

† पद्मजोरमिति क्वचित् पाठः ।

तथापाठे च संयमहेतवे इति पाठः साधु सक्त्यन्ते ।

‡ संस्कारेभ्यः संयमेति क्वचित् पाठः ।

स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्र धन कीर्त्तिभिः ॥

इति ।

अत्र अश्वे च विशेष उक्तो निर्णयामृत—

आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ।

शावाशीचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्त्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पशु यज्ञ विधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवी मुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति ।

गौडा अपि एवं मन्यन्ते । रजस्वला तु अन्येन कारयेत् ।

सूतकादिवद् विशेषवचनाभावात् ।

स्त्रीणां च नवरात्रव्रते ताम्बूलादिचर्वणं भवतीत्युक्तं व्रत-
हेमाद्री गारुडे —

गन्धालङ्कार ताम्बूल पुष्पमालागुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥

इत्यादि ।

एतत् सभर्तृकाविषयम् । विधवानां न भवतीत्युक्तं चातुर्मास्य
व्रतप्रकरणे ।

अत्र आश्विन शुक्लपक्षस्या सुपाङ्ग ललिताव्रतमुक्तम् * ।

* व्रतमिदं सप्ताराहं प्रविष्टम् ।

सा च पूर्वविद्या याज्ञा—

भुक्षा जागरणे नत्ते * चन्द्रार्थव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

इति हेमाद्रिवचनात् । युग्मवाक्यात् । रात्रौ जागरणं कुर्या-
दिति तद्व्रते रात्रिजागरणस्योक्तत्वाच्च ।

आश्विन शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनमुक्तं
निर्णयामृते देवीपुराणे—

मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणे(न)षु विसर्जयेत् ॥

रुद्रजामले—

मूल ऋक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्दृष्टव्यं ऋक्षकम् ॥

नाध्यापये अक्षिखे आधीयीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥

सहस्रेऽपि—

आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूलाय पादे चाङ्गानं श्रवणान्ते विसर्जनम् ॥

इति ।

* भुक्षाजागरणं यव—

इत्येकं पदं तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्त्यस्या—

सङ्गतिः । इति कमलाकरः ।

ब्रह्माण्डेऽपि—

आदि भागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।
सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यामेव कारयेत् * ॥
इति ।

अथ षष्ठीकृत्यं देवीपुराणे—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढा युताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ।
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्र तिथिनक्षत्र योगो मुख्यः—

तिथिनक्षत्रयोगे तु द्वयोरेवानुपासनम् ।
योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्त्र्यणि † ॥
इति देवलोक्तेः ।

तत् प्रकारस्तु । विष्वक्तरुसमीपं गत्वा देवीं विष्णुं च सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

* दशम्यां च महोत्सव इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तथा विद्यापतिः—

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥ इति ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

अह मय्या (श्रितः) श्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।

श्रीशैलशिखरेजात श्रीफल श्रीनिकेतन ।

नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥

एवं विष्वक्त्वं निमन्त्र्य द्वितीयदिने निमन्त्रित विष्वक्शाखा
पत्नीप्रवेश पूजां कुर्यात् ।

मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नवविष्वक् फलाभ्यां शाखिकां तथा ।

तथैव प्रतिमां देव्याः स्मरत्वाऽभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तेः ।

प्रतिपदादि नवतिथिषु उपवासादि कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत्र
असमर्थस्य सप्तम्यादि दिनत्रये कार्यमित्याह धौम्यः—

अश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।

चिरात् वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥

इति ।

सङ्ग्रहे—

अथवा नवरात्रं च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा ।

एकभक्तेन नत्तेनायाचितोपोषणैः क्रमात् ॥

इति ।

दिवेत्वेकरात्रमुक्तं । उपवासे सप्तम्याः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।

युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीचन्ते न तत्र तिथि युग्मता ॥

इति ऋत्यापि श्रीदयिकी ।

दुर्गामूर्तिरुक्ता देवीपुराणे—

दुर्गागृहं प्रकर्त्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।

तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥

तस्यां सिंहासनं द्यौमं कम्बलाजिन संयुतम् ।

तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणं संयुतम् ॥

भुजैश्चतुर्भिरुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् ।

तप्तहाटकवर्णाभां चिनेत्रां शशिशेखराम् ॥

अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् ।

नितम्बविम्बसदृशकिङ्किणीं क्राण नादिनीम् ॥

शूलचक्रदण्ड शक्ति वज्रपाशासि * धारिणीम्

घण्टाक्षमालाकरक पानपात्र लसत्साराम् ॥

तदग्रेच्छिन्नशिरसं महिषं रुधिराद्भुतम् ।

निःसृतार्धतनुं कण्ठनाले चर्मासि धारिणम् ॥

देवीधृतकरपीवं शूलनीरसि ताडितम् ।

नागपाशेन विक्षिप्तं हृथ्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥

वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्ध्वं सटान् रुषा ।

सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥

एवं देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती तथा ।

मृदार्ची लक्ष्मोपेता खड्गशूले ऽथवा यजेत् * ॥

वार्ची दारुमयी । तथा—

याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्द्धनी ।

पश्चिमाभिमुखी नित्यं न स्थाप्या सौम्य दिक्षु खी ॥

तथा—

हैम राजत मृदातु शैलचित्रार्पितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

यद्यद् यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिं स्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी शक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुत सौख्यदा ॥

तथा—

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्ग प्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाभिश्च तोषयेद्दरचण्डिकाम् ॥

परैर्नान्निष्यते यस्तु यः परान्नाच्चिपत्यपि ।

तस्य क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात् सुदारुणम् ॥

इति ।

सप्तम्यां देवीं संपूज्य विष्वगुच्छं समर्पयेत् ।

अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदाप्रियम् ।

तं ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थं सिद्धये ॥ इति ।

अथ प्रार्थना—

महिषघ्नि महाभागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

* खड्ग शूले च पूजयेत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

आयुरारोग्य मैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

कुङ्कुमेन समालम्ब्य चन्दनेन विलेपिते ।

विल्वपत्र कृतापीडं दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

सर्वमङ्गल मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ साधिके ।

शरण्ये त्र्यम्बके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

इति संप्रार्थ्य पत्रिकाः पूजयेत् । तत् प्रकारस्तु कदल्यां ब्रह्माण्डीं
दाडिमे रत्नदन्तिकां धान्ये लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चामुण्डां
कचौ कालिकां विल्वे शिवां अशोके शोकरहितां जयन्त्यां
कार्तिकीं चावाह्य संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । ततः स्तुतिं
पठेत् ।

दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माण्डीं ब्रह्मणः प्रियाम् ।

सर्वलोक प्रणेचीं च प्रणमामि सदा शिवाम् ॥

मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।

विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥

इत्यादि ।

अथ अष्टमौक्त्यम् ।

साच व्रतादौ परविद्धा ग्राह्या ।

शुक्लपत्रे ऽष्टमौ चैव शुक्लपत्रे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ततेः ।

शरन् महाष्टमी पूज्या नवमी संयुता सदा ।
 सप्तमी संयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥
 सप्तमी शत्रु संविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।
 स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
 इति स्मृति समुच्चयोक्तेषु ।

इय मेव मूलर्चयुताचेन् महानवमीत्युच्यते ।
 अश्वयुक् शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥
 इति स्कान्दात् । सैव सप्तमीयुता चेत् त्याज्यैव ।
 तदुक्तं निर्णयामृते—
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः ।
 लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद् यदि दूषिता ॥
 इति ।

तस्मादत्र अष्टमी परा * ग्राह्या ।

यत्तु—

सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 इति विश्वरूपनिबन्ध वचनं ।
 तदाश्विनकृष्णाष्टमी विषयम् ।
 कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र निस्सनैः ॥

इति देवीपुराणे तत्रापि देवी पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णया-
नृते चोक्तं ।

यानि तु—

आश्विनस्य सिताष्टम्या मर्द्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समायुता ॥

इति मदनरत्ने ।

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि परदिने अष्टम्यभाव विषया-
शीति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥

इति स्मृति सङ्ग्रहोक्तेः ।

यत्तु—

अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्द्धिताङ्गहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं । तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधा-
नार्थम् ।

विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाह भवमानिता ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अत्राष्टम्या उपवासश्च पुत्रवता न कार्यः—

उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति देवी पुराणोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्री भविष्ये ।

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता ।

मूल नक्षत्रं संयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ।

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ॥

ते सर्वे स्वर्गतिं यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते ।

यावन्न चालयेद् गात्रं पशुस्तावन्नहन्यते ॥

न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ।

यथा सन्तुष्यते मेघैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥

एवं पूज्या नरैर्देवी ब्राह्मणैः क्षत्रियैः(विशैः) नृपैः ।

स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल विधान मपरं शृणु ॥

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्टमि ॥

तद् यथा—

प्रागुदक् प्रवणे देशे पताकाभि रलङ्कृतं ।

मण्डपं कारयेद्विध्यं नव सप्त करं परम् ॥

मिलित्वा षोडश हस्त प्रमाणं मित्यर्थः ।

आग्नेय्यां कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

मेखला त्रय संयुक्तां योन्याश्चतुर्दशभया ॥
 राजचिह्नानि सर्वाणि शस्त्रास्त्रस्त्राणि यानि च ।
 भानीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणः ज्ञातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 ॐ कार पूर्वकै मन्त्रै स्तुतिर्गैर्जुहुयाद् दृ(तैः)तम् ॥
 शस्त्रास्त्र मन्त्रैर्होतव्यं पायसं दृतसंयुतम् ।
 दृतशेषं तुरङ्गाय * राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्णं तेनैतद्विभिः स्मृतम् ।
 दृतपत्न्ययनानश्नान् गजांश्च समलङ्घितान् ॥
 भ्रामयेन्नगरे मित्यं वन्दिषोऽपुनरुत्तरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा सम्पूज्य पिबेदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाखिलेपनैः ।
 य(त)स्याभिसरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि त्वया शोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति वीर्तिमायु र्यशो(धनम्) वलम् ॥

छन्दस्य —

यथाऽम्बुदग्च्छादयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाच्छादय राजानं विजयारोग्यदृष्टये ॥

अथ वामरस्य —

शशाङ्ककर सङ्काश क्षीर डिण्डोर पाण्डुर ।

* तुरङ्गाणा मिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

प्रोक्षारयाश्च दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥
 यशानां वृद्धार्थ मादौ रेवन्त पूजनं कार्यं ।

तन्मन्त्र सु—

सूर्यपुत्र महाबाहो ह्यायाहृदयनन्दन ।
 शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥

अथ अश्वस्य—

गन्धर्वकुलजातरुवं माभूयाः कुलदूषकः ।
 ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
 प्रभावाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् * ।
 रिपून् विजित्य समरे सद्यः (राज्ञा)भ्रात्रा सुखी भव ॥

अथ ध्वजस्य—

शक्रकेतो महावीर्य्य श्यामवर्णार्चयाम्यहम् ।

• अतः पर—

तेजसाचैव सूर्यस्य मुनीनां तपसाः तथा ।
 रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलिजय ॥
 अरु त्वं राजपुत्र त्वं कीर्तनं च मणिं अरु ।
 यां गतिं ब्रह्मज्ञा गच्छेन् मातङ्गा पितृणां तथा ॥
 भूण्डा इत्युवादीष्य अत्रियथ पराङ्मुखः ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायु र्यावन् पश्यन्ति दुष्कृतम् ॥
 तजान्ता सां गतिं सिद्धं तच्च पापं भवेत्तव ।
 निष्कृती यदि गच्छेथा युद्धाप्सि तुरङ्गम ॥

--इत्यधिकोऽंश आकरे दृश्यते ।

पत्रिराज नमस्तेऽसु तथा नारायणध्वज ॥
 काश्यपेयारुणभ्रात नर्गारे विष्णुवाहन ।
 अप्रमेय दुराधर्ष रणे देवारिसूदन ॥
 गरुडान् मारुतगति स्वयि सन्निहितो यतः ।
 सारवन्त्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दहः ।

अथ पताकायाः—

हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
 नागकिन्नर गन्धर्व यक्ष भूतगण ग्रहाः ॥
 प्रमथाम्नु सहादित्यै भूतेशो मातृभिः सह ।
 शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभि रायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युधे युधे दैवासुरे तथा ॥
 कालनेमि वधे यदद यदक्षिपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्त्रांश्च संस्मर ॥
 नीलान् श्वेतानिमान् दृष्ट्वा नश्यन्त्वाश्च नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विविधै घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवतीनाम्ना कालरान्निष्ठ या स्मृता ।
 दह तांश्च रिपून् सर्वान् पताके त्वं मयार्चिता ॥

अथ गजस्य—

कुसुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।

सुप्रतीकोऽश्वनोमील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्य (ष्टौ)न्ये समाश्रिताः ।
 मन्दो भद्रो मृगश्चैव गजः सङ्कीर्ण एवच ॥
 वने वने प्रसूतास्ते यूथानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवोरुद्रा आदित्याः समरुहणाः ॥
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपास्यताम् ।
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्तितोव्रज ॥
 श्रीस्ते सोमाह्वलं विष्णो स्तेजः सूर्याञ्जवोऽनिलात् ।
 सैर्यं मेरो र्जयं रुद्राद् यशो देवात् पुरन्दरात् ॥
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ।
 अश्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥

अथ खड्गस्य —

असि विंशसनः खड्ग स्तीक्ष्णधारोदुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधार स्तथैवच ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नचक्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
 रोहि (णी च) ण्यश्च शरीरं ते दैवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूत सङ्काश तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भाव (दुष्टो) शुद्धो ऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैवच ॥
 इयं येन धृता क्षीणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुषाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

अथ छुरिकायाः—

सर्वायुधानां प्रथमं निर्वृतासि पिनाकिना ।
 मूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिपदं शुभे ॥
 अस्त्रिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्ट निवर्हणी ।
 तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वायुभनिवर्हणी ।
 छुरिके रक्ष मां निर्वृतां शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥

अथ कटारकस्य—

रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥

अथ धनुषः—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरेरिष ॥
 धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।
 त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥

अथ कुन्तस्य—

प्रास पातय शत्रूंस्त्वं मनया नाकमायया ।
 वृद्धाण्य जीवन् तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥

अथ चर्मणः—

शर्मप्रदस्त्वं समरे मम सैन्ये यशोवर्धने ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

अथ कनकदण्डस्य—

प्रोक्षारणाय कुष्ठानां साधूनां रक्षणाय च ।
 ब्रह्मणा निर्मितस्यासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
 यशोदेहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
 तादृयस्व रिपून् सर्षान् हेमदण्ड तमोऽसु ते ॥

अथ दुन्दुभेः—

दुन्दुभे त्वं सपत्न्यानां घोरोद्धदय (मर्द्दनः) कम्पनः ।
 भव भूमिप सैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
 यथा जीमूत शब्देन ब्रह्मण्यति शिखावलः ।
 तथा ऽसु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं सुदायकः ॥
 यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां चासौऽभिजायते ।
 तथात्र तव शब्देन चक्षुस्त्वस्मद्विषोरणे ॥

अथ शङ्खस्य—

पुष्पस्त्वं श्रेष्ठ पुष्पाणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 विष्णुना विहृतो नित्यं मतः शान्तिप्रदो भव ॥

अथ सिंहासनस्य—

विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।
 दुःख(द्रा)हा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्ट विनाशनः ॥
 एते वै सखिधौ यस्मात्तव सिंहा महावलाः ।
 तेन सिंहासनेति त्वं वेदमन्त्रैश्च गीयसे ॥
 त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्तः सुरेश्वरः ।
 नमस्ते सर्वतोभङ्ग भङ्गदो भव भूपतेः ॥

वैश्वोक्तं जयसर्वत्र सिंहासनं नमोऽस्तु ते ।
 एवं चिद्भानि सर्वाणि * भानि पूज्यानि शिष्टिभिः ॥
 लौहाभिसारिणं कर्म कृत्स्नं मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं च तथाष्टम्यां पूर्वाङ्गे ज्ञानं साधयेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पकं चतुःसमैः (शैल)शालि पिष्टैश्च ।
 चर्चितगात्रिं देवीं कु(ङ्कु)सुमै रग्यर्चयेद्बभ्रुभिः ॥
 कुङ्कुदैः शयनपुष्पैः सदीपधूपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसै र्वस्त्रपुष्पै र्मङ्गलं चन्दैः ससुष्कलितैः ॥
 दुर्गां सा पूजनीया च तद्भिन्ने द्रोणमुष्कलेः ।
 ततः खड्गं ममस्तत्र शम्भूषां यधसिद्धये ॥
 द्रुष्ट्वेत धिजयं राज्यं सुमित्रं बालमे कृत्यः ।
 पुनः पुनः प्रणम्याद्यां संस्मरेद्दृढये शिवान् ॥
 सर्वं कृत्वेति क्षीरव्य अष्टम्यां आगरेयिणि ।
 गटनर्तकगीतैश्च कारयेत् सद्योत्सवम् ॥
 एवं दृष्ट्वेर्निशां नीत्वा प्रभाते जगद्योदये ।
 घातयेन् सच्चिदान् मेषानयतीनतकान्धरां ॥
 शतसर्पशतं यापि तदर्थं वा यथेष्टतया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भै र्क्षार्पयेत् परमेष्वासीम् ॥
 क्षापाक्षिरोम्भं क्षुद्रै र्ज्योतिर्दीपपुष्पैः † ।
 कश्चिज्ज्योतिषोऽप्यपि हृत्पुष्पेन सज्जमान् ॥

* यद्येव कर्षापिभानि इति विर्ययसिन्धी पाठः ।

† क्षापी दास्यने तथा । इति विर्ययसिन्धी पाठः ।

भूतेभ्य स्तुतयिं दद्यात्सक्येनैव साभिषम् ।
 परमं सत्तमं पारं बन्धयुष्माच्चतैर्युतम् ॥
 त्रीं सौमं वाराम् सज्जुषेन दिव्यिदिह किरणसिम् ।

मन्त्रस्तु—

वलिं पृथग्विभं देवा पादित्या वसवस्तथा ।
 महतवाग्निनी बद्धाः सुपर्णाः पञ्चमा बद्धाः ॥
 असुरा यासुधानांश्च पिशाचोरुश्च राक्षसाः ।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च वे च विघ्नविनायकाः ।
 जगतां शान्तिघातारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥
 मा विघ्नं माच मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।
 सौम्या भवन्तु तस्माच्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥

इति ।

इति महाहमी ।

अथ महानवमी ।

सा च पूर्वविद्या-माज्ञा ।

त्रावण्यो दुर्गन्धर्वनी दूर्वाप्येष हुताग्नी ।

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवराशिर्वर्जोर्दिनम् ॥

इति हेमाद्रौ पाप्मोक्षे ।

वेधघातं सुहृत्तन्त्रयात्मकोपेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
 सुहृत्तन्त्रयात्मकोऽपि वेधोऽस्ति । तथापि सुखोदये एव च पाप्मः ।

सायं तु सुहृत्संन्यासक एव । तदुक्तं कालनिर्णयदीपि-
कायाम्—

त्रिसुहृत्संगा तु सकला सायमिति ।

मासकीयेऽपि—

सायं तूत्तरया तद्व्यूनया तु न विध्यते ।

इति ।

तेन त्रिसुहृत्संगयोगे पूर्वा याग्या अन्यथा परेति विवेकः ।

यत्तु—

अश्वयुक् शुक्लनवमी सुहृत्सं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मी विद्या जयार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणवचनम् ।

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्वादपरा यदि ।

वलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र (देशे) काले शुभावहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं च परतिथिविधायकं ।

तत्तु नोपवासादौ किन्तु वलिदानादाविति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यत्त्वच—

नवम्यामपराह्णे(च)तु वलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥

इति वलिदानेऽपि परतिथि निषेधनं दृश्यते ।

तदपि शुद्धाधिकनिषेधपरम् ।

नवम्यां वलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपो होमश्च विधिवत् पूर्णाया निव नान्यथा ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः ।

केचित्त्वष्ट्रम्यां होममिच्छन्ति ।

अष्टम्यां वाय रिक्षायां ततो होमं समाचरेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

होमे विशेषो ङामर तन्त्रे—

पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् ।

होमयेदिधिवद् भक्त्या दशांशेन नृपोत्तम ॥

रुद्राध्याये यथा होमो मन्त्रेणैकेन साध्यते ।

तथा स्तोत्रजपे होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

यद्वा सप्तशती जप्या होममन्त्रो नवाक्षरः ॥

इति ।

नवाक्षर मन्त्रस्तु पूर्वमुक्तः । ऐं ह्रीं क्लीं चासुण्डायै विश्वे
इति नवाक्षर इति केचित् । पूर्वोक्त एव आद्य इति तु युक्तम् ।

रुद्रयामले तु—

प्रधानाद्रव्यं सुदृष्टं पायसायं तिलां स्तथा ।

किंशुकैः सर्षपैः पूगैर्लाजैर्दूर्वाङ्गुरैरपि ॥

यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्त्वथा ।

रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥

प्रतिस्त्रीकं च जुहुयात् सर्वद्रव्याणि(या) च क्षमात् ।

नवाक्षरेण जुहुयात्तमो देव्या इतीति च ॥

अथ वलिदानम् ।

देवीपुराणे—

कन्यासंस्मरे रवी शक्र शक्ताष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
 द्रोण पुष्पैश्च विश्वाम्न जातीपुष्पागचम्पकैः ॥
 पञ्चाब्दं लक्ष्मणोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डायै नमः ।
 इति ।

तदुक्ता * इधिरं मांश्च गृहीत्वा पूतनादिषु † ।
 नेच्छतेभ्यः प्रदातव्यं मन्त्राकौशिकमन्वितम् ॥
 तदप्यतो नृपः स्नायात् कृत्वा शत्रुं तु पैष्टकम् ।
 खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्नान्द विशाखयोः ॥
 अथाशक्तस्य क्षत्रियादेर्ब्राह्मणस्य च वलिप्रकारः ।

कालिकापुराणे—

कुशाण्डं मिन्दुदण्डं च भासं (भासं) सारसं मेघं वा ।
 एते वलिसमाः प्रोक्ता स्मृती ज्ञागसमाः सदा ॥

चद्रयामलेऽपि—

ज्वागाभावे तु कुशाण्डं त्रीफलं वा मनोहरम् ।

* तदुक्तेभ्यश्च तदुक्तेति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

† आदि ब्रह्माचर्यो विदारो पापराक्षसो यज्ञाने इति कमलाकरः ।

यज्ञसंवेष्टितं कृत्वा हृदयेऽङ्कुरिकादिना ॥
 नाश्रयेण सदा देयं मुखाच्छं वलिं कर्षयिषि ।
 त्रीकण्ठं वा सुराधीणं हृदं नैव तु कारयेत् ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरीक्ष्य साधकः पद्यादिसं मन्त्रं मुदौरयेत् ॥
 पञ्चसूत्रं वलिरूपेण मम भाग्यादुपागतः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रोतिदानेन दातुं रापदिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः ॥
 यन्त्रार्थे पञ्चवः स्रष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
 शतसूत्रं घातयिष्यामि याम्यस्य तस्माद् यज्ञे यधोऽवधः ॥
 ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण वलिं तं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं वलिमूर्धनि भैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः (वाढकायाः) सुरलोक प्रदा(र)धकः ।
 ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ (आ)हं फडिति मन्त्र(तः)कैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं हृदयेदलिं मुत्तमम् ॥
 ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकीति रुधिरैः व्यायतामिति ।
 वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥
 अथात्र प्रसङ्गात् शतचण्डी विधानं मुच्यते ।

रुद्रयामले—

शतचण्डीविधानं तु प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥
 षोडश स्तम्भसंयुतां मण्डपं पद्मवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोण युतां वेदिं मध्ये कुर्यात्त्रिभागतः ॥
 पक्षोष्टकचितां रम्या मुच्छ्राये हस्तसन्निताम् ।
 पञ्चवर्णं रजोभिश्च कुर्याच्छ्रीमण्डपं * शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणी जालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं विप्रा(श्चा)न् वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ऐ(श्वरं) शान्धां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिना हरे ।
 वारुण्यां च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं लक्षण लक्षितम् ॥
 मूर्त्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदर्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेन महामते ॥
 अष्टादश भुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ।
 पटङ्गल युगच्छत्रां देवीं (वेदि)मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं सम्पूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शत मादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये सम्पुटोऽथ सुदाहृतः ।
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशः स्तवत् पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमेदिवसे प्रातर्होमंकुर्या(द्दश)शतः) द्विधानतः ॥
 शुङ्गुचीं पायसं दूर्वां तिलान् शुक्लान् यवानपि ।

चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद् ग्रहादिभ्यः समिदान्य चरुन् क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद् द्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं ह्यत्र चामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर् यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 एवं कृतेऽमरेशान सर्वसिद्धिः प्रजायते ।
 इति रुद्रयामलोक्त शतचण्डीविधानम् ।

अथ सहस्रचण्डी विधानम् ।

तत्रैव—

सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विश्वो महामते ।
 राज्यत्र्यंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।
 इत्यादि विविधे दुःखे क्षयरोगादिभये ॥
 सहस्र चण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।
 जापकासु शतं प्रोक्ता विंशद्विंशत्यष्टपः ॥
 भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् ।
 गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च ॥
 सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।
 पञ्चनिष्कमितामूर्तिः कर्त्तव्या वार्द्धमानतः ॥
 अष्टादश भुजां देवीं सर्वायुध विभूषिताम् ।
 अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ॥

शतं वा नियताहारः पयः पानेन वर्त्तयेत् ।
 एवं यस्त्रण्डिकापाठं सहस्रं वै समाचरेत् ।
 तस्य स्यात् कार्यं सिद्धिं तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ।

एतद्वयं यद्यपि महा निबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वा-
 दुक्तम् ।

॥ इति रुद्रयामलोक्तं सहस्रचण्डिका विधानम् ॥

अथ नवरात्र पारणानिर्णयः ।

स्या च दशम्यां कार्या—

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि दिनत्रयम् ॥
 इति हेमाद्रौ धीम्योक्तेः ।

नवमी तिथि पर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इत्यादि प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूत पूजाद्युक्ते
 रूपवासादेश तदङ्गत्वेन तत्पर्यन्तानुष्ठेयत्वात् । आदिशब्देन
 उपवासोक्तेः । त्रिरात्रपक्षे नवम्या अपि अभिव्याप्तिदर्शनात् ।
 न च पारणान्तत्वेन नवरात्रत्वं त्रिरात्रत्वं च वाच्यम् । विष्णु-
 त्रिरात्रादावपि तथात्वापत्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति
 वाच्यम् ।

एवं च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । नवरात्र समाख्यातो नवम्या अपि उपोष्यत्वाच्च । इति मदनरत्ने प्रतिपादितम् ।

ननु तिथिङ्कासे अष्टावपि उपवासा भवन्तीति कथं नवरात्र समाख्या । तेन कर्मविशेषे एवायं नवरात्र शब्दोद्भूतः । इति चेत् सत्यं । तिथिङ्कासेऽपि नवतिथीना उपोष्यत्वाच्च नवरात्रत्वा-
त्ततः । यद्वाऽयं सुत्सर्गः । दाधे सति उपोष्यते । एतेन रात्रीणां प्राधान्यात् ऋषेऽपि अमावास्या मादाय नवत्यमिति भूखीति-
रपि परास्ता । पूर्वोक्त वचनैरमावास्याया अप्राप्तेः ।

यत्त्वत्र निर्णयदीपे उक्तम्—

आश्विने शुक्लपक्षेषु नवरात्रि उपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमी मिश्रिता नयेत् ॥

दशमी मिश्रिता यत्र पारणे नवमी नयेत् ।

दुःखदारिद्र्यदा त्रिया तथा व्रतविनाशनी ॥

इति ब्राह्मणं वचनम् ।

तथा—

नवम्यां पारिता देवी कुलहसिं प्रयच्छति ।

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥

इति रुद्रयामल वचनं च । एतानि यदि सम्मूक्तानि तदैव लीलाभिसार कर्मनिषयत्वं वेदितव्यम् ।

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्ट(मि)मीम् ॥

इति तस्य अष्टमीपर्यन्तत्वोक्तेः । अन्यथा महाष्टमां पर
विद्यायां पारणानुष्ठाने पूर्वनिबन्धे विरोधो दुर्वारः स्यात् । तस्मा-
दुक्तमेव साधु । पारणाहे सूतकादि प्राप्ती तत्रैव पारणं कुर्यात् ।

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा सूतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इति कर्मपुराणोक्तेः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आदे होमैर्जने जपे ।

आरण्ये सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इति विष्णु वचनाच्च अशौच मध्येऽपि तत् कर्तव्यतावगतेः ।
पारणान्तत्वाद्व्रतस्य । केचिदशौचापगमे सति दानार्चनादि
पूर्वकं पारणं कुर्यात् । दानार्चनविवर्जितं मित्युक्ते रित्याहुः ।
रजः सूतकेऽप्येवमेव ।

नियमस्या यदानारी प्रपश्ये दन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु ताराक्षीः स्नात्वा शेषं व्रतं चरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् * ।

* कमलाकरस्तु रजोदर्शनं मध्ये पारणं कर्तव्यमेवेत्याह ।

प्रारब्धदर्शनं तपसां गारीणां यद्गन्तो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ।

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं वादशौ व्रतम् ।

इत्यादि वचनं प्राप्तायात् ।

ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रेषणं तु कर्त्तव्यं गीतवादिषु निःस्वनैः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 इति संप्रार्थ्य देवीं तु तत उद्यापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुर्वन् सम कल्याणं षष्टाभिः सह शक्तिभिः ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥
 व्रज स्तोतो जलं वृष्ट्यै स्वीयतां च जले त्विह ।
 इति जलं नीत्वा ।

दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ चण्डिके ।
 संवक्षरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥
 अस्मां पूजां मया देवि यथाशक्त्युपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय व्रजस्व स्थानमुत्तमम् ॥
 इति जले प्रवाहयेत् ।

इयमेव—

विजयादशमी

इत्. १ । साय द्वितीयदिने श्रवण योगाभावे पूर्व्याष्ट्या ।
 तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनोयाऽपराजिता ।
 ऐशानीं दिशमाञ्जित्य अपराज्जे प्रयत्नतः ॥

या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता ।
 हेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्त विधिना नरैः ॥
 नवमी शेषयुक्तायां दशम्या मपराजिता ।
 हृदाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धनी ॥

तथा —

आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।
 एकादस्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥

इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवणाभावः परदिने चाख्योऽपि तथोग्रस्तदा
 परैव ।

तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कश्यपेन —

उदये दशमी किञ्चित् सम्पूर्णैकादशौ यदि ।
 अवणर्चं यदाकाले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
 अवणर्चे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः ।
 उक्तज्ञेयुः सीमानं तद्दिनर्चे ततो नराः ॥

इति ।

कालमाह नारदः—

ईषत् सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्न तारकः ।
 विजयोनाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

अत्रैतिकर्तव्यता भविष्ये—

शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयङ्करम् ।
 अर्चयित्वा शमी वृक्ष मर्चयेच्च पुनः पुनः ॥

शमी प्रार्थना मन्त्रस्तु—

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःखघ्न शमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥

तथा भविष्ये—

शमी शमयते पापं शमी(शत्रुविनाशनी) लोहित कण्टका ।

धारिण्यलुप्तं वाणानां रामस्य प्रिय(वादिनी)कारिणी ॥

करिष्यमाण यात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

वत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते ॥

इति ।

तथा—

गृहीत्वा साक्षतामाद्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्र निर्घोषै रानयेत् स्वगृहं प्रति ॥

कृत्यरत्ने तु—

सूर्योदये पुण्यरूपे वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे या सा भवेज्जयदा नृणाम् ।

निषिद्ध मपि कर्त्तव्यं तैलाभ्यञ्जन मादरात् ॥

निषिद्ध मेकादशी व्रताङ्गत्वेन ।

अश्वानामपि कर्त्तव्यं तैलस्नानं नदीजले ।

तूर्य्य घोष समायुक्तं पुरं प्रावेशयेदयान् ॥

पुष्पमाला परीतां स्तां यामरै रपशोभितान् ।

राजद्वारि समाविष्टान् स्त्रीभि र्नीराजितानथ ॥

संपूज्य विधिवद्वातौ भोजयेत्सुरगान्मृगः ।

वाङ्माधिकारिणः सर्वान् दानमानैश्च तोषयेत् ॥

तथैव वारणान् सुख्यान् पूजयेच्च क्रमेणकान् ।

ततश्च पूजयेद्देवीं शमी मागत्य मन्त्रतः ॥

आह्वय ब्राह्मणान् प्राज्ञान् वाचयेत् स्वस्तिमङ्गलम् ।

उष्टृत्य मृत्तिकां तत्र शमीं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥

पूर्वादिदिक्षु तस्मिन् मन्त्रै रारोहयेत् क्रमात् ।

इति ।

नीराजलं मुक्तं तथैव ।

तत्र मन्त्रः—

चतुरङ्गं वलं मङ्गं निरनिष्टं व्रजत्विह ।

सर्वत्र विजयो मेऽसु त्वत् प्रसादा(द्रमापते)त् सुरेश्वरि ॥

इति ।

अथाश्विन पौर्णमासी ।

सा परा ग्राह्या—

सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परे ।

इति दीपिकोक्तेः ।

अत्रैव आश्वयुजीकर्म उक्तम् । आश्वयुज्या माश्वयुजी कर्मैति सूचकारैः ।

तत्रेयं पूर्वाह्न व्यापिनी ग्राह्या देवकर्मत्वात्तस्य—

आश्वयुज्ये मपि अत्र पर्वणिकार्यम् ।

शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।

इति ग्रीमकोक्तेः ।

किम्वा दर्शष्टेः परं पौर्णमासेष्टेः प्राग् भवति ।

दर्शष्ट्याः परमुक्त माग्रयणकं प्राक् पौर्णमासाच्च तत् ॥

इति दीपिकोक्तेः ।

तच्चाग्रयणं चेधा । त्रीन्नाग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाका-
ग्रयणं च । तेषां क्रमेण कालमाह आपस्तम्बः । वर्षासु
श्यामाकैर्यजेत त्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोरिति । तत्रापि
श्यामाकाग्रयणम् नित्यं । इतरे त्वनाहिताग्नेर्नित्ये । श्यामाकैः
प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणमिति नारायण वृत्तौ व्याख्यातम् । इदं च
पर्वणोऽन्यत्र क्रियते चेत्तदा शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादि विशा-
खान्ते कार्यं मिति स्मृत्यर्थसारेऽभिहितम् । किं च । यदात्वे-
तदाश्विनपौर्णमास्यां क्रियते तदा एककालत्वादाच्चयुजौ कर्मणो-
ऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकता एकवर्द्धिरिभा-
ष्येति सूत्रे स्पष्टं सुक्तम् ।

कात्यायनानां तु पर्वनियमो नास्ति ।

अनाहिताग्नेर्नवप्राशन मिति कात्यायनसूत्रे कर्केण तथा
व्याख्यातत्वात् ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तं सुक्तं स्मृति चन्द्रिकायां कात्यायनेन ।

नित्ययज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अग्निष्टा नवयज्ञेन नवान्न प्राशने तथा ।

भोजने पतिताक्षस्य चरुं वैश्वानरो भवेत् ॥

कारिकापि—

अकताग्रयणोऽग्नीयान्नवासं यदि वै नरः ।

वैश्वानराय कर्त्तव्यसहः पूर्णाहुति स्तदा ॥

इति ।

नृग्विधानेतु—

समिन्द्राया मन्त्रं * च वर्णे वर्णे जपेच्छतम् ।

आग्रयणं यदान्यूनं तदा सम्पूर्णं मिति तत् ॥

इति ।

॥ इति आश्विनमास विधानानि ॥

० समिन्द्राया समिपा रमेनहि संवाणिभिः पुबचनै रभिद्युभिः ।

संदीप्या प्रमत्वा गौर एषया गोचययाद्वावत्यारमेनहि ॥

—इति १०. ११५. ११५५—

अथ कार्तिकमास विधानम् ।

—ॐ—

तत्र तुलासंक्रमे पूर्वापरा दशघटिकाः पुण्याः । रात्रौ-
निशीयात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धे पुण्ये ।
निशीये तु संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।

पाप्मे—

तुला मकरमेघेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति ।

अत्र तुलेत्यादिना सौरमास आरम्भे उक्तः । प्राच्याश्चेतदेव
आद्रियन्ते ।

दाक्षिणात्यासु—

आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत् सुधीः ॥

इति विष्णुरहस्योक्ते रिदमेव आद्रियन्ते ।

केचित्सु—

पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्ता—

मासं समग्रं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

इति हेमाद्रौ आदि पुराणोक्तेराश्विन शुक्लपञ्चदश्या मारभ्य
कार्तिक पौर्णमास्यां कार्तिकव्रतं समापयेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अत्र तीर्थविशेषः पाप्मे—

कुश्चक्षे कोटिगुणो गयायामपि तत् समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्नाहारवत्यां च भार्गव ॥

पुष्पाः पुर्थ्यश्च सप्तैव मुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृणामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः स प्रयच्छति ।

इदं च स्नानं काशीपञ्चनदेऽपि अतिप्रशस्तम् ।

शतं समा स्तपस्तप्त्वा कृते यत् प्राप्यते फलम् ।

तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत् स्नानेन लभ्यते ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

स्नान मन्त्रस्तु ।

पाप्मे—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनाह्न ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ।

मया लक्ष्म्या सह सहितस्येत्यर्थः ॥

अर्घ्य मन्त्रोऽपि—

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितोऽनघ ॥

नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूदन ॥
 इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य प्रात र्योऽर्घ्यं प्रयच्छति * ।
 सुवर्णरत्न पुष्पांस्तु पूर्णशङ्केन पुष्पवान् ।
 सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥
 इति तत्फलम् । एवं सम्पूर्णं ज्ञानाशक्तौ त्रयहं ज्ञायात् ।
 वारानस्यां पञ्चनदे त्रयहं ज्ञानेन कार्तिके ।
 अमौ ते पुष्पवपुषो मुक्तिभाजो भवन्ति वै ॥
 इति काशी खण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारणं मुक्तं स्वान्दे—

निवेद्य केशवे मालां तुलसी काष्ठ सन्भवाम् ।
 वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
 न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
 महापातकसंहर्त्री सर्वकामार्थदायिनीम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि—

स्पृशेत्तु यानि रोमाणि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
 तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे स वसेद् ध्रुवम् ॥
 मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसन्भवम् ।
 वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटी वर्षेद्विवि ।

* योऽर्घ्यं नष्टं प्रयच्छति ।

—इति निर्ययस्त्रिंशो पाठः ।

तुलसी काष्ठसंभूत माले कृष्ण (अनम्रिये)स्य वक्षसि ।
 विभर्षि त्वा महं कण्ठे कुरु मां कृष्णवक्षसम् ॥
 एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
 धारयेत् कार्तिके यो वै स गच्छेद्देष्यं पदम् ॥
 इति ।

तथा—

अगस्ति कुसुमैर्देवं योऽर्चयेद्दे जगद्दण्डम् ।
 दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकं नाप्नुते नरः ॥
 विहाय सर्वपुण्याणि मुनि पुण्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद् भक्त्या वाजपेय फलं लभेत् ॥

तथा पाद्मे—

कार्तिके नार्चितो यैसु कमलैः कमलैश्चणः ।
 जन्मकोटिषु राजेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥
 कार्तिके कमलैः पूजा येषां नास्ति सुतैः कृता ।
 ते निर्भक्ष्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
 तुलसीदल लक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्भरिम् ।
 पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥
 धात्रीच्छाये तु यः कुर्यात् पिण्डदानं महामुने ।
 मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान् माधवस्य च ॥
 धात्रीफल विलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।
 धात्रीफल कृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 धात्रीच्छायां समाश्रित्य यो ऽर्चयेच्चक्रधारिणम्

पुष्पे पुष्पे ऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशोभिते ।
 वने दामोदरं विष्णुं चित्रान्नैस्तोषयेद्दिभुम् ॥
 मूलेन पायसेनापि होमं कुर्याद्दिवक्षणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छतया स्वयं भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 इति ।

तथा—

कार्तिके द्विदलं त्यजेदित्युक्तम् ।

पाद्ये—

राजिकं मादकं चैव नैवाद्यात् कार्तिके व्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यत् प्रतिदत्तम् ॥
 कार्तिके वर्जयेत्तद्विदलं बहुवीजकम् ।
 माष मुद्ग मसूरांस चणकांस कुलित्यकान् ॥
 निष्पावा राजमाषाश्च आढक्या द्विदलं स्मृतम् ।
 नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥
 अत्र केचित् । उत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्भूत-
 पूर्वगत्या द्विदलमुच्यते । इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
 बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाङ्गुरविना ।
 दृश्यते यत्र शस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ।
 इति ।

तथा पाद्ये—

कार्तिके वर्जयेत्तैशं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांश्यं कार्तिके शुक्ल सन्धितम् ॥
शुक्लं पर्युषितं । सन्धितं लवणशकमित्यर्थः ।
अन्येऽपि साधारण धन्वाः पूर्वमुक्ताः ।

माद्याण्युक्तानि स्कान्दे—

ब्रीहयो यव गोधूमाः प्रियङ्गु तिल शालयः ।
एते हि सात्त्विकाः प्रोक्ताः स्वर्ग मोक्षफलप्रदाः ॥
मोज्जीं वन्ध्योविधातव्यो व्रतिना केनचित् क्वचित् ।
अव्रतेन चपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्थेयं योनि मवाप्नोति जन्म कोटिषु दुःसहम् ॥
अन्यान्यपि ताम्बूल तैल केशकर्तनादिवर्जनं सङ्कल्परूपाणि
व्रतानि प्रागुक्तानि ज्ञेयानि ।
निर्णयास्ते—

तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यान् मासमेकं हरिप्रियम् ॥
महतीं त्रियमाप्नोति रूप सौभाग्य सम्पदम् ।
तत् प्रकारथादित्य पुराणे—

दिवाकरेऽस्ताचल भौलि (भुते) याते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
युष्माकृतिं यन्नियत्तृप्तकाष्ठ
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृती तु
याभिर्भवेदष्टदिशानुमारी ।

तत् कर्णिकायां सु (तु) महाप्रकाशो
 दीपः प्रदेयोदलगास्तथाष्टौ ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
 दामोदरायाप्यथधर्मै रा(ज्ञे)जे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत् पिष्टभ्यः
 प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥
 इति ।

अत्र अशक्तस्य मन्त्रोऽपराकं—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
 इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी न(क)रक चतुर्थी । सा चन्द्रोदय-
 व्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्वा । तत्रैव पूजायान्नागात् ।
 कार्तिक कृष्णद्वादशी गोवत्स संज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या
 दिनद्वये तथात्वे पूर्वा । युग्मवाक्यात् ।

वत्स पूजा वटं चैव कर्त्तव्या प्रथमेऽहनि ।
 इति निर्णयान्तेऽभिधानाच्च ।

अत्र कर्त्तव्यं मुक्तं भविष्ये—

सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् ।
 चन्दनादिभि रालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं तान्ममये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्त्रिलैः ।
 पादमूले तु दद्याद् द्वै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

घोरोदार्यं वसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।

सर्वदेवमये मात गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते ॥

ततो माधादि संसिद्धान् वटकान् निवेदयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

सुरभिं स्व' जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये यासं मया दत्त मिमं यस ॥

ततः—

सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलङ्कृते ।

मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥

इति प्रार्थयेत् ।

तथा—

तद्दिने तैलपक्वं च स्यात्तूपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निर्वन्धे नारदः—

कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु ।

तिथिषूक्तः पूर्वरात्रौ नृणां नीराजनाविधिः ॥

नीराजयेयु देवांस विप्रान् गावस्तुरङ्गमान् ।

ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्यांस मातृमुख्यास योजितः ॥

इति ।

निर्णयान्ते स्नान्दे—

कार्त्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे ।

यमदीपं वह्निर्दद्यादपमृत्युं विनश्यति ॥

इति ।

मन्त्रसु —

मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन यमया सह ।

त्रयोदश्यां दीपदानात्तुष्टोभवतु सूर्यजः * ॥

कार्तिक कृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र प्रभाते चन्द्रो-
दये अभ्यङ्गं कुर्यात् । नरक चतुर्दश्यां तैलाभ्यङ्गं कारयेदिति
पाशोक्तेः ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यं मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

पूर्वविधचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरि ।

पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं तैलेन कारयेत् ॥

स्मृतिदर्पणेऽपि—

चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्नात्यृच युक्ता च भवेत् प्रभाते ।

स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं

सुगन्ध तैलेन विभूति कामैः ॥

इति ।

* सूर्यजः प्रीयतां नम

—इति निषेधसिन्धो पाठः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये ।

तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीक्ष्णम् ॥

इति ।

अथ अश्वयुगिति समावसान्तं मासमभिप्रेत्य उक्तमित्य-
वधेयम् ।

तथा—

तैले सखी जले गङ्गा नरकस्य (दीपवत्त्वात्) चतुर्दशीम् ।

प्राप्येतिशेषः—

प्रातः स्नानं (मतः) नु यः कुर्याद्यमसोक्तं न पश्यति ।

दिनद्वये विधूदये चतुर्दशी सत्त्वे पूर्वदिने कार्यं मिति निर्णय-
दीपमतम् । परदिने कार्यं मिति शिष्टा भावः ।

तथा कृष्णचतुर्दश्या माखिनेऽर्कोदयात् पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यङ्गो विधीयते ॥

इति सर्वज्ञ नारायणोक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यसत्त्वे तु पूर्वेऽङ्गि त्रयोदश्या मभ्यङ्गं कुर्यादिति
दिवोदासः—

त्रयोदशी यदा प्रातः ज्यं याति चतुर्दशी ।

रात्रि शेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥

इति नारदस्मृतेः ।

केचित्तु दिनद्वयेऽप्यसत्त्वपक्षेऽपि चतुर्दश्या मेव अभ्यङ्गो न
त्रयोदश्याम् ।

प्रवासित चतुर्दश्या मिन्दुक्षयतिद्यावपि ।

जर्जरादौ स्थाति संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

सूर्यात् संलग्न मितश्च दीपोऽस्य दिनत्रयम् ।

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदोक्ते रित्याहुः । त्रयोदशी यदा प्रात रिति वचनं तु हेमाद्र्यादि मङ्गलनिबन्धेषु अनुपलभ्या त्रिमु-
खम् । समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयदयासम्बन्धित्व रूपः
क्षयोऽपि न विवक्षितः * किन्तु अभ्यङ्ग कालात् प्राक् समाप्ति
रूपः क्षयशब्देन विवक्षितः † स च सौरपञ्चवदार्धपक्षेणापि यदा
क्रास स्तत्पर इति कश्चिदुच्येत मिति । अत्र देशाचारतोष-
यस्य द्रष्टव्या ।

अत्र इतिकर्तव्यता उक्ता पाप्मे—

अपामार्गं मयो तुर्म्बीं प्रपुञ्जाटमक्षयम् ।

आमयेत् खानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥

प्रपुञ्जाटं सक्तमहः ।

* अतः परं निर्णयसिन्धी—

सूर्योदयात् प्राक् समाप्तौ चन्द्रोदय काले सत्ये च तथैवाङ्गीकार्यम् ।

इत्यधिकोऽसौ दृश्यते ।

† स च पञ्चषोदयावन्तुर्धं यामासा प्राक् यदाक्रास सन् परः ।

अतएव नारायणेन अनुसूयासनाच्च खानं सुक्तम् ॥

इति कामकाशः ।

मन्त्रस्तु—

सौ(सि)ताशोष्ट * समायुक्त सकण्टकदलान्वित ।

हर पाप मपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥

इति ।

षस्या मेव प्रदोषे दीपा देया इत्युक्तं स्कान्दे ।

ततः प्रदोष समये दीपान् दद्यान् मनोरमान् ।

ब्रह्मविष्णु शिवादीनां भक्तेषु मठेषु च ॥

इति ।

लिङ्गपुराणे—

माषपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्रदिने मरः ।

प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

श्रीदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽप्यपि ॥

इति ।

* शीतलोच इति ह्यस्य ले पाठः ।

च यत्र साचीयान् ।

इदं च जीवत् पितृकेणापि कार्यम् ।

जीवन् पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीक्षयोः ॥

इति चाष्टोत्तेः ।

कार्तिकामावास्याया अभ्यङ्ग उक्तः कालादर्शे ।

प्रत्यूष आश्वयुजदर्शे कृताभ्यङ्गादि मङ्गलः ।

भक्त्या प्रपूजयेद्देवीं मलक्ष्मीं विजित्तये ॥

अन्न आदिशब्देन पञ्चत्वगुदकस्नानादेः सङ्ग्रहः ।

तदुक्तं पुष्कर पुराणे—

स्नातो स्थिते-रवाविन्दुं यदि स्नातिगतो भवेत् ।

पञ्चत्वगुदकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ।

नौराजितो महालक्ष्मीं मर्चयन् त्रियं ममृते ॥

तथा—

इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तीं रवौ पाते दिनक्षये ।

तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनक्षये ॥

मास्ये—

कार्तिकस्य च मासस्य यामावास्या तिथिर्भवेत् ।

दीपैर्नौराजनादत्र सेवा दीपावली स्मृता ॥

अथ विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

दिवा तत्र न भोक्तव्यं कृते वालातुरं जनम् ।

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ।

दीपपञ्चाशद्व्यं दातव्या भक्त्या देवगृहेषु च ॥

कृत्वेतत् सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपते वंशैः ।
 पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद् भूमौ तु मण्डले शुभे ॥
 वलि मालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
 गृहस्य मध्यशालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 लोकस्यापि गृहस्यान्तः शालायां शुक्ल तण्डुलैः ।
 संलिख्य वलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

वलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
 इन्द्रशत्रो सुराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥
 इति ।
 वलि मुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।
 यानि तान्यक्षयाख्याहुर्नात्र कार्याविचारणा ॥
 इति ।

इयं प्रतिपत् पूर्वविद्धा याज्ञा—

पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रि वंशैर्दिनम् ।
 इति पाञ्चोक्तेः ।

अत्र गोपूजायुक्ता—

या कुडुः प्रतिपन्निश्चा तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
 पूजनाग्नीणि वर्धन्ते प्रजा गावो धनानि च ॥
 इति निर्णयान्ते ।

दिनद्वये सायाह्न्यापित्वे परा याज्ञा—

गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमोराजा पशून् हन्ति सुरभिः पूजकां स्तथा ॥

इतिपुराणसमुच्चयोक्तेः ।

अत्र द्यूतक्रीडा उक्ता हेमाद्रौ स्तान्दे—

तस्माद्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

पराजये विरुद्धं साभनाश करो भवेत् ।

दयिताभिश्च सहितैर्नेया साच भवेन्निशा ॥

इति ।

अत्र गोवर्धन पूजाप्युक्ता । हेमाद्रौ स्तान्दे—

प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।

भूषणीया स्तथा गावः पूज्याश्चावाहदोहनाः ॥

असन्निधाने गोवर्धनपर्वतो गोमयेन कार्यः ।

मन्त्रस्तु—

गोवर्धन धराधार गोकुलदाणकारक ।

बहु बाहु छतच्छाय गवां क्रोडि प्रदो भव ॥

गोमन्त्रस्तु—

या लक्ष्मी लोकापालानां धेनुरपेण संस्मिता ।

वृत्तं वहति यच्चार्थं मम पापं व्यपोहसु ॥

इति ।

ततोऽपराह्ण समये पूर्वस्थां दिशि भारत ।

मार्गपालीं प्रवक्षीयात्तुह्य स्त(म्बे)भे च पादपे ॥

कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिः (वृताम्) नृप ।

कृतज्ञो मे हि जेन्द्रेषु वध्नीयान् मार्गपालिकान् ॥
 नमस्कारं ततः कुर्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
 मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलोक सुहृदम् ॥
 विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्व मे ।
 नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ॥
 राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
 मार्गपालीं समुत्सृज्य नीराजः स्युः सुखान्विताः ॥
 कार्तिक शुकलद्वितीया यमद्वितीया । सा च पूर्वविद्या प्राज्ञा ।
 हेमाद्रौ स्कान्दे—

ऊर्जो शुकलद्वितीयाया मपराङ्गे ऽर्चयेद् यमम् ।
 खानं कृत्वा सनन्दायां * यमलोकं न पश्यति ॥
 इति ।

सनन्दा प्रतिपदित्वर्थः ।

अविष्टेऽपि—

कार्तिके शुकलपक्षस्य द्वितीयायां बुधधिर ।
 यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयदेऽर्चितः ॥
 अतो यमद्वितीयेयं सर्वलोकेषु विमुक्ता ।
 अस्यां निजयदे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
 क्षेत्रेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टि वर्धनम् ।
 दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विमतः ॥ इति ।

ब्रह्मास्तेऽपि—

या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यं प्राप्नुयात् ॥
भ्रातरायुः क्षयो राजन् न भवेत्तत्र कर्हिचित् ।

तथा—

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संपूजितः प्रतिजगत् स्वस्व दीप्तदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादि यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्न सुखधान्यं मनुत्तमं सः ॥

निर्णय सागरेऽपि—

ततः प्रभाते विमले भगिनी भ्रातृ मन्दिरम् ।
गत्वा निमन्त्रयेद् भ्रातृन् जनकं जननीं तथा ॥
पानीयं सकलान् दृष्टान् शुभं स्वं मन्दिरं प्रति ।
अभ्यङ्गं कारयेद्यत्रा च्छुभैर्भोज्यैश्च भोजयेत् ॥
पित्रादि सर्ववन्धुभ्यो दद्यादस्त्राणि भूरिशः ।
तैस्तस्यै च प्रदातव्यं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ॥ इति * ।

० तिथितले गच्छन् गङ्गो दृश्यते ।

यथा—

भ्रातृलवायजाताहं भुङ्क्ते भक्तं मिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेयतः ॥
इति ।
कनिष्ठापेदनुजाताहं मिदं वदेत् ।

कार्तिक शुक्लनवमी युगादिः ।

सा च पौर्वाश्विकी ग्राह्या ।

शुक्ले पौर्वाश्विके ग्राह्ये ।

इति वचनात् ।

अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं कार्यमित्युक्तं

वैशाखविधाने—

अत्र विष्णुचिरात्रं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ पात्रे—

कार्तिके शुक्ल नवमी भवाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्द्विधिवद् भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्द्वैवाहिकं विधिम् ॥

इति ।

तुलस्या सह विष्णुविवाह विधिः चतुर्थः स्तवके वक्ष्यते ।

अत्र च भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्म पञ्चकम् ।

कार्तिकस्यामले पक्षे चात्रः सम्यग् यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

इति ।

तद्विधिसु—

मीनी पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैश्च विष्णुं संस्त्राय्य संपूज्य पायसं
निवेद्य द्वादशाक्षर मन्त्र * मष्टोत्तर शतं जप्त्वा षडक्षरेण †
मन्त्रेण घृताक्तान् यवान् त्रीर्होत्रं अष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्तपेत् ।
एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् ।

विशेषस्तु आद्येऽङ्गि हरेः पादौ कमलैः संपूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्यम् ।

द्वितीये विल्वपत्रैर्जानुनी सम्पूज्य गोमूत्रं ।

तृतीये भृङ्गराजेन नाभिं सम्पूज्य क्षीरं ।

चतुर्थे करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि ।

पञ्चमे पौर्णमास्यां होमान्ते लौहमयीं पापप्रतिमां खड्गचक्र-
हस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां तिलप्रस्थोपरि संस्थाप्य धर्मराजनामभिः
करवीरैः संपूज्य—

अन्यस्मिन् जन्मनि तथा जन्मन्यस्मिन् मया कृतम् ।

तत् सर्वं प्रशमं यातु पातकं तव पूजनात् ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाक्षलितयं दत्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
विप्राय दत्त्वा विप्रान् भोजयेत् । अथ दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
प्राश्य नक्तं भुञ्जीत ।

इति लघुनारदीये ।

पञ्चगव्यं प्राशनं षडक्षरेण मन्त्रेण इति हेमाद्रिः ।

भविष्ये तु शाकैर्मुन्यन्वैर्वा पञ्चाहं वर्सनं मुक्तम् ॥

* ॐ नमो भगवते वासुदेवाय एवं रूपम् ।

† ॐ नमो विष्णवे एवं रूपम् ।

यद् भीष्मपञ्चकमिदं प्रथितं पृथिव्या
मेकादशी प्रभृति पञ्चदशी निरुद्धम् ।
मुन्यन्न भोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्
निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥
इति च तत्रैव ।

तथा पाण्डो —

पञ्चाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु ।
अहःस्वपि तथा दद्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने ।
भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यं माजन्म ब्रह्मचारिणे ॥
वैद्यान्नपद्यगोत्राय सांस्कृति प्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्धने ॥
वसूना मवताराय शन्तनो रात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाण्य ब्रह्मचारिणे ॥
सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।
इति ।

कार्तिक शुक्लद्वादश्यां रेवती नक्षत्रयोगरहितायां पारणं
कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

आभाकासित पक्षेषु मैत्र श्रवण रेवती ।
सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशी हरेत् ॥
इति ।

यदा तु रेवती योगरहिता द्वादशी न लभ्यते तदा रेवत्याद्यतुर्य
पादं वर्जयेत् ।

वचनं तु प्राशुक्तम् ।

अस्या मेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं

रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् सुष्ठुः ।

देवमुत्थापयेदत्र महापूजादि पूर्वकम् ॥

इति ।

महापूजा पञ्चासृत पूर्विका ।

तत् परिमाणायुक्तं पादौ—

पञ्चासृतानां कलसान् पूजयेत् स्थापयन् क्रमात् ।

ततः पञ्चासृतैर्गव्यैः स्नापयेत्तत् प्रकाशकैः ॥

नार्त्ताया न च गर्भिण्या नृद्धायाः कदाचन ।

नावत्साया उपादेयं कृतेऽपि विफलं भवेत् ॥

सद्यस्तप्तं घृतं ग्राह्यमहोरात्रोषितं दधि ।

क्षीरं ग्राह्यमतप्तं च द्रोणमानोन्मितं शुभम् ॥

तावन्मानं घृतदधि तावदेव च मात्तिकम् ।

तावानिचुरसः प्रोक्तस्तदस्नाभे तु शर्करा ।

अर्घं वा स्यादाढकं वा ग्लूनं चेदासुरं भवेत् ॥

इति ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्वात्रौ यथा भक्ति समन्वितः ॥

इति ।

भविष्येऽपि—

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां श्रुत्यामुत ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥

अत्र देशाचारतोष्यवस्था द्रष्टव्या ।

तद्विधिसु—

अथैव देव देवस्य ज्ञानं पूर्वं महद् भवेत् ।

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः ॥

मन्त्रालु धाराह पुराणे उक्ताः—

ॐ ब्रह्मेन्द्र रुद्राग्नि कुबेर सूर्य

सोमादिभि र्वन्दित वन्दनीय ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥

इयं हि द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्भिता ।

त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेष शायिना ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ॥

उत्थिते चेष्टते सर्वं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

गता मेघा वियञ्चैव निर्मलं निर्मलादिशः ॥

शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण जगदीश्वर ।

इदं विष्णुरिति * प्रोक्तो मन्त्रउत्थापने हरेः ॥

इति ।

एवं जला(दि)न्तसमये देवमुत्थाप्य तदधे

चातुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्यात् ।

तदुक्तं महाभारते—

चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्य व्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ।

व्रतेनानेन चीर्णेन प्रीतो भव रमापते ॥

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।

न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ॥

तथा ब्राह्मे—

महातूर्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्यन्दनस्थितम् ।

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥

रथस्य कर्षणं विष्णोर्देवदेवस्य यो नरः ।

करोति क्रतुमुख्यानि कश्चाणीह न संशयः ॥

रथेन सह गच्छन्ति पुरतः पृष्ठतोऽपि (वा)ये ।

ते ब्राह्मणसमा ज्ञेयाः शूद्रा अपि न संशयः ॥

रथस्थितो नरैर्यस्य पूजितः पुरुषोत्तमः ।

* इदं विष्णुर्विष्णवे चेधा निदधे पदम् ।

समुद्र मस्य पांशुष्वे ।

—इति १ म. २२ म. १० म. ।

ददाति वाञ्छितं तेषां मन्त्रे च परमां गतिम् ॥
 दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्थं मधुसूदनम् ।
 रथस्थं वामनं दृष्ट्वा न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ॥
 रथस्थं त्रिभ्राम्यमाणं ये पश्यन्ति जनार्दनम् ।
 विप्रावेदविदस्तेऽपि विज्ञेयाः श्वपचाधमाः ॥
 येषां गृहायतो याति रथस्थः श्रीवृकेशरी ।
 पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या वित्तशाल्यविवर्जितैः ॥
 अर्चितो यदा याति प्रमादात् स्वगृहादरिः ।
 पितरस्तस्य विमुखा यावत् संवत्सरं नृप ॥
 गृहे समुपवेश्यैनं महानुषहं मर्षयेत् ।
 सोऽसा वदभ्रकरुणो भगवान् प्रहृष्ट
 प्रे(मा)मस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
 उत्थाय विश्वविजयाय च(म)नो विषादं
 माध्वरा गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रेरे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकानां सुखितः पुरुषोत्तमः ॥
 ये कुर्वन्त्युत्सवं विष्णो स्ते नरा मुक्तिभागिनः ।
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथोत्सव परायणाः ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं कली वितनुते हि यः ।
 सम्रैल वनसंयुक्ता दत्ता तेन वसुन्धरा ॥

तथा—

चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्य स्तद दद्याद् भक्त्या सदक्षिणम् ॥

यस्य भक्ष्यस्य नियमनं कृतं तद्व्यं ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणं दद्या-
दित्यर्थः । इदं शुक्लासादावपि कार्यम् । अग्नौचे सति अन्येन
कारयेत् ।

वचन मुक्तं प्राक् ।

कार्तिकस्य द्वादशी पौर्णमासी च मन्वादिः—
ते पौर्वाहिकी याद्वे ।

शुक्लपक्षस्थत्वात् ।

कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी वैकुण्ठ संज्ञा ।

साच निशीथव्यापिनी याद्वे ।

दिनद्वये तथात्वे या प्रदोषव्यापिनी भूत्वा निशीथ व्यापिनी
सैव याद्वे ।

कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप ।

सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

अत्रैव शिवप्रीत्यर्थं यद्युपवसेत्तदा अरुणोदयव्यापिनी याद्वे ।

वर्षे च हैमलम्बास्थे तथा त्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेव तिथौ ब्राह्मे मुहूर्त्ते मणिकर्णिके ।

जात्वा विश्वेश्वरो देव्याविश्वेश्वरमपूजयत् ॥

इति चित्तली खेती सनत् कुमारोक्तेः ।

अथ कार्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं

पाञ्च कार्तिकमाहात्म्ये—

अथोर्जव्रतिनः सम्यग्गुद्यापनविधिं शृणु ।
 जर्ज्जं शुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
 तुलस्या उपरिष्ठात्तु कुर्यान् मण्डपिकां शुभाम् ॥
 तुलसी मूलदेशे च सर्वतोभद्र मेव च ।
 तस्योपरिष्ठात् कलसं पद्मरत्न समन्वितम् ॥
 पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुन्नया ।
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतवादित्र मङ्गलैः ॥
 ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् ।
 त्रिंशन्नितानथैकं वा स्वशक्त्या वा निमन्त्रयेत् ॥
 अतोदेवा इति द्वाभ्यां * जुहुयात्तिलपायसम् ।
 ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्विधिवद् गुरुम् ॥
 इति ।

अत्र पौर्णमासी परा याज्ञां ।

अमापौर्णमासी परे इति दीपिकोक्तेः ।

* अतोदेवा अवनो नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

प्रथिव्याः सप्तधामनिः ॥ १९ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम् ।

समूढं मल्यं पांशु(ले)रे ॥

—इति १म. १९सू. १०श्लो ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे —

पुण्या महाकार्तिकी स्वाक्षीवेन्दोः कृत्तिकासु च ।

जीवेन्दो गुरुसोमयो रित्यर्थः ।

तथा—

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां धराधिप ।

सा महाकार्तिकी ज्ञेया देवाना मपि दुर्लभा ॥

इति ।

प्राजापत्यं ऋक्षं रोहिणी ।

पाप्मे तु—

विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वाति दुर्लभः ॥

पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।

स त्यक्त्वा सर्वपापानि स्रभते वैष्णव पदम् ॥

इति ।

अस्या मेव मख्यावसारोजात

इत्युक्तं पद्मपुराणे—

वरान् दत्त्वा यतोविष्णु मख्यं कृ(पी)प्यभवसतः ।

तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥

इति ।

मह्योऽभूदुत्तमगुं दिने मधुसिते—

इत्यादि विरोधसु कल्पभेदेन कार्यभेदेन वा परिहरणीयः ।

अत्रैव विपुरोत्सव उक्तो हेमाद्री—

पौर्णमास्यां तु सन्ध्यायां कर्त्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा

जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः ।

दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं श्वपचाहि विप्राः ॥

इति ।

अत्र वृषोत्सर्गोऽति प्रशस्तः ।

तदुक्तं मात्स्ये—

कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदं मवाप्नोति शिवरात्रिघ्नतं यतः ॥

इति ।

अत्रैव स्वामिदर्शनं मुक्तं स्वान्दे—

कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात् स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेद्दिप्रो घनाब्धौ वेदपारगः ॥

यस्मिन् समर्पितं कर्म मोक्षैकफलदं स्मृतम् ।

ज्ञानानन्दैकरूपं तमनन्तं समुपाश्रये ॥

इति श्रीमदनभट्टविरचिते विधान पारिजाते

कार्त्तिकमास विधानानि ।

अथ मार्गशीर्ष मास विधानानि ।

तत्र मार्गशीर्ष कृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युच्यते ।

साय रात्रिव्यापिनीयाद्या—

मार्गशीर्षेऽसिताष्टम्यां कालभैरव सन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डादस्य रात्रिव्रतत्व मवगम्यते ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सन्मुखी तिथिः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं शिवरहस्ये—

उपोषणस्याङ्गभूत मर्घ्यदान मिह स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

कालनाथ नमस्तेऽस्तु काशीवास प्रदे नमः)दो भव ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दीनं मा मात्मसात् कुरु ॥

इति ।

कृत्वा च विविधां पूजां महाविभवविस्तरैः ।

नरोमार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥

तीर्थं कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पण मत्वरः ।

विलोक्य कालराजं च निःशङ्कं दुर्बरेत् पितृन् ॥

इति ।

इयं च कार्त्तिक्यनन्तरा गौण चान्द्राभिप्रायेण ।

अथ मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चम्यां

सर्पपूजा उक्ता

हेमाद्रौ स्कान्दे—

शुक्ला मार्गशीरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।

स्नानदानैर्वहुफला नागलोक प्रदायिनी ॥

इति ।

इयं नाग पूजायां परविद्या ग्राह्या ।

पञ्चमी नागपूजायां (कार्या) ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति मदन रत्नोक्तेः ।

अथ मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति

महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा ।

सा परविद्या ग्राह्या । षण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात् ।

पूर्वाह्ने दैविकं कर्म्म कुर्यादिति वचनादस्य दैविक कर्मत्वाच्च ।

इयं मेव योगविशेषेण चम्पेत्युच्यते ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे मत्तारिमाहात्म्ये—

मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृत्तिसंयुता ।

रविवारेण संयुक्ता चम्पेतीह प्रकीर्तिता * ।

तस्यां दत्तं हुतं ज्ञानं सर्वमच्युतां व्रजेत् ॥

इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनतीर्थे ज्ञानं ब्राह्मं च वि-
खली सेतावुक्तम् ।

तस्य प्राप्तपैशाच्य स्वपित्वाद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वादियमपराह
व्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे तु एकोद्दिष्टत्वा-
न्नाध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । कुलधर्मव्रतादौ तु उत्तरैव ।

चैव न भोगतेतरसिता स्या दूर्ध्वम् ।

इति क्षीपिकोक्तेः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयावतारः ।

तदुक्तं स्कान्दे सद्वाद्रिखण्डे —

मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्गि सुनिर्मले ।

शृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां (शस्य च) यज्ञस्य वासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णु मागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत् स्वयम् ।

दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वाद्दत्तात्रेय इतीश्वरः ॥ इति ।

इयं प्रदीपव्यापिनीति (शिष्टाः) वृद्धाः ।

मार्गशीर्ष पौर्णमास्यनक्षराष्टमी अष्टका इत्युच्यते । एवं
पौषादिमास त्रयेऽपि ।

* पिशाचा भौमयोगिनः सा चम्पेतीह कीर्तिता ।

—इति मदन रत्ने पाठः ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां मष्टमीषु अष्टका एकस्यां वा *
रत्नाम्बलायनोक्तेः । तासां पूर्वेषुः परेषु च अष्टका आह
मुक्तं कालादर्शे ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

लक्ष्मणपक्षेषु पूर्वेषु रत्नष्टकं तथाष्टका ॥

इति ।

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यां स्थित्योऽष्टका इति कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ अष्टमी अपराह्णव्यापिनी पाश्चात् ।

अथाष्टादनपर्यन्तं आहं पार्वणवद्भवेत् ।

इति शास्त्रलक्षणन कारिकायां पार्वण धर्मातिदेशोक्ते रष्टकायाः ।

पूर्वेषुरत्नष्टका आहयो सु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः कार्यः ।

वायुपुराणे—

आद्या पूर्णैः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् ।

शकैः कार्या द्वितीया स्या देव द्रव्यगतो विधिः ॥

इति ।

अथ कामकालौ विश्वेदेवी—

इष्टि आदे क्रतूदक्षा वष्टम्यां कामकालकौ ।

इति शङ्खस्मृतेः ।

अत्र आवाकरणे प्रायश्चित्तं मुक्तमृगविधाने—

एभिर्द्युभिर्जपेन् मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

* एकस्यां वै इति हरदत्तः । अत्रित् पञ्चम्युक्ता ।

प्रौष्ठपक्षेष्टका सूयः पिबन्तीति भविष्यति इति पाश्चात् ।

अन्वष्टकं यदाशुभं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ॥

इति ।

आश्वलायन सूत्रेऽपि—

अथ श्वोभूते अष्टकाः पशुना आलीपाकेन चाप्यनडुहोयवस
माहरे दग्निना वा कच्च सुपोषेदेषा मेऽष्टकेति । नत्वेवानष्टकः
स्यादिति ।

मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्र अष्टका न कार्या ।

चतुर्णां मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायण वृत्ती ।

काठकण्टह्येऽपि—

महालयाष्टका आद्योपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्यष्ट मासविशेषाख्या विहितं वर्ज्येन मले ॥

इति ।

मार्गादि रविवारेषु काम्यव्रतं युक्तं हेमाद्रौ ।

तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे सौरधर्म्ये—

पत्रत्रित्वं तुलस्यास्त्रिफलमथष्टतं मार्गशीर्षादि भक्ष्यं,

मुष्टीनां त्रिस्त्रिलानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च ।

त्रित्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो त्रिःपलाः शक्तवःस्यु,

गोमूत्रं शर्करा सप्तवि रिति विधिना भातुवारक्रमेण ॥

इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते मार्गशीर्षमास विधानानि ॥

अथ पौषमासविधानानि ।

तत्र धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः ।

अन्यत् प्राग्वत् ।

अत्र उत्तर्जननिर्णयी वक्तव्योऽपि उपाकर्म्मप्रसङ्गात् प्राप्ते-
वोक्तः ।

तत्र अनुसन्धेयः —

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । तन्निर्णयश्च प्रागुक्तः ।

पौषामावास्याश्रमर्षोदयो योगविशेषः ।

तदुक्तं महाभारते —

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता ज्येष्ठाश्रमाद्ययोः ॥

अर्षोदयः स विज्ञेयः क्रीटिसूर्यग्रहैः समः ॥

इति

पुष्यमाद्ययोर्मध्यवर्तिनी प्रौखी प्रौर्णमासी तदुत्तरा असावास्या रवि-
वारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रैर्युक्ता ज्येष्ठा अर्षोदयो योग इत्यर्थः ॥

पौषमाद्योरिति तिथितत्त्वे पाठः ।

मदनरत्ने तु पुष्यस्य माघस्य च इत्यर्थः उक्तः ।

तत्र वैशाखविशेषात् ॥

अत्र हि माघशरीरः । इति कसलाकारः ।

तथा —

दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।

स्कान्दे —

माघादिन्दुक्षये प्राप्ते श्रवणाकृत्युते दिने ।

योगो भवेद्वातीपातः सोऽर्द्धोदय इति स्मृतः ॥

अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गाजलं स्मृतम् ॥

सर्वं काशीसमं चेत् सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ।

कथयिष्यामि ते स्कन्द अर्द्धोदयव्रतं शुभम् ॥

चतुःषष्टिपलं मुख्यममत्रं तत्र कारयेत् ।

तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तस्याप्यर्द्धमथाधमम् ।

एवंसुषटितं कार्यं शुभं कांस्यस्य भाजनम् ।

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥

भूमौ तु तण्डुलैः शुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ।

अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

तेषां पूजा ततः कार्या श्वेतमाख्यैस्तु शोभनैः ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

दानमन्त्रस्तु —

सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतन्नयीमयम् ।

आ(वि)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम ॥

सर्वं गङ्गासमं जलमिति रघुनन्दनाः ।

समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग् दातुञ्च यत् फलम् ।
तत् फलं लभते मर्त्यः कृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥

इति

तथा —

गोचर्ममात्रां भूमिं यो दद्यादहोदये तिथौ ।
सुवर्णं रजतं गाञ्च दत्त्वा नक्तफलं लभेत् ॥
इति श्रीविधानपारिजाते पौषमासविधानम् ।

अथ माघमासविधानम् ।

तत्र विष्णुः —

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नानेन महाफलम् ॥
इति सौरमास उक्तः ।
ब्राह्मे तु सावन उक्तः ॥

तथाहि —

एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् ।

दादृशां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समापं(नम्)येत् ॥

इति

पाद्येऽपि —

पुण्यस्यैकादशीं शुक्लारभ्य स्थण्डिलेशयः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिंशत्सं ज्ञानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्र्यम्बकभोगोजितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लं यावद्विद्याधरोत्तम ॥

इति

अथ त्रिकालज्ञानं मासोपवासविषयं निराहार इत्युक्तेः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु अन्यथोक्तं विष्णुना —

दर्शं वा पौर्णमासीं वा आरभ्य ज्ञानमाचरेत् ।

पुण्यान्यहानि त्रिंशत् सकरेखे दिवाकरे ॥

इति

अथ देशाचारतो व्यवस्था —

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा माघज्ञानस्य नित्यत्वान्
मासद्वयेऽपि भवतीति हेमाद्रिराह ।

अथ अधिकारिणो भविष्ये —

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

यत्नाद्ब्रह्मयानं च नरः गरीयसं सदाः ।

स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्नीक्षितं फलम् ॥

पाद्ये —

सर्वेऽधिकारिणोऽप्यत्र विष्णुभक्तौ यथा रूप ।

इति

मकरस्रानमनः —

पाद्ये —

मकरस्ये रवी माघे गोविन्दाष्टुत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मोनसमन्वितः ॥

इति

अत्र प्रत्यहं सूर्याय अर्घ्यं दातव्यम् ।

तस्मान्मस्तु पाद्ये —

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं प्रापं यातु सद्यस्तथा ॥

इति

स्नानकालस्तु पाद्ये —

अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभी ।
माघस्नानवतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधार(णम्)या ॥
उत्तमं तु सनच्चतुर्लुप्ततारं तु मध्यमम् ।
सवितर्युदिते भूप ततो ह्रीनं प्रकीर्तितम् * ॥ इति

भविष्योत्तरे तु —

योमाघमास्तुपसि सूर्यं कराभि ताचं
स्नानं समाचरति चाह्नदीप्रवाहे ॥
उक्त्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवर्षणान्
स्नानं प्रयागसरदेहधरो नरोऽसौ ॥

ज्ञानफलं प्रभासखण्डे उक्तम् —

माघे मासि च यः स्नायाच्चैरन्तर्य्येण (मानवः) भाषत ।

पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥

सम्पूर्णज्ञानाशक्तौ त्र्यहं वा स्नायादित्युक्तं

पाशे —

अस्मिन् योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यत् फलम् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं नभते भुवि ॥

इति ।

माघनियमास्तु नारदीये —

न वह्निं सेवयेत् स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने ।

होमार्थं सेवयेदह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥

अहन्यहनि पातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः ।

त्रिभागास्तु तिलानां स्युश्चतुर्थः शर्करात्मकः ॥

अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वती ।

तथा —

अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् ।

पट्टे पट्टेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तिलस्नायी तिलोदकीं तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलभुक् तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः * ॥

यद्विहितं नाश्वमेधेति इति निश्चितं पातः ।

तथा —

दातव्यो दीपकोऽखण्डो देवमुद्दिश्य माधवम् ।

परस्माच्च न खेवेत परिवादं च वर्जयेत् ।

इत्यादि

माघान्ते विशेषमाह नारदः —

माघावसाने सुभगे षड्वसं भोजनं स्मृतम् ।

दम्यन्धोर्वाससी सूक्ष्मे समधान्यसमन्विते ।

त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥

इति

अत्र —

एकादशीविधानेन माघस्योदयापनं स्मृतम् ।

इत्युक्तत्वात्तदुदयापनं प्रयोगरूपेणोच्यते

माघशुक्लचतुर्दश्यामन्यस्मिन् वा दिने उपवासपूजनादिकं कृत्वा

परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा सप्ततीकान् ब्राह्म-

णान् भोजयित्वा क्षमाप्य च सूर्यं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः —

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानमहर्षते ॥

इति उदयापनविधिः ।

अत्र हेमाद्री घृतकम्बल(करण दानमुक्तम् —

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य निश्चमस्थितः ।

शिवाय पीर्णमास्यां तु कुर्याद्द्वै घृतकम्बलम् ॥

आलिङ्गं वेदिपर्यन्तं यी दद्याद् घृतकम्बलम् ।

तस्यानन्तं भवेत् पुण्यं त्रिणोर्देवस्य वा पुनः ॥

इति

तद्विधितु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

मकरसंक्रान्तौ पराश्वत्वारिंशद् घटिका; पुण्यकालः ।

विंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिका; ।

इति ब्रह्मवैवर्तसुदाजहार हेमाद्रिः

माधवस्तु —

त्रिंशत् कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

इति षष्ठिष्मृतिमुदाजहार ।

यदा तु रात्रौ प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रान्तिर्भवति तदा

माधवमते द्वितीयं दिनं पुण्यम् ।

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

इति बृहद्गार्ग्यवचनादित्युदाहृतम् । दाक्षिणात्याश्च एतदेव
आद्रियन्ते । हेमाद्रिस्मृत्ययं सारादौ तु निशीथान् पूर्वभाविनि
संक्रमे निशीथान् परतोभाविनि च संक्रमे पूर्वापरदिनं पुण्यम् ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पितृ च कर्मणि ॥

इति स्कान्दवचनादित्युक्तम् ।

अपराकंऽप्येवम् ।

अस्त्रंगते यदा सूर्यं भक्षं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वार्हरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥

इति बोधायनवचनादित्युक्तम् ।

गुर्जरप्राचीदीक्षास्तु इदमेव चाद्रियन्ते ।

मकरे कर्त्तव्यमुक्तं स्कान्दे -

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद् यथोत्तरायणे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि —

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदाने महत्फलम् ।

तिलपूर्णमनङ्गाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

तिलोदत्तं च कर्त्तव्यं स्तिना देयाः प्रयत्नतः ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया विष्णुशिवादिषु ।

तत्र आहं प्रकत्तव्यं पितॄणां तृप्तिकारणम् ॥

इति

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं

हेमाद्रौ यमेन —

अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति

कृष्णचतुर्दशीं प्राप्येति शेषः ।

माघामावास्यायामादिन्यवारे व्यतीपातश्रवणयोगे अर्चयेदया ह्यः

पुण्यकालो भवतीत्युक्तं पोषमासविधाने ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी ।

सा च प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टे * इर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरद्वहाम् ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

इयमेव कुन्दचतुर्थीत्याख्यायते अत्र कुन्दपुष्पैः शिवपूजन-
मतिप्रशस्तम् —

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी ।

सा च माधवमते पूर्वा हेमाद्रिमते परा ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं वाराहे —

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर(वर)माराध्य च श्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात् समृद्धये ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी ।

सा च अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

सूर्यप्रहरणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ता माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्य्ययष्टैः समा ॥

इतिपाद्योक्तेश्च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्ये —

कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ।

रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं कृत्वा गिरसि दीपकम् ॥

तथा जले प्रक्रम्य स्नान्देऽपि —

न केन चाल्यते यावत्तावत् स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽलाभुमये(तथा)ऽथवा ॥

तैलेन वर्त्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥

महारजनं कुसुमम् ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा गिरसि दीपकम् ।

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तेऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्प्य देवताः ॥

इति

अर्थमन्त्रसु —

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोक * च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

* रोकं विद्रुमिति व्याप्ताः ।

एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताघातञ्च यत्पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं स्नानान्धे सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं ह्यर माकरि सप्तभि ॥
 इतिमन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ।
 केशवादित्यमालोच्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥
 इति स्कान्दे ।

इयं मन्वादिरपि ।

सा च शुक्लपक्षस्यत्वात् पौर्वाहिकी याज्ञा ।
 यदा च माघो मलमासो भवति तदा मासद्वयेऽपि मन्वादिश्राद्धं
 कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी ।

तत्र कस्तव्यमुक्तं हेमाद्रौ पाद्रे —

माघमासे सिताष्टम्यां सतिलं भीषतर्पणम् ।

श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्तु स्युः सन्ततिभागिनः ॥

भारतेऽपि —

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीषाय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तन्मन्त्रस्तु —

वैद्यान्नपयगोत्राय सांक्रुतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीषाय वर्मणे ॥

वसूनामवताराय शक्तनोरात्मजाय च ।

जलं (अर्थं) ददामि भीषाय आवाह्यत्रय्यचारिणे ॥

एतच्च जीवत्पितृकेणापि कार्यम् ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

अत्र अपसव्यमिति दिवोदासः ।

धवलनिवन्धेऽपि —

अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीषाय तु तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद् दद्युः सर्वे वर्णाहिजातयः ॥

इति

सर्वे वर्णा इत्युक्ते हिजातय इति सम्बोधनं वेदितव्यं । तेन शूद्रादीना-
मपि अत्र अधिकारः ।

अत्र आहं काम्यं तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीषाय नोजलम् ।

संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति तत्क्षणात् ॥

इति मदनमोक्षोक्तः ।

० इतः पूर्वं—

भीषः शान्तनवोवीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरुदभिरवाश्रीत् पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

मन्त्रोऽयं बह्वपु निबन्धेषु दृश्यते ।

माघशुक्लद्वादशी भी(म)अद्वादशी ।

त्वया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।

सा भी(म)अद्वादशी(ह्ये)भ्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥

इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेः ।

इयं परविद्धा ग्राह्या * ।

माघी पौर्णमासी च परविद्धा ग्राह्या ।

अत्र योगविशेष उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

माघी सोमवृहस्पत्यो † महामाघीति कथ्यते ।

तत्रैव ज्योतिषे —

मेघपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।

भास्करः श्रवणर्चं च महामाघीति सा स्मृता ॥

भविष्येऽपि—

वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽस्तीव पूजिताः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ।

तिलपात्राणि देयानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा ॥

इति

माघपूर्णिमानन्तराष्टमी माघी अष्टका ।

* इयं पूर्वविद्धा ग्राह्या इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

“हृद्रेषाद्वादशी युक्ता” इति युग्मवाक्यात् ।

† माघस्योष जीवेन्नोरिति कमलाकरः ।

तन्निर्णयो मार्गशीर्षमासविधाने अभिहितः ।

अन्वष्टकाकरणाशक्तौ इयमावश्यकौ ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमौषु अष्टकाः एकस्यां
वा इत्याश्वलायनोक्तोः एकस्यां माघ्यामष्टकायामित्यर्थः । तथा माघा-
ष्टकां प्रक्रम्य तामेकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बोक्तेश्च ।

इति त्रीविधानपारिजाते माघमासविधानानि ।

अथ फाल्गुनमासविधानानि ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुण्याः ।

शेषं प्राग्वत् ।

फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां सीतोत्पत्तिरुक्ता कल्पतरौ—

फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।

इत्युपक्रम्य—

जाताः दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ।

इति

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः ।

सा च केषुचिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्युच्यते ।

केषुचिद्विशिष्यव्यापिनीति च ।

तत्राद्या माधवीये —

त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्यं चतसृष्वेव नाडिषु ।

भूतविदा तु या तत्र शिवरात्रिन्नतं चरेत् ॥

अत्यन्तरेऽपि —

प्रदोष * व्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपाषयेत् ॥

कामिकेऽपि —

आदित्यास्तमये काले अस्ति चेत् सा † चतुर्दशी ।

शिवरात्रिन्नती तत्रैवाश्वमेधफलं लभेत् ॥

द्वितीयापि नारदीये—

भवेद् यत्र त्रयोदश्यां भूज्यामा महानिशा ।

शिवरात्रिन्नतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

ईशानसंहितायामपि —

माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।

* प्रदीपरात्रिः उत्तरार्धे तस्या द्युतिलोकीः ।

† अस्तिविधा चतुर्दशी ।

सद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सा भवेदुत्तमोत्तमा ।

इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

शिवलिङ्ग(भवो)तयोद्भूतः कीटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी प्राप्ता शिवरात्रिर्नते तिथिः ।

इत्यादि * ।

एवं सति पूर्वैष्युरेव उभयकालव्याप्ती पूर्वैव ।

त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनभुक्तिरस्समयः ।

दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्ती तु पूर्वा कार्येति हेमाद्रिः ।

अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविहैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति गर्गीक्तेः ।

मदनरत्नेऽपि एवमेव अभिहितम् ।

माधवाचार्य्यस्तु परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसङ्गावात्
परैवेत्याह । इदमेव (वचनं) युक्तमुत्पश्यामः ।

* आदिना—

अर्धरात्रादवशीर्षं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

तत्तिथ्यावेव कुर्वीत शिवरात्रिमतं मतौ ॥

नार्धरात्रादवशीर्षं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

नैव तत्र मतं कुर्यादायुरैश्वर्य्यहासितः ॥

इतिमुत्पन्नद्वयं समुच्यते ।

तथा पूर्वोद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्ती तु पूर्वैव ।
अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदितिवचनेन जयायोगस्य प्राशस्त्यकथनात् ।

माघफाल्गुनयोर्मध्ये अक्षिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।

इति नामरखण्डोक्तेश्च ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निषिद्धत्वाच्च ।

यदा चतुर्दशी पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथा-
दर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ॥

माघाक्षिते भूतदिनं हि गजान्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

इति गरुडोक्तेः ।

अथ दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वैव ।

इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता ।

रविभौमेन्दुवारेषु शिवयोगे तथैव च ।

शिवरात्रिः शिवकरी महापातकनाशनी ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

शिवरात्रिपारणे तु विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

तथाहि स्कान्दे—

कृष्णाष्टमी स्कन्दपञ्चमी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा—

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

कचिन्तु तिथिमध्येऽपि पारणमुक्तं स्कान्दे—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।

कृतेः सुकृतलक्ष्यैश्च लभ्यते वायवा न वा ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संज्ञातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति ।

अत्र यामत्रयादवांगेव चतुर्दशीसमाप्तौ तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां
तु प्रातस्तिथिमध्य एव पारणं कार्यम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति स्मृतेरिति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः ।

नवीनास्तु तिथिमध्य एव पारणमित्याहुः ।

तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यादिवचनं तु कृष्णाष्टस्यादिविषयम् ।

न तु शिवरात्रिविषयम् ।

शिवरात्रिव्रतस्य तन्मध्यपाठस्तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थः ।

विना शिवचतुर्दशीमिति पर्युद(स्ते)स्तायाः शिवरात्रेः सर्व-
प्रकारेषु तिथिमध्य एव पारणाप्रापकत्वात् * । तथा शिष्टा-
चाराश्च । इदं व्रतं संयोगदृष्टकल्पन्यायेन नित्यं काम्यं च ।

तथाहि स्कान्दे—

परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्येवं रुद्रं चिमुवने^{१५}रम् ।

जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥

इत्यकरणे प्रत्यवाययुतेः ।

वर्षे वर्षे महादेवि नरोनारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

इति वीष्माश्रुतेः ।

अर्णवो यदि वा ण्येत् जीयते हिमवानपि ।

चलन्वेते कदाचिहै निचलं हि शिवव्रतम् ॥

इतिवचनाच्च नित्यता ।

मम भक्तसु यो देवि शिवरात्रिमुपोषितः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

हादशाब्दिकमेतत् स्वाष्टतुर्विंशाब्दिकं तु वा ।

इति ईशानसंहितावचनाच्च काम्यता चेति ॥

माघेतर-प्रतिमास-शिवरात्रिव्रते तु नायं निर्णयः । किन्तु
तत्र याम-चतुष्टय-पूजाविधानाद् यस्मिन् दिने अधिका रावि-
व्याप्तिः सा ग्राह्या साम्ये तु पूर्वैव इति हेमाद्रिराह । वस्तुतस्तु
प्रतिमासकृण्णचतुर्दश्यामपि ।

सर्वकामप्रदं कृण्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् ।

इत्युपक्रम्य—

चतुर्दशाब्दं कर्त्तव्यं शिवरात्रि-व्रतं शुभम् ।

इति कालोत्तरे शिवरात्रि-शब्द-प्रयोगात् कौण्डपायिना-
मयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव तत्त्वैर्प्राप्तिः स्मादेव ।
अतोऽत्रापि प्रदोषनिशीथोभयव्याख्यादिनैव निर्णय इति वयं
प्रतीमः ।

अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्नान्दे—

आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽथवा ।

गृह्णीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥ इत्यादि ।

तदुत्तरा अमावास्या तु युगादिः ।

“माघमासे त्वमावास्या” इति वचनात् । तत्-कर्त्तव्यं मल-
मासे सत्यपि कार्यम् ।

दशहरासु नोत्सवेषुतुर्वपि युगादिषु ।

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

अत्र योगविशेषो विश्वपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिद्

उपैति योगं यदि वास्तुणेन ।

ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां

न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

वारुणमृचं यतमिषा । इदं च कुम्भादित्ये प्रयमिति
हेमाद्रिः ।

भारतेऽपि—

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवेत्तु भूपाल तदा पिष्टभ्यः ।

दत्तं तिलान्नं प्रददाति दृष्टिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥

इति ।

फाल्गुनपौर्णमासी होलिकेत्युच्यते ।

सा च सायाह्न्यापिनी ग्राह्या ।

सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रौडनं गवाम् ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

तदसम्भवे प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

तथाहि गोविन्दार्णवे नारदः—

प्रतिपद-भूत-भद्रासु यार्चिता होलिकादिना ।

संवत्सरं च तद्ग्राह्यं पुरं दहति साङ्गतम् ॥

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रासुखं त्यक्त्वा पूज्या ह्येता निशामुखे ॥

इति ।

तेनेयं पूर्वविद्धा ग्राह्या—

श्रावणी दुर्गन्वमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविधैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् ।

तत्र च निषेधात् ।

उक्तं हि निर्णयामृत—

भद्रायां दीपिता होली-राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां तत्र वर्जयेत् ॥

तथा—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी वृषतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तथा—

दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पू(प्री)र्णिमा यदि ।

रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥

यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्णिमा
क्लासवशात् सायाह्नात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्ण-
रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव
कुर्यात् ।

सार्द्धयामत्रयं वा स्याद्वितीयदिवसे यदा ।

प्रतिपदवर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥

इति भविष्य-वचनादिति निर्णयामृतकारः ।

नोविन्दार्णवादयस्तु—

प्रदोषव्यापिनी याद्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।
तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्यां होला मनीषिभिः ॥
प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तदा ।
भद्रामुखं वर्ज्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥
इति नारदवचनाभ्याम् ।

यामत्रयोर्द्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः ।
भद्रामुखं परित्यज्य कार्यां होला मनीषिभिः ॥
इति स्मृत्यन्तराच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिने एव होलिका
कार्या इत्याहुः ।

भद्रामुखप्रमाणं तु ।

माघस्तु पञ्चवदनं नवकं तु कण्ठ #—

इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् ।

शिष्टाचारोऽपि एवमेवास्ति ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्योत्तरे—

फाल्गुने माघे सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे सुखास्पदे ।
पञ्चमीप्रमुखास्तत्र तिथयो दश शोभनाः ॥
तासु बालैश्च वृद्धैश्च काष्ठस्तेयं विधीयते ।
प्राप्तायां पौर्णमास्यां तु कु (र्यात्) र्युः काष्ठप्रदीपनम् ।
ग्रामादह्निश्च मध्ये च तूर्यनादसमन्वितम् ॥

* म०. कण्ठके इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

तत्तन्मस्तु—

दीपयामि महाघोरे होलिके राक्षसेश्वरि ।
 द्विताय सर्वजगतां प्रीतये पार्वतीपतेः ॥
 ततोऽभ्युष्य चितिं सर्वां साज्येन पयसा सुधीः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैः सा रात्रिर्नीयते नरैः ।
 भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडां कुर्युर्मिथोजनाः ॥
 द्वितीयदिवसे स्नात्वा तद्गच्छ परिवन्दयेत् ।
 भस्मोद्बूलितसर्वाङ्गाः सिन्दूरोदत्तिताङ्गकाः ॥
 पलाशकुसुमोद्भूतान् (?) शुभवारिप्रसेचनम् ।
 कुर्युर्मिथो लोकमध्ये वसन्तप्रीतये ध्रुवम् ॥
 द्वितीयादि समारभ्य यावद्वत्सरसेचनम् ।
 जलेनाथ सुतैलेन दध्नाथ पयसापि वा ॥

इति ।

होलिका मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि ।
 सा तु पौर्वाह्निकी याद्या ।
 मलमासे सति मासद्वयेऽपि आहं कार्यं मित्युक्तं प्राक् ।
 अथ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः कार्यः ।

सा च औदयिकी याद्या ।

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

इति भविष्योक्तेः ।

दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ग्राह्या ।

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

अत्र चण्डालस्पर्शोऽभिहितः ।

तथा च हेमाद्री भविष्ये—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्ये तु प्रतिपद्दिने ।

यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ।

न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाधयोव्याधयस्तथा ॥

तथा—

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

क्त्वा चावश्यकार्याणि सन्तर्प्य पितृदेवताः ।

वन्दयेद्भोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

तन्मन्त्रस्तु—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥

इति ।

अत्र आश्वपुष्यप्राशनमुक्तं हेमाद्री—

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षे हि पार्थ पुरुषो नियतं सुखी स्यात् ॥

तन्मन्त्रम्—

चूतमग्रां वसन्तस्य माकन्द कुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ।

अथ चैत्रामावास्या मन्वादिः ।

सा च अपराह्वयापिनी ग्राह्या । कृष्णपक्षस्थत्वात् ।

इति फाल्गुनमासविधानानि ।

विधानपारिजातेऽस्मिन्ननन्तेन विनिर्गते ।

प्रतिमासविधानानि कथितानि यथामति ।

हरेः प्रसादमाश्रित्य बहुज्ञानां निबन्धतः ।

संगृहीतः कालनयस्तेन मे स्तान्मुदे हरिः ।

इति श्रीविधानपारिजाते मासविधानानि समाप्तानि ।

अथ तीर्थयात्राविधानम् ।

त्रिस्थलीसेतौ शङ्खः—

सर्वेषां सर्वतीर्थानि * पापघ्नानि सदा वृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

परस्परानपेक्षाणि प्रत्येकमेव सर्वपापघ्नानीत्यर्थः ।

तथा—

सर्वे प्रसवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।

* सर्वे तीर्थानि पुण्यानि इति त्रिस्थलीसेतौ पाठः ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी तु विषतः ॥

गारुडे—

पुत्रद्रव्यादि सन्त्यज्य तीर्थं व्रजति यो नरः ।

ब्रह्माद्या देवतास्तस्य तुष्टिं पुष्टिं ददन्ति(हि)च ॥

तथा—

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

धुनन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥

भारते एतदकरणे अनिष्टमुक्तम्—

अनुपोथ त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥

एतेन त्रिरात्रोपवासादीनां चतुर्णां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फल-
मित्यर्थः ।

तथा—

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।

मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥

एतत् फलमपि तत्रैवोक्तम्—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

नासौ तत्फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि * यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

* अज्ञानेनापि * यमनुष्ठेयमनेनैव फलभाष्यते ।

—इति ज्ञानाभावेऽपि । बालादेरित्यर्थः ।

सर्वकामसमृद्धः सः स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
 ऐश्वर्य्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् ॥
 पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥

इति ।

तथा—

तीर्थान्यनुसरन् धीरः ब्रह्मधनः समाहितः ।
 कृतपापोऽपि शुध्येत किं पुनः शुचकर्मकृत् ॥
 तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत् कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गे वसति वै विप्रो मोक्षमार्गश्च विन्दति ॥ इति ।
 अथ तीर्थस्वरूपम् ।

गारुडे—

रजस्तमोविरहितैस्तपसा धूतकल्मषैः ।
 यदध्यासितमर्हद्भिस्तदि तीर्थं प्रचक्षते ॥

भारते—

लोकेऽस्मिन् द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दं देवनिर्मितम् ।
 स्वयं भूतं प्रभासाद्यं निमित्तं (निर्मितं) देवनिर्मितम् ॥

तत्पुनश्चतुर्विधम्—

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
 दैवानि सुनिशार्दूल आसुराण्यार्षकाणि च ॥
 मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।
 तत् पुनर्भौमान्तरिक्षत्रिलोकस्यभेदान्निविधम् ।

तदुक्तं भारते—

पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।

त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशाम्यते ॥

काशीखण्डे—

शृणु देवि विशालाक्षि तीर्थं लिङ्गमुदाहृतम् ।

जलाशयेऽपि तीर्थाख्या जाता मूर्त्तिपरिग्रहात् ॥

मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुर्कशिवविघ्नेश्वरादिकाः ।

लिङ्गं शैवमिति ख्यातं यत्रैतत्तीर्थमेव तत् ॥

तथा—

न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ।

स स्नातो योदमस्नातः श्रद्धाशुद्धमनोमलः ॥

योऽशुद्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिकोविषयात्मकः ।

सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥

दानमिज्या तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।

सर्वाख्येतानि तीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ।

तस्य तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥

ध्यानपूते स्नानजले रागदोषमलापहे ।

यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

न शरीरमलत्यागी नरो भवति निर्मलः ।

मानसे तु मले * मुक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥

* विषयेष्वतिमं मानसा रज उत्पद्यते ।

नैमिषं हि विषयसंज्ञं नरो न कुरुक्षेत्रं न

जायन्ते च म्रियन्ते च जलेश्वेव जलौकसः ।

न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥

अथ अत्राधिकारिणः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

तीर्थयात्रां प्रकुर्वीत स्वर्गमोक्षफलामये ॥

यत्तु ब्राह्मे—

यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति

वरं गृहं गृहधर्मान् च सर्वे ।

एवं गृहस्थायमसंस्थितस्य

तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥

इति ।

कौर्मोऽपि—

यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।

न तस्य तीर्थं फलति इह लोके परत्र च ॥

इति च गृहस्थस्य तीर्थयात्रानिषेधवचनं । तदग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानशक्तादरिद्रविषयम् । यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति इति पूर्वोक्त-
विशेषवचनात् । अशक्तदरिद्रादेस्तदसम्भवात् । यद्वा साग्निकस्य
पत्नीसहितस्यैव गृहस्थस्य तीर्थयात्राधिकारः ।

सहःग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथोक्तां गतिमाप्नुयात् ॥

इति कौर्मोक्तेः ।

प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ।

यज्ञेष्वनधिकारी वा यद्वा मन्त्रस्य साधकः * ॥

इति स्मरणाच्च ।

भारते—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियो (निं)गं † व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे तथा स्त्रियः ॥

इति वचनात् क्षत्रियादेरप्यधिकारः ।

यत्तु—

तपोजपस्तीर्थयात्रा प्रवक्ष्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति ।

तथा—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।

यदतोऽन्यदि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥

इति मनुवचनं तदेषां स्वातन्त्र्यनिषेधपरम् ।

बाल्ययौवनवत्या वा ‡ वृद्धया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति तदुक्तेः ।

* यद्य वा मन्त्रसाधकः । इत्याकरे पाठः ।

† वियोनिं विरहां योनिं पक्षियोनिं वा ।

वियोगमिति पाठे बन्धुभिः सह विरहं न व्रजन्ति लभन्ते इत्यर्थः ।

‡ बालया वा युवत्या वा इति पाठं युक्तं मन्यामहे ।

समर्तृकायास्तु भर्ता सदैव ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संसेवते या तु तेन स्वर्गं महीयते ॥

इतिमनूक्तेः ।

शूद्रस्य तु विप्रसेवनाविरोधेन ।

शूद्रस्तु द्विजशूद्राविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पच्यते तद्वष्टेदश्रवणकीर्त्तनात् ॥

इति भारतीक्तेः ।

प्रायश्चित्तार्थं तु पत्न्यादिरहितस्याप्यधिकारः ।

प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ॥

इति पूर्वोक्तेः ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

तत्रादौ तीर्थमाहात्म्यम् —

मनवो वसवो रुद्रा आदित्या मरुतोऽनलाः ।

विश्वेदेवास्तुषाः साध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ॥

इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ।

भार्गवाङ्गिरसागस्ति विश्वामित्रात्रिकश्यपाः ॥

वशिष्ठाद्या महात्मान स्तीर्थे सामर्थ्यमाप्नुवन् ।

विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापमपोह्य वै ॥

सुतीर्थतपसा ब्राह्मणं प्राप्य वाशिष्ठशपतः ।

त्रिशङ्कुमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वा प्रभावतः ॥

तं तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् ॥

उदीच्यपुराणेऽपि —

पाण्डवा राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैः सह ॥

द्वादशाब्दाणि कृच्छ्राणि समादाय सिधेविरै ।

तीर्थानि तेन ते जाताः कृतकृत्या अनेनसः ॥ ॥

इत्यादिभिर्वचनैस्तीर्थयात्रा अवश्यकर्त्तव्येति प्रतीयते ।

कौश्लं—

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिं क्रमात् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।

वस्तीवहं समारुह्य शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः ॥ १ ॥

सलिलं न च गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यगर्वान् मोहाद्वा गच्छेद् यानेन यो नरः ।

विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानेन न व्रजेत् ॥ २ ॥

गोयाने गोवधः प्रोक्तो ह्यययाने तु निष्फलम् ।

० । राजानयाप्यनेनसः इति ग-पुस्तके पाठः ।

+ गौक्षोपस्य दारुणत्वं दिलीपचरिते व्यक्तं । सुरभिर्हि देवगवो

प्रदक्षिणातिक्रमणेन भ्रष्टं कुपिता दिलीपं शशाप ।

॥ तस्माद् यानं परिमृजित इति ग-पुस्तके पाठः ।

नरयाने तदहं स्यात् पदभ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥

पदभ्यामिति केवलाभ्यामित्यर्थः ।

तीर्थानुगमनं पदभ्यां तपः परमिहोच्यते ।

तदेव कृत्वा यानेन ज्ञानमात्रफलं लभेत् ॥

इति विशेषोक्तिः ।

यानमर्द्धफलं हन्ति तदहं कृत्रपादुके ।

वाणिज्यं त्रींस्तथा भागान् सर्वं हन्ति प्रतिपद्यः ॥

तथा —

हिर्भोजनं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च ।

यानमर्द्धं चतुर्थांशं कृत्रोपानहमेव च ॥

तस्मादेतैर्विहीनस्तु सर्वं तीर्थफलं लभेत् ।

इति जावालिवचनात् सर्वमेव यानादिकं त्याज्यम् ॥

यत्तु —

नरयानं चाश्वतरौ हयादिमहिर्तोरथः ।

तीर्थयात्रादिकर्तृणां यानदोषकरं न हि ॥

इति कूर्मपुराणवचनं तदगत्तविषयम् ।

असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां स(मुच्च)माचरन् ।

यथाक्तफलमाप्नोति स्वशक्त्या धर्ममाचरन् ॥

इति गोभिलोक्तिः ।

अथ तीर्थयात्रायाः प्रायश्चित्तार्थं

श्रुत्यर्थसारोक्तस्तत्प्रकारो लिख्यते ।

तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्कल्पपूर्वकं पदभ्यां षष्टियोजनगतस्य
भागीरथ्यां स्नानं षड्बन्धकच्छसमम् ।

अथ एकैकस्य यात्रायोजनस्य वृद्धौ अर्धकच्छवृद्धिः
परिकल्पनीया । षष्टियोजनगतस्य षड्बन्धविधानाद्दशयोजनगतस्य
एकाब्दप्रायश्चित्तं भवति । एवंच तृतीयांशाधिकदेशादागतस्य
भागीरथ्यां विध्युक्तस्नानेन एकः कच्छः सिध्यति । मध्ये चेत्
पर्वतादिस्थवधानं । तदभावे सुगमत्वाद् योजनागतस्य शतस्य
गङ्गास्नानेन एकः कच्छः स्यात् । अशतस्य तु अर्धयोजनादागतस्य
एकः कच्छः । शतस्यापि मार्गस्य दुर्गमत्वे अर्धयोजनादागतस्य
एवमेव कल्प्यम् । पूर्वं सप्तमाढका राक्षसजःभभयान् नद्यो वभूवुः
भये व्यपगते पुनर्देवता जाताः । ततो नद्यः शुष्काः । तेषु स्थलेषु
भागीरथी सप्तवर्णा सप्तधा अवहत् । तासु विष्णुगङ्गादिसप्तमाढकासु
सकृत्स्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्बन्ध(पाद) कच्छसमम् । प्रयागे
वाराणस्यां गङ्गादारे गङ्गासागरसङ्गमे च द्विगुणम् । यमुनाय
विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकच्छसमम् * । मथुरायां द्वि-
गुणम् । सरस्वत्यां चत्वारिंशदयोजनागतस्य चतुरब्धकच्छसमम् ।
प्रभासे द्वारवत्यां च द्विगुणम् । एतयोर्नद्योर्यात्रायोजनवृद्धौ पाद-
कच्छवृद्धिः कल्प्या । ज्ञासन्तु पर्वताद्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या-
कल्पयः । दृषदती-शतद्रु-विपाशा-वितस्ता-शरावती-मरुवृद्धाऽसिक्तौ
मधुमतो पयस्विनी घृतवत्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छसमम्

पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागा-वेत्रवती-शरयू-गोमती-देविका-
मन्दाकिनी-सहस्रवक्त्रा-गण्डक्यादिदेवनदीषु स्नानं षोडशकृच्छ्र-
समम् द्वादशयोजनागतस्य ।

आसां परस्परसङ्गमे त्रिनदीफलम् । अन्यासु समुद्रगासु नदीषु
षट्कृच्छ्रफलम् । महानदेषु महानद्यर्द्धफलम् । शोणमहानदे
तु गङ्गार्द्धफलम् । नदेषु नद्यर्द्धफलम् । यत्रापि स्नानदिनसंख्य
कल्पया ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाह्वेन तु यामुनम् ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नान्मदम् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोदावर्यां यात्रायोजनहत्वे पाद-
कृच्छ्र वृद्धिः । सिंहगे गुरौ सर्वत्र जाङ्गवीसमम् । कन्यास्थे गुरौ
कृष्णवेण्यां(सर्वत्र)जाङ्गव्यर्द्धम् । तुलास्थे कर्कटस्थे च रवौ तुङ्ग-
भद्रायां जाङ्गव्यर्द्धम् । कर्कटस्थे रवौ कृष्णवेण्यां मन्त्र्यहारि-
सङ्गमे प्रयागे त्रिंशद्वयोजनागतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । भागीरथ-
सङ्गमे प्रयागे द्विगुणम् । तुङ्गभद्रासङ्गमे प्रयागे त्रिगुणम् । निवृत्ति
सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् । ब्रह्मेश्वरे पञ्चगुणम् । पातालगङ्गायां
माह्मीकार्जुनदर्शने च षड्गुणम् । ततः पूर्वं षष्टिकृच्छ्रसमम् ।
लिङ्गास्थे द्विगुणम् । समुद्रसङ्गमे चैवम् । कावेर्यां प्रतीचीमहानद्यां
च पञ्चदशकृच्छ्रफलम् पञ्चदशयोजनागतस्य । ताम्रपर्णीकृतमाला-
पयस्विनीषु च द्वादशकृच्छ्रफलं द्वादशयोजनागतस्य । सद्यपादोद्भव-
नद्यः स्वदैर्घ्यानुसारेण एकदिवस्त्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । सर्वत्र यात्रामुक्तौ

विन्ध्यश्रीशैलोद्भवादिगुणाः हिमोद्भवास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु
 अनुक्तौ कुल्यायोजनागतस्य त्रिरात्रफलदाः । अल्पनद्यः समुद्रगाः
 कृच्छ्रफलाः । महानद्यः कृच्छ्रद्वयफलाः । एकादिषड्योजनं
 गताः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनादर्वाक् अल्पनद्यः । ततश्चतुर्विं-
 शतियोजनाग नद्यः । एतदधिकयोजनागाः समुद्रगाश्च महा-
 नद्यः । सोपवासं महानदीस्नानम् योजनादर्वागपि कृच्छ्रसमम् ।
 शून्यादि कुत्सितनाम्नाः पापनद्यश्च वर्ज्याः । समुद्रस्नानं दर्शं ।
 अन्यत्र तन्निषेधात् * । देवतासमीपे सरोनदीसङ्गमेषु च
 सर्वदा कार्यं समुद्रस्नानम् । तच्च पञ्चदशयोजनागतस्य पञ्चदश
 कृच्छ्रसमम् । अतिप्रख्यातदेवतासमीपे तद् द्विगुणम् । तत्रापि
 देश काल वयः शक्ति नियमानां विशेषेण विशेषो न्यून-
 न्यूनता च कल्प्या । तत्र स्नात्वा तद्देवदर्शने तत्त्रिगुणम् । स्नात्वा
 रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसमम् । विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वर-
 दर्शने जाङ्गल्यं त्रिगुणं फलम् । जाङ्गली — पेंदरयोस्तथैव ।
 दक्षिणदेशीयानां जाङ्गल्यं षड्गुणम् । गङ्गादेशीयानां सेतु-
 रामेश्वरदर्शने षड्गुणम् । स्कन्ददर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसमं त्रिं-
 शद्योजनागतस्य । यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् । सर्वत्र
 भाषाभेदपर्वतादिना यात्राङ्गासौ भवत्येव ।

* अथत्यवारिधी मेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।

अथत्यं मन्दवारि तु वारिधिं पर्वणि स्पृशेत् ॥

इतिवचनादृशे एव समुद्रस्नानविधानात् ।

श्रीरङ्गपूयनाभ-पुरुषोत्तम-चक्रकोट-महालक्ष्मीदर्शने लव-
णार्णवस्नाने च त्रिंशद्योजनागतस्य त्रिंशत्-कृच्छ्रसमम् ।
केदारे त्रिगुणम् । सर्ववैष्णव-माहेश्वर-सौर-शाक्तेय-ज्येष्ठादि-
पीठदर्शने पञ्चदशकृच्छ्रसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् । अङ्गो-
वलेऽपि तथैव । श्रीशैलप्रदक्षिणं षष्टिकृच्छ्रसमम् । श्रीशैले
एकैकद्वारदर्शनं द्वादशकृच्छ्रसमम् । अन्यप्रख्यातदेवतादर्शनेषु
षट्कृच्छ्रफलम् । सिंहक्षेत्रे स्वयम्भूदर्शने च तथैव । अन्यक्षेत्रे
स्वयम्भूदर्शने च त्रिकृच्छ्रसमं त्रियोजनागतस्य । सर्वत्रापि
देशकालविशेषेण फलविशेषोऽस्तेष्व । सर्वत्र उक्तदशांश-फलं
नीरस्यस्य योजनादर्वाग् भवति । तत्रापि क्रोशसंख्यया तार-
तम्यमस्तीति यात्रावृद्धौ फलतारतम्यं कल्पम् । तीर्थतीरे
स्थितस्यापि विधिवत् स्नात्वा धीतं वासः परिधाय केशेषु
शुष्केषु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशस्नानैर्योजनाभावेऽपि कृच्छ्रो
भवति । तीर्थयात्रायामेकभक्ताधःशयने अनृगौ ब्रह्मघर्यमित्यादि
नियमाः कार्य्याः ।

अत्र कृच्छ्रो नाम —

एकभक्तेन नक्तने तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तो षोडशः । एवं द्वादशाब्दसाध्यस्य एते
प्रत्यान्त्राया ज्ञेयाः ।

योजनपरिमाणं तु —

तिर्यग् यवोदराख्यष्टौ ऊर्द्धा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।

तत् सहस्रद्वयं क्रीशो योजनं तच्चतुष्टयम् * ॥

इत्युक्तलक्षणमवधेयम् ।

एवं स्थिते यथा मनःपूतं भवति तथा कार्यम् । परार्थेन गतः
षोडशांशं लभते । प्रसङ्गेन अर्धफलम् । अनुषङ्गेण तीर्थं प्राप्य
स्नाने स्नानफलमेव न यात्राफलम् । पितृपितृव्यपितामह-प्रपिता-
मह-भ्रातृ-मातामह-मातुल-श्वशुर-पोषकार्यद-गुर्वाचार्योपा-
ध्यायार्थं तेषां पत्न्यर्थं मातृष्वसृ पितृष्वसृर्ध्वं स्नात्वा स्वयम-
ष्टमांशं लभते । साक्षात्पितृसु पुत्रश्चतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्न्यश्च लभन्तेऽर्धं मिथः फलम् ।

अर्थिनां न फले ह्रासः शुश्रूषाफलमीदृशम् ॥

कर्कटादौ मांसद्वये निरन्तरं रजस्वला महानद्यः समुद्रगाः ।

* अन्यथापि प्रकारान्तरम् —

वितस्तिर्द्दिगुणाऽरविस्ततः किष्कुस्ततोधनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रीशश्चतुःक्रीशं तु योजनम् ॥

सार्द्धगव्यतिदेशं च योजनं परिचक्षते ।

गव्यंति पञ्चसाहस्रधनुर्भिः प्रतिमां विदुः ॥

तास्यपि भागीरथी गीतमी चन्द्रभागा सरस्वती सिन्धुमहा-
नदी शरयूष त्रिरात्रं रजस्तलाः ।

शुष्यन्ति याः कुसरितो ग्रीष्मकाले नवोदकैः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्तलाः ॥

अतस्तत्र तत्र स्नानतर्पणादिकमप्रशस्तत्वात् कार्यम् । तीर-
वासिनां तु न निषेधः ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्ययुगे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति तीर्थप्रत्याख्यायः ।

अथ यात्राकालः ।

षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनस्पृशे ।

पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरक्तावसदिनेषु च ॥

नक्षत्राणि रत्नमालायाम्—

हस्तेन्दुमैत्रश्चवणाश्विपौष्ण-

पुष्यश्रविष्ठाश्च पुनर्वसुश्च ।

श्रेष्ठानि धिष्ण्यानि नवप्रयागे

त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसस्ताराः ॥

चित्राविशाखानलसर्पयाभ्य-

वायव्यपित्रेश्वरदेवतानि ।

यात्रास्त्रनिष्ठान्यपराणि भानि

स्मृतानि नेष्टानि न निन्दितानि ॥

इन्दुर्मृगशिरा मेतमनुराधा पौष्णं रेवती त्रिपञ्चादिमस-

ताराः विपत्प्रत्यरिजन्मवधाख्याः । अनलः, कस्तिका सर्प-
ऽश्लेषा याम्यं भरणी वायव्यं स्वाती पितृं मघा । अन्यत् सुगमम् ।

वारस्तुषार-करसूर्यसुतावनीज-

तीक्ष्णत्विषामशुभदः कथितः प्रयाणे ।

अन्यत्र ये शुभफलाः कथिताः प्रयाणे

सोमोऽपि चात्र गदितः शुभदः क्वचित्तु ।

तथा —

व्यतीपातः परिघादं वैधृतियोगश्च विष्टिकरणं च ।

क्रान्तिसमत्वं कुलिका अवगण्डान्तानि न शुभदानि ॥

रक्तः—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।

मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वासुदेवप्रतिष्ठा

वर्णाः सद्भिः प्रयत्नाच्चिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

तथा —

रविचेत्रं गते जीवे जीवचेत्रं गते रवौ ।

वर्जयेत् सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ॥

तथा —

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे शुक्रे चास्तमुपागते ।

त्यजेद् यानं * मष्टादानं व्रतं देवविजोक्तनम् ॥

* यानमित्यत्र दानमिति (न) पुस्तके पाठः,

त एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

तथा —

वापीकूपतडागयागगमन-चौर-प्रतिष्ठा-व्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च मौखिकम् ।
तीर्थस्नानविवाह-देवभवनं मन्त्रादि-देवेश्वरं
दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदक्षं गते भार्गवे ॥

तथा —

गुर्व्यादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मल्लिङ्गुचे ।
याम्यायने हारौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥
सिंहस्थितं मघासंस्थं गुरुं यज्ञेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

इदमपूर्वविषयम् —

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥

इति गार्ग्योक्तेः ।

अनावृत्ततीर्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्रामित्यर्थः ।

तथा —

अतिचारगतोजीवस्तं रात्रिं नेति चेत् पुनः ।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

कचिदस्यापवादः —

वृषे मेघे भूषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।
न तत्र कार्यलोपः स्यादित्याहुर्गालवादयः ॥
कचित्तु गुर्व्यादिभौक्तो दोषाभाव उक्तः ।

यथा —

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले बृहण्वये ।

सुरासुरगुरुणां च भौक्ष्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणेऽपि —

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिसासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद् यात्रापि न निषिद्धेति केचित् । अत्र
अन्ये लग्नलग्नांश्चन्द्रताराशुद्धादयो ज्योतिर्विदुभ्योऽवगन्तव्याः ।

इति यात्राकालः ।

अथ गमनविधानम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग् विधायोपोषणं गृहे ।

गणेशं च पितृन् विप्रान् साधून् श(भ)क्ता प्रपूज्य च ॥

कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियमकृत् पुनः ।

आगत्याभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग् भवेत् ॥

आगत्येति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहमागत्य पुनः श्राद्धादिकं
कार्यमित्यर्थः ।

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

संपूजयेद् भक्तिनम्रो गणेशम् ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धीमान् विप्रोवित्तशक्त्या प्रयत्नात् ॥

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।

एवं कुर्वंस्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं

फलं तत्स्यान्नात्र सन्दिग्धमस्ति ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

षट्त्रयं क्रमः । पूर्वदिने उपोष्य परदिने गणेशादीन् सम्पूज्य-
श्चाहं कृत्वा साधून् विप्रांश्च वित्तादिना सन्तोष्य कार्पटिकवे-
कृत्वा तीर्थं गच्छेत् ।

उच्यतस्तु गयां गन्तुं आहं कृत्वा विधानतः ॥

विधाय कार्पटौवेषं यामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

ततो ग्रामान्तरं गत्वा आह्वयेशस्य भोजनम् ।

ततः(कृत्वा)प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

केचित्तु गयायात्रायामेवकार्पटिकवेषः ।

गया-यात्रा-मुपक्रम्य तद्विधानात् । न तु तीर्थान्तरयात्राया
मित्याहुः ।

केचिदत्र उपवासदिने आह्वात् पूर्वं सुगन्धनमप्याहुः ।

प्रयागे तीर्थयात्रायां मातापितृवियोगतः ।

कचानां वपनं कार्यं ह्यथा न विकचो भवेत् ॥

इति विश्वोक्तेः ।

इदं च वपनं प्रायश्चित्तार्थं तीर्थयात्रायामेव इत्यन्ये ।

केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न च शक्यते ।

अतो न कार्यं वपनं गयाश्चाद्वार्धिना सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पिष्टकर्म्मतत्पराः

सन्ध्याय केशानतिभक्तिभाविताः ।

ऋणक्षयार्थं पिष्टतीर्थमागता

स्त्रोषामृणं संचयमेष्यति ध्रुवम् ॥

इति वपननिषेधात् ।

यत्तु —

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

इति

तस्मैफलस्नानपरम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।

तथा —

यदङ्गि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्गः पूर्ववासरे ।

उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गि आद्यदो भवेत् ।

मुण्डने तु देवलः —

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशाखां विरजां गयाम् ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे —

उत्तमव्याह्रिमासोनात् पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

तदा तदपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ।

प्रयागे प्रतियात्रं तु योजनत्रय इष्यते ।

चौरं कृत्वा तु विधिवत् ततः स्नायात् सिताक्षिते ।

तथाच बृहस्पतिः —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ।

अपराके स्नान्दे —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलोभनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् ।

इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति केचित् ।

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य क्षेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इतिवचनाद् दण्डुलच्छेदएव युक्त इत्यन्ये । एतत् प्रयागे
नित्यं नान्यत्र । इदं जीवत्पितृकेणापि तीर्थं कार्यम् ।

न च सुण्डनं पिण्डदानं च इति दत्तवचनविरोधः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति स्मृत्या तत् सङ्गोच्चात् । एतत् प्रयागे प्रतियात्रं तीर्थान्तरे
आव्यायात्रायामेव इति श्रिष्टाः ।

आहं चात्र षड्दैवतं नवदैवतं द्वादशदैवतं वा देवाचारेण
पार्षणवत् कार्यम् । इदं घृतश्राद्धमित्युच्यते । घृतप्रधानत्वात् ।

गच्छेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात् स सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं पवेशे न च संशयः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

द्रव्यान्तराश्रवणाद् घृतमात्रद्रव्यकमिदमिति केचित् । तद-
साम्प्रतम् । घृतमात्रस्य स्वतन्त्रभक्ष्यत्वाभावेन श्राद्धद्रव्यत्वासम्भ-
वात् । सर्पिषेति तृतीयायाः प्रतिस्पर्द्धिप्रधानभूतद्रव्यान्तराश्र-
पेक्षार्थकत्वाच्च । एवं चात्र —

तिलैर्व्रीहिर्वैर्माषैरङ्गुलफलैर्वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

इति मनुवचनस्य तिलैरित्यादिवस्तुतीया । निबन्धकारैरपि
एवमेव व्याख्यातम् । इदं च दर्शश्राद्धधर्मकम् । विशेषानुक्तेः ।
अत्र ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरस्थं ग्राह्यम् । अध्वनि च क्रोशपूरणे”
इत्यादिना श्राद्धानन्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

अत्र उपवासासमर्थस्य विधिः —

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाभ्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः

प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्युक्तंरूपोच्चेयः ।

अत्र कार्पटिकवेशो गमनकालएव । न तु स्नानादिकाले ।

नग्नः काषायवाससा इति तन्निषेधादिति केचिदाहुः ।

अन्ये तु उपक्रमादारभ्य यात्रासमाप्तिपर्यन्तं प्रतिग्रहादि
निवृत्तिवत् सदा कार्पटिकवेशधारणमित्याहुः । तत्र देशाचारतो
व्यवस्था कल्पया ।

अथ तीर्थयात्राया नियमाः ।

व्यासः —

कामं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमाविशेत् ।
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद् भवेत् ॥

शङ्खः —

यस्य हस्ती च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्ककोनिरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तो दुष्टसंसर्गैः स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

मात्स्येऽपि —

अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

यस्य हस्तौ च पादौ च इत्यादेरयमर्थः । हस्तसंयमः पर-
ताडनपरस्त्रादियवृणनिवृत्त्या । पादसंयमः पादताडनागम्यदेश-
गतिनिवृत्तया । मनःसंयमोऽनष्टचिन्तनादिनिवृत्तया * । विद्या-
तीर्थमहिमंज्ञानम् । तप उपवासैकभक्तादि । कीर्तिः सच्चरित्र-
त्वेन प्रसिद्धिः ।

प्रतिग्रहनिवृत्तिर्यात्रोपक्रमादनन्तरं यतिब्रह्मचार्यादीन्
वर्जयित्वा तेषां द्रव्यसंग्रहनिषेधात् । प्रतिग्रहं विना यात्रा-
या अनिर्वाहाच्च । येन केनचित् सन्तुष्टो मिष्टभक्षणादावलोलुपः
अकल्कको निर्दम्भः । निरारम्भः द्रव्यार्थ-क्रयविक्रयादिव्यापार-
शून्यः । लघ्नाहारः स्वल्पभोजी । जितेन्द्रियः इन्द्रियाणां स-
विषयासक्तिशून्यः । अत्र ब्रह्मचर्यरूपेन्द्रियजय ऋतुकालं विना ।

तीर्थानि गच्छता नित्यमनृतौ ब्रह्मचारिणा ।

इति स्मृतेः ।

तथा —

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नाने नश्यति ।

अतश्च जलधौतं तु सुराभाण्डमिवाशुचि ।

● परद्रव्येष्वभिधानं जनसानिष्टचिन्तम् ।

वित्तशान्तिनिवेशश्च मानस विविधं स्मृतम् ।

इति विविधपापनिवृत्तिर्भनःसंयम इति गारायणभट्टः ।

ब्रह्मपुराणि —

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या
देवालये पश्चिमं वा राजन् ।
भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
तीर्थाच्च देवायतनाच्च तस्मात् ॥
भावं ततोद्धृत्कमले निधाय
तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अन्यत्रापि —

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवसे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥
तेन भक्तिभावं मनसि निधाय तीर्थं कुर्यादिति भावः । एते च
चक्षुःसंयमादयो नियमास्तोर्थयात्रा तीर्थस्नानादिसकलकर्माङ्गभूताः
स तीर्थफलमश्नुते इतिसामान्योक्तेः । अन्यथा दोष उक्तः ।

कीर्त्यं —

तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ति दम्भेन कपटेन(चोये) ।
तीर्थं मृता न सिध्यन्ति ते मरा वरवर्णिनि ॥
संग्रस्थितस्तोर्थयात्रां ब्राह्मणानवमन्यते ।
नासौ प्रतिनिवर्त्तत तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
तीर्थं गच्छन् द्विजः सन्ध्याभ्यस्त एकत्र ना(वा)चरेत् ।

नास्नातोनाशुविगच्छेन्नशुक्ता न च सूतकी ॥

इति

माध्याह्निकीमारभ्य तिस्रः सन्ध्या एकत्र नाचरेदित्यर्थः ।
अजेन सति सशवे रात्रौ कृतमाध्याह्निकेन प्रातश्चाकृतसन्ध्या-
वन्दनेन न चलि(भवि)तव्यमिति ध्वन्यते । नास्नातः शक्तश्चेत् ।
अशुचिर्मूलपुरीषादि कृत्वा अशतशौचः । चण्डालोदक्यादिसर्गे
स्नानाचमनादिनिमित्ते सति अशत स्नानाचमनादिश्च । यत्तु षट्-
त्रिंशत्तमम् ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टासृष्टिर्न दुष्यति ॥

इति

तीर्थे विवाहे यात्रायां संयामि देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च सृष्टासृष्टिर्न दुष्यति ॥

इति वृहस्पतिवचनं च । एतद् यथाहमनेन सृष्ट इति प्रत्यक्ष-
ज्ञानं नास्ति तद्विषयमिति मदनपारिजातकदाहः । अन्ये तु
प्रथमपरोक्षसर्गसाधारण्येन दोषाभावपरमित्याहुः । तत्र आचा-
रतोव्यवस्थेयम् । न च सूतकी नाशौचवान् ।

यत्तु आरब्धे सूतकं नास्तीति वचनम् । तत् परिगणित-
व्रतादिमात्रविषयम् ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमैर्जने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

अन्यथा पूर्वार्धवैयर्थ्यापत्तेः ।

अतएव —

प्रारब्धोवरणं यज्ञे सङ्कल्पोन्नतसन्नयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आह्वे पाकपरिक्ष्रया ।

इति तावन्मात्रविषय एव प्रारब्धो विष्णुना अग्रिमवाक्ये उक्तः ।

अन्ये तु यत्र नैरन्तर्येण अनुष्ठानं बोधितं मासोपवासादौ तद्विषयमिदं भवतु । न च तीर्थयात्रायां नैरन्तर्येण अनुष्ठानं बोध्यते । तस्मात्प्रारब्धे सूतकाभावो नैतद्विषयः ।

अतएव प्रारब्धे सहस्रभोजनादौ सूतकं भवत्येव । तस्माद् यात्रामध्ये सूतके सति अशीचकालमेकत्र क्षपयित्वा शुद्धौ सत्यां गच्छेदिति सिद्धम् ।

यच्च —

विवाहदु(दौ)र्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्मयज्ञादि कारयेत् ।

इत्यनुज्ञापरं पैठीनसिवचनं । तदपि मार्गवैषम्यादिना कालान्तरे गत्यन्तराभावे सति तीर्थयात्रायामाशीचं नास्तीत्येवं परम् । रजस्वलायामपि एवमेव ज्ञेयम् * ।

* रजस्वलापि तत्र चत्वारि दिशान्वतिवाच्यं

पञ्चमेऽङ्गि अज्ञेदित्यर्थः ।

देवे कर्मणि पित्रोश्च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति स्मृतेः ।

गत्यन्तरासम्भवे पूर्ववद् ज्ञेयम् ।

एवं तीर्थं गच्छतां यदि मध्ये तीर्थान्तरमापतति तदा तत्र स्नानवाहादि अवश्यं कर्त्तव्यम् । प्रासङ्गिकत्वात् ।

अहं तीर्थफलंतस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति स्मृतेः ।

तत्रापि उपवासक्षौरे स्यातामिति केचित् ।

यात्रायां यदा कर्मनाशाकरतोयादिनिषिद्धनदी आपतति तदा यथा जलस्रगादि न भवति तथातरितव्यम् ।

कर्मनाशाजलस्रगात् करतायाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ।

इति स्मृतेः ।

एवमन्येऽपि शिष्टाचारप्राप्तधर्माः कर्त्तव्याः ।

यदा तु तीर्थं प्रति चलितस्तीर्थमाप्राप्यैव स्रुत स्नान विशेषो गारुडे—

यस्तीर्थसम्मुखोभूत्वा व्रजन्ननशने कृते ।

चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनशने मासोपवासादिरुपव्रते च कृते इति चकारोऽप्याहार्यः ।

द्विविधस्यापि अन्तराले मृतस्य ऋषिलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

इति तीर्थयात्रागमनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यदि यानारूढः सोपानकोवा गच्छेत् तदा तीर्थं प्राप्ति-
दिनेयावान् मार्गः पादचारेण गन्तुं शक्यस्तावन्तं मार्गं यानादि-
परिहारेण गत्वा तीर्थे दृष्टिपथावतीर्णं साष्टाङ्गं प्रणम्य
शिरोवेष्टनकञ्चुकादि परित्यज्य तीर्थं गच्छेत् ।

यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्भरेः ।

लुठित्वा लोठनीं तत्र तीर्थं गच्छेत्ततोबुधः ॥

इति कृतेः ।

लोठनीं अष्टाङ्गप्रणामः ॥ । ततः फलपुष्पादि तीर्थे
समर्पयेत् ।

० पदभ्यां, करभ्यां, जामुभ्यां शिरसा चोरसा तथा ।

अनसा पचसा उक्त्वा प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ।

ततः —

प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद् यथावन्मन्त्रयोगतः ॥

प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा शुचि जलमवसाहेत् । ततः अवगाहन-
मन्त्रैः सचेलस्नानं कर्त्तव्यम् ।

मन्त्राश्च प्रभासखण्डे —

ॐ नमो(नमोऽस्तु) देवदेवाय शितिकण्ठाग्रदण्डिने ।

रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थपापप्रणाशिनी ॥

सर्वेषा मेव तीर्थानां मन्त्रेष उदाहृतः ।

यद्वा —

सागरस्तरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टर्जगन्मर्द्दित्रमामि त्वां जनार्दन ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्यान्तदहनोपम ।

भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां(देहि मे प्रभो) दातुर्महसि ।

एतान् मन्त्रान् समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ।

अन्यथा तत्फलस्याहं तीर्थेणो हरति ध्रुवम् ॥

इति

ततः सङ्कल्पपूर्वकं स्नात्वा वपनं कुर्यात् ।
पूर्वमावाहनं तीर्थे सुण्डनं तदनन्तरम् ।
ततः स्नानादिकं कुर्यात् पञ्चाङ्गाद्यं समाचरेत् ।

इति स्मृतेः ।

अत्र स्नानादिकमित्यत्र आदिशब्दादुपवासी ग्राह्यः ।
उपवासं ततः कुर्यात्सस्मिन्नहनि सुव्रतः ।
तीर्थोपवासाद्देवेशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥

इति स्मृतेः ।

यत्पत्र काशीखण्डे —

यदङ्घ्रि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववाचरे ।
उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि आचदो भवेत् ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने उपवासविधायकम् । तत्तु
काशीप्रकरणस्यत्वात् काशीमात्रपरमिति केचित् । काशीप्रकरण-
स्यत्वेऽपि सकलतीर्थसाधारणविध्युपक्रमात् पूर्ववदनेन सह अस्य
विकल्प इत्यपरे । ततश्च तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने तद्दिने वा तीर्थोपवासः
कर्त्तव्य इति सिध्यति । तत्र ।

तीर्थमासाद्य कुर्वति नरः शुचिरुपोषणम् ।
उपवासविशुद्धात्मा कर्त्तव्यं कर्त्तुमर्हति ।

इति स्मृतौ तीर्थप्राप्तेरेव उपवासनिमित्तत्वदर्शनात् ।

अथ तीर्थे मुण्डनविधानम् ।

त्रिस्थलीधेतौ देवलः —

मुण्डनं चोपवासञ्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् * ॥

विरजमुत्कलदेशे प्रसिद्धं † दक्षिणदेशस्थलोणक्षेत्रमपि विरजम् ।

तथाप्रसिद्धेर्विशालं बदरीक्षेत्रमिति केचित् । तत्र ।

तस्माद्द्वारभ्ये वपनविधानात् ।

अत्र केचित्प्राच्याः । सर्वाणि तीर्थानि सन्ति अस्मिन्निति-
बहुव्रीहिणासर्वतीर्थशब्दस्य प्रयागमात्रपरत्वात्तत्रैव उपवासवपने
भवतीनान्यत्र इत्याहुः । तत्र । एकवचनेन विग्रहे अन्यप-
दार्थस्य प्रयागस्य प्रकृत्यर्थस्य एकत्वात् सर्वतीर्थेष्विति बहुवचन
प्रयोगासङ्गतेः ।

* यत्र धर्मरालेन गयापुराभां विरजादिः स्थापितः ।

तद्वृत्तं वायवीये —

आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्मं विरजाद्विधा ।

नाभिमुपसमीपे तु देवी तु विरजा स्थिता ।

† कश्चित् नैमिषं पुष्करं नयामिति पाठः ।

प्रयागे वपनं कुर्यादाराणस्यां तनुं त्यजेत् ।
एतदपि आवश्यकत्वरं न तु तीर्थान्तरे तन्निषेधपरम् ।
मङ्गलायां भास्करचेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
आधाने यज्ञकाले च वापः षट्सु विधीयते ।

इति

काशीखण्डे —

सर्वतीर्थयात्राविधिमुपक्रम्य
तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥
इति च सामान्येन वपनविधानात् ।

प्रभासखण्डेऽपि —

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन केशांस्तेषु परित्यजेत् ।
अश्लेष्मसहस्रस्य सहस्रं खयजाहरेत् ।
नासौ तत् फलमाप्नोति वपनाद् अन्यत्र गच्छति ।
क्षुरकर्म्म न शस्तं स्याद् योषितां तु वरानने ।
समर्त्तुकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व तत् ॥
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
इत्यादीनां तत्र तत्र वपनविधायकवहुवचनानां दर्शनात् ।
वर्जयित्वा कुरुचेत्रमिति निषेधानुपपत्तेः ।
तस्मात् कुरुचेत्रादिष्वतिरिक्तमहातीर्थेषु वपनं भवतीति विद्वन् ।

अथ प्रसङ्गात् क्षौरकालः कथ्यते ।

त्रिस्थलीचैती भरहाजः —

रव्यारक्षीरिवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि ।

त्राहाहप्रतिपद्विक्ताभद्राः क्षौरेषु वर्जयेत् ॥

षारोमङ्गलः । क्षौरिः शनिवासरः । व्रताहमेकादश्यादि ।
रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्याः । भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्याः ।

शेषं स्पष्टम् ।

तथा —

षष्ठमापूर्णिमा पात चतुर्दश्यष्टमी तथा ।

आसु सनिहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

अथ अमापूर्णिमानिवेधस्त्वनाहितानिपरः । आहितानेस्तत्र-
आदेव ।

कात्यायनादिश्रौतसूत्रे तस्य वपननिषेधात् —

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे च यज्वनः ।

इति स्मृतेश्च ।

तथा—

नक्षत्रे तु न कर्त्तव्यं * यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

* कर्त्तव्यमित्यत्र कुर्वीतेति कृत्वात् पाठः ।

न प्रोक्ष्यपदयोः कार्यं न चान्वेये तु भारत ।

दाक्षिणेषु तु सर्वेषु दुष्टतारां च * वर्जयेत् ॥

प्रानेयं कृत्तिका । दाक्षिणानि आर्द्राऽश्लेषा ज्येष्ठामूलानि ।

जन्मर्चात् पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च दुष्टतारा ।

तथा—

कुम्भे कर्कटके चैव कन्यायां कार्त्तिके रवी ।

रोमखण्डं (खण्डे) गृहस्यस्य पितृन् प्राशयते वधः ॥

तथा—

विवाहमौष्णीचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

अन्तर्वज्रां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि —

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासमानां

नास्त्रातमुप्तगमनोक्तभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुजसौरिदिने नराणां

घोरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विध्याम् ॥

इति

अथास्य सर्वस्य अपवादस्तीर्थप्राप्ती —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥

इति श्रुतेः ।

नृपविप्राघ्नया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे ।
उद्वाहेऽखिलवारचे तिथिषु चौरमिष्टदम् ।

इतिनारदवचने निमित्तपरिगणनस्य उपलक्षणत्वाच्च ।

इदं च सुण्डनोपवासादि दशमासानन्तरं पुनस्तीर्थप्राप्ती
कार्यम् ।

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।
सुण्डनं चोपवासादि त(तो) दा यत्नेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् ।

अन्तरागमने तु फलेच्छया भवति न तु नियम इति यत्नेन
इत्यस्यार्थः ।

वपने सङ्कल्पसु करिष्ये कारयिष्ये इत्युभयथापि भवति । वपनं
कारयिष्यामि । वपाम्यहमिति चोभयविधवचनसङ्गात् । करिष्ये
इत्येव सङ्कल्प इत्यपरे । प्रयागे वपनं कुर्यादित्यादिविधिभि-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकवपनस्य विहितत्वप्रतीतेः । वपनस्य च
निमित्तरहितेनैव नापितेन क्रियमाणत्वात् नैमित्तिकविध्य-
योगात् ।

कारयिष्यामीतिवाक्यं तु स्वार्थेऽपि च प्रत्ययान्तत्वेनापि संभवति ।
इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं कार्यम् ।

तथाच आपस्तम्बश्रुतौ —

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तेऽसुरा ऊर्ध्वं
पृष्ठेऽभ्योनापश्यन् ते केशानग्रेऽवपन्त अथ श्मश्रूणि अथोपपक्षौ
ततस्तेऽवाञ्च आयन् पराभवन् ।

यस्तैवं वपति अवर्द्धति अथो परैव भवति ।

अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् तत्तपपक्षावग्रेऽवपन्त ।
अथ श्मश्रूणि अथ केशान् ततस्तेऽभवन् सुवर्गलोकमायन् यस्तैवं
वपत्यात्मना अथो सुवर्गलोकमेति । अथैतन्ननुर्वग्रे मिथुनदिवासप-
श्यत् स श्मश्रूण्यग्रेऽवपत् अथोपपक्षौ अथ केशान् ।

ततो वै स प्रजायत प्रजया पशुभिः । यस्तैवं वपन्ति प्रजया
पशुभिर्मिथुनैर्जायतइति । एवं च श्मश्रुकूर्चयोरादौ वपनेक्षणान्
क्लेच्छवेशकृता लोकविद्विष्टतापि न भवतीत्ययं बहुसम्मतः
पक्षः ।

वपनप्रकारश्चापराकै—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।

शिखाद्यं नवसंस्कारे • शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

धर्मार्थतीर्थादिवपने दक्षिणकर्णं उदक्मंथं (कृत्वा)
वापयेत् । पापसञ्चये पित्रादिमृत्नी वा दक्षिणसंथं कृत्वा
अथवा वामशस्त्रमुवपनमादाविति ।

इदं च वपनं यत्यादिभिः शिखामरचित्वैव कार्यम् —

यतिः शूद्रश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतेः ।

तीर्थेऽपि यतिभिः —

कक्षोपस्यशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ।

इति ऋतुसन्धिष्वेवेति परिसंख्यानादृतुसन्धिष्वेव कार्यम् ।
शिष्टयत्याचारोऽपि एवमेव ।

जीवत्पितृकेषापि तीर्थमुगुण्डनं कार्यम् ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्भृतिं विना ।

यो वापयति स्त्रोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

अथ पुत्रग्रहणाजीवत्पितृकविषयता । इतरथा स पितृघा-
तक इत्येष आख्यत् ।

• नवसंस्कारे चूडाक्षरद्वये दक्षिणकर्णात् शिखान्तं शिखामारभ्य वामकर्णान्तं
च वपेदित्यर्थः । इति नारायणभट्टः ।

एवं प्रधानमाहविषयम् ।

राज्ञा कुमारौ नारी च जीवतश्च पितुः सुतः ।

सुखं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद् गुर्विणीपतिः ॥

इति प्रयागप्रकरणोक्तेः ।

सुखं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥

इति दक्षस्मृतिमुदाहृत्य विधिप्राप्तसुखननिषेधाच्च तीर्थे वपनमाद्ययात्रायामेव । प्रयागे तु प्रतियात्रमिति केचित् । तीर्थप्राप्तिदिने वपनादिकं न भवति चेत् तदा दिनान्तरे सत् कार्याम् ।

तथाहि काशीखण्डम्—

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थेऽश्रावं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति

यदा एतच्छास्त्रमर्थः । अकाले * अकालयात्रादौ कृतभोजनादिनापि । काले अपरह्णादौ अकृतभोजनेन । प्राप्ततीर्थत्वस्यैव अधिकारिविशेषणत्वात् अह्णादिवत् सर्वास्त्रवशात् अश्रावं भवतीत्याशयः ।

भुक्तोवाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

* अकाले रात्रादौ इति नारायणभट्टः ।

न कालनियमो हस्ति गङ्गां प्राप्य सरिदराम् ॥

इति भारतीकोः ।

अथ —

केशानां याव(ता)ती संख्या च्छिन्नानां जाङ्गवीजले ।

तावदर्षसहस्राणि स्वर्गलोके मञ्जीयते ॥

इति वचनात् स्थलोपविष्टस्तथा वापयेत् । यथा च्छिन्नाः केशा
वायुशुभा गङ्गादौ पतन्तीति केषिदाहुः * ।

अन्ये तु तुषकेयपुरीष-भस्मास्त्रि श्लेष-नख-लोमानि नाशु
क्षिपेदिति गयरूपशङ्खवचनान्न जले श्लेषः । किन्तु तीरे गतं
कृत्वा तस्म्ये केशनखादीनि क्षिपेदित्याहुः ।

अथ देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।

इति तीर्थमुष्णविधानम् ।

अथ तीर्थस्नानविधानम् ।

मात्रतोनास्ततात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।

ज्ञाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।

* प्रमाणात्तरमपि यथा —

यावन्नि नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

कस्मिन् जाङ्गवीजले कराणां पुष्पकर्मणम् ।

अथदि

कीर्णं —

पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु च हिजाः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः समस्तैरपि पूरुषः ॥

तत्र स्नानं जपोहोमः श्राद्धदानादिकं कृतम् ।

एकैकशो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्वासप्तमं कुलम् ।

इदं च यत्र स्थलविशेषे विपरीतप्रवाहादि भवति ।

तत्र न कार्यम् ।

प्रत्याहृतोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां हिजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे(च)तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥

तथा —

अथाद्यास्त्वागता ज्ञाप्यो नद्याः प्रथमवेमजाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

इति

सर्वस्थैतस्य गङ्गायामपवादः —

प्रतिस्त्रोतोरजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

इति स्मृतेः ।

निषेधान्तरमपि —

शाल्मली-तिन्तिडी-निम्बकरक्षाश्च हरीतकी ।

कोविदार-कपित्थार्क-वदर्यैरण्ड-शियवः ।

शिलुश्च खदिरश्चैषां स्नानं ह्यायासु वर्जयेत् ।

इत्यादि । बदरी च विभीतकी इति कश्चित् पाठः ।

यच्च रात्रिसन्ध्यादिषु ज्ञाननिषेधः सोऽपि आकस्मिक-तीर्थ-
प्राप्तौ न प्रवर्तते । नैमित्तिकत्वात् ।

अतएव शातातपः —

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत होमं दानं च रात्रिषु ।
नैमित्तिकं तु कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥
वृद्धयान्नवल्कोऽपि —

ग्रहणोदाहमंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

ज्ञानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ।

एतच्च रात्रौ तीर्थज्ञानम् आद्यान्तग्रहणद्वयविषयम् ॥

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थग्रहणद्वयम् ।

प्रदोषप्रधिमौ यामी दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥

इति पराशरीक्षेति किंचित् ।

इदं तीर्थज्ञानादिकम् * आशीचेऽपि आकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ
कार्यम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि † ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्मयज्ञादि कारयेत् ।

इति पैठौनसिस्मृतेः ।

सूतकं मृतकस्यापि उपलक्षणम् ।

* अथ आदिना तर्पणयाज्ञयोर्ग्रहणम् ।

† ज्ञानतर्पणयाज्ञादौ ।

परार्थज्ञाने विशेष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे —

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं शुक्रम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत षष्टमांशं लभेत् सः * ।

तत्र विशेषमाह येठीनसिः —

प्रतिकृतं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥

तत्र मन्त्रः —

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ।

इति

कुशप्रतिकृतिः कुशपतिमेव कार्या इति केचित् ।

अन्ये तु ग्रन्थिबन्धनमिति मन्त्रलिङ्गात् तच्चान्न ग्रन्थिबन्धनमात्रं
प्रतिकृतिरित्याहुः ।

इदं तीर्थज्ञानं प्रतिकृतिस्थापनं च जीवताम् अजीवतां च
उद्देशेन कार्यम् । सामान्येन विधानादिति केचित् । अन्ये तु
मृतानां तर्पणश्राद्धादिकलभोक्तृत्वेन जीवतामेव फलोद्देशी-
चित्वादित्याहुः ।

* कृतिदर्पणे तु दशमांशं लभेत् इति पाठः । कृत्यसारे तु —

पितामहधातमातामहमातुलश्वरार्थदयौवकाचार्यगुरुपात्राचार्यं तेषां च पद्याष्टं
मातृषष्टि-पितृषष्टयं च ज्ञात्वा षष्टमांशं लभेत् । मातापितरौ द्वयं शुभं ।
परस्परार्थं दम्पती द्वयं लभेत् ।

प्रासङ्गिकतीर्थस्नाने फलमाह शङ्खः —

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण * स्नानं तीर्थे समाचरन् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्रा (फलं) कृतं न तु ॥

इति

मार्गमध्ये नदीप्राप्तौ विशेषमाह स एव —

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परंपरातः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एव मार्गगतौ विधिः ॥

तिष्ठ

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् ।

तत्संज्ञावे तु तथैव भवति ।

तथा —

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्यावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ।

इति तीर्थस्नानविधानम् ।

— — —

अथ तर्पणविधानम् ।

तत्रादौ स्वशास्त्रानुसारेण स्नानाङ्गं (तर्पणं) कृत्वा पश्चात्
देवर्षितर्पणं कृत्वा पितृस्तर्पयेत् ।

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

प्राप्तेः तीर्थमिति शेषः ।

तथा —

यस्तु तीर्थे नरः स्नात्वा न कुर्यात् पितृस्तर्पणम् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः तर्पणान्तरं वक्ष्यमाणमग्नौ
रेकाक्षलिं * दद्यात् ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे —

देवासुरास्तथा नागा यक्षागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिन्धवाः कृषाण्काक्षरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिलया वयुधाराश्च जन्तवः ।

वृत्तिमेतेन यस्त्वाशु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

येऽवान्धवावान्ध वावा येऽन्यजन्मानि वान्धवाः ।

* एवं तिस्राक्षलिनिति विश्वकोशेनोपाहृतः ।

ते वृत्तिमशिक्षा आम्बु येऽप्यसोयादिकादिभ्यः * ।

यत्र कचन संस्थानां सुसुप्तापोपहतात्मनाम् ।

इदमवश्यमेवास्तु मया दत्तं तिस्रोदकम् ।

इति

अत्र केचित् वृत्तिमन्त्रमज्ञविधत्तुष्टयमिच्छन्ति ।

वायवीयेऽपि —

आत्रः सत्यपर्यन्तमित्यादि इदमस्तु तिस्रोदकमित्यान्तं पूर्वं-
शेषत्वेन अभिहितम् † ।

एतत्फलमपि विष्णुपुराणे उक्तम् —

कामोदकप्रदानं ते मयेनत् कथितं नृप ।

यद्वा मोक्षयत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ।

जगदाप्यायनोभूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।

दत्त्वा कामोदकं सम्यगेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।

इति

* ये आसतोऽभिषाद्विभ्यः ।

इत्याकरेपाठः ।

† तद्यथा —

आत्रः सत्यपर्यन्तं देवविपितमानवाः ।

स्यन्तु पितरः सर्वे मातृ मातामहादयः ।

अतोतनुजकोटीनां समस्तोपनिवासिनाम् ।

आत्रः सत्यपर्यन्तमात्रादिदमस्तु तिस्रोदकम् ।

इति

तदा च जगदाप्याचनोद्भूतपुण्यकामः कामोदकप्रदान-
महं करिष्ये इति सङ्कल्पप्रयोगः सिध्यति ।

यश्चन ।

पञ्चश्राद्धे हिरण्येचाप्यगुत्रस्य तिलोदकम् इति सुमन्तुवच-
नात्तीर्थं हेमश्राद्धपक्षे आक्षीयन्नाश्रयानि सार्धं नानन्तरं तीर्थ-
निमित्ततर्पणमाचरन्ति केचित्तु पूर्वम् । तदुक्तम् । बहुभि
र्वचनैस्तीर्थस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् ।

तानि वचनानि तु —

स्नात्वाथ तर्पणं कुर्यादिति गयामाहात्म्ये ।

स्नात्वाथ तर्पयेद्दीप्तांस्तीर्थं वैव विशेषतः ।

इति वाराहे ।

स्नानं कृत्वा तर्पणं तु कुर्याद् भक्तिसमन्वितः ।

इति च ब्रह्माण्डे ।

सुमन्तुवचनं तु येषां शास्त्रिणां श्राद्धाङ्गभूतं तर्पणं विद्भि-
तमस्ति । तेषां हिरण्यश्राद्धे तत् पश्चाद् विधत्ते । अतएव प्रयोग-
परिजाने श्राद्धाङ्गतर्पणं प्रकृत्य इदमुक्तम् । तस्मात्तीर्थसम-
न्विततर्पणं स्नानान्तेऽप्यव कार्यमिति सिद्धम् ।

अत्र अन्योविशेषो निबन्धान्तराज्ज्ञातव्यः । विस्तरभीत्या
नेह प्रपञ्च्यते ।

अथ तर्प्यक्रमः ।

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी ततः ।

मातामहाः सपत्नीका आत्मपत्न्यस्ततः परम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्निकाः ।

दुहिता च स्वसा प्रोक्ता दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुर्निधौ ।

एते स्युः पितरस्तीर्थे तर्पणे च महालये ॥

रिक्त्यं धनम् पिता पित्रादित्रयमित्यर्थः ।

एवं मातृत्यत्रापि ।

अन्यत्रापि —

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं

सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।

ताताम्बालभगिन्यपत्यध्वयुग्ं जायापिता सदशुरुः

शिष्यामाः पितरो महालयविधी तीर्थे तथा तर्पणे ॥

अत्र त्रितयशब्दस्य ताताम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः ।

सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणं । अन्ये तु माता-

महादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति आश्रयत् । स्त्रीतनयादीनि

तर्पयित्वपेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः

पितृव्याः । मातृभ्रातरो मातुलाः । स्वभ्रातरस्तर्पणकर्तृभ्रा-

तरः । तत्स्थितयः पितृव्यमातृसखभ्रातृस्थितयः । सखियप्रति वा
पाठः । तदा तातभ्रात्रादयः सपत्नीका इत्यर्थः । तातेति ।
पितृव्यमातृव्यसखसंसारः सापत्यभर्तृकाः । ततश्च पितृ-
व्यस्ये यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्यायै इत्येवंरूपं प्रयोगवाक्य-
समुच्चयेयम् । ज्ञायापिता श्वशुरः । अन्यत् स्पष्टम् ।

पूर्वोक्तविस्तृततर्पणार्थकौ संक्षिप्ततर्पणमुक्तं येषाम् —

आमन्त्रयाम्यपथ्यं जगत् । आमन्त्रयाम्यम् ।

मया दत्तं त्रयीयं तृप्तं यातुं परावृत्तिम् ॥

इति

तर्पणे प्रत्यक्षानि मन्त्रावृत्तिः कार्या ।

ननु मन्त्रस्य तर्पणकार्याणि करणत्वात् संख्याप्लविदानस्य च
एककारणत्वात् “ एकद्रव्ये मन्त्रावृत्तौ सङ्गन्मन्त्रकारणमिति
जात्यायनसूत्राच्च सङ्गदेव मन्त्रपाठ इति चेत् । तत्र ”

प्रत्यक्षानि हि प्रत्यक्षद्वयसङ्गं दीयते । ततश्च यत्र मन्त्रः प्रत्यक्षः
तदर्थमेव स स्यात् । न सर्वार्थ इति विशेषप्रकृषात् संस्कारासिद्धे-
स्तत्सिद्धये निर्वपणवृत्तयादिवत् द्रव्यान्तरजेन प्रत्यक्षानि मन्त्रा-
वृत्तिः स्यादेव ।

मन्त्रावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति आत्मायनोक्तेः । इत्यसं प्रपञ्चेन ।
अवघातप्रोक्षणादी तएव त्रीद्वयः पुनरवद्व्यस्ते सैव वेदिः पुनः
पीड्यते इति द्रव्यकत्वेन संस्काररक्षाभावात् मन्त्रावृत्तिः । तस्मात्
तन्मन्त्रावृत्तिदानवत् प्रत्यक्षानि मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धम् ।

इदं तीर्थतर्पणं सतिलं कार्यम् । यश्च
गार्ग्यः—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाश्रुमघासु च ।
पिण्डदानं नृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
मरीचिः —

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
श्रुत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

श्रुत्यर्थसारे —

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाज्ञमम् ।
वर्षमहं तदहं च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
पत्यादिना तिलतर्पणनिषेधः । सोऽत्र न प्रवर्त्तते ।
तीर्थे तिथिविशेषे च * गयद्यां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति जावालोक्तेः ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ।

इति श्रुत्यर्थसारीकृतम् ।

जीवत्पितृकेषापि अत्र तर्पणं कार्यम् ।

जीवत्पितृश्रेष्ठत्वादितिकात्यायनोक्तेः ।

* न कुर्यादित्यत्र नेत्येके इति कश्चित् पाठो दृश्यते ।

+ तिथितीर्थविशेषेषु इति कश्चित् पाठः ।

तथा विधवयापि —

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितृणापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

इति काशीखण्डे तर्पणस्य प्रत्यहं विधानात् तीर्थे नैमित्तिकतया सुतरां तदधिकारात् ।

इदं च पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

मदनपारिजातेऽपि एवमेव ।

सप्तशतिका तु तर्पणं न कार्यम्—

न कुर्यात् शतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ।

इति स्मृतेः ।

इति तीर्थतर्पणविधानम् ॥

अथ तीर्थस्नानतर्पणप्रसङ्गात्

नदीनां रजोदोषः

कथ्यते ।

तत्र देवलः —

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्रताः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ।

अत्रिः —

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इदं च महानदीव्यतिरिक्तविषयम् ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

इति व्याघ्रपादीनोः ।

महानदीषु विशेषान्तरं भविष्योत्तरे —

आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थ्यङ्गि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी गङ्गा ।

इति

महानद्यश्च ब्रह्मपुराणे —

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोध्री * विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

इति

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

दादशैता महानद्यो देवर्षिचैतसम्भवाः ॥

इति

अल्पनदीषु तु अगस्त्योदयावधि रजस्वलास्वमुक्तं ।

* पयोध्री इत्यत्र पयोध्री इति पाठोऽयुक्तः ।

मांस्त्रे —

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणम् ।

तावद्रजोवह्निनयः करतोयाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति

करतोयाः स्वल्पजलाः ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे भूसरितो भुवि ।

तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ।

गङ्गादिविषये तु देवलः —

गङ्गा च यमुना चैव पूज्यजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा पूज्यजाता ।

शोणसिन्धुहिरण्याख्याः कीकलौहित्यवर्धराः ।

शतद्रुह नदाः सप्त पावनाः परिकीर्त्तिताः ॥

निगमः —

गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतं रजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोतमी वासरत्रयम् ।

इत्यादि

अयं च नदीनां रजोदोषो न तत्तीरवासिनाम् ।

अतएव निगमे न तत्प्रीदवासिनामित्युक्तम् ।

रजोदुष्टाऽपि जलं गङ्गादिजलंयुतं स्वयमदुष्टं भवति ।

न च गङ्गादिजलं दूषयति ।

तदुक्तं मात्स्ये —

पुण्याश्रमा सत्यायोगादुष्टमप्यञ्च पावनम् ।

इति

भारतेऽपि —

अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ।

इति

स्मृतिसङ्ग्रहे —

काले नभस्यशुभं स्यात्तिरात्रं तु नवोदकम् ।

अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

अन्योऽपि विशेषो भविष्योत्तरे —

महदस्युसमं वापि यदि तिष्ठेत् पुरातनम् ।

नवास्त्रुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति चूरयः ॥

योगियाश्रवण्यः —

अजा गौर्महिषी चैव माघाणी च प्रसूतिका ।

भूमेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥

नूतनखानितकूपाद्युदकं नवोदकम् ।

कर्माविशेषेषु रजोदोषाभावः ॥

तदाह वशिष्ठः —

उपाकर्त्तव्यं चीत्सर्गे प्रेतस्त्रानि तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति नदीरजोदोषनिर्णयविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धविधानम् ।

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

ऋषिजुष्टेषु सर्वेषु श्राद्धं देयं विजानता ॥

कौर्म्यं —

तीर्थं पुष्करकं नाम इत्यादिना तीर्थानि उपक्रम्य उक्तम् ।

एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।

यस्मात्तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थे श्राद्धं समाचरेत् ।

देशानां तु विशेषेण भवेत् पुण्यमनन्तकम् ।

पाश्चमात्स्वयोः —

गयायामक्षयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके ।

बराहपर्वते चैव गङ्गायां च विशेषतः ॥

वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ।

गङ्गाद्वारे प्रभासे च विन्धके नीलपर्वते ॥

कुरुक्षेत्रे च कुजाम्ने भृगुतुङ्गे हिमा(लये) चले ।

केदारं फल्गुतीर्थं च नैमिषारण्य एव च ।

सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे(षु) च विशेषतः ॥

नर्मदायां कुशावर्त्तं श्रीशैले भद्रकर्णके ।
 वेनवत्यां विशेषेण गोदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
 नदीनां चैव तीरेषु आहं कोटिशुणं स्मृतम् ॥

इति *

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि —

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादी वा शृङ्गेऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यतः —

परकौयशृङ्गे यस्तु स्नानं पितृं स्तर्पयेज्जडः ।
 तद्भूमिस्त्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरौ वलात् १ ।
 अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूढं च जीवताम् ॥

इति

तीर्थे तु स्वामी नास्त्येव—

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्ध्यायतनानि च ।

* अथ सामान्यतन्त्रोपदेशविधायकवचनवलादेन सर्वत्र आह्वयमात्रेण स्वामिनि
 विशेषकौत्सनं गुणफलसम्बन्धविधानार्थं ।

दध्ना इन्द्रियकामस्येत्यादिवत् । न तु विशिष्टआज्ञात्तरविधिर्गौरवापत्तेः ।

१ तद्भूमिस्त्वामिपिब्रूमिः आहं तस्य विदम्यते ।

इत्याहरे पाठः ।

देवदाताश्च गर्ताश्च * तेषु स्वामी न विद्यते ॥

इति स्मरणात् ।

देवीपुराणे तीर्थश्राद्धधर्मा उक्ताः ।

तथाहि—

श्राद्धं तीर्थेषु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

श्व-ध्वाङ्गुष्ठप्रकाशाणां नैव दृष्टिहतं च तत् ।

श्राद्धं तत्तैर्यिकं प्रोक्तं पितॄणां तृप्तिकारकम् ।

काले वाप्यथवाऽकाले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव प्रकर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ॥

पिण्डदानं च तच्छ्रुत्वा पितॄणां चातिवह्नभम् ।

विलम्बानैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

इति

प्राप्तेरेवेति । आदशकालानतर्पणाद्यनन्तरमेव ।

तावतोविलम्बस्य स्नानतर्पणादिविध्यभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तीर्थश्राद्धे निषिद्धकालवर्जनमपि नास्ति ।

इत्युक्तं शङ्केन —

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधीरयेत् ।

पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति

यदा तु तीर्थप्राप्तिदिने दैवान्मागुषादा प्रतिबन्धात्
आहुं न कृतं तदा दिनान्तरे तत् कार्यम् ।

तथा —

नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालमे ।

गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डाख्याज्याः सुतेष्पुभिः ।

नन्दा प्रतिपत्षष्ठेयकादशः । अश्वः सप्तमी । काम कृत्यो-
दशी । आरोभीमः । शृगुः शुक्रः ।

अग्निपितृकालभानि कृत्तिकामघाभरणः ।

गण्डो वैधृतिश्च योगी । पातो व्यतीपातः ।

इति तीर्थयात्रविधानम् ।

अथ तीर्थे आद्वीयब्राह्मणविवेकः ।

तत्र देवीपुराणम् —

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं(भोज्यं तं) भोजयेन् मनुरब्रवीत् ॥

पाञ्चसिपि —

ब्राह्मणं न परीक्षेत तीर्थे कालं न चिन्तयेत् ।

प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदैव आहमाचरेत् ॥

एतत् आशार्हब्राह्मणाभावे अन्याभ्यनुज्ञानार्थम् ।
 हव्यं कव्यं तथा तीर्थं सत्यात्रे दत्तमक्षयम् ।
 न परीक्ष्योद्दिजस्तीर्थं ह्यन्नार्थं भोज्य एव(च)तु ॥
 इति विशेषस्मरणात् ।

अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि ।

श्राद्धं च तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

तथा —

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
 तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

तथा —

नावाहनं न दिग्वन्धो न दोषोद्दृष्टिसम्भवः ।
 सकाशस्थं च कर्त्तव्यं तीर्थे श्राद्धं विचक्षणैः ॥

भविष्ये —

निषाद्य पितरो यस्माद् गङ्गायां तु सदास्थिताः ।
 आवाहनं विस्मृष्टं तत्र तेषां न विद्यते ॥

देवलः —

न तत्र श्येनगृध्रादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
 तद्रूपाः पितरस्तत्र समायास्तीति वैदिकम् ॥

अग्नीकरणमपि तीर्थशास्त्रे नेति * स्मृतिरज्ञावस्थां निषेधा-
भावादग्नीकरणं जलादौ भवतीत्यन्ये । अयं चावाहननिषेध-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्चाहे । न तु तीर्थाधिकरणकश्चाहमात्रे ।
तेन तीर्थं क्षयाहादिश्रावं प्राप्तं चेत् ।

अर्घ्यावाहनादिसहितमेव तत् कार्यम् ।

साक्षिकं च क्षयाहं च दार्ष्टिकं च महालयम् ।

पिण्डनिर्वापसहितं कार्यं सर्वत्र सर्वदा ॥

इति धर्मीकैः ।

तीर्थेऽपि संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्चाहे पिण्डनिर्वापो न कर्त्तव्यः ।

अयनहितये श्रावं विधुयद्वितये तथा ।

संक्रान्तिसु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति विशेषीकैः ।

अथ तीर्थशास्त्रे अधिकारिणः कथ्यन्ते ।

तथाहि तैत्तिरे —

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्यः पिण्डदानादिका क्रिया ।

अदभावे तु पत्नी स्वात्तदभावे तु सीदरः ॥

* अग्नीकरणं न इति निषेधसिद्ध्युपतन्मृतिरवस्थासंप्रोकरणनिषेधो दृश्यते ।

तम् कथमत्र निषेधाभावादिभ्यक्तमित्याहुः न भवत्येव ।

तस्य पीत्रः प्रपौत्रोवा आता वा आद्वसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि आहार्हा नृप जायते ॥

उहाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मघे ।

तीर्थप्राप्त्या आयाते पङ्केते जीवतः पितुः ॥

उहाहोऽत्र द्वितीयादिः । अथमे पितुरेव अधिकारात् ।

पुत्रजनने जातकर्त्रेण । इदमपत्यसंस्कारमात्रोपनयनम् । पित्रे-
ष्ट्यां चातुर्मास्यान्तर्गतायां । सौमिके मघे । तार्तीयसवनिकेः
पुरोडाशकण्डैः स्वयमसाधस्तात् पिण्डदाने । त्राह्मण आयाते ।
त्रिसप्तस्त्रिंशदुपपन्नकृत्वादिशुच्युतविप्रसंपदि । जीवतः पितुः पुत्रस्य
एते पादकास्ताः पङ्क्तिर्यः ।

यत् तस्मैरेव कर्त्तव्यमित्यनेन प्राप्त्यनन्तरकालेव तस्य
कर्त्तव्यतातिदिनान्तरे तदभावादमायां सूतकादिविघ्ने सति पाद-
कापवद्वैवापि होमएव स्यात् । यथाहदिक्षु सूतकादिनन्तरमपि
पादकास्तं युक्तम् ।

तदस्येत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

अतःकालान्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा ।

इत्यहिनचनात् । इह तु नचनाभावाहोप एव युक्तः ।

एवं तस्मै सव्याया वा तीर्थप्राप्ते होमोऽस्तु । रात्रिचक्षयोः
काष्ठविधेयान् । अन्तरदिने च प्राप्त्यनन्तरकालाभावात् । स्वयमेव
अवेत् । यदि तत्रावस्थादिवत् कालविधानं स्यात् । इह तु तीर्थ-

प्राप्तेर्निमित्ततामात्रमुच्यते । तथाच निमित्ते सति नैमित्तिका-
नुष्ठानमनन्तरकाल एव असति प्रतिबन्धे । इति न्यायवल्लभः-
कालः । तत्र सति प्रतिबन्धे जातेष्टिवत् कालान्तरेऽपि अनु-
ष्ठानमविरुद्धम् । यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्यपेत् पुत्रे
जाते इति विहिता जातेष्टिर्जातकर्म्मणः पूर्वं क्रिय(माणा) ते ।
जातकर्म्मणः प्राक् स्नानपाननिषेधात् । इष्टिजातकर्म्मादिव्यवधाने
पुत्रविपत्त्यापत्तेरुपजीव्यविरोधापत्तेश्च अनन्तरकाल एव नकार्यं
किन्तु जातकर्म्मण ऊर्ध्वमिति चतुर्थे सिद्धान्तिते जात-
कर्म्मानन्तरं सूतकेन अशुचित्वात् निमित्ताव्यवहितानन्तर्यस्य च
बाधितत्वात् निमित्तस्य च जातत्वादत्यन्तलोपायेणात् शुद्धानुरोधेन
सूतकान्तरे पर्वणि अनुष्ठेयेति तदुत्तराधिकरणे साधितम् ।
तद्वदत्रापि कालान्तरानुष्ठानमविरुद्धम् । इयांस्तु विशेषः ।
तत्र आवश्यको(नियतो) मध्ये सूतकरूपः । इह तु कादाचित्-
क इति । यदा तु प्रतिबन्धादकृतस्याह एव तीर्थादहिर्याति
तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं आहं लुप्यत एव ।
देशस्य सम्पादयितुमशक्यत्वेन मुख्यत्वात् । मृते पुत्रे(पूतत्वादि)
फलाधिकरणाभावाज्जाते(अभाववत्) ष्टिवत् ।

तत्रापि जानन् अकृतस्याह एव यदि वहिर्गच्छेत् ।

तदा प्रत्यवेति * पुरुषापराधात् ।

अग्रात्वा वहिर्गमने न प्रत्यवाय इति ध्येयम् ।

ये च —

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बिनी ।

एषु आहं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ।

इत्यादिआहनिषेधः ।

सोऽत्र न प्रवर्त्तते ।

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।

यदेव दृश्यते तीर्थं तदेव आहमिष्यते * ।

इति प्रभासखण्डोक्तेः ।

तथा मलमासेऽपि तीर्थआहं भवत्येव —

नित्यं नैमित्तिकं चैव आहं कुर्यान्-मलिङ्गुचे ।

इति जाबालिस्मृतेः ।

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मलिङ्गुचे ।

तीर्थआहं गजच्छायां प्रेतआहं तथैव च ।

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

इदं च कृतभोजनादेः सन्ध्यायां रात्रौ मलमासे चाशौचेन
अशुचेद्य स्नानआद्यादिविधानम् आकस्मिकतीर्थप्राप्तिविषयम् ।
न तु बुद्धिपूर्वविषयम् । तीर्थप्राप्तिरूपनिमित्तस्य पुरुष-प्रयत्न-
साध्यतया ग्रहणादिवैलक्षण्यात् । ततश्च अनिषिद्धकाल एव बुद्धित-
स्तीर्थप्राप्तिं कुर्यात् । प्रतिवन्धादिना आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तु
निषिद्धकालेऽपि ग्रहणपुत्रजन्मादाविव स्नानआद्यादि कुर्या-

* तदा पक्षसङ्गतकमिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

दिति तात्पर्यम् । प्राप्तिदिने आद्यविधायकवचनं तु हेमआप-
विषयम् । तावतैव पूर्वोक्तवचनचारितार्थात् । अन्नआद्यं तु
रात्रिसन्ध्ययोर्भुक्तवतश्च तीर्थप्राप्तौ द्वितीयदिने एव भवति ।
आशौचे तु तीर्थप्राप्तौ आशौचापगमे । तीर्थसम्बन्धस्य तदानी-
मपि सत्त्वेन ग्रहणादिवैलक्षण्यात् ।

मलमासेऽपि तदानीमेव आद्यं कार्यम् । विलम्बनिषेधात् ।
मलमासात् परं तीर्थसम्बन्धसत्त्वे तु शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।

योगादिकं मासिकं च आद्यं आपरपञ्चिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

अत्र अपरपञ्चिकं नाम प्रतिमासं क्षणपञ्चआद्यं न तु महा-
लयआद्यं ।

तस्य मलमासे निषेधात् ।

उदाहृ पञ्चजने पित्रेष्ट्यां सौमिके मन्वे ।

तीर्थं ब्राह्मण आयाते ब्रह्मेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं जीवत्पितृकस्य आद्यं विधत्ते
आद्ये उद्देश्यान्नाह कार्याजिनिः —

दृष्टौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं पुतः ॥

इति

तत्रापि गयाश्राद्धं निषेधति लोकाधिः —

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपक्षिकम् ॥

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वेत् तर्पणम् ॥

इति

मेवायस्त्रीयपरिशिष्टेऽपि—

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयाश्रुते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण्यर्थावत् ॥

श्रुतमाहकस्य तु प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ माहश्राद्धे परिशिष्टएव
प्रतिप्रसवः श्रूयते ।

तथाच तत्प्रमाणम् —

शान्त्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यज्ञं श्रुतेऽहनि ।

माहश्राद्धं श्रुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति

प्रासङ्गिकप्राप्तावित्युल्लेखदुद्देशेन गयायात्रा न कार्य्या इति
व्यति ० ।

मतमिदं कालादर्शस्मृतिदर्पणकासदयो वक्ष्योमेभिरे ।

अपरे तु जीवत्पितृकश्राद्धविधायकवाक्यानां साधारण्याद्
गवायामपि जीवत्पितृकेण पितृपित्रादिभ्यः श्राद्धं कार्य्यम् ।

तस्मिंश्च श्राद्धे श्रुतमाहकस्य पितृपत्नीत्वेन माहश्राद्धसिद्धावपि

* तथाच श्रुत्यनुरम् —

गयां प्रसज्यो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् !

त्वान्वष्टक्यमित्यादिवचनं मातृत्वादिरूपेण पृथक् पार्वणप्राप्त्यर्थम् । यानि तु गयाश्राद्धनिषेधवचनानि । तानि मृतमातृकेणापि तच्छ्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कार्यम् । किन्तु प्रासङ्गिकगयागमन एव इत्येवंपराणि । इति वचनानां व्यवस्थामाहुः । एवमुभयथा वचनव्यवस्थायां सत्यां देशाचाराद् व्यवस्था वेदितव्या ।

उभयथापि जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धे अधिकारसिद्धिः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्द्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनम् ।

यच्च —

पित्रं जीवत्पितृकानौक्तमिति नियमवचः ।

तद्विहितकालषट्कातिरिक्तविषयमिति ज्ञेयम् ।

ननु यदि जीवत्पितृकस्यापि तीर्थश्राद्धे अधिकारस्तदा पितरि तीर्थवासिनि देशान्तरागतेन पुत्रेण श्राद्धं कर्त्तव्यं स्यात् । निमित्तस्य वृत्तत्वात् । कर्त्तव्यमेवेति वदामो बाधकाभावात् । तर्हि पित्वा सहानगतेनापि कुतो न क्रियते ।

उच्यते । वचनात् प्राप्नोत्येव । लोकविद्विष्टत्वान्न तदनुष्ठानम् ।

तदुक्तम् —

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न हि ।

इति

न च पितृकृतेन प्रसङ्गसिद्धेरननुष्ठानं कुतो नेति वाच्यम् ।

भिन्नकर्तृके प्रसङ्गाभावात् ।

तत् सिद्धं जीवत्पितृकस्यापि अधिकारित्वम् ।

जीवत्पितरोऽपि पित्रा सह तीर्थे गताच्चेत् पृथक् पृथक्
श्राद्धं कुर्युः । आतरस्तु यदि विभक्ता युगपद्युगपद् वा तीर्थं
गतास्तदा प्रत्येकं पृथक्श्राद्धं कुर्युः । अविभक्तेषु तु य एव
गतस्तेन कार्यं । तेषां सर्वेषामेकदैव गमने तु ग्रहणादिवत्-
कुलेषु ज्येष्ठेनैव कार्यम् । न तु सर्वैः ।

आतृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थं गता । तदा पुत्रः श्राद्धं
कुर्यात् ।

स्वयं न कुर्यात् अपुत्रा चेत् स्वयमेव कुर्यात् ।

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।

पिण्डं दद्याज्जलञ्चैव जलमात्रं तु पुत्रिणी ॥

इति वचनात् ।

केचित्तु पुत्रवत्पत्नी इति पठित्वा पुत्रवत्यापि पुत्रा-
सन्निधाने ब्राह्मणादिद्वारा श्राद्धं कारणीयमित्याहुः ।

अनुपनीतोऽपि तीर्थे श्राद्धं कुर्यात् ।

तदुक्तं पाञ्चे ऋष्टिखण्डे श्राद्धं प्रकृत्य —

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोवापि प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति

तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाचारं ब्राह्मणादिरारः
करणीयम् ।

स्वयं वा अमन्त्रकं कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे —

अनुपनीताः स्त्रियः शूद्राश्च आचष्ट्विजा कारयेयुः ।

स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः ।

देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्राभ्यां वा ।

चेत्रजादीनां तु यो विशेषः सोऽत्र नीच्यते ।

दत्तोरस्येतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।

इति तेषां कलौ पुत्रत्वनिषेधेन अनुपयोगात् ।

अन्यत्रापि—

स्त्रीणाममन्त्रकं आचं तथा शूद्रासुतस्य च ।

प्राग् द्विजाश्च व्रतादेशाच्छ्रावं कुर्युस्तथैव च ॥

इति

वाराहेऽपि —

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते ॥

मन्त्रेण पौराणेन । गृह्यते सम्बध्यते । तेन शूद्रस्य ज्ञान-

दानादौ विप्रेण पुराणमन्त्रो वक्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।

अथास्य विश्वेदेवाः ।

तीर्थंश्चाहुष्य पार्वणप्रकृतिकतया —

पुरुषवाद्भवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

इति वृहस्पत्युक्त्या पुरुषवाद्भवौ यद्यपि विश्वदेवत्वेन प्राप्तौ ।
अथापि तस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्
गोदोहनन्यायेन च काम्यस्य नित्य(त्वं) बाधकत्वात् नैमित्तिक-
स्यापि चावश्यकतया नित्यत्वात् काम्ये च धुरिलोचनौ इति वच-
नात् पुरुषवाद्भवौ बाधित्वा धुरिलोचनौ भवतः ? यदा तु
कामाभावे केवलनित्यतया करोति तदा पुरुषवाद्भवावेव भवतः ।

तथा —

यो यस्य ज्ञियं धनं वा अपहरेत् ।

स तस्य आहं कुर्यादित्युक्तं कार्णाजिनिना ।

स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात् पिण्डोदकक्रियाम् ।

इति

एवमन्येऽपि अधिकारिणो ग्रन्थान्तरतोज्ञेयाः ।

अथ अधिकारापवादः ।

तत्र अतिना आहं न कार्यम् ।

न कुर्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

त्यक्तसंन्यासयोगेन गृहधर्म्यादिकं व्रतम् ।

गोत्रादिवरणं सर्वं पिष्टमाढकुलं धनम् ।

इति स्मृतेः ।

पतितोऽपि न कुर्यात् । दिजातिकर्मभ्योद्धानिः पतनमिति निषेधात् । उपपातक्यादिना तु कार्यमेव । तस्य नित्यनैमित्तिककर्मणो निषेधाभावात् ।

इति तीर्थश्राद्धाधिकारिविधानम् ।

अथ अन्नामहेमश्राद्धविधानम् ।

गारुडे —

तीर्थं गत्वा तु यः श्राद्ध आमासं भोजनं द्विजे ।

यद्वा हेन्ना प्रकुर्वीत नाश्राद्धः स्यात् कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि एतां व्यवस्थामाह—

आपयनम्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ।

सुमन्तुः —

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु शूद्राणामाम्नाहं विदुर्बुधाः ।
आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवे समुपस्थिते ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दयादामं विशेषतः ॥

तथा —

तीर्थे आहं प्रकुर्वीत प्रजेभ्यो विशेषतः ।
आमानेन हिरण्येन कन्दमूखफलैरपि ॥
एषामभावे कुर्याच्च अक्षय्यापि जलेन वा ।

तथा —

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्यनि ।
हेमश्चाहं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्रला ॥

इति

एवं चात्र पाकश्चाहं मुख्यम् । पाकासम्भवे ब्राह्मणासम्भवे
च आमश्चाहम् । तस्याप्यसम्भवे हेमश्चाहं कर्तव्यमिति मद-
नपारिजातदिवोदासादयः ।

प्राच्या अपि एवमेव आचरन्ति । अतएव भोक्तुर्दोषो दातु
रभ्युदय इति ग्रहण-श्चाहं प्रकृत्य मिताक्षरयाप्युक्तम् । स्मृति-
रत्नावलीकारादयस्तु ग्रहणे तीर्थादौ च आमश्चाहं हेमश्चाहं
वा मुख्यम्, पाकश्चाहं तु न भवत्येव इत्याहुः ।

इदमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

तीर्थे जलसमीपे आमेन हेम्ना वा आहं कार्यम् ।

सदैव हि जलान्तेषु आमन्त्राद्यं प्रशस्यते ।

गृहाद्दशगुणं पुष्पं लभेत्तीर्थे निवापकत् ।

इति वचनात् ।

गृहादावन्नेनैव ।

दाक्षिणात्यास्तु उभयं कुर्वन्ति ।

तीर्थे आद्यं प्रकुर्वीत पक्षाग्नेन विशेषतः ।

इति वचनात् ।

अत्र देशाचारतोव्यवस्थेयम् ।

शूद्रेण तु सर्वदा आमिनेनैव कार्यम् ।

सदा चैव तु शूद्राणामामन्त्राद्यं (विधीयते) विदुर्बुधाः ।

न पक्षं भोजयेद्विप्रान् आद्ये शूद्रः * कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

आमन्त्राद्यं विशेषमाह व्यासः ।

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्या(दामं)दन्नंचतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं द्विगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् ॥

ब्राह्मणाय प्रदातव्यं सर्वोपस्कारसंयुतम् ॥

इति

सर्वथा अशक्तत्वे तु एकगुणमपि दद्यादिति श्रिष्टसम्प्रतिः †

* आद्ये शूद्र इत्यत्र सञ्ज्ञोऽपि इत्याकरे पाठः ।

† अप उन्नरीतरपक्षस्य प्राशस्यमिति भावः ।

द्वेगुण्यादिकं पुनश्चात्तरापेक्षया ।

द्विरण्यं त्वष्टगुणितं द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ।

चतुर्गुणं तु वा दद्याद्देमश्राद्धविधौ द्विजः ॥

इति

उशनाः —

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्द्विधि(तः)न्नः श्राद्धदस्तदा ।

इस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्वाघ्नस्य वि(शेषतः)धानतः ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ(स्मृतः)विधिः ।

आवाहनादि सर्वे स्यात् पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद् यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ।

इति

अत्र आवाहनादिकथनं ग्रहणादिनिमित्तामश्राद्ध एव नतु
तीर्थश्राद्धे तत्र तन्निषेधस्य उक्तत्वात् ।

तथा षट्त्रिंशन्मते —

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात् समुद्धृत्य श्र(स) कृभिः पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं यथालाभं द्विजोत्तमैः ।

इति

आमगृहपाकसक्तुपायसेषु यथालाभं व्यवस्था ।

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्चेद्दिप्रान् पक्षेन भोजयेत् ।

पक्षेन कुरुते पिण्डमामासं यः प्रयच्छति ।

तावुभावपि राजेन्द्र नरकाहो न संशयः ।

इति विरुद्धवचनम् ।

तदमावास्यादिश्राद्धविषयम् ।

आमश्राद्धे भोजनसम्बन्धा आपोशानादयो लुप्तप्रयोजना
निवर्तन्ते ।

कृष्णले अवघातवत् ।

हस्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुषप्रश्नोऽयथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेन्नैतदापोशानं च पञ्चमम् ॥

इति

अवगाहः अङ्गुष्ठनिवेशनं ।

ततश्च आमश्राद्धपक्षे एते न भवन्ति । आवाहनादयश्च ।
तीर्थश्राद्धत्वात् ।

पाकश्राद्धे तु आवाहनादय एव न भवन्तीतिविवेकः ।

हेमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपि ।

इति दिवोदासः ।

ऋतुर्थसारे तु विकल्पः ।

तथा—

आमश्राद्धे केषांचिन् मन्त्राणामूहोऽपि भवति ।

यथाह मरीचिः —

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्याविसर्जने ।

अन्यकर्म्मण्यनूह्याः स्युरामश्रावविधिः स्मृतः ॥

इति

यथा आवाहने पितृन् हविषे अत्तवे —

इत्यत्र अत्तव इति पदस्थाने (स्त्रीकर्त्तव्य इति पदोह) स्त्रीक-
र्त्तवे इति पदोहः । स्वधाकारे तु नमोवः पितरो रसाय इति
मन्त्रे रसायेति पदस्थाने आमायेत्यूहः * ।

विसर्जनेऽपि वाजे वाजे इति मन्त्रे —

हस्ता यात पयिभि देवयानैरित्यत्र हस्ता इति क्षप्रत्यय-
स्थाने ह्ययत इति लोट्प्रत्ययोहः कार्यः । एवमिदमन्न-मित्यादौ
इदमाममित्याद्यूहः कार्यः । अन्यकर्म्मणि विष्णो क(ह) व्यं
रक्षस्व इत्यादौ नोह इति मरीचिवचनार्थः ।

वस्तुदक्षिणादि यथाशक्ति आमहेमश्रावयोरपि हेयमेव ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादासश्रावे स एव हि ।

इति सुमन्तूक्तोः ।

यदा तु —

ब्राह्मणा बहवोन सन्ति । तदा एकेनापि श्रावं कार्यम् ।

अन्नाभावे हिजाभावे, तीर्थरूपे महालये ।

* नमोवः पितर इव इति मन्त्रे इत्युह इति पदे आमायेत्यूहः ।

इति त्रिखलोचितो पाठः ।

एकस्मिन् दीयते चाक्षमर्घ्यान् पिण्डान् पृथक् पृथक् ।

इति श्रुतेः ।

यदा तु —

एकोऽपि न लभ्यते तदा दर्भवटोरुपरि आहं कार्यम् ।

अन्नं चाम्नादौ क्षिपेत् ।

पात्राभावेऽखिलं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निधाय वा दर्भवटूनासने सुसमाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ।

सर्वाभावे क्षिपेदक्षौ गवे दद्यादध्याप्नु वा ।

नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विर्यवतः ।

इति देवलोक्तेः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तमिति आहं सम्यक् सुसम्पन्नमित्यादि प्रश्न-
प्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः । इदं च अन्नश्राद्धपक्षे । आम-
हेमश्चादपक्षयोस्तु सर्वत्र आहं निवर्त्य तद्द्रव्यं कालान्तरे ब्राह्मणाय
दद्यादित्युक्तम् ।

इदं च आमश्चाहं सति सन्धवे पूर्वाह्ने तीर्थप्राप्तिं सम्पाद्य
तदैव कर्त्तव्यमित्युक्तं प्राक् । १

यथा —

+ आमश्चाहं तु पूर्वाह्ने एकीद्विदं तु लभ्यतः ।

पार्थिवं चापराह्ने तु प्राप्तवृद्धिनिमित्तकम् ।

इति

यदा तु तीर्थे केनापि प्रकारेण आदे अशक्तिस्तदा य (स) ज्ञादि-
नापि पिण्डदानमपि अवश्यं कार्यम् । अतएव देवीपुराणे
आद्योक्त्यैव पिण्डदानप्राप्तेः “पिण्डदानं तु तच्छस्ते, पितॄणां चैव
बल्लभम्” ।

इति पुनः पिण्डदानं पृथगुक्तम् ।

देवलोऽपि —

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
आद्याहनि तु सप्राप्ते भवेन्निरयनोऽपि वा ॥
इति

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

देवीपुराणे —

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा ।
कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकिनेद्गुदेन वा * ।
गुदेन वा इति च पाठः ।

वायुपुराणेऽपि —

पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

* संयावोगोधूमविकारः ।

पिण्याकस्तिलकस्तः ।

इद्गुदं तापसतदपन्नम् ।

तण्डुलैः फलमूलाद्यैः पिण्डदानं विधीयते ॥

इति

अत्र पूर्वपूर्वांशभवे उत्तरोत्तरं यावन्म ।

सत्यव्रतः —

शाकमूलफलान्नैस्तु वासोगोभूमिकाञ्चनैः ।

अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत् ।

विप्रसंवादः विप्रं ब्रूयान् मया अथ आहं कृतमस्तु अस्त्वित्येवं
विप्रोब्रूयादित्येवंरूपः ।

पिण्डपरिमाणमाह अङ्गिराः ।

कपित्थवित्स्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद्विधनतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वा केषां चामलकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥

इति

अत्र परिमाणतारतम्यं शक्ताशक्तविषयं ज्ञेयम् । अत्राप्य-
शक्तेन एतदपेक्षया सूक्ष्मप्रमाणा अपि देयाः ।

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद् गयाशिरे ।

इयि मन्त्रलिङ्गात् ।

अन्यच्च —

तिलमर्चं च पानीयं धूपं दीपं पयस्त्रयम् ।

मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

अवनेजनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

दक्षिणा चात्रसंकाशस्तीर्थआहेष्यं क्रमः ॥

तथा —

तीर्थआहपिण्डान् तीर्थे एव प्रक्षिपेत् ।

तीर्थआहे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पितरा दिक् सा प्रकीर्त्तिता ॥

इति वचनात्

जले एव पिण्डक्षेपः कार्यः न तु गवादी ।

यदा तु पिण्डदानेऽप्यशक्तिसदा तर्पणमात्रमपि अवश्यं
कार्यम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाश्लिम् ।

भक्तिमन्त्रः समुद्दिश्य भुव्यन्नाकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाश्लिकम् ॥

इत्यत्र अपिशब्दश्रवणात् ।

तथा च शक्तेन तर्पणआहपिण्डदानानि त्रीण्यपि कार्याणि ।

ततोऽशक्तेन तर्पणपिण्डदाने कार्ये । अशक्ततरेण तु तर्पण-
मात्रं कार्यमिति विवेकः ।

यत्र च काश्यादावेकस्मिन् महातीर्थे अवान्तराणि अने-
कतीर्थानि गम्यन्ते । दिनं द्वैकं । तत्र अवान्तरतीर्थनिमित्तक-
आहावृत्तिः कार्या । निमित्तमेदात् । द्यौं उपरागआहवत् ।

यस्तु —

नैकः श्राद्धयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।
 इति एकदिने श्राद्धयनिषेधकं प्रचेतसोवचनं
 तत् समाननिमित्तकश्राद्धविषयम् ।
 श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।
 नैमित्तिके तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमेण मोदये ।
 इति जावालिनो विशेषोक्तेः ।
 द्विवह्निर्निमित्तानि जायेरन्वेकवासरे ।
 नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् ॥
 इति कात्यायनोक्तेः ।

उपवासमुद्धने तु सकृदेव । प्रयागकाशादिव्यापकतीर्थो-
 पाध्यवच्छेदेन तद्विधानात् । फलसंस्काररूपत्वाच्च । फलशान्ति-
 प्रसङ्गेन ।

अथ श्राद्धान्तरसन्निपाते निर्णयविधानम् ।

तत्र यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकश्राद्धं प्राप्नुयात् तदा तत्
 पृथगेव कार्यम् ।

उक्तं हि कात्यादर्शे —

प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु निश्चितस्य च ।
 संपाते देवतामेदाच्छ्राद्धगुप्तं समाचरेत् ॥

तत्रापि आदौ तीर्थयात्रां ततोकार्थिकयात्रां कार्यम् ।
तीर्थयात्रस्य तीर्थप्राप्त्यनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन विलम्बायोगात् ।
दार्ष्टिक-व्यतीपात युगादि-मन्वादि-संक्रान्त्यादि-निमित्तकानि
तु यदि आमेन हेन्ना वा तीर्थयात्रां क्रियते तदा पृथगेवं
कार्याणि । तेषां पक्वान्नसाध्यत्वेन द्रव्यभेदेन प्रसङ्गायोगात् ।
यदा तु तीर्थयात्रमपि पाकेन क्रियते तदा द्रव्यभेदाभावात् सर्वा-
सांच तद्देवतानां तीर्थयात्र एव दृष्टत्वात् प्रसङ्गात्तीर्थयात्रेणैव इत-
रसिद्धिः ।

दार्ष्टिकस्य * युगादेश दार्ष्टिकालभ्ययोगयोः ।

प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति कालादर्शोक्तिः ।

यदा तु केनचिन्निमित्तेन सर्वाणि दार्ष्टिकादीनि आमेन
हेन्ना वा चिकीर्षन्ति तदा आमेन हेन्ना वा अनुष्ठितेन तीर्थयात्रे-

* अथ दार्ष्टिकशब्दस्तत्समानन्यायाणां सर्वेषामुपलक्षकः ।

नित्ययात्रमपि यदि आमेन हेन्ना वा क्रियते तदा तीर्थिकं पृथक् ।

यत्तु नान्दीमुखतीर्थयात्रेषु नित्ययात्रदिशतानामिष्टत्वात् प्रसङ्गसिद्धयया नित्य-
यात्रां पृथक् न कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिणीतम् । तत्तीर्थयात्रस्य अत्रेण करणे द्रष्टव्यम् ।
तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्ययात्रां न कर्त्तव्यं प्रसङ्गाद् यत्र सिध्यति ।

यात्राकरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात् तत्र हापयेत् ।

इति

नैव तेषां सिद्धिरित्यादयो निर्णयाः स्वयन्मुद्राः ।

इदं तीर्थश्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्तौ नियमेन कार्यम् ।
अन्तरा तु फलेच्छया कृताकृतम् ।

इति तीर्थश्राद्धविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धे (देवताविचारः) सम्प्रदाननिर्णयः ।

सपिण्डीकरणं द्रुहं यत्र यत्र प्रदीयते ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न कर्हिचित् ।

पित्तादीनां त्रयाणां तत्तीर्थं कार्यं तु पार्वणम् ॥

इति वचनात् पित्रादित्रयाणां तावत् पार्वणं कार्यम् ।

एवं मातामहादित्रयाणामपि पार्वणमेव ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः ।

कर्षूंसमन्वितं मुक्ता तथाश्चश्राद्धषोडशम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एवं गयातिरिक्ततीर्थेषु श्राद्धं षड्देवत्वमिति स्मृतिरन्नावली-
कारादयो मे निरे । अन्ये तु तीर्थादिसामान्यश्राद्धमुपक्रम्य

इविःशेषास्ततोमुष्टिमादायेकैकमादृतः ।

क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ।

इति देवलस्मृतेर्मातृणामपि तीर्थे पार्वणं मन्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तः ।

गयायां मातादिपार्वणमावश्यकमुक्तं गयामाहात्म्ये ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च स्मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति

एतच्च मातृपार्वणं पित्रादिपिण्डानां पश्चिमभागे कार्य-
मिति शाङ्खायनः । एवं नवदैवत्यं भवति ।

अन्ये तु मातामह्यादिपार्वणमपि पृथक् भवतीत्याहुः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः ।

इति चतुर्विंशतिमते नारीणामिति सामान्योक्तेः ।

पित्रादिनवदैवत्यं तथा द्वादशदैवतम् ।

इति अग्निपुराणोक्तेः ।

अत्र देशाचारात् शिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या । एवं सति
यदा षड्दैवत्यं श्राद्धं क्रियते तदा मातृमातामह्यादीनां पितृ-
मातामह्यादिषु सपत्नीकत्वेन निगमेषु निर्देशः कार्यः ।

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इति वृहस्पतिना मातादीनां पित्रादिभिः सहभावेन देवता-

त्वोक्तेः ।

अन्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुकृता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ।

इति शङ्केन पृथक् श्राद्धं निषेधता अपृथक् भवेदित्यभ्य-
शुन्नानाञ्च ।

मात्रादीनां पृथक् श्राद्धपक्षेऽपि यदि ताः कृतसहगमना-
स्तदा भर्तारं तां च उद्दिश्य सहैव अयुग्मब्राह्मणभोजनं
कार्यम् । पिण्डोऽपि उभयोद्देशेन एक एव देयः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोद्दणएव तु ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोद्दणेन निमित्तेन मृततित्थेकत्वे
पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं च उक्तप्रकारेण
द्विपित्तकश्राद्धवत् समासेन स्यात् ।

नवश्राद्धं तु प्राक् सपिण्डीकरणात् पृथगेव ।

न तु समासेन ।

अत्र मृताहनि इति विशेषोपादानात् । मृततित्थेर्भेदे तु
न समासः । किन्तु पृथगेव ।

अत्र नवश्राद्धे एव पृथक्त्वविधानाद्दर्शसांवत्सरिकतीर्थश्राद्धा-
दिषु परिसंख्यया समास एव अवगम्यते ।

एवमनेकासामन्वारोद्दणेऽपि विज्ञेयम् ।

यच्च स्मृत्यन्तरे —

एकचित्वां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ।

इति पृथक् आहविधानं तन्नवआहविषयम् । एवं मदन-
पारिजातकाराद्यामेनिरे । हेमाद्रिस्तु मृताहनि इत्यस्य परि-
संख्यापरिहाराय मृताहनीति यथाश्रुता(र्या) नुरोधेन सांवत्-
सरिकआहमात्रविषयमेतदित्याह । तेन तीर्थादौ पृथक् एवेद-
मिति प्रतीयते ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या । तदेतत् ससाधेन पिण्ड-
दानमापद्दिषयम् ।

तदाह्वाग्निः स्मृतिरूपेण —

एकचित्वां समारुह्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥

इति

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

सपत्नमाहसपत्नप्रपितामहीभ्योऽपि तीर्थे दद्यात् ।

पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुना सर्वासां तासां माहृत्वाति-
देशात् । तत्रापि जनन्यादिस्थानीयब्राह्मणे तत्पिण्डे च

तासामपि उद्देशेन तु पृथक् ।

अनेका मातरोयस्य तीर्थं चापरपक्षिके ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इति गालवोक्तेः ।

श्रिष्टास्तु एतस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथगेव आहं पिण्डं च कुर्वन्ति ।

तथा —

सपत्नमागामहेभ्योऽपि आहं कार्यम् । मातृसपत्नीनां सुमनुना मातृत्वे अतिदिष्टे तत्पितृणामपि गौणमातामहत्वसिद्धेः ।

तदेतत् सर्वमुक्तं आहकल्पे हेमाद्रिणा ।

यदा तु नानापितृत्वमिकामनया विशिष्टे महालयादिकालं गणादिनीर्थविशेषे वा आहं कुर्यात् । तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां वा मातृसपत्नीनां आहं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहं कृपया स्नेहेन वा सपत्नीपुत्रत्वेन पाक्षिकाधिकारवत्त्वात् । एनेन पितृजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपुत्रः पितामहजननीव्यतिरिक्ताः प्रपितामहपुत्रोऽपि व्याख्याताः * ।

पितृव्यसुतयोरपि(आहं) कार्यम् । आचार्यादीनां च ।

* जननीसपत्नीनां गौणमातृत्वनिरूपणेन तज्जनकानामपि

गौणमेव मातामहत्वाद्देवतात्मन्यपि निरूपितं भवतीति भावः ।

यदा तु विशिष्टदेशकाणादी नानापितृणां तमिकामनया आहं कर्तुमिच्छेत्तदा पाक्षिकाधिकारेण तेषामपि कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

स्वपत्न्याश्च ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिसातिभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाश्रयिणीन् ॥

पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् ।

ज्ञातयः पितृव्यसुतमातुलाद्याः ।

भविष्ये अग्न्योऽपि विशेषः—

दौहित्रपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाःसहोदराः ।

निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

वृद्धशतातपोऽपि —

प्रीत्या श्राद्धं तु कर्त्तव्यं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।

एवं कुर्वन्नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

वर्णिलिङ्गिनो ब्रह्मचारियत्यादयः । अत्र सामान्योक्तावपि

स्वज्ञातय एव ते ग्राह्याः ।

अत्र पितृव्यादिपत्नीभ्यः पृथगेव देयम् । तत्पत्नीभ्यश्चेति पूर्वोक्तवचनात् । एतेषां सर्वेषामेकोद्दिष्टमेव भवति ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्षणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

इति जातुकर्णोक्तेः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

आचे भगिन्वे पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

मित्राय गुरवे आहमेकीदृष्टं न पार्वणम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

अत्र मातृपदं सपत्नमातृपरम् मुख्यमातुः पार्वणविधानात् ।

पितृव्यादिसमभिव्याहाराच्च इति हेमाद्रिराह ।

यत्तु—

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आद्यादि पितृवद् भवेत् ॥

इति वचनं । तदावश्यकतया तुल्यत्वज्ञापनार्थं न तु पार्वणविधानेन तुल्यत्वज्ञापनार्थम् ।

अत्र मातामहः सापत्नो ज्ञेयः मुख्यस्य पार्वणविधानात् ।

— — —

अथ पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः ।

तत्र सत्यव्रतः —

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

छागलेयः—

अयं हि केवलाः कार्य्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्थाः कार्य्यास्तु मातरः ॥

यसु—

पितृमातामहावादी मातरस्तदनन्तरम् ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्चाहे तीर्थे चायं क्रमः स्मृतः ॥

इति स्मृतिरन्नावलीकारेणोद्धृतं वचनम् ।

तत् तेनैव निर्मूलत्वोक्तेरुपेक्ष्यम् । अतएव अन्तर्निवेशं निषे-
धति उच्यते: —

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

जावालोऽपि—

अन्ते निवेशयेद् यसु मातृः आह्वेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति कालधूत्रमवाक्शिराः ॥

तस्मात्तीर्थादौ पितृपार्वणानन्तरमेव मातृपार्वणं कार्यम् ।

अनेनैव न्यायेन मातामहपार्वणानन्तरमेव मातामहीपार्वणम् ।

पत्न्यादीनां तु तर्पणोक्तएव क्रमोऽग्राह्यः ।

अत्र पितृमातामहपार्वणे नित्ये । अन्यानि तु पार्वणैको-
द्दिष्टानि काम्यानि यथाशक्ति कार्याणि न तु आवश्यकानि ।

एवं पार्वणैकोद्दिष्टानामनेकेषां युगपत् प्राप्ती तन्त्रेण पाकं
कुर्यात् ।

बहूनामथवा द्वाभ्यां आहं चेत् स्यात् समेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति पुलस्त्योक्तेः

पार्वणानि निर्वर्त्य पञ्चादेकोद्दिष्टानि कार्याणि ।
 यद्येकत्र भवेत् प्राप्त * मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
 पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समा(च)त् पयेत् ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

एतच्च शक्ती सत्याम् । अशक्ती तु पार्वणैकोद्दिष्टानि तन्त्रेण
 कुर्यात् ।

एकोद्दिष्टेषु शक्ती प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनम् । अशक्ती तु
 एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सम्पूज्य भोजयित्वा अर्घ्यपिण्डान् पृथक्
 पृथक् दद्यात् ॥

तथा च चतुर्विंशतिमतम् —

आचार्य्यगुरुशिष्येभ्य इत्युपक्रम्य ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्य्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इति

अर्घ्याणि चैव पिण्डांश्च सदा दद्यात् पृथक् पृथक् ।

इति च

एवं शक्ती सत्यां वैश्वदेवमपि प्रतिपार्वणं पृथक् कार्यम् ।

अशक्ती तु तन्त्रेण कार्यम् ।

कालभेदे न तन्त्रं स्याद्देशभेदे न चैव हि ।

* भवेत् प्राप्तमित्यत्र भवेयातामित्याकरे पाठः ।

† अशक्ती तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे समान्यैकोद्दिष्टानि इत्याकरे पाठः ।

तस्मात्तन्त्रविधानात्तु यौगपद्यं प्रतीयते ॥
इति संग्रहे देशकालैक्ये दैवतन्त्राभिधानात् ।
मातामहीनामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तम् ।

यदा तु अन्यप्रेरितस्तीर्थं गच्छति द्रव्यलिप्तया । सोऽपि
तत्पित्रादिभ्यः पूर्वं आहं कृत्वा पश्चात् स्वपितृभ्यः कुर्यात् ।
उपपादितं चैतत् हेमाद्रिणा आहकल्पे ।

अतएव वायुपुराणे —

स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितस्य कस्यचिद्वणिजो गयां गतस्य आदौ
प्रेताय पिण्डदानं ततः स्वपितृभ्य इत्युक्तम् ।

आदौ गत्वा गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् ।

समदाहन्मुभिः साहं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ *

इति

वामनपुराणेऽपि तदेव प्रकम्य—

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।

चकार च स्वदायादान् पितृंश्चक्रे त्वनक्त(रान्) रम् ॥

इति

विधवा तु भर्तृपार्वणं स्वपितृपार्वणं च कुर्यात् ।

स्वभर्तृपञ्चतन्त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ।

इति स्मृतिदर्पणोक्तेः ।

तथैव त्रिभ्य एव ।

यथाकालं यत्र तीर्थमहालयादौ अनेकदेवत्वं विहितं तत्रेत्यर्थः ।

अत्र पित्रश्राद्धं पितुः पुत्रपौत्राभावविषयम् । इति दिवो-
दासः ।

अन्ये तु—

पुत्रादिमतोऽपि भवति । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी इति वच-
नस्यवतिप्रत्ययेन प्रकरणानुरोधात् श्राद्धक्रियातुल्यताभिधानात्
पुत्रस्य च स्वपितृमातामहपार्वणयोरधिकारात् अपुत्रां प्रति
च तत्पित्रादीनां भर्त्तादिरूपत्वात् तस्मातामहादीनां च पित्रा-
दिरूपत्वात् पुत्रवतामपुत्राणां वा स्वपित्रादीनां तीर्थश्राद्धादौ
पुत्रवदेव विधवाया अपि अधिकारावगमात् । अपुत्राणामेव
इति विशेषस्मृत्यभावाच्च । इत्याहुः ।

ननु एवं पुत्रस्य मातामहत्वादिरूपेण तच्छ्राद्धे अधिकारा-
देतस्या अपि तत्त्वेनैव स्यात्तु पितृत्वादिना । मैवम् । एकस्यापि
सम्बन्धिभेदेन परिधिवत् सम्बन्धितावच्छेदकरूपभेदात् । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव उद्देश्यत्वात् । तावतापि
वत्युक्तक्रियातुल्यतानिर्वाहात् । ततश्च यथा पुत्रं प्रति पितृत्वादिना

* यद्यपि स्वाधिकारिकत्वात् स्वपितृश्राद्धमनुरक्तया आदौ प्रसज्यते
तथापि उद्देश्यत्वाभावाद् याचायाः परकीयत्वेन तदनन्तरमुपस्थित्यभावाच्च
स्वपितृश्राद्धं पश्चादेवेति भावः ।

उद्देश्यानामपि एतां प्रति भर्तृत्वादिना उद्देश्यत्वं । तथा माता-
महत्वादिना उद्देश्यानामपि पित्रत्वादिना भविष्यति । एतद्रूपोद्दे-
श्यतार्थमेव हि स्वभर्तृप्रभृतीति वचनं । तस्माद्विधवाया भर्तृपार्वणं
पित्रपार्वणं च आवश्यकम् । आवश्यकत्वायैव अतन्द्रितेत्युक्तम् ।
यत्तु—

भर्तृश्राद्धं तु या नारी मौज्यात् पार्वणमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता छात्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

इति वचनं ।

तत् क्षयाहे एकोद्दिष्टपक्षप्रशंसार्थम् । न तु सर्वथा पार्वण-
निषेधार्थम् । अन्यथा स्वभर्तृप्रभृतित्तिभ्य इति वचनं निर्वि-
षयं स्यात् । यस्यास्तु श्वशुरो जीवति सा भर्तृतत्पितामहप्रपि-
तामहेभ्यः कुर्यात् ।

श्वशुर-तत्पितृर्जीवतोर्भर्तृ-तत्प्रपितामहवृद्धप्रपितामहेभ्यो-
दद्यात् । एवं मृतश्वश्रादेः श्वश्रादिपार्वणमपि कृताकृतम् ।
एवं च नवदैवत्यं भवति । केचिन्मृतमातृकायाः स्वमातृ-
पार्वणमपि भवति इति द्वादशदैवत्यमाहुः ।

अपरे स्वमातामहपार्वणेन सह पञ्चदशदैवत्यमाहुः ।

अन्ये स्वमातामहीपार्वणेन सह अष्टादशदैवत्यं मन्यन्ते ।

एतच्चयमपुत्रविषयमिति युक्तं प्रतिभाति ।

तच्चापि आद्याव्यजीवने दारलोपाक्षोपश्च ।

भर्तृमातामहादीनां तु श्राद्धप्रसङ्ग एव नास्ति ।

श्वश्र्वादिमात्रादिपार्वणशोरकरणे भर्तृपितृपार्वणयोरेव यथायथं
सपत्नीकानामिति भर्तादीनां विशेषणं प्रयोज्यम् ।

अन्येषां तु एकोद्दिष्टान्येव ।

अथ यथादेशाचारं व्यवस्थेयम् ।

तथाच संग्रहे —

चत्वारः पार्वणाः कार्या विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापितृस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च श्वश्रूणां च विशेषतः ।

मातामहीनामप्येवं कुलधर्मानुसारतः ॥

इति

जीवत्पितृकेणापि तीर्थे स्वपितृपित्रादिभ्यः आचं कर्त्तव्य-
मित्युक्तं मनुना ।

ध्रियमाणेऽपि तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

इति

स्मृत्यन्तरे—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्तो पतिते तु विशेषतः * ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ।

स्वयमिति स्वाधिकारिता उच्यते ।

भविष्यपुराणे तु ।

जीवत्पितृकः पितामहप्रपितामहयोरेव दद्यादित्युक्तम् ।

* ताते च पतिते सति इत्याकरे पाठः ।

जीवमाने न देयं स्याद् यस्माद् भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद्दत्ताभ्यामेव न संशयः ।

इति ।

विष्णुरत्र विशेषमाह —

पितरि जीवति यः आद्यं कुर्यात् । पिता येषां कुर्यात्
स तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः
कुर्यात् स तेषां कुर्यात् । त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात् । यस्य
पिता मृतः स्यात् । पितामहे प्रपितामहे च जीवति पित्रे
पिण्डं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात् । यस्य पिता
पितामहश्च मृतेः स्याताम् । स ताभ्यां पिण्डी दत्त्वा पितामहात्
पराभ्यां दत्त्वा दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं आद्यं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवमिति । पितरि जीवति यः आद्यं कुर्यादित्यस्य अति-
देशः । तथाच मातामहे जीवति येषां मातामहः कुर्यात्तेषां
कुर्यादित्यादि योज्यम् । मातृजीवनेऽपि एवमेव । न्याय-
साभ्यात् ।

ततश्च जीवत्पितृकः पित्रपितादिभ्यस्त्रिभ्योदत्त्वा यदि मृत-
मातृकस्तदा स्वमात्रादिभ्यो दद्यात् । मातृसन्नावे पितामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहादिभ्यो दद्यात् । मातामहसन्नावे
मातृपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति फलितार्थः ।

न च येभ्य एव पिता दद्यादिति वचनविरोधः ।

मातृमातामहादयोः स्वसम्बन्धिभ्यश्चत्वात् पुत्रसम्बन्धानामेव मातादीनां मातामहादीनां च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेन ऐक्यात् तच्छब्दे देवतात्वमिति व्याख्यानात् । ततश्च जीवत्पितृकस्य स्वसम्बन्धि-मातृमातामहादीनामेव आद्यमिति ।

तदपेक्षलम्—

यच्छब्दवाच्येभ्यस्तच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने यत्तच्छब्दयो-लक्षणापत्तेः । पितृपित्रादि-विषये श्रुत्यर्थ-सम्भवेन युगपदृप्ति-इत्यक्षणाप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च—

अत्र यत्तच्छब्दाभ्यामेव वाक्ये निर्देशः ।

सोऽपि येभ्यः पितेति पितृप्रतियोगिकत्वेन । न तु स्वप्रति-योगिकत्वेन । तथाच स्वसम्बन्धिभ्यश्चत्वात् पुत्रसम्बन्धिमातादि-प्राप्तिः । तस्मात् कृतमातृकस्यापि जीवत्पितृकस्य तीर्थयात्रे पितृसम्बन्धा मातादयस्तत्सम्बन्धा एव मातामहादयश्च आद्य-देवता न तु स्वसम्बन्धा इति निष्कर्षः ।

स्वमातुश्च पितृपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टम् । एवं स्वमातामहस्यापि पितृश्वशुरत्वेन एकोद्दिष्टमेव ।

इति सर्वं समञ्जसम् ।

अत्र जीवत्पितृकोऽपि साग्निषेत्तीर्थे आद्यं कुर्यात् ।

न तु निरग्निः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्रावमन्मृते दिजः ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात्सु (कुर्यात्) साम्निकः ।

इति स्मृतः ।

साम्निकः श्रौतेन स्नात्तेन वा अग्निना ।

जीवत्पितृकः साम्निरेव तीर्थे आहं कुर्यादिति मदन-

पारिजातकारादयः ।

साम्नीनामपि-मैत्रायणोय-सूत्रोपजीविनामेव । न तु सर्वेषां ।

षड्भेदे जीवतः पितु रिति ।

पूर्वोक्तवचनस्य तत्परिशिष्ट एव श्रवणादिति स्मृतिरन्ना-

वस्तीकारदिवोदासाद्याः । इदं मतस्यमपि अयुक्तम् ।

कुर्यादहरहः आहं प्रसीतपितृको हिजः ।

साम्निकोऽनग्निकोवापि तीर्थेषु तु विशेषतः ॥

इति उग्रनःस्मृतिविरोधात् ।

तस्मात् साम्निकानग्निकयोर्द्वयोरपि तीर्थश्राद्धे अधिकारः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यादिति सौमन्तव्यं निषेधवचनं तु

अग्निरहितः पिण्डपितृयज्ञविधिना आहं न कुर्यात् ।

साम्निरेव तु तद्विधिना कुर्यादित्येतत्परम् ।

ततश्च जीवत्पितृकस्य साम्नेरनग्नोरपि तीर्थश्राद्धे अधिकार

इति सिद्धम् । *

० षड्भेदे इतिवचनं च यद्यपि मैत्रायणोयपरिशिष्ट एव युतं । तथापि तत्
उग्रनोवचनस्य उक्तौ तीर्थे च इत्यादि प्रागुदाहृतवचनानाञ्च साधारण्यात् सर्व-
शास्त्रसाधारणतयैव व्याख्येयम् ।

यदा तु मृतपितृकोऽपि जीवन्मातृकस्तदा मातृपार्षण-
लोपएव । किन्तु तत्र यथायोग्यं सपत्नीकानामिति पित्रादि-
विशेषणं योज्यम् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । एवं मातामह-
जीवने मातामहजीवनेऽपि ज्ञेयम् ।

पितृवर्गे मातृवर्गं तथा मातामहस्य च ।

जीवेच्छेदं यदि वर्गावस्तद्वर्गं तु परित्यजेत् ॥

इति गालवीकः ।

पितृवर्गं इत्येतदभावस्यादिविषयम् । जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ
आद्याधिकाराभिधानात् * । एवं मातृवर्गेऽपि ।

एवं पार्षण्यैकोद्दिष्टोद्दिष्टेभ्यः पिण्डान् दत्त्वा पश्चात् सामान्य-
पिण्डो देयः ।

तदाह देवलः—

ततः पिण्डमुपादाय संस्कृतासंस्कृतस्य(च)वा ।

ज्ञातिवर्गस्य कृत्स्नस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

इतीति ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण । स च मन्त्रः —

पितृवर्गे सूता ये च इत्यादिः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यव्ययउपतिष्ठताम् ।

* तीर्थे चैतिवचनाजीवत्पितृकस्यापि पितृपितादिपार्षण्यलोप-
द्विष्णुकरे पाठः ।

इत्यन्तः * । अत्र श्लोकत्रयस्य एकार्थत्वादेकमन्त्रत्वम् ।

तावतैव वाक्यार्थपरिसमाप्तेः ।

तथा —

आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजातः ।

मातुस्तथा वंशभवा मदौयाः ।

कुलद्वये ये मम दासभूता

भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥

मित्राणि सख्यः पश्यच्च वृक्षाः

सृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यः स्वर्गापिण्डमहं ददामि ।

इत्यनेन मन्त्रान्तरेणापि पिण्डान्तरं देयम् ।

अस्यापि श्लोकत्रयस्य एकार्थत्वादेकमन्त्रत्वं ज्ञेयम् ।

* यथा —

पितृवंशे सता ये च मातृवंशे च ये सताः ।

गुरुश्वरवभूता ये चान्ये दास्यवासताः ।

ये मे कुले सुतपिष्टाः पुत्रदारविभर्जिताः ।

क्रियालोपगताश्चैव जालान्ताः ॥ पश्यन्तथा ।

विरूपाक्षमयभांश्च शशाङ्गताः कुले मम ।

तेषां पिष्टो मयादत्तोऽद्यैव उपतिष्ठताम् ॥

इति

एवं पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणानुव्रजमानं आहं स्वसूक्त-
विधिना समापयेत् ।

यस्य एवं विस्तृतश्राद्धे अशक्तिः ।

तावतः कालस्य अभावोवा स एवं संक्षिप्तश्राद्धं कुर्यात् ।
तद् यथा ।

अशक्त्या संक्षिप्तश्राद्धमहं करिष्ये ।

इति संकल्पः—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

मातामही च तच्छूयूस्तच्छूयादिस्तथैव च ।

तेषां पिण्डं मयादत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रेण एकं पिण्डं दद्यात् ॥

इति श्रीमदनन्तभट्ट-विरचिते विधानपारिजाते तीर्थश्राद्ध-
विधानम् ।

अथ प्रसङ्गादस्थिनिक्षेपविधानम् ।

तत्र कालमाह गीतमः —

अस्थं गते गुरौ शुक्ले तथा मासे मलिनक्षुचे ।

गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यान्मगुरमवीत् ॥

तथा—

अस्थिनिक्षेपं गङ्गायाहं श्रावं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत यदि न स्यात् सपिण्डनम् ।

कृतेऽपि तु सपिण्डने ।

इति कचित् पाठः ।

तथा—

अस्थिनिक्षेपं गङ्गायाहं श्रावं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः ॥

कृतं यस्योर्ध्वदेहिकमिति चतुर्थपादं केचित् पठन्ति ।

एवं विरुद्धवचनानां यथाश्रावं व्यवस्था वेदितव्या ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातीयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ।

इति स्मृतेः ।

अथ अन्योऽपि विशेषः स्वान्दे—

मातुः कुलं पिढकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति

निषेधोऽयं द्रव्यादिलोभविषयः ।

अस्थीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।

सहान्धवस्यापि दयाभिभूता स्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ।

इति

अन्यस्यापि नरस्त्रास्त्रि गङ्गायां न्यस्य पूरुषः ।

दयया चाश्वमेधस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥

इति च विशेषोक्तेः ।

अत्र यद्यपि अस्थिद्वेषस्य सामान्यतः स्वर्गप्राप्तिः फलं तथापि
तीर्थतारतम्यात्तत्र तद्वैजात्यं ज्ञेयम् ।

गङ्गायां तु विशेषो ब्रह्माण्डे —

यस्मिन् काले नृणामस्थि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तं कालमादितः कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते * ॥

* स्वर्गलोके भवेत् स्थितिरिति चिन्तनीयतया पाठः ।

अथ उत्तरावधेरनुक्तेः कल्याण एव अवधिः प्रतीयते ।

योग्यत्वात् ।

गङ्गातीयेषु यस्यास्त्रि प्रवते पुण्यकर्म्मणः ।

अ तस्य पुनरावतिर्ब्रह्मलोकात् समागतनात् ।

इति वचनात् ।

तद्विधिरपि तत्रैव —

स्नात्वा ततः पञ्चग(व्ये) वेन सिक्ता
 हिरण्यमध्वाज्यतिलेन योज्य ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्येद्द्विभं प्रेतगणोपगूढाम् * ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 तीर्थं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
 स्नात्वा तथोत्तीर्य दिवाकरं च
 दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणां तु ॥
 एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य
 स्वर्गे गतिस्तस्य महेन्द्रतुल्या ।

पञ्चग वं पञ्चगव्यम् ।

अत्र महेन्द्रतुल्या स्वर्गं गतिरिति यदुक्तं तद् गङ्गाव्यतिरिक्त-
 तीर्थविषयम् ।

तत्र (गङ्गायां) ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् ।

इदं कर्म तीर्थविधेः पुरतः कार्यमिति दिवोदासः ।

यदा कदाचित् कार्यमित्यन्ये ।

यस्तु तीर्थफलोद्देशेन तीर्थं गच्छन् अनुषङ्गेन अस्मीनि नयति ।

स सकलतीर्थकृत्यसमापनानन्तरमस्थिवेषं कुर्यात् ।

* दक्षिणां दिग्निवर्धः ।

यसु मृतस्य स्वर्गादिकामनया अस्थौनि नयति स पूर्व-
मेव अस्थिचेपं कृत्वा तीर्थनिमित्तककर्माणि कुर्यादित्यपरे ।
अथ यथान्नद्वंद्वं व्यवस्थेयम् ।

अथ प्रसङ्गादस्थ्यानयनादिप्रकारो लिख्यते ।

शौनकीये —

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिशुद्धिविधिं क्रमात् ।

ग्रामादहिस्ततो गत्वा स्नानं कुर्यात् सचेलकम् ।

प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

अस्थिनिखननभूमिं * पञ्चगव्येन तत्तत्प्रकाशकमन्त्रैः प्रोक्षे-
दित्यर्थः ।

* यत्र अस्थौनि निष्ठातानि सन्ति तां भूमिमित्यर्थः ।

उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः * प्रार्थनं खननं तथा ।

मृत्तिकोदरणं चास्यां ग्रहणं च यथाक्रमम् ॥

उपसर्पादीनां चतसृणां (ऋचां) शङ्खऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः पितरो-
देवता भूमार्थं खननमृत्तिकोदरणास्थिग्रहणेषु विनियोगः । एव-
मस्थीनि गृहीत्वा —

ततो जलाशयं गत्वा स्नानं कुर्याद् यथाविधि ।

अस्थिशुद्धिं ततः कुर्यादेतन्विन्द्रेतिमन्त्रतः ॥

सृष्ट्वा सृष्ट्वा ततः स्नानं पञ्चगव्येन शुध्यति ।

दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

भस्म-मृन्-मध्ववादीनि मन्त्रस्नानानि वै दश ॥

* चतुर्भिरित्यर्थः ।

प्रयोगे तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

ते च यथा —

उपसर्पं मातरं भूमिमेतामुख्यवचनं श्रियवो सुशेषाम् ।

कर्णमदा युदतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्वन्तेरुपस्थान् । १०

उच्छृचस्त श्रियवि मा निवाधयाः सृपायनाकौ भव सृपवचना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम कर्णेहि । ११

उच्छृचमागः श्रियवो सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयताम् ।

ते गृहासी हृतयुतो भवन्तु विश्वाहास्ते शरणाः सम्भव । १२

उत्ते सभासि श्रियवो त्वत् परीमं लोमं निदधन्मो अहं रिपवः ।

एतां स्थूणां पितरो धारयन्तु तेऽना यमः सादना ते निनीतु । १३

— म० १० पृ० १८ ।

कुप्यैः सन्मार्जयेदस्थीन्यतोदेवेति * मन्त्रतः ।

एतोन्विन्द्र शुचीवेति नतमंह इति त्वथ ।

पावमानी ममान्ने च रुद्रसूक्तं † यथाक्रमम् ।

एतत् सूक्तं पठेद्विद्वान् शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥

अत्रायं प्रयोगः—

नित्यकर्म्म निर्वर्त्य अस्थिनिखननभूमिं गत्वा सचेष्टं ज्ञात्वा
तां भूमिं पञ्चगव्येन मन्त्रैः संप्रोक्ष्य उपसर्पेत्यादिमन्त्रचतु-
ष्टयेन क्रमेण भूप्रार्थनखननमृत्तिकोद्धारणास्थिरहणानि कृत्वा पुन-
र्जलाशयं गत्वा तत्र अस्थिसहितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन अस्थीनि
एतोन्विन्द्र इति सूक्तेन प्रक्षाल्य शुद्धोदकेन पुनः स्नापयेत् ।

ततः साख्यिर्दशज्ञानानि कुर्यात् । तद् यथा

* अतोदेवा अवनु नो यतोविष्णुर्विचक्रमे ।

इथिव्याः सप्त धामभिः ।

— १ म० २२ सू० १६ ऋक् ।

† कद्रुदाय प्रवेतसे मीढ्रुदमाव तव्यसे ।

वीचेम प्रसमंहदे ।

इत्यादिकमीकोनचत्वारिंशसंख्यकश्रुतानामकम् एतदेव दृष्टव्यम् ।

गायत्र्या * गोमूत्रेण † । गन्धद्वारामिति गोमयेन । ‡ आप्याय-
पयसा । दधिक्षाव्ण § इति दध्ना । छतं मिमिक्षे ¶ इति स्वेति
छतेन । ष्वस्य त्वेति ॥ कुशोदकेन । मा नः स्तोक इति **

* ॐ भूभुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

† गन्धद्वारां दुराधर्षी निम्बपुष्टां करीषिणीम् ।

हृन्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये शियम् ।

‡ आप्यायस्व समेतु ते विवृतः सोम इच्छाम् ।

भवा वाजस्य संगमे ।

— अ० ११ म० ११२ ।

आप्यायस्व सदितम सोम विव्रेभि रश्मिभिः ।

भवा नः सप्रथममः सखा हवे ।

— अ० १२ म० ११४ ।

अनयोरेकतरं क्षशास्त्रासारेण याज्यम् ।

§ दधिक्षाव्णो अकारिणं जिष्णोरन्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखाकरत् प्रच आयूषि तारिषत् ।

— म० ४ सू० ३८ अ० ६ ।

¶ छतं मिमिक्षे छतमस्य योनिर्धृते श्रितो छतमस्य धाम ।

अनुव्यधमाव ह मादयस्व स्नाहाकृतं हवम वपि इच्छाम् ।

— म० २ सू० २ अ० ११ ।

॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽन्निर्वाङ्मूर्तां पूषोदस्यामादधे ।

* मा नः स्तोकं तनये मा न आयुषि (पायी) मा नो मोघ मा नो अवेतु रीरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भानियो वधीर्हविषमनः सदमित्वा इवामहे ।

— अ० १६ म० १६१ ।

भक्षणा । अन्नक्रान्ते * इत्यादिभिर्मृदा । मधु वाता इति †
मधुना । आपोहिष्ठेति ‡ शुद्धोदकेन । एवं दण्ड स्नानानि
विधाय शुद्धभूमावस्थीनि संस्थाप्य कुशपिच्छूलैर्मार्जयेत् ।

तत्र मन्त्राः —

एतोन्विन्द्रमिति सूक्तम् § शुचि वोहया इति सूक्तम् ॥

● अन्नक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।

सत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गावाणि सर्वं पापं प्रमोचय ॥

† मधुवाता कृतायते मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीनः सन्वीरधीः । २७

मधुनक्त सुतोषसोः मधुमत् पाथिर्व रजः ।

मधुवीरस्तु नः पिता । २८

मधुमात्रो वनस्पतिः मधुमा१२ अस्तु सूर्यी ।

माध्वी गांवी भवतु नः । २९

१३ अ २७ न ।

‡ आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता-न ऊर्ध्वं दधातम ।

महे रणाय चक्षसे । ५०

योवः शिवतमोससारस्य भाजयतेह नः ।

उज्जतीरिव मातरः । ५१

तस्मा अरं गमाम वो यस्य चयाय जिव्यथ । आपो जनयथाच नः ।

§ एतोन्विन्द्रं क्षवाम शुद्धं शुद्धेन साध्या ।

५२ म ११ अ यजुः ।

शुद्धैकैर्वाहभ्यां शुद्धआशीर्वाहमनु ।

८ म ८५ सू ७ सूक्तम् ।

॥ शुचीवो हव्या नरतः शुचीनां शुचिं हिमोव्यश्वरं शुचिभ्यः ।

नतमं ह इति सूक्तम् ॥ इति वा इति मे मन इति सूक्तम् ॥

अतेन सत्यव्रतमाप आयुश्चिज्जानः यययः पावकाः ।

— म० ७ सु० १६ म० १२ ।

* नतमं ह न दुरितं देवासी अष्टमत्ये ।

सजीवसी यमर्थमा मित्रो नयति बह्व्यो अतिविपः ।

नतमं ह न दुरितं कृतघ्नं नारातयस्तिष्ठन्नैव याविनः ।

विश्व इदं वाङ्मयसी विवाधसे यं सुगोपा रचमि ब्रह्मचर्यते ।

एतयोरेकतरं स्वशास्त्रोक्तं वेदितव्यम् ।

+ इति वा इति मे मनो नाम्नं अनुवामिति ।

कुबिस्त्रोन्मत्तापामिति । १

प्रवाताइव दीपत उन्मा पीता अयं सुत ।

कुवित् — १

उन्मा पीता अयंसतरव नन्वाइवामवः ।

कुवित् — २

उप मामतिरस्त्रित वात्सा पुत्रमिवमियम् ।

कुवित् — ३

अहं मटेव बभूवुर् पर्ययामि इदामितिम् ।

कुवित् — ४

महि मे अविपयनात्तु सुः पय ऊटयः ।

कुवित् — ५

महि मे रोदसी उमे अयं पयं अनप्रति ।

कुवित् — ६

अमिथां महिना सुव ममीमां शयिषीं महीम् ।

कुवित् — ७

इत्ताहं शयिषी मिमां निदधानीह वेहवा ।

कुवित् — ८

यदन्ति यच्च दूरकः * इत्याद्याः पावमान्यः ॥

चोषमिन् प्रथिषीमहं जंघमानीह वेहवा ।

कुविन् — १०

दिविमि अन्यः पचोऽधोचन्यमचोऽन्यम् ।

कुविन् — ११

अहमसि महामहोऽभिनवमुदीवतः ।

कुविन् — १२

ग्रही वाच्यं कृती देवेभ्यो हव्यपाहनः ।

कुविन् सोमस्यापामिति । १२ खख

१० म ११२ म

* यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दित मामिह ।

पवमान वितव्यहि ।

— २१ म ६० ।

पवमानः सो अय नः पवित्रेषु विचर्यन्ति ।

यः पीता ख पुनातु नः ।

यस्ते पवित्र मिर्चय्यते विततमकरा ।

ब्रह्म तेन पुनोहि नः ।

यस्ते पवित्रमर्चिर्वदते तेन पुनोहि नः ।

ब्रह्मसर्वैः पुनोहि नः ।

समाभ्यां देव सवितः पवित्रेषु सवेन च ।

मां पुनोहि विश्वतः ।

विभिद् देव सवितर्वैर्षिष्टैः सोमधामभिः ।

अये दृष्टैः पुनोहि नः ।

पुनस्तु मां देवजनाः पुनस्तु वसवो धिया ।

विन्दे देवाः पुनोत मा ज्ञातवेदः पुनोहि मा ।

समाने वर्षे इत्येका ऋक् ॥

सद्रस्तां च ।

एवं मार्जनं कृत्वा हिरण्ययाजं कृत-सपिण्डीकरणस्य वि-
द्वैवत्यम् अकृतसपिण्डीकरणस्य एकीहिष्टं कुर्यात् ।

इदं च यदीयमस्य संस्क्रियते तद्वैवत्यम् ।

ततस्तथैव स (श) क्षुपिण्डान् दत्त्वा तथैव तिलतर्पणादिकं
च कृत्वा यच्चकर्दमादिना लिप्ता पुष्पैः प्रपूज्य अजिनादि-
पूर्वोक्तपञ्चचतुष्टयमध्ये केनचित् पक्षेण वेष्टयित्वा सुवर्णमौलि-
कारूप्यप्रबालनीलमणौनस्थिषु प्रक्षिपेत् ।

प्रप्यायस्व प्रसदस्व सोम विभेभिर्यभिः ।

देवेभ्य उषसं इविः ।

उप प्रिय पनिप्रवं युषानमाहुतौ उषम् ।

अयम् विभतोमः ।

अलाप्यस्व परयन्मना तमापवस्व देव सोम ।

आहुं विदेव देवसोम ।

यः पावमानोरप्येति ऋषिभिः संभृतं रचम् ।

सर्वे स पूतमश्नाति स्मदितं मातरिभ्यः ।

पावमानोर्यो अय्येति ऋषिभिः संभृतं रचम् ।

तयो सरस्वती दुहे चौरं मर्षिर्नृधृदकम् । २२

— म ८ सू १० ।

* समाप्ते वर्षी विष्टुवेष्टु वयं त्वेधानास्तान् पुषेम् ।

मह्यं नमन्ता प्रदिशतस्तस्यथाभ्यक्षेण वृत्तना जयेम ।

तत उदीरता * मितिसूक्तेन अष्टोत्तरशतं तिलाज्यं जुहुयात् ।

ततस्तान्त्रपुटे अस्थीनि निधाय अकृतचण्डालपतितादि-
स्पर्शः शुचिस्तीर्थं गच्छेत् । ततस्तीर्थे सास्थि स्नात्वा पलाशपत्र-
पुटे अस्थीनि निधाय अमुकगोत्रस्य अमुकदेवशर्मणोऽपुन-
रावृत्तिकब्रह्मलोकावसथे अमुकतीर्थे अस्थिप्रक्षेपमहं करिष्यामीति
संकल्प्य अस्थीनि पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य हिरण्यादिमिश्रितानि
कृत्वा मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणतोऽवेक्षमाणो नाभिमात्रे जले
स्थित्वा “ नमोऽस्तु धर्मायेति ” मन्त्रेण तीर्थे प्रक्षिप्य स्नात्वा जला-
हहिरागत्य सूर्यं नत्वा हरिं स्मृत्वा अमुकदेवशर्मणः कृतैतद-
स्थिप्रक्षेपकर्मणः साङ्गुष्ठार्थम् इदं रजतं चन्द्रदैवत्यं ब्राह्मणाय
सम्पददे इति पिण्डकृत्यत्वाद्रजतं दक्षिणां दद्यात् ।

तदुक्तं शौनकीये —

हेमन्नाहं ततः कुर्यात् पितृनुद्दिश्य यत्नतः ।

पिण्डदानं विधायाय प्रकुर्यात्तिलतर्पणम् † ॥

* उदीरतां सूक्ताउत्पूरश्री रुद्रप्रयः ययुषामासो अस्तुः ।

आर्हावसूनि तमसापगृह्णा विष्णुस्तुपसोविभातीः ।

उदीरतामवर उत परास उन्मथ्यमाः सोम्यासः ।

असु यद्दुर्गकाकृतयाः क्षेणोऽवन्तु पितरो हवेपु ।

अनयोरेकतरेण —

† पिण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणं ।

इत्याकरे पाठः ।

अजिनं कम्बला^१ दर्भा गोकेशाः शानमेव च ।

भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधां वेष्टनं स्मृतम् ॥

कचित्तु गोकेशा भूर्जपत्रकम् । ताडपत्रं च नेत्रं चेत्यस्यां वेष्टनं
सप्तकमिति पाठः ।

इमं च मौक्तिकं रूप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।

निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥

ततो होमं प्रकुर्वीत तिलान्येन विचक्षणः ।

उदीरतेति सूत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।

ततः क्षिपेत् सुतीर्थेषु स्पर्शदोषो न विद्यते ।

मूत्रे पुरीषे चाचामं * कुर्यान्वास्थीनि धारयन् ॥

अस्पृष्टहीनजातिसु शुचिः स्यात् स्थण्डिलेश्वरः ।

इदं कर्मापसव्येन कार्यमित्याह शौनकः ॥

काशीखण्डेऽपि —

धनञ्जयोऽपि धर्मात्मा मातृभक्तिपरायणः ।

आदायास्थीन्यथो मातुर्गङ्गां गन्तुं प्रचक्रमे ।

पञ्चगव्येन संस्नाप्य ततः पश्चात्स्मृत्येन च ।

यच्चकर्हमलेपेन लिप्त्वा पुष्पैः प्रपूज्य च ।

आवेष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पट्टाम्बरेण च ।

ततश्च सुरवस्त्रेण ततो माञ्जिष्ठवाससा ।

सुरवस्त्रं श्वेतचीनांशुकम् ।

* मूत्रपुरीषाचमनं । इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

नेपासकम्वलेनाथ मृदा चाथ विशुद्धया ।
 ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुर (ङ्गा) स्थीन्यथो वणिक् ।
 असृष्टहीनजातिः स शुचिषान् स्थण्डिलेश्वरः ।

व्यासः —

पट्टवस्त्रं च कौशेयं मान्निष्ठं श्वेतवस्त्रकम् ।
 कम्बलं श्राणपटौ च अजिनं च तथोत्तरम् ।

इति

तेषां वेष्टनसाधनानां वेष्टनक्रमाणां च विकल्पः ।
 इति विधानपारिजाते अस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ प्रकीर्णकास्तीर्थधर्माः ।

तत्र देवस्तः —

तर्पणं पिबदेवानां आह्वानं सदक्षिणम् ।
 तीर्थे तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥
 विशिष्टख्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते ।
 स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

ब्राह्मणेभ्यो * भूमिदानं देवपूजाकराय वा ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेव प्रवर्तते ॥
तथा पञ्चानृतज्ञानं नमस्कृतं प्रदक्षिणम् ।
कुर्यात् सर्वेषु देवेषु यात्रायाः फललिप्सया ॥

तथा —

देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं हृतज्ञानमतः परम् ।
अष्टकत्वोमन्त्रजपैः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
प्रादुर्गङ्गाजलैः स्नानं हृतज्ञानं समं बुधाः ॥

भानौ तु विशेषः —

अर्घद्रव्यविशेषेण गङ्गातोयेन यः सकृत् ।
मागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
भानवेऽर्घं प्रदद्यात् स्वकीयपितृभिः सह ।
पुत्रपौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
अर्घं चात्र अष्टाङ्गोपाद्यः ।

तत्तत्क्षणं स्कान्दे —

आपः क्षीरं कुशाग्राणि हृतं मधु गवां दधि ।
रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि ॥
अष्टाङ्गार्घ्यमुद्दिष्टस्त्वतीव रवितोषणः ।

तत्र प्रदक्षिणायां विशेषः संयहे —

एकां चण्ड्यां रवी सप्त तिस्रोदद्यादिनायके ।

चतस्रोविणवे देयाः शिवस्यार्धं प्रदक्षिणाम् * ।

तथा —

शिवप्रदक्षिणं कुर्वन् सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।

द्वयं चण्डं द्वयं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।

चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

गच्छेदितिशेषः ।

नमस्कारोऽपि विशेषः —

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्कारान् कुर्याद्दिवतालये ॥

अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।

वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदाः ॥

देवीपुराणे —

देवक्षमापनयनं † देवागारसमूहनम् ।

स्त्रापनं सर्वदेवानां गोप्रदानफलं स्मृतम् ॥

समूहनं सम्मार्जनादि पतितस्योत्थापनं च ।

* एकं चण्ड्यां रवी सप्त त्रीणि दद्यादिनायके ।

चत्वारि विणवे कुर्यात् शिवस्यार्धं प्रदक्षिणमिति बहुषु शिवस्यैव पाठः ।

† देवनाल्यापनयनमिति तौयंसेतौ पाठः ।

पात्रे —

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न स्पृशेत् कचित् ।
लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
मक्षिकापादमानं यः शिवस्त्रमुपजीवति ।
लोभान्मोहात् स पच्येत कल्या (न्ते) न्तं नरके नरः ॥

ब्राह्मेऽपि —

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदापयेत् ।
तद्वाङ्गलम्नमनौ च ददेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।
अन्येषामथ देवानां यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

इति

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ।
वाङ्मवेभ्यस्तु तद्देयं गणेशादिनिवेदितम् ॥

विश्वेश्वरे तु नायं नियमः —

एवं संपूज्य विधिवद्विश्वेशस्रपनोदकम् ।

त्रिः पिवेन्नविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ।

इति स्कान्दे विशेषोक्तेः ।

शिवे तु अग्रेऽपि नमस्कारः कार्यः ।

पशोः पशुपतेरग्रे दण्डवद् यः पतेद्भुवि ।

पतन्ति पातकास्तस्य नोत्तिष्ठन्ति कदाचन * ॥

इति विशेषोक्तेः ।

* नो तिष्ठन्ति सदा सः । इति गणेशके पाठः ।

तथा —

तीर्थे प्रतियहादिनिवृत्तिरपि कार्या ।

जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ।
 असत्या (स) च हता वाणी तथा पैशुन्यवादि(नः)नी ।
 न तीर्थे प्रतियह्नीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तीर्थे प्रतियह्योयसु तीर्थविक्रयएव सः ।
 विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनादेनः ।
 जनार्द्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम् ।
 यसु लोभाहिजः (चेत्रे) तीर्थे प्रतियहरुचिर्भवेत् ।
 नैव तस्य परालोको नायं लोकोदुरात्मनः ।
 गङ्गा गया कुरुक्षेत्रे तीर्थे चामरकण्ठके ।
 ददद्ददाति दारिद्र्यं गृह्णन् गृह्णाति भारत ॥
 महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति भ्रान्तदुर्बलाः ।
 वृक्षास्ते द्विजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ।
 न वेदवलमाश्रित्य प्रतियहरुचिर्भवेत् ।
 भ्रान्नादा प्रमादादा जायन्ते नरकालयः ।

इति पाशोक्तेः ।

तथा —

स्थितो वै नृपतेर्द्वारि न कुर्याद्देदविक्रयम् ।
हत्वा गावं परं मांसं भक्षयौत द्विजाधमः ।
अथ चेत् प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणोऽन्निकर्षितः ।
दशांशमार्जितं दद्यादेवं तन्न प्रहीयते ।

इति संप्रहीतेषु ।

अर्जितं अर्जितसम्बन्धिनम् * ।
तीर्थवासिनस्तु विशेष उक्तः पाप्मे पञ्चमाध्याये ।
गृही चेन्नैर्निरतो वहिरर्जितवित्तभुक् ।
व्यवहा (रे) री च योग्योऽत्र गृहीयाद्द्विमलं वसु ॥

इति

भक्त्यातिथ्यं तु सेव्यम् ।

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां कदाचन ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद् भावं समाश्रयेत् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेवणम् ।

* पाप्मेऽपि —

अन्यत्र यत्कृतं पापं ततोऽर्थे याति लाघवम् ।
न तीर्थक्षतमन्यत्र कश्चित् पापं व्यपोहति ।

इति

यन्मो वा विविधो ब्रह्मंस्त्यक्ताचारं न रक्षति ।

देवलः —

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रभंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ।

यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नक्षरस्थमथापि वा ।

तद्द्वारायेन्ननसा चैव नान्यत्तीर्थं विचिन्तयेत् ॥

अन्यदिति गङ्गातिरिक्ततीर्थविषयम् ।

गङ्गा तु सर्वतीर्थेषु अर्चय्या इत्युक्तं स्कान्दं —

स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु अर्च्यं (जप्यं) ते जाह्नवी जनैः ।

विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमधयोधने ॥

इति

कृतं च तीर्थयात्रादिफलं विष्णवे समर्पणीयमित्युक्तं ब्राह्मे

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्णोः पादार्पणेन हि ॥

नार्पयन्ति हरौ ये तु पुण्यानि स्वकृतानि वै ।

तानि निष्फलतां यान्ति श्रमएव फलं भवेत् ।

तथा —

तीर्थसेवा सदा कार्या मनुष्यैः पुण्यकामुकैः ।

सेवितेऽपि सदा तीर्थे अन्यत्र म्रियते यदि ।

शुभे देशे कुले धीमान् स भवेद्देवविहिजः ।

यात्रार्थं गतेन तु तीर्थे दिनत्रयं वसत्यम् ।

तीर्थं समधिगम्याथ उपवासव्रतादियुक् ।

द्विरात्रोपोषितस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति श्रुतेः ।

यत्र तु विशेषतः —

पञ्च वा सप्तरात्रं वा पक्षं मासमथाधिकम् ।

निवसेत्तीर्थदेशे तु यथाकालं नरः सदा ।

इति श्रुतिनियमोऽस्ति तत्र तावन्ति दिनानि वस्तव्यम् ।

अथ प्रतियहमलमूत्रादिविसर्गनिषेधार्थं तीर्थ-
गर्भादिकमुच्यते ।

ब्राह्मे —

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावत्तत्सप्ततुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

न तत्र प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

इति

अत्र प्रवाहशब्दोजलावध्युपलक्षकः । तेन पुष्करादौ तद्भाग-
प्यवादिरूपे तीर्थं प्रवाहाभावेऽपि जलमवधीकृत्य हस्तचतु-

दृष्ट्याभ्यन्तरे निषेधोऽज्ञेयः ।

दानधर्मोऽपि —

भाद्रकृष्ण (शुक्ल) चतुर्दश्यां * यावदाक्रमते जलम् ।

तावद् गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।

तीरावधिश्च ब्राह्मे —

सार्धहस्तगतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते ।

तीराद् गव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

गव्यूतिमात्रं तटद्वये प्रत्येकं क्रोशद्वयपरिमितस्थानं क्षेत्रमित्यर्थः ।

अतएवोक्तं भविष्ये —

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्धशेषतः ।

दिशोदश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णां क्षेत्रसीमा तटद्वये ।

इति

अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायामेव नान्यथा † ।

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् फलातिशयहेतुतः ।

मलमूत्रविसर्गादिपापमेष्वेवमेव तु ।

* भाद्रपक्षचतुर्दश्यां कदाचिदृष्यभावेन जलदृष्टाभावेऽपि किञ्चिदर्थभाविदृष्टेन लक्षणं ज्ञेयम् ।

† गङ्गायां नात्र संशय इति नौपेक्षितौ पाठः ।

अत्र गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धसर्वनदीषु । प्रसिद्धतर-
गङ्गागण्डिकादिमहानदीषु तु उभयतः सार्धशतहस्तमिते तीरे-
ऽपि निषेध इति श्रिष्टाभ्युपगम्यन्ति । चेन्न निषेधस्तु गङ्गाविषय
एव तत्रैव क्षेत्रकथनात् ।

यत्तु ब्रह्मपुराणे —

यत्र गङ्गा महाराज यन्मुस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिचेतनं च तज्ज्ञेयं समन्तात् त्रियोजनम् * ।

इति त्रियोजनमित्यस्य सिद्धिचेतनत्वकथनं । तद् गङ्गाक्षेत्र-
मरणे फलातिशयप्रतिपादनार्थं । न तु प्रतिग्रहनिषेधार्थम् ।

विपन्नस्तत्र योमर्त्यो गङ्गायामिव नान्यथा ।

इति तत्प्रकरणात् ।

समन्तात् त्रियोजनमित्यत्र समन्तादर्शयोजनमिति पाठे तु
न कश्चिद्विरोधः ।

* एकैकस्मिन् पात्रे सार्धयोजनमिति समन्तात्त्रियोजनमित्यस्यार्थः ।

अथ लिङ्गाद्यर्चने विशेषो निरूप्यते ।

नारदीये —

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ।

न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता * प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥

तथैव शूद्रसंसृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।

स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथैव प्रणम्येत्यर्थः —

पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।

आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-मश्नुते ।

तथा —

योषिङ्गिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।

स कोटिकुलसंयुक्तीरोरवे नरके वसेत् † ।

तदेतत् सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् ॥

न तु पुराणप्रसिद्धमहिमलिङ्गादिविषयम् ।

यदाप्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि ।

तदा प्रभृति शूद्रश्च योषिदा नैव संस्पृशेत् ॥

इति शिवपुराणोक्तेः ।

* निष्कृतिर्वाप्ति इति तौथसेतौ पाठः ।

† आकलनं रौरवे वसेत् इति क्षचित् पाठः ।

अतएव स्नान्दे काशीलिङ्गानि प्रकृत्योक्तम् ।
 अदृश्यान्वपि (लिङ्गानि) दृश्यानि दुरवस्थान्यपि प्रिये ।
 मग्नान्यपिच कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥
 दुरवस्थानि स्त्रीशूद्रादिपूजितानि ।
 असृश्यसृष्टानीति कश्चित् ।

तथा —

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।
 शूद्रोवाऽनुपनीतोवा स्त्रियोवा पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वापि सृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
 महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।
 संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा —

तीर्थस्नानं महादानं पराक्तं तिलतर्पणम् :
 अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

पराक्तं तद्भोजनमित्यर्थः ।

तथा —

वपनं मेघुनं तीर्थं वर्जयेद् गुर्विषीपतिः ।
 आहं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं (ना) वान्यत्र वेदवित् ।
 अत्र आहं आहभोजनम् ।

अथ ग्रहणादौ प्रतिप्रसव उक्तः ।

तथाहि लक्षणः —

उपप्लवे शीतलभानुभान्दो-
रर्क्षोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे
यात्राविधिः संक्रमणेऽपि शस्तः ।

इति

उपप्लवोग्रहणम् गुरुशुक्रास्तमयस्य निविडकालोपलक्षक-
त्वात् महागुरुनिपातसिंहगुर्वादिकालान्तरेऽपि ग्रहणादौ च
न निषेधस्त्यवगन्तव्यम् ।

केचिदस्थित्वेपार्थयात्रायाम् आद्यवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अस्थित्वेपं गयात्राद्यं आद्यं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत सपिण्डोकरणे कृते ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

उपवासीव्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तत् फलम् ।

अन्यथ —

अश्वमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दर्शनकाले च स्मृतं नैव विद्यते ॥

स्मृतकमिति स्मृतकस्यापि उपलक्षकम् ।

इदं च शीघ्रमन्यत्र गमनसंस्थावनायां दानादिभिषये द्रष्टव्यम् ।

तथा —

गृहे दशगुणं दानं गोष्ठे शतगुणं (सृष्टम्) भवेत् ।

सुख्यतीर्थेषु साहस्रमनन्यं शिवसन्निधौ ॥

तथा —

येषु तीर्थेषु ये देवा येषु तीर्थेषु ये दिवाः ।

येषु तीर्थेषु यत्तोयं विचिकित्सेन्न तत्र तु ।

एतेषु उपहतेष्वपि न विचिकित्सा कार्येत्यर्थः ।

तथा —

न देवः पर्वताग्रेषु न देवः शिवसन्निधि ।

देवसिदानन्दमयो (दिवि) हृदि भावेन दृश्यते ।

तथा —

यत्र यत्र दृढा भक्ति र्यदा यत्र महात्मनः ।

तत्र तत्र महादेवः प्रसन्नमधियच्छति ।

इत्यादयः प्रकीर्णधर्मैः ।

एवं यावदुक्तप्रकारेण तीर्थयात्रां कृत्वा व्युत्पत्त्यान्तराणाद-
रण स्वगृहमेत्य पुनर्गणेशदीन् सम्पूज्य पिबुद्देशेन आशं कृत्वा
साधून् विप्रान्श्च विष्णादिना सन्तोष कृतकालो भवेत् ।

तदुक्तं ब्राह्मे —

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

एवं कुर्वन् स्तब्धं तीर्थाद् यदुक्तं
फलं तत् स्यात् सात्वं संदिग्धमस्ति ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते-
विधानपारिजाते तीर्थयात्राविधानं समाप्तम् ॥

अथ प्रसङ्गादभ्यङ्गकालः प्रस्तूयते ।

तत्र हेमाद्रौ पराशरः —

मन्दे सोमे शुद्धेऽभ्यङ्गोभूतपर्वाष्टमीविना ।
ज्येष्ठीपातं संक्रमं च व्रतयाचाहमेव च ॥
नेमित्तिकविशेषेण निषिद्धेऽपि समाचरेत् ।

रत्नमासायामपि —

रविस्तापं कान्तिं वितरति शशी भूमितनयो
जुतिं सखीं चान्द्रः सुरपतिगुरुर्वित्तहरणम् ।
विपत्तिं दैत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनं

नृणां तैलाभ्यङ्गात् सण्दि कुरुते सूर्यतनयः ॥
बीधायनो नवम्यामपि तैलाभ्यङ्गं निषेधति ।

यथा —

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।
तैलाभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्वस्यपि तथैव च ॥

अथ प्रतिप्रसवः स्मृत्यन्तरे —

रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां भौमवारे च सत्तिकां ।
भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा वारदोषं न विन्दति ॥
तैले इतिशेषः । तैलं चात्र तिलोद्भवमेव । न कुसुभाद्युद्-
भवम् । तिलस्य विकारस्तेलमिति पाणिनिस्मरणात् । तेन
अन्यत्र न निषेधः ।

यद्योक्तं प्रचेतसा —

सार्धपं जम्बतेन च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥
तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीक्यते ।
निषेध इत्यर्थः ।

अथ तिथिस्वात्कालिकी निषेधविषयिणीति वेदितव्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् —

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मेषुने दत्तभावेन ।

अभ्यङ्गेषूदधिस्राने * तिथिस्तात्कालिकी कृता ।

इति

इति तैलाभ्यङ्गकालनिर्णयविधानम् ।

अथ उष्णोदकस्नानकालः ।

नित्यमुष्णोदकस्नानं काम्य (नित्य) नेमिसिकाहते ।

आपः स्वभावतोमेध्याः किं पुनर्वर्जना युताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिष्ठा ॥

इति

काम्यनेमित्तिकयोस्तु गर्ग —

कुर्याच्चैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

इति

* अभ्यङ्गेषु दधिस्राने इति गणकके पाठः ।

अथ आमलकज्ञानकालः ।

तत्र व्यासः —

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि —

सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रान्ती रविकासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्यजेत् ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

कार्तिकादिविशेषेषु एकादश्यां समाचरेत् ।

इति

अथ तिलकल्लक्षणकालः ।

षट्त्रिंशन्मते —

सप्तम्यामध्यमायां च संक्रान्तिग्रहसूतिषु ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलकल्लं न संस्पृशेत् ॥

पुरा मकरसंक्रान्ती * खानं चोदत्तं तिलैः ।

कार्त्तिके च न सन्देहोरविधारादिकेष्वपि ॥

रति

अथ नूतनवस्त्रपरिधानकालः ।

तत्र श्रीपतिः —

मार्त्तण्डे च धनं वस्त्रः शशधरे क्लेशः सदा † भूमिके

वस्त्रं लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिः प्रमोदवनिताशय्यादिनाभो भृगौ

दीनः शाश्वतरोगवांच मनुजोऽष्टाब्धं सूर्यजे ॥

अथत्रापि —

ब्रह्मानुराधयसुतिश्चविशाखहस्त

चित्रोत्तराश्लेषवनादितिरेवतीषु ।

जम्भार्चजीवबुधशुक्रदिनो (विधु)त्तवादी

धार्म्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥

* पुराणव तुल्यति पाठं यत्र मन्वामरे ।

† क्लेशोभयवर्जित मनुजके पाठः ।

तथा —

रोहिणीषु करपञ्चकेऽग्निमे
पुनरेऽपि च पुनर्वसुद्वये * ।
रेवतीषु वसुदैवते † च मे
नववस्त्रपरिधानमिच्छते ‡ ॥

तथा —

वैधृती च व्यतीपाते भद्रायामपि सर्वदा ।
नववस्त्रपरीधानं नेच्छते प्रकृष्ये तथा ॥

इति

तथा —

जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिदौ
भीमे शुक्ले बुधदिने तु भवेत्तनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगो प्रियसङ्गमाय
मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥

* करपञ्चके इत्यादिवास्तविकविशेषानुराशासु ।

पुनरेऽपि उभरपश्ये उत्तरकलाशोत्तराषादीन्तरमाद्रपदेवित्यर्थः ।

† वसुदैवते धनिष्ठायाम् ।

‡ दीयते ज्ञानसम्पदं दीयते पापसंशयः ।

तेन दीयेति सा मोक्षा पापसंशयना क्रिया ।

इति दीक्षावाङ्मयतिथ्यवशादपश्यन्ते सा सर्वेः कार्येति प्रतीयते ।

अथ दीक्षाकालः ।

काशोत्तरे —

शरदसप्तयोर्योगोदीक्षा * कर्मविधौ स्मृतः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽन्यथापि शस्यते ॥
 पूर्वाषाढाख्यनक्षत्रे आषाढे मार्गशीर्षके * ।
 दीक्षां न कारयेद्दीमानन्यमासेषु कारयेत् ॥
 पवित्रकतिथिश्चापि दीक्षायां प्रविधौ वरा ।
 कार्त्तिक्यां शुभनक्षत्रे वैशाख्यां राहुदर्शने ।
 ग्रहनक्षत्रयोगेषु विषुवेपूतवेषु च ॥
 अयनेषु च सर्वेषु मन्त्रदीक्षा शुभप्रदा ।

सन्ध्यान्तरे —

रविवारे भवेद्विस्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किञ्च ।
 आयुरङ्गारकोहन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।
 बुधे सोन्दर्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु बृहस्पतौ ।
 शुके सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे ।
 इति

* अथ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सोम मार्गशीर्षे तथा भवेत् ।

इति वचने सत्यपि मार्गशीर्षे निषेधः कथमिति दुर्बोधम् ।

रत्नावल्या —

चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीं च चतुर्दशीम् ।

पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्त्यै मुमुक्षुषु ॥

नक्षत्राण्यपि तत्रैव —

पौष्णं रोहिण्यादित्यं अश्विनं चाश्विनी तथा ।

सावित्रं त्वष्ट्रवायव्ये नैर्ऋतं मैत्रमेव च ।

तिथ्यं चित्रोत्तराद्रां च शिष्यस्य च त्रिजन्मभम् ।

नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मसु सुव्रत ।

इति

तथा —

यातिथिर्यस्य देवस्य तत्तिथौ तन्मनुष्यहः ।

तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत् ।

सद्गुरुलाभे न तिथ्यादिनियमः ।

तदुक्तं तत्त्वसागरे —

तिथिं विनापि दीक्षाया विशिष्टावसरं शृणु ।

दुर्लभे सद्गुरुणां तु सकृत् सङ्ग उपस्थिते ।

यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुसारतः ।

न तिथिर्न व्रतं होमोन स्नानं न जपक्रिया ।

दीक्षायाः कारणं किन्तु यत्रेच्छातोगुरुर्वसेत् ।

स्वेच्छावाप्ते तु सद्गुरौ इति च पाठः ।

तथा —

शुक्लपक्षे हरेर्दीक्षा द्वादश्यां संक्रमेऽपि च ।

ग्रहणे शीतगोर्भानोः सदगुरोरागमे तथा ।

इति पञ्चरात्रे ।

इति दीक्षाकालविधानम् ।

अथ गृहारम्भकालः ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्ता वैशाखे बन्धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुची * ।

श्रावणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये † प्रवसेद् गृही ।

कलहवाञ्छिने मासि भृत्यानश्यन्ति कार्त्तिके ।

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे काम्यसङ्ग्रहः ।

माघे भवेदग्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ।

* शुची चाषाढे ।

† नभस्ये माघपदे ।

गृहारम्भे फलं चैतच्चेत्तादिषु यथाक्रमम् ।

इति

विश्वकर्माक्षीत्तरे तु —

नक्रस्थे कुम्भगे भानौ मिङ्गगे कर्कगे तथा ।

पूर्वाख्यं पश्चिमाख्यं च तदा गेहं प्रकल्पयेत् ॥

रत्नमालायामपि —

कर्कानक्रहरिकुम्भगतोऽर्कौ

पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।

तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते

दक्षिणोत्तरमुखानि च तानि ॥

इति

नक्षत्राणि ज्योतिर्निबन्धे —

ध्रुवाणि भानि शस्तानि शाक्रमं नैऋतं तथा ।

वायव्यं वैष्णवं पौष्णं पुष्यं सावित्रंमेवच * ॥

इति

विष्णुधर्माक्षीत्तरे —

स्थिरे लग्ने स्थिरांशे च कर्णुखोपचयान्विते ।

गृहारम्भः प्रशस्तः स्याद्दक्षिणे चोत्तरायणे ॥

* शीघ्र उत्तराणि रोहिणी च-ध्रुवाणि । शाक्रमं ज्येष्ठा । नैऋतं मृगशिरा ।

वायव्यं स्वाती । वैष्णवं श्रवणा । पौष्णं रेवती । सावित्रं उत्तर-

फल्गुनीहस्तयोश्चोत्तराश्च ।

यस्य सौम्यग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चाथ भागवः ।
पापाद्योपचयस्थाने तस्य सन्ननिवेशनम् ॥

इति

त्रिषड्देकादशदशमानि उपचयस्थानानि ।
अयोपचयसंज्ञा स्यात्त्रिलाभरिपुक्कर्मणाम् ।

इति वचनात् ।

विश्वकर्म्ममते —

कन्याप्राप्ते रवी सस्यङ्गनारभत गृहं मुधीः ।
धनुःस्थिते रवी कार्यं नेव गेहं कदाचन ।

तथा —

यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेहं न कारयेत् ।
मिश्रुनस्तदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।
अस्तं गते गुरौ शुक्रे गङ्गारम्भेन शस्यते ।
प्रासादे चैवमेव स्यादापीकूपेषु चैव हि ।

शालाविधिस्तु स्वस्त्युवादावगन्तव्यः । ग्रन्थभूयस्त्वभिया नेह-
प्रपञ्चते ।

प्राचीमाधनसिद्धान्ते —

वृत्तेऽभ.सुसमोऽतचित्तिगते केन्दस्थग्रहीः क्रमाद्
भाग्रयत्न विगत्यपैति च यतस्तत्रापरेन्द्रो दिशौ ।
तत्कालापमजीवयोस्तु त्रिवेगाद् भाकर्णमित्याहता

लम्बज्यासमिताङ्गुलेरयनदिश्येन्द्री स्फुटा चालिता ॥

तथा —

अन्यवेश्मस्थितं दारु नैवान्यस्मिन् प्रयोजयेत् ।

न तत्र वसते भर्ता वसन्नपि न जीवति ।

इष्टका-काष्ठ-पाषाण-मृत्तिकाचूर्णमायसम् ।

तृणपर्णं बुधैः प्रोक्तं दारुसंज्ञं गृह्याय वै ।

नूतने नूतनं शस्तं जीर्णे जीर्णं प्रशस्यते ।

जीर्णे न नूतनं शस्त नो जीर्णे नूतने शुभम् ।

• अस्यायः —

उदकेन समीकृतायां भूमाविष्टप्रमाणं

इत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलं शङ्कुं निवेश्य

तस्य छाया तस्मिन् इत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाङ्गे अपराङ्गे

यतोऽनिर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशा किल भवतः ।

परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातः यस्मिन् काले च

निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिष्वे साध्ये ।

तथारन्तरामस्यान्ध्यायाः कर्णेन गुणितालम्बज्याया भक्ताद्

यल्लब्धमङ्गुलादि फलं तेनैन्द्री दिगुत्तरतयालिता स्फुटा भवति ।

यद्युत्तरेऽयमे रविर्वर्तते । यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः ।

एवं स्फुटा प्राची अन्यथा स्थूलैः ।

तन्माम्याद् याम्यसौम्ये दिशा ॥

काष्ठमुक्तं नारदीये —

अक्षोदुस्वरचूताख्या निम्बस्रुहिविभीतकाः ।
 दग्धाः कण्टकिनो वृक्षा वटाश्चत्यकपिशकाः ।
 आगस्तिशिशुवालाख्याधिचीनीकाश्च निन्दिताः ।
 अन्ये च गृहनिर्माणे वर्जनीयाः सदा हुमाः ।

तथा —

प्राचीहारे धनावाप्तिर्दक्षिणे पुत्रशोकदम् ।
 सौभाग्यं पश्चिमे हारे सौम्यहारेऽर्थसम्पदः ।
 नवभागं गृहे कुर्यात् पञ्चभागं च दक्षिणे ।
 त्रिभागं वामतः कृत्वा शेषहारं प्रकल्पयेत् ।

वृक्षनारदः —

स्नानागारं दिशि प्राच्यामान्नेय्यां पचनालयम् ।
 याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।
 ऐशान्यां देवतागारमिति गेहविदो विदुः ।
 अत्र गृहवासुलेखनपूजावलिदानादिकं कर्त्तव्यं ।
 तत् समग्रं चतुर्थस्तवके लिङ्गप्रतिष्ठाविधाने द्रष्टव्यमित्युप
 रस्यते ।

अथ देवताप्रतिष्ठाकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।

माघे वा सर्वदेवानां † प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।

भुजवलभीमे —

युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विष्णुवहये ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ।

या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कारयेत् ।

इति

तथा —

शुक्लपक्षः प्रतिडायां प्रशस्तः सर्वदेव्यते ।

कृष्णपक्षत्रिभागे तु प्रथमे स्याच्छुभावहा ।

मध्या द्वितीयभागे तु तृतीये कर्त्तृनाशनी ॥

एवमेव हि शुक्लस्य पक्षे व्यत्यास इष्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

तजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे वैभावहा भवेत् ।

† माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।

ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि इति प्रतिष्ठासमुच्चये पाठः ।

भौमेऽग्निना प्रदह्येत बुधे न (नि) धनदा भवेत् ।
 गुरुणा गुणदा नित्यं लोकानन्दकरी सति ।
 आचन्द्रार्कं स्थिरा सौरं प्रतिष्ठा समुदाहृता ॥
 इति

तथा तत्रैव —

दृढायुर्धनदास्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता ।
 द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।
 चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति पञ्चम्यां शीयुता तथा ।
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां भोगनशनी ।
 अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां तु विनश्यति ।
 भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा कृता ।
 एकादश्यां तथैवोक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यामपि तथा चतुर्दश्यां विनश्यति ।
 कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः जयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामप्रदा भवेत् ।

इति

नक्षत्राणि मात्स्ये —

आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वा भाद्रपदा तथा ।
 हस्तोऽश्लिनी रेवती च पुष्योमृगशिरस्तथा ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

हे आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे ।

उत्तरात्रयमुत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदा च ।

तथा —

वैधृतौ व्यतिपाते च भद्रायां च दिनत्रये ।

चन्द्रतारावलाभावे प्रतिष्ठां न समाचरेत् ।

राशिफलमपि विष्णुधर्मोत्तरे —

जन्मराश्यादये कर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।

द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तृवृद्धिदा ।

चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।

षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशनी ।

अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे धर्मनाशनी ।

दशमे कर्मणां हर्षदा लाभे * लाभकरी भवेत् ।

द्वादशे तु भगवतः स्यात् प्रतिष्ठा मनुजैः कृता ।

जन्मलग्नोदये शस्ता धनधान्यकरी भवेत् ॥

इति

तथा —

रविदेशत्रिषट्संस्थो राहुस्त्रिदशसंस्थितः ।

त्रिषट्स्थानगताः शस्ता मन्दाङ्गारककेतवः ।

* लाभं प्रकाशयति ।

शुभाः क्रूराश्च पापाश्च सर्वे एकादशस्थिताः ।
 यतीनां सर्वकालेषु लिङ्गस्यारोपणं शुभम् ।
 शक्तपक्षे स्थिरे लग्ने हरिः स्थाप्योनरैः सदा ।
 मातृभैरववाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुरहन्त्राश्च स्थाप्यावै दक्षिणायने ॥

इति

अथ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे —

तस्मिन् सलिलसम्पूर्णे * कार्तिके च विशेषतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥

इति

वज्रिपुराणे —

वापीकूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
 सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा, शुभदा स्मृता ।

* तस्मिन् तडानि इत्यर्थः सलिलसम्पूर्णे इत्यनेन वैशाखादौ शुभनक्षत्रे
 प्रतिष्ठा न कर्तव्या प्रतीयते।

कर्कटे पुत्रलाभाय सौख्यं तु मकरे भवेत् ।
 मीने यशोऽर्थलाभश्च कुम्भे च सुवह्दकम् ।
 वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके च जलं भवेत् ।
 पिष्टवृश्चिके कन्यायां तुलायां शीघ्रं शाश्वती ।
 सिंहोमेवाधनुर्नाशं लक्ष्म्याश्च (लव्यस्य) द्विज यच्छति ॥

इति.

वह्दके वाय्वादी तु कालनियमानास्तीत्युक्तं

भविष्योत्तरे —

मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र प्रमाणसलिलं यतः ॥
 तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं इति पूर्वोक्तेषु ।
 तद्विधानं तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

—०—

अथ अङ्कुरार्पणाधिवासनकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

सायं च प्रारभेत्तमान् रक्षासूत्रप्रवन्धनम् ।
 स्थापनं प्राञ्चणं चैव गर्भन्यासं तथैव च ।

अधिवासा (नि) दिसर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।

रात्रान्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकम् ।

कुर्यात् सर्वं महासर्वं तथाऽशुभनिवृत्तये ॥

इति अङ्गरारपणाधिवासनकालः ।

अथ गर्भाधानादिषोडशकर्मकालास्तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः ।

इह विस्तरभीत्या पुनर्नीच्यन्ते ।

।

अथ श्रीविष्णुपूजाकालः ।

नारदीये —

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ।

अशक्ता विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ।

मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिम् ।

सम्यग् भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति

अथ देवताविशेषे कालविशेषः ।

भविष्यपुराणे —

प्रतिपत् पावकीं प्रोक्ता द्वितीया शमनस्य च ।
 तृतीया गिरिपुत्रासु चतुर्थी विघ्नहारिणः ।
 पञ्चमी समसप्तेषु अष्टमूर्त्तस्तथाष्टमी ।
 नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिशामपि ।
 एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः ।
 त्रयोदशीत्यनङ्गस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी प्रजेशस्य पितॄणां दर्शयत्येते ॥

इति

अथ नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः ।

देवीपुराणे —

अश्विन्यामाश्विनाविष्टा दीर्घायुर्जायते नरः ।

कालनिर्णयदीपिकायाम् अश्विनौ

अश्वी कालानलौ चैव ब्रह्मेन्दुश्चापि शङ्करः ।
 अदितिर्ज्याहृषितरोभगार्थमदिवःकराः ।
 त्वष्टाऽनिलेन्द्राग्निमित्रा इन्द्रो रक्षःपतिर्जलम् ।
 विश्वे हरिर्वसु जलपत्येकचरणाः क्रमात् ।
 अहिर्बुध्नुकपूषाख्या * अश्विन्यादिविमान् यजेत् ॥
 इति

अथ नामसङ्कीर्तनकालः ।

मार्कण्डेयपुराणे —

चक्रिणं हलिनं चैव शार्ङ्गिणं गदिनं तथा ।
 मोक्षार्थीं प्रजपेद्राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु (ऋते) क्रमात् ॥
 व्यवहारेऽजितं चैव मत्स्यकूर्मौ जले ऋरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजभये संग्रामे त्वपराजितम् ।
 नेत्रवाधे हृषीकेशमौषधे चाच्युतं जपेत् ।
 तार्क्ष्यध्वजानुऋणादापदोमुच्यते नरः ।
 ज्वरदुष्टे शिरोरोगे विषवीर्ये च दारुणे ।

* अहिर्बुध्नक इत्यत्र अहिर्बुध्निति बहुषु निषेधेषु पाठः ।

ग्रहनक्षत्रपीडाम् दैववाधादिकेष्वपि ।
 दस्युर्वैरिनिराधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अन्धकारे तथा घोरे नारसिंहेति कीर्त्तयेत् ।
 उत्थाने कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रस्थापे माधवं नरः ।
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ।
 नारायणं सर्वकालं क्षुतप्रसन्नललादिषु ।
 स्नाने दानेऽर्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
 कीर्त्तयेद्वासुदेवं च अनुक्तेष्वपि माधवम् ।
 आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयोनारायणः सदा ।
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्यसिद्धयः हि भवन्ति पुंसाम् ।
 तथाप्यथेष्टं खलु देवतानां
 सर्वेषु कार्येषु जपेत्तु भक्त्या ॥
 अनेकेषु निबन्धेषु यावानर्थं उदीरितः ।
 स सर्व्वः संगृहीतोऽत्र विद्वज्जनमुदे मया ।
 अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
 तेनानन्तेन रचितः कालनिर्णयसंग्रहः ।
 अनेन प्रीयतां देवोलक्ष्मीगः सर्वदा मम ।
 यस्य प्रसादाद्ब्रह्माद्याः सिद्धिमीप्सन्ति सर्वदा ॥
 अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।

निरस्य कर्म कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टाक्षजेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचितं विषा-
गपारिजाताख्यनिबन्धे कालनिर्णयविधानानि समाप्तानि ।

विधानधारिण्यै

शुद्धिपत्रम्

५०३, पृष्ठे १७ पंक्तौ —

तत्तद्वचनचक्रादिमुद्राधारण्य प्रकरणे —

प्रतिविष्णो अजचक्रे इत्यादिकः सामवेदोऽमन्त्रोऽन्विष्टोऽपि
नोपलब्ध इति यस्मिन्निष्ठं तदादर्शं पुस्तकानामशुद्धेः संस्कर्तुं च
प्रमादस्य विजृम्भितं । यतोऽसौ मन्त्रो निबतमन्विष्यमाणश्चिरा
न्निर्वायमिन्ध्यानुपलब्धः ।

मन्त्रोपलब्धः —

प्रतिविष्णो अजचक्रे सुतसे
जन्मान्त्रोऽधीतर्त्तवे चर्चणीन्द्राः ।
मूले वाहोर्दधन्ये पुराचान्तु
लिङ्गास्थङ्गे तन्नावधान्यर्पयन् ॥

इति

मन्त्रमिममुपलब्ध सान्द्रा भूयोऽपि सामवेदं निपुण मन्त्रि-
त्यन्तोऽपि यदेनं नाधिगतवन्त स्तेन नितरां दुःखं विक्रमं च
प्राप्तावयमिति ।

शुद्धिपत्रम्

अत्र आह्निक मध्याह्नादयः कृतयत्नाः पूर्वाह्न पराह्नाद-
यश्च शब्दाः प्रायोऽकृतयत्नाएव प्रयुक्ताः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्ते	पङ्क्तौ
सुवर्णाणां	सुवर्णा	२	१६
उदक्याः	उदक्या	४	२
परिष्किया	परिष्किक्ता	८	१
सपिपा	सपिप्वा	३३	८
पुन्य	पुन	६०	११
समस्यन्	समस्येन	८१	२
दग्धां	दग्धा	१०६	१४
प्रयोगेन	प्रयोगेण	१११	४
मष्टेष्ट्यर्थ	मष्टेष्ट्यर्थ	१२७	१६
श्रीचाचमनम्	श्रीताचमनम्	१६०	२
प्रदक्षिणम्	प्रदक्षिणाम्	२८४	११
वालाशखे	वालाशखेः	२८७	१८
समेवु	समेवु	२८८	१८
हारदेशे च	हारदेशे	३००	१११
भिया	भया	३०२	१८
मनुष्यान्	मनुष्याणां	३०४	८

विधानपारिजाते

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भौतो	भौतो	३०६	१४
शुद्ध्य	शुद्ध्य	३०७	१
चनकं	चणकं	३०८	१६
संसृष्टन	संसृष्टेन	३०८	२०
समुद्धृत्य	समुद्धृत्य	३११	२०
कान्वादे	काण्वादे	३१२	२०
भूतेभ्य	भूतेभ्य	३१६	१२
शूद्रानां	शूद्राणां	३१८	१७
मन्त्रांश्च	मन्त्रांश्च	३१८	७
लोहालिपं	लोहामिपं	३४४	१२
चतुर्थांश्च	चतुर्थांश्च	३५७	१७
खुररज	खुररज	३६६	६
वौदुस्वर्या	वौदुस्वर्या	३७५	८
ऽभिहितः	ऽभिहितः	३८६	१०
पश्यति	पश्यति	३८८	६
वेषस्व	वेषस्य	४१५	५
मध्यसं	मध्यसं	४२०	७
दणपर्णे	दणपर्णेः	४२५	१३
भर्तुननुज्ञा	भर्त्तननुज्ञा	४३०	६
चणकान्	चणकान्	४३०	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विदाम्मतम्	विदाम्मतम्	४३५	२०
द्वादश्यासेव	द्वादश्यामेव	४३६	११
यदीच्छेत्	यदीच्छेत्	४३७	१२
देवादश्युप	देकादश्युप	४३७	१०
सहानद्यम्बु	महानद्यम्बु	४६५	१०
साधवा	साधवा	५०१	७
शत्रूनां	अत्रूणां	५०८	८
पारस्पर्यं	पारम्यर्थं	५११	१३
हस्तानो	हस्तासो	५१४	१७
सामनन्ति	सामनन्ति	५१५	१०
मिच्छुदण्डं	मिच्छुदण्डं	५३२	८
त्रिभिः	त्रिभिः	५४८	५
सिद्धार्थे	सिद्धार्थे	५५५	५
वज्रिपुराणी	वज्रिपुराणी	५५८	१२
जन्मष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१३
जयन्त्युपरासे	जयन्त्युपवासे	५५८	१४
जन्माष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१६
पूर्वेऽह्नि	पूर्वेऽह्नि	५६३	१
यद्येकत्र	यद्येकत्र	५८७	२१
अन्वष्टकांसु	अन्वष्टकांसु	६०६	१३
त्रितयं	त्रितयं	६१०	२४
संज्ञिकाभिः	संज्ञिकाभिः	६२४	२०

निधानपारिजाते

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्धः	मन्तः	६६१	८
द्रोगिनी	द्रोगिणी	६२८	२
सारवी	सावरी	६३०	१६
लिखे	लिखे	६३२	१३
जागरेन्निशि	जागरेन्निशि	६४७	१०
विष्येऽपि	भविष्येऽपि	६८५	३
यज्ञे	यज्ञे	७१४	१७
चोभ	चोभ	७१२	१०
यमुनाय	यमुनायां	७१२	१४
संख्य	संख्या	७१२	६
कृष्णवेष्य	कृष्णवेष्यां	७१३	१२
भानीरथ	भानीरथी	७३३	१५
मासोनात्	मासोनात्	७४२	२१
कीर्त्त	कीर्त्त	७४७	१४
कर्त्तव्यम्	कर्त्तव्यम्	७५०	५
मप्राप्यैव	मप्राप्यैव	७५०	१५
मिथुनदिवा	मिथुन	७५८	१०
दत्तन	दत्तेन	७७१	८
जने	जनने	७८६	१४
आमन्त्राह	आमन्त्राहे	७८४	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषान्तरा	पुरुषाहारा	७८५	१
दासश्राव	दामश्रावे	७८७	१४
इयि	इति	८००	१७
ससाखेब	समाखेन	८०७	८
तद्वैजात्यं	तद्वैजात्यं	८२४	१३
त काल	तंकाल	८२४	१६
स्वर्ग	स्वर्ग	८२५	१३
यथाश्राव	यथाश्राव	८२७	१२
आप्याय	आप्यायस्व इति	८३८	१
इति खेति	इति	८३८	२
परास्त्राका	परोस्त्रोको	८४०	१०
सन्निधौ	सन्निधौ	८४८	४
मिदौ	मिन्दौ	८५५	१०
सुधीः	सुधीः	८६०	८
सम्पूज्य	सम्पूज्य	८६८	१४
पुराणे	पुराणे	८६८	२

८६८ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ अश्लिनाविति अधिकं पदं सुद्रयितुः
 प्रमादान् मुद्रितमभूत् । सन्ति चात्र दोषान्तराणि संस्कर्तुः
 प्रमादजातानि तानि विद्वद्भिः कृपया परिशोधनीयानीति सवि-
 नयं प्रार्थ्यते मया ।

विधानपारिजाते

तथा च कालिदासः

“याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।”

इति

भट्टपत्नीवास्तव्येन मूल्याजोड़ संस्कृतविद्यालययाध्यापक-चरित्र-
कलिकाता राजकोय संस्कृतविद्यालय संस्कृत साहित्यालयद्वारा-
ध्यापकेन ।

विद्यारत्नोपाधिकेन

श्रीताराप्रसन्नशर्मणा ।

नवीन प्रकाशित महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ

- १-अभिज्ञानशाकुन्तलम् । कालिदासप्रणीत । 'ज्योत्स्ना' 'सरला' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-डॉ० सुधाकर मालवीय ७०-००
- २-गङ्गपुराणम् । (प्रेतकल्पः) । हिन्दी टीका सहित । सम्पादक एवं अनुवादक-डॉ० महेशचन्द्र जोशी ३५-००
- ३-करणकुतूहलम् । शास्कराचार्यविरचित । संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । व्याख्या-डॉ० सत्येन्द्र मिश्र ५०-००
- ४-जानकीहरणम् । कुमारदासविरचित । सविमर्श 'वासुबोधिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-आचार्य आलबन्ध पाण्डेय । १-२ सर्ग २५-००
- ५-वत्सलरामचरितम् । महाकविभक्तविरचित । 'जान्ति' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-डॉ० रघुनाथकर त्रिपाठी ५५-००
- ६-महाभारतकोशः । (महाभारत के नामकी विषयों की अनुक्रमणिका) । व्याख्या-डॉ० रामकुमार राय । सम्पूर्ण ७५-००
- ७-नवमरिभाषा । पं० शिवदत्त शास्त्री । 'अथर्दीपिका' टीका सहित । सम्पादक, अनुवादक, व्याख्या प्रदानभिक्षु ४०-००
- ८-नारमोयस्तोत्रस्तोत्राकरः । सम्पादक, अनुवादक, व्याख्या शास्त्री २०-००
- ९-नारमोयस्तोत्रस्तोत्राकरः । पं० हरमोविन्दमिश्र । हिन्दी व्याख्या सहित । सम्पादक, अनुवादक, व्याख्या शास्त्री ७०-००
- १०-नारमोयस्तोत्रस्तोत्राकरः । पं० रासचन्द्र शास्त्री ४०-००
- ११-नवमरिभाषा । डॉ० रमानाथ द्विवेदी १५-००
- १२-नवीन अनुवादचन्द्रिका । डॉ० रमानाथ त्रिपाठी ३५-००
- १३-दुर्गासप्तशती । (सवित्र) । 'सर्वमंगला' हिन्दी व्याख्या सहित । पं० हरेकान्त मिश्र ३०-००
- १४-साहित्यदर्पणम् । 'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दी व्याख्यापितम् । व्याख्या-पं० शेषराज शर्मा रेग्मी । सम्पूर्ण १५०-००
- १५-प्रतापसूत्रम् । कुसारस्वामि-सोमपीडिकृत 'रत्नमण' संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । व्याख्या-श्री यधुसूदन शास्त्री १००-००
- १६-ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । सटिप्पण 'परिमल' 'कल्पतरु' 'भामती' व्याख्यात्रय सहित । सम्पा-अनन्तकृष्ण शास्त्री ३००-००
- १७-कारिकावली । सटिप्पण 'मुक्तावली' 'दिनूकरी' 'राससूत्र' व्याख्यात्रय । सम्पा-आत्माराम शर्मा १२५-००
- १८-तारा-रहस्यम् । 'शिवदत्ती' हिन्दी व्याख्यापितम् । व्याख्या-पं० शिवदत्त मिश्र २५-००
- १९-धर्मकर्म-समुच्चय । पं० नारीन्द्र शास्त्री ८-००
- २०-चंचल मन । परिपूर्णानन्द वर्मा १५-००
- 21-Tarka Sangraha of Shri Annambhatt. with English Translation by Shri Jivanand Vidya-sagar Bhattacharya. 20-00
- 22-Pancakarma Therapy by Prof. R. H. Singh. 150-00
- 23-The Study of Indian Art by K. de. B. Codrington. With Illustrations. 150-00
- २४-नवीन मेडिकल चिकित्सा । डॉ० प्रियकुमार चौबे ७५-००